

РАДЖОВАНЬОЛІ

СПАРТАК

ДВУ

Мій любий Джованьолі!

Не зважаючи на те, що маю мало часу читати, я проковтнув Вашого Спартака, і він викликав у мене надзвичайне захоплення і здивування до Вас.

Сподіваюсь, що й Ваші громадяни оцінять велику вартість Вашого твору, читатимуть його й вивчатимуть правила непереможної витривалости в боротьбі, коли йде справа про святе діло волі.

Ви, римлянин, змалювали не кращу, зате найблисучішу історичну добу найбільшої Республіки, — добу, в яку горді володарі світу починали скочуватися в багно пристрастів і розпусти, — але побіч з таким поколінням людей, не зважаючи на пристрасті й розпусту, що вже панували над ними, підносилися велетні понад усі покоління всіх минулих епох і усіх націй.

«Серед усіх великих людей найбільшою людиною був Цезар», сказав найбільший філософ; і Цезар поклав тавро на всю добу, що Ви її описали.

Потім Спартака, як визвольника рабів, Ви вирізьбили різцем Мікель Анджело. Я, наче б звільнений раб, Вам вдячний за це, вдячний і за ті моменти хвилювань,

що їх зазнав читаючи. Часто-густо я відчував, як дивні рудіярія перемоги мене електризували — багато разів сльози змочували моє лице, й мені наприкінці була неприємна короткість Вашого оповідання.

Наші громадяни можуть відновити в своїй уяві стількох героїв, що всі вони сплять в землі, складеній із тої ж нашої глини, — в землі, що не має більш глядіаторів, але немає і панів.

Завжди Ваш
Д. Гарібальді.

Р о з д і л І

СУЛЛИНА ЦЕДРІСТЬ

На світанку за чотири дні перед листопадowymi ідами (10 листопада) року 675 римської ери¹, за консулів Публія Сервілія Ватія Ізавра та Аппія Клавдія Пулькра², Рим закомашився вже народом, що простував з усіх кінців міста до Великого цирку.

З вузеньких лукастих найлюдніших завулків Есквіліна та Субури, де переважно бідували плебеї, натовп різного стану людей, все збільшуючись, плавом плив, а далі розточувався головними вулицями — Таберноли Фігулі, Нової та іншими, що справляли до цирку.

Міські робітники, біднота, пущенці, літні, знівечені і шрамами вкриті глядіятори, бідні безрукі ветерани гордих легіонів-переможців Азії, Африки, країни Кімврів, жінки з простолюду, міми-блзні, танцюристи та цілі зграї дітей-стрибунців складали цей численний натовп. Він з ясным обличчям, веселим зором, розв'язним словом, дотепною балаканиною поспішав до цирку, щоб там віддатися всенародньому видовищу та ще й на дурницю.

Цілий натовп, меткий, балакучий, численний, наповнював вулиці великого міста такою метушнею, невизначним і сильним гудінням, наче летіла тисяча тисяч бджолиних роїв.

Веселість, написану на квіритських обличчях³, не захмарював ані трохи навіть меланхолійний вигляд неба, що вкрите було простиралом смугастих сумних хмар, які віщували скоріше дощовий, ніж соняшний день. З гір-горбів Ляціома, Тускуляна подихав крізь вулиці Риму свіжий ранішній вітрець. Легко було запримітити,

як громадяни здебільшого куталися в кереї з каптурами, інші були в шапках або там беретях, але одно помітно було, що всі вдягли щонайкраще вбрання, чоловіки в плащах і тогах, жінки — столях і паллах⁴.

Цирк збудував був ще Тарквіній Пріск, підбивши Апейоли р. 138 римської ери, а значною мірою поширив та оздобив останній із царів Тарквіній Пишний; Великим почали його прозивати після 539 року, коли цензор К. Фламіній спорудив другий цирк, що й назвали його ім'ям.

У той час, коли починається наше оповідання, Великий цирк, розташований на Мурційській долині, поміж Авентинським та Палятинським горбами, ще не був таким просторим та розкішним, яким зробився вже за Юлія та Октавіяна Августа. Але й тоді вже це був будинок показний на розмір, мав завдовжки 2.180 кроків, завширшки 998 і міг умістити понад 120.000 глядачів.

Західний бік цирку, що мав більше довгасту, ніж округлу форму, був простолінійний, а східний бік кінчався півколом. На західній простій лінії височився оппідум, будинок на 13 арок, а посеред нього був парадна брама. Цією брамою виходили на арену перед початком грищ процесії з подобами богів. Під рештою арок були стайні або карцери, тобто помешкання для коляс, коней, якщо арена правила за біговище, або про глядіяторів та диких звірів, коли відбувалися смертельні бої — найулюбленіше видовище римського народу.

З одного боку оппідума було розташовано амфітеатром місця про глядачів, поперерізувані сходами, що сточувалися зовні до входів циркових. Ступені амфітеатру облямовано було портиком під арками з місцями для дам, якщо вони бажали з них скористати.

Проти парадної брами була брама тріумфальна, що нею входили й виходили переможці, а праворуч оппідума, ближче до парадної брами, аніж до тріумфальної, були ще похоронні двері, тобто двері смерті, через які витягали з арени довгими гакуватими жердинами скривавлені та понівечені тіла мертвих, а то й таких глядіяторів, що були вже «на божій дорозі». На платформі оппідума було влаштовано спеціальні

місця задля консулів, суддів, сенаторів та весталок. Тоді як решта сходів поділу й різниці не мали.

Посеред арени поміж оппідумом і тріумфальною брамою був низенький, завдовжки кроків на 50, мур, що визначає простір біговища; на обох його кінцях стояли дві групи невеличких колон, а серед муру підносився обеліск Сонця, оточений статуями Церери і Венери Мурції.

Місця глядачів було захищено зсередини високим парапетом, заввишки кроків 15, що його було обведено канавою з водою та залізними ґратами палісаду, щоб часом не видерлися з арени люті дикі звіри. Таке було головне місце, що його призначено було для видовищ зимою в Римі року 675 від його заснування. До цього величезного будинку вартого у всьому того народу, що його переможні орли вже облетіли весь світ, йшли і повсякчасно наповнювали його не тільки плебеї, а й воїни, патриції, матрони, що шукали цікавих та приємних розваг.

Що ж це мало відбутися в описуваний день? На яке видовище, на яке свято збігалися до цирку ці юрби народу?..

Люцій Корнелій Сулла Щасливий, владар Італії і погроза Риму, хотівши, мабуть, розважитися, замучений від своєї двохлітньої невилгою, дошкульної хвороби, наказав оповістити за кілька тижнів перед тим, що для римського народу на три дні буде влаштовано бенькети та веселі видовища.

Уже напередодні римський престолюд частовано на Марсовому полі і на узбережжі Тібровім з наказу лютого диктатора. Натопн галасував, бенькетуючи до пізньої ночі, коли бенькет помалу перетворився на найрозбещенішу оргію. За цей бенькет народ мав дякувати забганці Каєвого Марієвого ворога лютого, що хотів засліпити очі людям, повершивши навіть царську щедрість. Дивовижне марнотратство Суллине виявилось вже в тому, що протягом цих свят на честь Геркулесові, коли диктатор офірував на ці дні десятину з усього свого майна, добру пайку усякого харчу кидали в річку, а вино розливали таке, що понад сорок років берегли його по пивницях⁶.

Отак диктатор дарував римському народові лівцею те, що награвувала його хижа правиця; і квірити приймали від нього ці бенькети й розваги про око з задоволенням, а справді глибоку, невикоріненну ненависть живив у собі, пеклом лихим дихав римський люд на Люція Корнелія Суллу.

Тим часом було вже опівдні. Сонце починало визирати з-за хмар, поволі заясніло та проміння своє злило на верховини десяти гір-горбів римських, на храми, базиліки та палаци патриціянські, що леліяли білим, як сніг, мармуром. Нарід, зогрітий під життєдайним промінням, товпився на сходах Великого цирку.

Понад сто тисяч глядачів посідали в цирку милуватися найприємнішим видовищем римського народу — кривавою боротьбою глядіаторів та диких звірів.

Поміж цих ста тисяч відзначалися, розсипані купками, подекуди, в найкращих місцях, матрони, патриції, кавалери, митарі, срібники (банкіри) і багаті чужоземці, що збиралися з усіх частин Італії і цілого світу до вічного міста.

Хоч ці щасливі долі прибули пізніше, ніж звичайні люди, проте вони мали найкращі й найзручніші місця. Серед численних реместв не так вже важких, що їх мала більшість римських громадян, для яких часто-густо бракувало хліба і притулку, але ніколи пихи, щоб мати можливість сказати: не займайте мене — я римський громадянин (*poli me tangere: civis romanus sum*); серед неважких реместв цих славетних ледарів було й таке — у свій час іти на громадські видовища і зайняти найкращі місця для заможних громадян та патриціїв. Ті приходили пізніше до цирку, коли це їм забажається, і за три-чотири сестерції⁶ мали від наймача право на місце⁷.

Не легко уявити собі величну панораму, що мав цирк з-понад 100.000 глядачів чоловіків та жінок, різного віку, всякого стану. Тисячобарвні лятикляви, августикляви, претести, столи, туніки, палли, пепли, чергуючись і змішуючись в сотнях образів, підносили зору глядачів усі можливі сполучення кольорів веселки. Крики цього натовпу майже такі жахливі, як гуркіт вулкану, рух усіх цих голів, усіх цих рук, подібний до розлютованого, страшного хвилювання моря під час бурі,—можуть подати

далеко не повну уяву тої величної незрівняної картини, що її подавав в цей момент Великий цирк.

У багатьох місцях сходів прості люди витягали принесену з собою їжу і з апетитом уминали шинку, холодне м'ясо, яловичину, улюблену крив'янку-ковбасу, сир з медом, сухарці, їжу приправляли дотепами, жартами, не дуже то пристойними, а веселість піддержували, частенько хилляючи велітернські, тускулянські та інші вина.

По деяких пунктах продавано дешеві ласощі: пряники, смажений горох тощо. Плебеї їх купляли, щоб жінкам та дітям якось допомогти перебути довге ждання. Щоб прогнати спрагу від смаженого гороху, тут же купляли вино, а справді рідину, що без усякого права претендувала на назву тускулянського.

Подекуди збиралися купками, базікали, сміялися з манірною пристойністю і гонорливістю багаті фамілії, кавалери, патриції. Елегантні франти розстиляли по голих сходах рогожі і килими; відкривали і підтримували парасольки, щоб вкрити красунь матрон і веселих панночок від палкого проміння сонця.

На третьому ступені, біля тріумфальної брами, сиділа проміж двох кавалерів дивної краси матрона. Висока, струнка, гнучка, з розкішними плечима, вона була справді донькою Риму.

Правильні лінії обличчя, широке чоло, тонкий довгастий ніс, маленькі уста, що ніби напивували палких поцілунків, два великі жваві чорні ока надавали цій жінці чарівної краси. На плечі їй спадало рясне шовкове волосся, а кучері на чолі підтримувала діядема, оздоблена самоцвітами. Красуня вбралася в білу туніку з найтоншої вовняної тканини, облямовану золотими тороками. На туніку спадала мистецькими жмурами та зборами біла «палла», пурпуром підбита.

Цій блискучій красую та розкішню жінці не можна було дати й тридцяти років. Звано її Валерія. Вона була Валерія Мессала, дочка і єдиноматерня сестра славетного промовця Квінта Гортензія, Ціцеронового суперника, а потім консула 685 р. За кілька місяців перед тим, як починається наше оповідання, Валеріїн чоловік розлучився з нею, наче б то через те, що вона неплідна. А справді він покинув її через ту славу, що ходила

в Римі про її непевну поведінку. Громадська думка приймала Валерію за жінку розпусну, і тисячі вуст пошепки розказували про її не дуже вже безвинні кохання. Але хоч би що там було, чоловік покинув її в такий спосіб, що Валерііна честь залишилась незаплямованою.

Біля неї сидів Ельвій Медуллій, щось довге, бліде, худорляве, прилизане, причепурене, напарфумоване, з золотими з самоцвітів перснями на руках, з ший його спадав золотий ланцюг, що мав на кінці медальйон чи дорогі каміння. Елегантне вбрання доповнювала тростина із слонової кости, що він нею бавився. Його бліде обличчя мало вираз нудьги, і він увесь час кривився. Йому було 35 років, а вже життя йому набридло. Ельвій Медуллій належав до тих випещених, втіхами пересичених, римських патриціїв, що залишали турботи вмирати за батьківщину і славу народу в туніках⁸. Олігархія здавалася на них підбивати народи, завойовувати краї, а самі за краще вважали розтринькувати батьківщину й материзну, марно витрачати спадщину на розкіш та гультяйство, або... або грабувати якусь провінцію, що доручено їй порядок давати.

З другого боку Валерії Мессали сидів з круглим червоним веселим лицем Марк Децій Цедіцій. Пан цей, років на 50, низенький, кремезний, товстопузий, що вбачав все своє щастя сидіти за столом в триклінії⁹, залишаючись там як можна довше. Марк Децій Цедіцій півдня віддавав тому, щоб куштувати тонкі страви, що їх йому готовив кухар, славетний з свого мистецтва на цілий Рим. Решта півдня минала за тим, що патрицій зарані смакував вечерю, що мав спожити в своєму триклінії. Словом Марк Децій Цедіцій перетравлював обід, прагнучи часу вечері.

Трохи пізніше до цього гурту прилучився Квінт Гортензій, що вже на цілий світ уславився своєю красномовністю. Квінтіві Гортензію ще не минуло 36 років. Він так довго вправляв себе в умілості надавати майстерної витонченості своїм жестам і мові, так добре засвоїв уміння орудувати кожним рухом і словом, що чи там у сенаті, чи в триклінії, чи на іншому місці уся його постать була насичена дивною шляхетністю, повна величі, що до того здавалася цілком натуральною. Одяг

вживав він темного кольору, але збори його лятикляву було розміщено так гарно, так старанно, що вони чимало сприяли збільшенню вродливості й поваги до його особи.

Він уже брав участь в легіонах, що воювали проти італійських союзників під час Марсіканської війни, чи громадської, і за два роки його призначено було спочатку за центуріона¹⁰, а потім трибуна¹¹. З Гортензія був не тільки учений та золотоустий промовець, він ще був дивний артист. Половину своїх успіхів він завдячував тому, що мав мелодійний голос і досконало вживав усіх тонкощів деклямаційного мистецтва, яке він знав так досконало, що приневолював Езопа, славетного артиста-трагіка, і уславленого Розація приходити на форум, коли він виголошував свої промови, щоб виявити мистецтво деклямації, що володів він ним надиво.

Поки Гортензій, Валерія, Ельвій та Цедіцій розмовляли проміж себе, а один пущенець бігав, на бажання матрони, по таблички з іменами глядіаторів, що мали сьогодні виступити на арені, процесія з священників, от ніби охрест, з подобами богів обійшла навколо внутрішньої стіни й поставила ці образи на плятформі коло муру.

Недалечко від того місця, де сиділа Валерія та її співрозмовники, під доглядом педагоговим стояли два патриціянські юнаки, вбрані в претести, в білі тоги, підбиті пурпуром. Одному з них можна б дати років так із чотирнадцять, другому — щось із дванадцять, і обидва із своїми обличчями, вилицюватими й з різкими рисами являли собою чистий римський тип. Це були Цепіон та Катон, з родини Порцієвої, онуки Катонів Цензорові, що жив і зажив слави за другої війни проти пунійців, того самого, що доправлявся неодмінно зруйнувати Картаген.

Молодший з двох братів, Цепіон, здавалося, був до розмови охітніший, ніж його брат, і частенько вдавався до Сарпедона — так прозивано його педагога — тим часом, як другий юнак, Марк Порцій Катон, мовчазний та вовкуватий, сидів з понурими очима, хоч це й не відповідало його вікові. У нього вже й тепер позначалася і шорстка вдача і тверде непохитне переконання. Казали про нього, ніби тоді, як йому було вісім

років, Марк Помпедій Сільйон, один з найголовніших ватажків війни італійських міст проти Риму за громадянські права, взяв одного разу його в руки, виставив за вікно, страшним голосом загрожуючи скинути його на брук, якщо він не поклопочеться перед своїм дядьком Друзом за права італійських громадян. Але, не вважаючи на погрози, Помпедієві не пощастило видерти в дитини жаднісінького слова, ані найменшого руху, який би свідчив про страх або готовість поступитися. З цього 14-літняго хлопця, обдарованого з натури кременною залізною вдачею, вже утворювався через вивчення творів грецьких філософів, а надто стоїків, а почасти й під впливом традиції, що лишилася в спадщину від суворих предків, ідеальний громадянин, він бо вкоротив собі віку в Утиці, несучи в могилу з собою прапор латинської волі.

Над тріумфальною брамою, власне, при самому виході, сидів із своїм педагогом другий хлопець — патрицій. Він розмовляв із сімнадцятилітнім юнаком з ледве помітним заростом на лиці, але вже вбраним у тогу ніби дорослий. Юнак той був на зріст невеличкий, кволої будови, блідий, мав лице, облямоване гарним волоссям, з великими чорними очима, що в них блищало світло жвавого розуму.

Цей сімнадцятилітній юнак був Тіт Люкрецій Кар, з шляхетної римської фамілії, що здобув собі ім'я вічне і невмируще своєю поемою *De rerum natura*. Другий хлопець — це був 12-літній Кай Льонгін Кассій, консулів Кассіїв син і нащадок патриціянської фамілії. Доля його визначила виконувати може найблискучішу ролю в історії подій, що були перед загибеллю римської республіки і після цієї події.

Люкрецій і Кассій жваво розмовляли. Майбутній великий поет, відвідуючи вже два три роки Кассіїв дім, віднайшов у юнака Льонгіна напречудо розвинений розум і шляхетне серце, через це він зробився йому щирим приятелем. А Кассій не менше покохав Люкреція, до якого наближався подібними відчуттями й стремліннями, однаковим презирством до життя, однаковісінкими поглядами на людей та богів.

Недалечко від Люкреція та Кассія сидів Суллін син, Фавст, кволий, худорлявий юнак з блідим лицем, рябим

від свіжих ударів, з рудим волоссям та блакитними очима. З хвалькуватого виразу його хитрого обличчя можна було зрозуміти, що йому до вподоби було, коли на нього показують, як на диктаторського сина.

Тим часом глядіатори-учні (*fyrones*) фехтувалися на арені, б'ючися з похвальним запалом, але це тільки удавано, бо билися вони палицями та дерев'яними мечами, аби от забавити публіку, що чекала на консулів та патрона консулів, давця римлянам цих утіх.

Поки точився цей некривдний для всякого бій, що ніхто й не цікавився ним, хібащо старі легіоністи, вислужені глядіатори (*рудіярії*), яким довелося витримати сотні боїв,—у величезному амфітеатрі раптом залунали оглушні, мало не одностайні оплески.

— Хай живе Помпей!.. Слава Гнею Помпееві!.. Слава Помпееві Великому!.. — кричали тисячі голосів. Увійшовши до цирку, Помпей сів на місце на платформі оппідума, біля весталок, що сиділи вже на своїх місцях, ждучи кривавого видовища, адже воно було до вподоби навіть і цим дівам, що віддалися на службу невинній богині. Помпей підвівся з місця, граціозно вклонився, засилаючи натовпові поцілунки через повітря на знак подяки за овацію.

Гнеєві Помпееві було 28 років. Він був на зріст високий, велетенської геркулесової будови, з густою шапкою чорного волосся, що спускалося мало не до брів, а з-під них дивилися владно чорні очі, хоч і не помітно було в них виразності й рухливості.

Строгі й різкі риси його гарного обличчя і могутні форми тіла справляли враження чоловічої мужньої краси.

А проте, коли уважно виучувати цю непорушну фізіологію, ледви чи побачив би хто в ній хоч яку ознаку вищих ідей і кебети до великих справ, хоч ця людина 20 років відогравала першу ролу в Римській імперії! Уже 25 років цей юнак був переможцем в Африканській війні, а сам Сулла, в часі якогось добродушного навіяння, дав йому назву Великого.

Та хоч би що там було і як би не думали про Помпея, його заслуги, його вчинки і його долю, а тільки без сумніву, що в ту хвилину, коли він увійшов до Великого цирку 10 листопада 675 року, всі симпатії римського

народу були скеровані на нього. Йому пощастило бути тріумфатором 25 років і здобути симпатії усіх легіонів, загартованих в труднощах і небезпеках тридцяти боїв— вони ж його й вітали імператором.

Може своєю популярністю Помпей завдячував почасти ненависті римського плебсу до Сулли, ненависті, що її не було іншої можливості виявити, як тільки в оплесках пошани й похвали до юнака, хоч і приятеля диктаторового, він бо один був здатний дорівнюватися своїми вчинками до вчинків Суллиних. Скоро після Помпея прибули до цирку консули Публій Сервілій Ватій Ізаврій та Аппій Клавдій Пулькр, що мали скласти свої обов'язки 1-го січня наступного року. Спереду Сервілія, що виконував обов'язки на цей місяць, ішли ліктори¹², а позаду Клавдія, що виконував обов'язки минулого місяця, несли лози. Коли консули зійшли на плятформу оппідума, вся публіка, що була в цирку, знялася з місць з пошани до вищої влади в республіці.

Коли Сервілій і Клавдій сіли, нарід теж сів. Поруч консулів заняли місце консули призначені, тобто ті, що їх вже обрано в вересневих коміціях¹³ для наступного року. Це були Марк Емілій Лепід і Квінт Лютіцій Катул.

Помпей уклонився Сервілієві і Клавдієві, що й собі відповіли йому з пошаною. Потім він підвівся з свого місця і пішов стиснути руки Маркові Лепідові, що вибраний був на консула на наступний рік, бо його кандидатуру своїм могутнім впливом підтримав Гней Помпей, хоч це він робив всупереч Суллиному бажанню.

Лепід відповів на привітання з шанобою й увічливо й почав розмову з молодим імператором, тим часом як майбутньому консулові Лютіцієві Катулові Помпей тільки холодно й гордо вклонився. Під час виборів цих консулів Сулла, хоч і зрікшися диктатури, усіма силами спротивився Лепідовій кандидатурі, не без підстав убачаючи в ньому свого ворога, а прихильника Марієвого. Власне ця позиція і Помпеева підтримка сприяли тому, що Лепідова кандидатура не тільки була міцна по коміціях, але й повершила Катулову кандидатуру, хоч його підтримувала олігархічна партія. Сулла не промовчав, закинувши Помпееві те, що він зле зробив, підтримуючи обрання на консула найгіршого громадянина і противлячись обранню кращого.

Прибуття консулів поклато край змаганням учнів, і юрба справжніх глядіяторів, що мала битися, була напоготові вийти з карцерів та ждала тільки гасла виступити на арену і, як був звичай, продефілювати перед владарями. Усі погляди повернулися на оппідум, чекаючи консульського гасла почати боротьбу; але вони водили очима по амфітеатру, ніби шукаючи того, хто має подати очікуваний сигнал. Дійсно, вони чекали на Люція Корнелія Суллу, що хоч і склав з себе диктатуру, а проте лишався найвищим владарем Риму.

Нарешті залунали оплески, спочатку слабенькі, далі вони поволі зростали, а кінець-кінцем загриміли бурею на весь цирк. Усі втопили очі свої в тріумфальну браму, якою якраз увіходив Сулла в супроводі багатьох сенаторів, друзів та клієнтів¹⁴.

Цій надзвичайній людині було тепер 59 літ. Високого зросту, він був добре й міцно збудований, і коли зараз ішов повільним та нетвердим кроком, як людина, що вже підтопталася, то це було тільки наслідком скажених оргій, що їм він віддавався ціле життя, а останніми часами більше, як колись. Але головна причина його охлялости була невігойна дошкульна хвороба, що на всю його постать поклато тавро страждання і передчасної старости.

Обличчя Суллине було дійсно жакхливе і не тому, щоб неправильні риси його лица робили його неприємним, навпаки, високе чоло, орлиній ніс і повні владні губи великих уст мали робити його гарним. Ці правильні риси облямовані були рудавим волоссям і освітлювалися парою сіро-блакитних очей, глибоких, проникливих, яскравих, як в орла, хитрих та жорстоких, як у гієни. У кожному погляді їх легко було прочитати жадобу влади й крові.

Коли він воював в Азії проти Мітрідата, його було обрано уладнати суперечки поміж Аріобарцаном, царем Кападокійським, і царем Партським. Цей останній надіслав до Сулли свого делегата Оробаца. Коли увійшли до Судища, Сулла, хоч і був тоді тільки проконсулом, але з почуттям у всьому римського і в той же час Суллиного першенства, ані трохи не сумнівавсь, що із трьох крісел для нього призначено було середне, і він сів у нього спокійнісінько, вказавши Оробацові зайняти

місце праворуч, як представникові наймогутнішого царя Азії, а Аріобарцанові — ліворуч. Цар Партський цим так був ображений і зневажений, що, коли повернувся Оробац, він покарав його на смерть.

При цій пригоді в Оробацовому почеті був один халдей, що знався на магії і з обличчя розпізнавав людей, хто вони є.

Він, вивчаючи обличчя Суллине, так був вражений блиском його очей, що сказав: неминучим буде, що ця людина буде великою і тільки дивно, як вона зносить те, що зараз не є першою серед усіх людей¹⁵.

Але вернімося до Сулли. Читачі, звичайно, знайдуть, що портрет, намальований вище, не виправдує епітету жакливого; але річ у тім, що Суллине обличчя було вкрите червонуватою висипкою поряд з білими плямами, через що він скидався на негра, обсипаного борошном, мовляв якийсь атенський сатирик.

Коли й за молодих літ Сулла був бридким, то неважко зрозуміти, як збільшилася ця бридкість з часом через злість і розпусту, що отруїла йому кров. Оргії зробили своє: не тільки обличчя, але й все тіло Суллине вкрилося гноянками та болячками.

Він до цирку увійшов ніби нудьгуючи. Намість звичайної тоги він поверх білої вовняної туніки з золотими арабесками мав яскраво-пурпурову хламиду¹⁶, гаптовану золотом, застібнуту на правому плечі золотим аграфом, обсипаним дорогим камінням, що грало на сонці.

Як людина, що з презирством ставилася і до людськості, взагалі, і до своїх співгромадян, зокрема, він був одним з перших і небагатьох, що замість римської тоги почали носити грецьку хламиду. У руці він тримав ціпка з золотою голівкою, а на ній був вирізьблений з незрівняним мистецтвом епізод з боїв під Оркомено в Блоції, де Сулла був переможцем Архелая, лейтенанта Мітрідатового. На різьбі видно було Архелая, що, стоячи навколішках, складав свою зброю перед Суллою. У персні правої руки була велика рубінова каменя, оправлена в золотий обручник. На камеї було вирізьблено капітуляцію царя Югурта. Цей перстень Сулла носив завжди на пальці з дня перемоги над Каєм Марієм. Цей

перстень був першою іскрою, що запалила згубну війну Сулли з Марієм.

Оплески натовпу викликали лише сардонічну усмішку, й Сулла промимрив собі:

— Плещіть, плещіть, дурні барани!

Якраз у цю хвилину консули дали гасло починати, і глядіятори числом сто душ вийшли із карцерів на арену¹⁷.

Попереду йшли реціярій та мірмільон, що мали змагатися першими. Важко було повірити, що ці двоє людей, — вони йшли поруч, спокійно розмовляючи, — через хвилину мали дбати тільки за те, щоб один одного вбити. За ними йшли дев'ятеро ляхкваторів, узброєних тільки тризубцями та сітками, що їх вони мали накинути на дев'ятох секуторів, з мечами й тарчами, а ці секутори мали переслідувати ляхкваторів, бігаючи по цирку, якщо тим не пощастить накинути сітки.

За цими дев'ятьма парами йшли тридцять пар глядіяторів, що мали поділитися на 2 партії, щоб у мініятурі віддати справжній бій. Це було тридцять тракійців і стільки ж самнітян, все красуні-молодці, величезні на зріст і велетенської будови.

Тракійців було узброєно короткими на кінці загнутими мечами, і тримали вони кожний квадратів опуклі тарчі. Вбрано їх було в національний тракійський костюм, — коротку жевристу туніку та шолом без прилбиці з двома чорними перами. Самніти були в національних убраннях самнітських вояків — у блакитній туніці та шоломі з крилами й двома білими перами. Узброєння їхнє складалося з короткого меча, невеличкої квадратної тарчі, залізного поруча на правій руці та набедренника з лівого боку.

Кортеж кінчився десятьма парами андабатів в коротких білих туніках і узброєних тільки коротеньким кінджалом. Шоломи їм було поспускано, а в них пороблено прорізи для очей, щоб ці нещасні, вигнані на арену, билися, ніби граючи в піжмурки на посміховище натовпу. Після того, як натовп досить натішиться, льорарії, циркові прислужники, мусіли розпеченим залізом примушувати їх шикуватися, щоб битися вже на смерть. Сто глядіяторів обійшли навколо

цирку серед криків та оплесків глядачів і, ставши перед місцем, де сидів Сулла, підняли голову й гукнули за звичаєм.

— Вітаємо тебе, диктаторе! (Ave, Dictator!)

— Не зле! — промовив Сулла тим, хто був біля нього, озираючи поглядом переможного войовника лави глядіяторів. — Ці молодці обіцяють цікаве видовище. А якщо не так воно складеться, лихо тоді Аціянові! За цих 50 пар глядіяторів цей дурисвіт стягнув з мене 220.000 сестерцій¹⁸.

Глядіятори, обійшовши навколо цирку і вклонившись консулам, повернулися до своїх карцерів. На арені, блискучій від сонця, як срібло, лишилося двоє, мірмільон та реціярій, що стояли один проти одного.

Уся публіка принишкла, і всі погляди скупчилися на двох спобірниках, готових битися до загину.

Мірмільон, з походження галл, був 29 років, гарний, білявий юнак, гінкий та моторний. Шолом йому був оздоблений срібною рибою; одною рукою він тримав невелику тарчу, другою короткий, але широкий меч. Реціярій у простій блакитній туніці, узброєний тільки тризубцем та сіткою, стояв на 20 кроків від супротивника і, здавалося, обмірковував собі, як зручніше напасти та накинути на нього сітку.

Мірмільон, скандзюбившись та зігнувши коліна, готовий стрибати, вичікував нападу й тримав меч напівопущений при правому стегні.

Реціярій раптом кинувся і, пролетівши повз супротивника, швидкий, як блискавка, накинув на нього сітку. Але той прудким рухом відхилився в бік, пригнувся мало не до землі, а потім скочив і кинувся на реціярія. Реціярій, бачачи, що на цьому маневрі йому не пощастило, кинувся бігти.

Мірмільон переслідував його, але реціярій був куди спритніший і, оббігши навколо арену до того місця, де лежала його сітка, схопив її. Ледве встиг він це зробити, як мірмільон уже мало не наздогнав його. Реціярій озирнувся і побачив, що супротивник готовий вдарити його, він тоді знову накинув на нього сітку. А проте мірмільон і на цей раз устиг обминути сільце, накарачках вислизнувши з-під нього.

Враз мірмільон зірвався на рівні ноги, а удар тризубця, націлений на нього, спіткав галлову тарчу.

Реціярій знову кинувся бігти, а в натовпі почулося нарікання й обурення. Публіка вважала, що її ображено, бо й справді недосвідчений глядіатор, що не вміє як слід уживати сітки, має сміливість ставати до боротьби.

На цей раз мірмільон намість переслідувати ворога, повернувся туди, де впала сітка, і став на кілька кроків від неї. Реціярій, зрозумівши його маневр, спинився і тихо почав вертатись, ховаючись за стіну, що поділяла арену. Дійшовши до тієї частини цирку, де була парадна брама, він вибіг з-за муру на кілька кроків від своєї сітки. Мірмільон, що тільки й чекав на нього, кинувся йому на зустріч, а тим часом тисячі голосів кричали:

— Держи його, держи!.. Бий його! Та бий цього страхополоха, боягуза!.. Заріж його, чого там дивитись, нехай жаб собі ловить на березі Ахерона!¹⁹.

Мірмільон, під'юджуваний вигуками натовпу, щодалі сильніше наполягав на супротивника, а той зблід та намагався віддалити його своїм тризубцем, вживаючи тим часом усіх заходів, щоб схопити сітку. Та мірмільон відхилив тризуб своєю тарчею, націлив свій меч на супротивникові груди, але раптом несподівано цей останній, кинувши тризуб на тарчу, моторно схопив з землі свою сітку. Він не встиг ще цього зробити, як мірмільон мечем влучив у ліве плече, і звідти фонтаном приснула кров.

Це не заважило реціярієві спритно втекти з своєю сіткою. Відбігши кроків на 30, він на весь голос крикнув:

— Рана легенька! Пусте!

А далі заспівав:

— Прийди до мене, мій чудовий галле!
Тебе не потребую, самої тільки рибки!
А нумо, милий, мій чудовий галле!

Ця реціярієва вихватка мала привернути до нього симпатію публіки, і йому цілком пощастило; його пісня викликала в натовпі вибух реготу; багато почали навіть плескати цій людині, що їй інстинкт життя допо-

міг здобутися на мужність, жартувати та школярити тоді, коли вона — знезброєна та ранена — сходила кров'ю.

Мірмільон, оскаженілий від ворогових насмішок і зауваживши, що співчуття публіки переходить на супротивника, лютий кинувся за ним.

Але реціярій, відходячи стрибками та обачно обминаючи удари, кричав і далі:

— Прийди до мене, мій чудовий галле!
Ось вечір буде, й ти, мій любий,
Харонові на юшку рибоньки здобудеш!
А нумо моторніше, мій чудовий галле! •

Цей новий жарт справив величезний ефект, але викликав і новий мірмільонів напад. І от зненацька реціярій так зручно накинув сітку на супротивника, що цілком сплутав його.

Глядачі гриміли оплесками.

Мірмільон робив надлюдські зусилля, щоб виплутатися, та тільки ще більше заплутався, викликаючи загальний сміх публіки. Тим часом реціярій скочив по тризуб. Взявши його, він повернувся до супротивника, гукаючи: «Буде Харонові рибка!»

Але в тій хвилі, коли він напосудився вже вдарити ворога тризубом, мірмільон зробив розпачливу спробу, розірвав своїми велетенськими руками сітку, визволив руки, щоб відкоша дати реціярієві. Ноги його були ще сплутані, і хоч як він силкувався, а не міг рушити з місця.

Новий вибух оплесків залунав у цирку. Всі глядачі почали стежити з напруженою увагою за кожним рухом перебіяців. Від їхнього найменшого руху міг тепер залежати кінець боротьби. Якраз тоді, коли мірмільон розірвав сітку, реціярій спромігся на останні сили і страшно вдарив його тризубом. Галл встиг укритися тарчею, але вона розбилася на шматки, а залізні визубні вгородилися йому в голу руку. З неї задзюрчала кров. Мірмільон моторним рухом вихопив тризуб лівою рукою і, кинувшись на ворога усією вагою свого тіла, загнав лезо свого меча до половини в праве ворогове стегно.

Ранений реціярій покинув тризуб у супротивникових руках, побіг, лишаючи по собі кривавий слід, але він не

ступив і 40 кроків, як спустився на коліна, а далі простягся на землі. Від напруження, з яким мірмільон ударив, він і сам не встояв на ногах, але зараз же скочив і, розплутавши руками свої ноги, кинувся на ворога.

Бурхливі оплески відповідали на останній акт боротьби й тривали ще тоді, коли реціярій звівся і показав народові своє смертельно-бліде обличчя. Готуючись без жаху й гідно спіткати смерть, він виконав приписане звичаєм правило, попрохав публіку залишити йому життя, хоч і не сподівався, що його прохання задовольнять.

Тим часом мірмільон стояв, спершився ногою на тіло супротивникове, і справив свій меч просто йому на груди; він позирав на публіку, ждучи їх вироку.

Понад 90.000 глядачів чоловіків, жінок і дітей спустили більший палець правої руки донизу, що значило «смерть», і десь 15.000 підняли його вгору, на знак, щоб переможеному глядіяторові залишити життя.

Треба звернути увагу, що серед тих, хто вимагав смерти, були всенепорочні, побожні весталки, без сумніву, й вони хотіли зажити втіхи, помилувавшись на агонію нещасливого борця.

Мірмільон нахилився, щоб забити переможного, але той випередив його і, вихопивши меч з його руки, вгородив його в серце собі аж по колодочку. Мірмільон вийняв зброю, забарвлену кров'ю, що парувала ще, а реціярій, конвульсивно підвівшись, крикнув страшним нелюдським голосом: «Бодай ви були прокляті!» і впав навznak мертвий.

Розділ II

СПАРТАК НА АРЕНІ

Натовп плескав, як несамовитий, а цирк аж гудів від криків та балаканини сотні тисяч голосів.

Мірмільон сховався в карцері, а на арену вийшли Плутон²⁰, Меркурій та льорарії цирку, озброєні залізними гаками, щоб витягти тіло реціярія до похоронних дверей, спочатку персвідчившись розпеченим залізним ціпком, чи бідолаха справді мертвий.

Кілька торб дрібного блискучого мармурового піску із сусідньої Тівольської копальні було висипано на те місце, де вмерлий глядіатор лишив калюжу крові, і арена знову засяла в соняшному промінні.

Натовп плескав та не вмовкаючи гукав: «Хай живе Сулла!». Той, кого вітали, промовив до колишнього консула Гнея Корнелія Долябелли, що сидів коло нього:

— Присягаюся моїм патроном Аполоном з Дельф, ці плебеї — найбільше гідні презирства істоти в світі. Ти гадаєш, що ото вони мені плещуть? Ні, це, бач, тим кухарям, що приготували їм учора щедрий та смачний обід.

— Чому ти не сів на опідум? — спитав Гней Долябелла.

— Чи не гадаєш, що від того збільшилася б моя слава? — відповів Сулла, а помовчавши, додав: — А цей ланіст²¹ Аціян продав мені не поганий крам!

— Який ти щедрий і великий, Сулло! — підхлібно промовив сенатор Тіт Аквіцій, що сидів поруч з Суллою.

— Хай поб'є своїм громом Юпітер ганебних облес-

ників! — роздратовано скрикнув колишній диктатор, нетерпляче почісуючи правою рукою ліве плече, щоб заспокоїти сверблячку, що її завдавали огидні паразити, і трохи згодом додав:

— Я зрікся диктаторства, пішов на приватне життя, а мене й досі вважають за владаря! Ниций люд. Не може не плазувати!

— Не всі, Сулло, народжені для плазування, — сміливо зауважив якийсь патрицій з диктаторового почету, що недалеко сидів від нього.

Цей смілець був Люцій Сергій Катіліна. Тоді йому було щось 27 років. Це був чималий на зріст, крижастий чоловіча, з сильними грудьми та жилавими велетенськими руками й ногами. Велика голова з широким чолом та смуглявим мужнім обличчям була вкрита шапкою густого чорного волосся. На широкому його чолі від черепа до носа спускалася велика жила, що завжди була розпухла від крові; темно-сірі очі мали завжди вираз звірячо-лютий, а у всіх м'язах його лица, так багатих постійними нервовими стисканнями, видно було — хто добре це вивчав — найбридкішу похитливість його особи.

У той час, коли починається наше оповідання, Люцій Катіліна вже мав репутацію страшної людини й наганяв жах своєю запальною сангвінічною вдачею. Він уже вбив патриція Гратидіана, коли той мирно проходжувався берегом Тібра, — вбив тільки тому, що той відмовився позичити йому під заставу маєтків велику суму грошей. Це йому потрібно було, щоб покрити великі свої борги, без чого він не міг дістати ніякої громадської посади, чого він так бажав. Це були часи проскрипцій²², часи, коли неблаганна Суллина жорстокість скривавлювала Рим. Гратидіян не був серед тих, хто був в неласці, ба, навіть, належав до Суллиної партії, але він мав величезні багатства, а маєтки засуджених конфісковували. От чому, коли Катіліна притягнув його труп до курії і кинув Суллі до ніг, він сказав, що вбив його, як ворога диктатури й рідного краю. Сулла подивився на це крізь пальці, вважаючи за краще розкрити очі тільки на незліченні багатства жертви.

Незабаром Катіліна посварився із своїм братом, і обидва вхопилися за мечі. Але Сергій, oprіч своєї знаменитої сили, мав репутацію найумілішого борця в Римі.

Брат його впав мертвий, а він у спадщину одержав усі його багатства, врятувавшись цим злочинством від остаточної руїни, до якої допровадили його марнотратство й розпуста. Сулла крізь пальці подивився й на це вбивство, а квестори²³, що судили братогубця, і поготів заплющили очі.

На це смілизе Катілініне зауваження Люцій Корнелій Сулла спокійно повернувся до нього й запитав:

— А як ти, Катіліно, гадаєш, чи багато знайдеться в Римі громадян з твоїми почуттями і такої ж великої душі і в чесноті, й у злочині?..

— Я не можу, славний Сулло, — відповів Катіліна, — як ти, дивитися на людей і розглядати явища з вершин твоєї величі. Я тільки почуваю одно, що я народжений любити волю, навіть до повної розбещеності і щиро ненавидіти деспотизм, як би там він не крився облесливою великодушністю та сумнівним бажанням щастя рідному краю. Мислю собі так, що рідний край, навіть повний заколоту й незгоди, проте щасливіший буде, коли порядок даватимуть усі, ніж тоді, коли на чолі стоятиме один. І щиро тобі скажу, не обмірковуючи твоїх діл, я, не ховаючися, ганив і ганю твою диктатуру. Вірю, що в Римі знайдеться ще чимало громадян, готових на все, але таких, що не підкоряться новій тиранії одного, а до того, коли цей один не зватиметься Люцієм Корнелієм Суллою, хоч чоло його прикрасять ще сотні нових перемог, і диктатура його не виправдуватиметься, як до певної міри і твоя, насильствами, що їх учинив Марій, Карбон і Цінна.

— Добре, а чого ж тоді, — спитав Сулла спокійним тоном, але насмішкувато скрививши уста, — чого ж не позиваєте ви мене перед судом вільного народу?.. Я зрікся диктатури; чому ж ви не обвинувачуєте мене, не вимагаєте звіту з того, що я зробив?

— А тільки тому, щоб не викликати нових заколотів і кровопролиття, що й так 10 років шарпають Рим... Але не в тім річ. Я зовсім не маю наміру винуватити тебе; ти міг багато помилятися, але ти зробив чимало великих діл, — пам'ять про них і вдень, і вночі хвилює мою душу, бож і я, Сулло, як і ти, прагну слави й потужности. Але скажи, хіба це не говорить тобі, що в жилах нашого народу ще тече кров наших вели-

ких та вільних предків? А згадай лишень, як тоді, коли ти, перед сенат ставши, склав із себе в курії²⁴ диктатуру, відіслав лікторів та міліціонерів і з приятелями пішов пішки додому, — згадай но, як один молодий громадянин почав ганьбити тебе за те, що ти римлянам відібрав волю, наповнив Рим різаниною та грабунком, зробився його тираном! Згодься, Сулло, що для такого сміливого діла треба було мати тверду, як діамант, душу, бо з одного твого жесту отой небій міг упасти мертвий. Але виявилось, що з тебе великої таки душі людина, — май собі на увазі, що я зовсім не підлещуюся до тебе, бо Катіліна того не вміє, не хоче підлещуватися навіть перед найвищим Юпітером, отже ти юнакові жаднісінького лиха не заподіяв. А в тім згодься, що, коли цей скромний, маловідомий плебей, — на жаль, не знаю його імени, — спромігся на такий великий чин, то хіба можна ще вагатися й не вірити, що республіку буде врятовано.

— Ти правду кажеш, це був сміливий вчинок, а через те, що цей юнак виявив сміливість, бож я завжди цінував хоробрих і шанував сміливих, то я й не схотів мститися за свою образу. До речі, Катіліно, чи не знаєш ти, який наслідок мали його слова?

— Який? — спитав Сергій, пильно вдивляючися в тьмяні диктаторові очі.

— А такий, — відповів Сулла, — що тепер усякий, кому пощастить захопити владу в республіці, вже не випустить її з своїх рук.

Катіліна похнюпився і замислився, але потім поборов сам себе і жваво заперечив:

— От питання ще, чи здобудеться хто на силу, щоб захопити владу!

— Здобудеться! — відповів, тихо сміючися, Сулла. — Для цього підлого натовпу, — він жестом вказав на рясний натовп народу на сходах цирку, — для нього завжди знайдеться владар.

Уся ця розмова точилася серед грому гучних оплесків глядачів, що цілком захопилися кривавим видовищем боротьби на арені поміж ляквеаторами й секуторами, боротьби, що незабаром скінчилася смертю семи з перших і п'яти з других. Решта шість гладіаторів, поранені, побиті, супроводжувані гучними оплесками,

глумом, реготом та дотепами публіки пішли назад до карцерів.

Поки служники витягали із цирку дванадцять трупів і засипали піском калюжі крові на арені, Валерія, позираючи знещодавна на Суллу, — а він сидів недалеко, — встала з свого місця і, підійшовши ззаду до диктатора, висмикнула вовняну нитку з його хламід. Той здивовано озирнувся і втопив свій страшний погляд, як у хижого звіра, на жінку, що зважилася доторкнутися до його одежі.

— Не зрозумій того, що я зробила, на эле мені, диктаторе! — промовила вона, чарівно усміхаючися, — цю нитку я взяла, щоб і собі мати щастя.

Вона гречно вклонилася, приклавши, як звичай велів, руку до вуст і повернулася на своє місце. Сулла приємно підлещений від її слів, відповів їй, ласкаво вклонившись, і, намагаючись удати добродушний вираз своїм очам, проводив її довгим поглядом, аж поки вона не сіла.

— Хто ця жінка? — спитав він, знову повертаючися до цирку.

— Валерія, Мессали дочка, — відповів Гней Корнелій Долябелла?

— А!.. — промовив Сулла, — сестра Квінта Гортензія?

— Авжеж!

Сулла знову повернувся туди, де сиділа Валерія, що дивилася на нього закоханими очима.

А тим часом Гортензій перейшов до Марка Красса, найбагатшого з патриціїв, скнари й честолюбника. Риси ці цілком протилежні, а проте у цієї людини вони знаходили повну гармонійність. Красс сидів недалеко від гречанки виключної вроди, що в нашому оповіданні має відогравати дуже важливу роль. Отож спинімося хвилинку на ній.

Євтібіде — так називалася ота молоденька дівчина — була висока, статурна, еластична. Грецьке її походження зраджував крій її вбрання. У неї був тонкий стан, що, здавалося, можна було охопити пальцями обох рук. Чудове її обличчя, біле, як алябастер, оживлене було ніжним рум'янцем; золотисте витке волосся облямовувало правильне чоло; великі сірі очі, подібні

до мигдалин, були зеленасто-блакитного кольору морської хвилі і так фосфорично блищали, що розбуджували до неї пристрасть і непереможну принаду. Маленький, наче виточений, ледве помітно кирпатенький носик додавав ще більше зачіпливості її обличчю, красу якого викінчували повні похитливі коралеві вуста, вони бо відкривали два рядки білісінських перл-зубок, чудових поряд з ямочкою на підборідді. Сліпуча біла шия цієї дівчини була різьбярська, плечі гідні Юони, перса пишні і похитливі. Плечі й перса являли цілковитий контраст з тонким станом цієї жінки і додавали принади. Руки і голі ноги були ніжні, маленькі, як у дитини.

Поверх короткої туніки з найтоншої білої тканини, в яку вткано було срібні зірки і яка вирисовувала античні форми красунині, на неї було накинуто блакитний паллій так само поцяткований зірками. Волосся їй було зібране над чолом під маленьку діядему; в малісінських вухах блищали сапфірові зірки з дармовисиками з перлин; теж з перел зроблено було й намисто, з якого на грудях, напівоголених, висіла зірка з більших сапфірів. На руках було по двоє браслетів, зроблених на подобу квіток та листя; талію підперезано було широким срібним поясом із золотими прикрасами. На маленьких рожевих ніжках помітно було котурни з самої тільки підстави, прив'язані до ніг блакитними ремінцями з срібними оздобами майстерної роботи.

Їй допіру минуло 24 роки, але її вже годилося б назвати ідеалом витонченості, краси та звабливої, принадної грації, здавалося, що це сама Венера Парфоська спустилася з Олімпу, щоб зачарувати смертних своїми чарами небесної краси. Така була молода Євтібіде, що недалечко від неї пішов сісти Марк Красс, захоплений і зачарований нею. Він був захоплений спогляданням чарівниці красуні, коли до нього наблизився Гортензій. У тій хвилі молода дівчина, очевидно нудьгуючи, широко позіхнула, граючися правою рукою сапфірами, що висіли на її грудях.

Крассові тоді було 32 роки. Він був не дуже високий на зріст, добре збудований і мав вже нахил грубшати. На його карку сиділа пропорціональна до тіла голова, але обличчя бронзового кольору було худорляве, з різ-

кими рисами, чисто римського типу, з орлячим носом та випнутим підборіддям. Сіро-жовтаві очі то блищали огненним промінням, то здавалися млявими, базбарвними, погаслими.

Вельможний рід, дивний дар промовляти, незліченне багатство, увічливість, приємність, здобули Крассові не саму тільки популярність, але й славу та вплив. Він в епоху нашого оповідання уже не один раз бився хоробро Суллі на користь і під час громадянської війни обіймав різні посади.

— Вітаю тебе, Марку Крассе, — промовив Гортензій, вириваючи його з заціпенілості, — я бачу, що ти захопився, споглядаючи зорі.

— Присягаюся Геркулесом, що так! — відповів Красс, — вона...

— Яка саме?

— Ось ця красуня-грокиня, що на дві ступені сидить вище від нас.

— А... бачу — Євтібіде...

— Євтібіде?.. А що це має значити?

— Та це ім'я їй таке. Дійсно вона грекиня... та ще й куртизанка, — додав Гортензій, сідаючи побіля Красса.

— Куртизанка!.. А мені здалося було, що це богиня Венера! Присягаюся Геркулесом, що я не в силі уявити собі повнішого втілення краси божистої Юпітерової доньки!

— Чи не занадто?! — зауважив Гортензій, усміхаючися. — Може Вулканова дружина була серйозніша? Або може вона поширювала свої пестоці і на богів, і на півбогів, ба навіть на людей, якщо вони мали щастя припасти їй до вподоби?

— А де живе ця красуня?

— По Священній дорозі... біля храму Янусові.

Бачучи, що Красс не звертає на нього уваги, захоплений спогляданням чарівної грекині, Гортензій сказав:

— Чи ти з глузду з'їхав справді через оту жінку? Та за тисячну долю твого багатства ти подаруй їй палац, що вона тепер наймає.

Очі Крассові якось фосфорично блиснули, що не раз бувало, а потім зблякли, і він, повернувшись до Гортензія, запитав його:

— Ти маєш щось мені сказати?

— Ось ия красуня-грекиня, що на дві ступені сидить вище від нас.

— Так, про суперечки з банкіром Трабульоном...

— Я слухаю тебе.

Поки ото вони вдвох розмовляли про суперечки, що їх зазначив Гортензій, а Сулла, п'ятидесяти і восьми років, кілька місяців тому, поховавши свою четверту дружину, Цецілію Метеллу, зав'язував ідилію кохання з красунею Валерією, — грім сурм подав сигнал починати бій тридцяти тракійців і такого ж числа самнітів, що вже стояли на арені, вишикувавшись навпроти себе.

Розмови й сміхи замовкли, і очі всіх втупилися в бійців.

Перша сутичка — це був самий жах. Металічний гуркіт тарч та мечів різко розітнув глибоку тишу, що панувала на арені; незабаром навколо бійців уже літали пера, відламки шоломів і тарч; глядіятори, розпатлані, задихані, щодалі лютішали та кидалися один на одного, вдаряючи й відбиваючи удари.

Не минуло й п'яти хвилин, як почалася боротьба, а вже кров річкою текла на арені, трое борців умирили мучинецькою смертю під ногами, що сказано їх м'яли.

Глядачі пильнували цієї взаємної кривавої боротьби, стримавши дихання, але так, що не те що списати, а й уявити не можна. Хіба слабеньку уяву може дати те, коли нагадати, що принаймні 80.000 глядачів заклалися на суму від десяти сестерцій до двадцяти і від п'ятидесяти талантів до половини всього свого багатства, котрі за червоних тракійців, а котрі за блакитних самнітів.

А в міру того, як ряди глядіяторів рідшали, вибухи оплесків та вигуки частішали, розпалення у глядачів зростало.

Минула година, бій доходив краю. П'ятдесят глядіяторів, мертвих, і тих, що були вже на вмерті, заливали арену кров'ю; а ті, що в них ще жевріла іскра життя, дико ревіли та, конаючи, корчилися. Ті глядачі, що заклалися за самнітів, відтепер майже були певні перемоги. Семеро самнітів оточили й тиснули трьох ще живих тракійців, а ті, утворивши з себе трикутник та тримаючися спина до спини, билися з розпачливою мужністю, відбиваючи переважних числом переможців.

Серед тих трьох ще живих тракійців, був Спартак.

Його атлетична постать, надзвичайна сила м'язів, бездоганна гармонія форм і незбита хоробрість, нату-

рально, утворили з нього людину надзвичайну в ті часи, коли першою умовою успіху була сила м'язів та енергія духу.

Спартакот-от минуло 30 років. Окрім тих властивостей, що вже про них згадано, він і розвитком розумовим стояв вище від свого становища, визначаючися рідкою шляхетністю почуття та величчю душі, що й довів блискучо навпослі²⁵.

Спартак був блондин. Гарне мужнє обличчя з правильними рисами було облямоване довгим русявим волоссям і густою бородою. Великі блакитні очі, повні життя і почуття, світилися фосфоричним блиском, а коли обличчя було спокійне, надавали меланхолійно-добробога виразу, зовсім не подібного до того, який мало воно під час лютої боротьби. Тепер очі його сяли блискучо, а обличчя викликало жах.

Спартак народився в далекій Тракії, в Родопських горах²⁶. Він бився проти римлян, коли вони вдерлися в його рідний край. Потрапивши в полон, за свою силу й хоробрість був причислений до одного з легіонів²⁷. Як легіоніст римський, він брав участь у війні проти Мітрідата та його спільників і визначився такою хоробрістю, що його настановлено на декана, тобто начальника загону з десяти душ та винагороджено цивічним вінцем²⁸. Але з часом, коли римляни почали воюватися з тракійцями, Спартак дезертував і перейшов до лав своїх колишніх бойових товаришів. Поранений, він знову, як бранець, опинився в руках ворогів, але, замість заслуженої кари на горло, його роковано бути на глядіатора та продано ланістові, що потім перепродав його іншому ланістові — Аціянові.

З того часу, як Спартака вписано до глядіаторів, минуло вже понад два роки. З першим ланістом Спартак виїздив мало не всі італійські міста, скрізь беручи участь щось у сотні боїв та ані разу не зазнавши небезпечного поранення. Які тільки не були сильні й хоробрі інші глядіатори, він їх усіх повершав саме в цьому. Щоразу він перемагав у боротьбі на смерть, ширячи славу про своє звитязтво по всіх амфітеатрах і цирках Італії.

Аціян купив його за надзвичайно велику ціну, аж за 12 тисяч сестерцій (щось із тисячу карбованців) і хоч володів ним вже 6 місяців, а проте ще ні разу не пока-

зував його в римських амфітеатрах. Може він беріг його, як учителя фехтувати, битися навкулачки та гімнастикувати в своїй школі (ludus gladiatorius), а може не зважався піддати небезпеці його життя в боях, що не давали такого прибутку, щоб сплатити втрату такого глядіятора, коли його буде забито.

Але Суллина щедрість і Аціяна примусила випустити Спартака уперше на криваву циркову арену. За сотню глядіяторів, що мали битися в цей день, Сулла заплатив йому 220 тисяч сестерцій. Така сума ще могла винагородити Аціяна за Спартакову смерть, а проте порядок був такий, що невбиті глядіятори залишалися, як ланістова власність, опріч тих випадків, коли життя дарував сам народ. Аціян стояв блідий і стурбований, спершися на двері карцерів, увесь захоплений останніми епізодами боротьби, і легко було примітити, з якою напруженою увагою він пильнував кожнісінького удару, кожнісінького Спартакового руху.

— Гей сміливіше, самніти! — гукали тисячі голосів тих глядачів, що заклалися за самнітів.

— Бий, коли отих трьох варварів! — захочували інші.

— Гей, Небульяне! Не милуй його, Кріссе! Коли, налягай!.. Порфіріє, нумо! — кричали деякі, хто мав табличку з іменами глядіяторів.

Але проти цих голосів розлягалися голоси — і не менше голосні — від протилежної партії — тракійців; хоч і мало було надії, а проте вони старанно чіплялися за ту ниточку, що ще у них залишалася.

Якраз у цій хвилині Спартак, що був ще непоранений, проколов наскрізь одного з семи самнітів, що оточили його.

Грім оплесків залунав у цирку, і тисяча голосів загукала:

— Сміливіше, Спартаче! Слава Спартакові! Хай живе Спартак!

Двох тракійців, що підтримували з боків колишнього римського салдата, було сильно поранено, і, знесилені, вони билися мляво.

— Бережіть мені спину! — гукав їм Спартак, і як блискавка кружляв навкруги своїм маленьким мечем, яким відбивав удари і водночас наносив рани самнітам, що

одностайно наполягали на нього. — Ще хвилина й ми переможемо!

Голос йому увірвався, стиснуло дихання. На зблідлому обличччі струменем стікали краплі поту; в очах блищала очайдушна тверда рішучість перемогти гнів і презирство.

Скоро від його меча впав із розітнутим черепом ще один самніт, заливаючи арену кров'ю та волочучи свої повипадали тельбухи; він дико ревів, конаючи й тяжко кленучи.

Але зараз же впав з розколотим черепом один з тракійців, що охороняли Спартакову спину.

У цирку аж гуло від крику, оплесків, заохочувань; всі глядачі втопили очі в купочку борців і пильнували найменшого їх руху. Люцій Катіліна зірвався на рівні ноги і, здається, нічого не бачив, опріч цієї кривавої боротьби. Очі йому були ніби прикуті до Спартакового меча, наче від рухів цього меча залежало його життя. Він ішов у заклад за тракійців.

Третій самніт упав побіля своїх товаришів: йому Спартак перерізав сонну артерію. Але тоді ж і третій тракієць, остання і єдина Спартакова підмога, упав, навіть не скрикнувши, вбитий кількома ударами.

Усі глядачі здригнулися, а по рядах пробігло голосне шемрання, що злилося в приглушене ревіння; але зараз же запанувала глибока, урочиста тиша, можна було почути навіть хрипле дихання бійців. Напруження нервів натовпу не було б сильнішим, якби від боротьби залежала навіть доля Риму.

Протягом цієї півторагодинної боротьби Спартак, завдяки своїй спритності й умілості фехтувати, мав тільки три легесенькі дряпинки. Але зараз він опинився супроти чотирьох сильних супротивників, що хоч і сходили кров'ю поранені, а проте були страшні, бо переважали числом.

Який там сильний та завзятуший був Спартак, але як побачив він, що останній товариш звалився, вважав і себе пропацим.

Раптом очі йому блиснули; йому встала в пам'яті спасенна думка повторити відомий маневр Горація в боротьбі з Куріяціями²⁹.

Він взявся бігти; самніти за ним.

Серед натовпу глядачів почулося грізне шемрання.

Але Спартак, пробігши кроків з 50, раптом крутнувся і вгородив свій меч у груди самніта, найближчого з тих, що бігли за ним. Ранений похитнувся, витягнув руки, ніби шукаючи, на що спертися, і впав; тоді Спартак кинувся на другого супротивника, що вже замірився своїм мечем і, відбивши удар тарчею, поклав на місці другого самніта; публіка, надпориваючись, почала дико ревти, адже тепер вона була цілком прихильна тракійцеві.

Коли впав другий самніт, до Спартака наблизився третій, що його вже було всього поранено. Тракієць за зайве вважав ужити проти нього меча і, очевидно, не хотячи його вбивати, приголомшив його, ударивши тарчею по голові. С а м н і т закрутився на місці й впав саме тоді, коли останній товариш підбіг допомогти йому. Але цей вже зовсім охляв, втративши стільки крові, і знемігся. Спартак накинувся на нього і теж, не хотівши вбивати, вибив з руки йому меч, обхопив своїми міцними руками і поклав на землю, прошепотівши на вухо:

— Не бийся но, Кріссе! Може ще пощастить тебе врятувати.

Кажучи це, він поставив одну ногу на Крісові груди, вперся коліном другої ноги на груди приголомшеного самніта, і чекав на народній вирок.

Довгі, однастайні, оглушні оплески пролунали на весь цирк, наче підземний гуркіт, і мало не всі глядачі вгору піднесли вказовий та середульший пальці на знак, що обом самнітам даровано життя.

— Який завзятуший! — промовив Сулла до Катіліни, що з обличчя йому дзюрив піт. — Такому звитязцеві треба б народитися римлянином.

А тим часом сотні голосів гукали:

— На волю, на волю хороброго Спартака!

Очі глядіяторові огнем заблищали, а бліде обличчя його просто сплотніло. Він притиснув руку до серця, наче силкуючись вгамувати його нестримне калатання, що його викликало це слово й надія, що промайнула.

— Волі! волі! — підголошували тисячі голосів.

— Воля! — прошепотів здушеним голосом глядіятор. — О, боги з Олімпу, зробіть, щоб це не був сон!

Очі його зросилися слізьми.

Але хтось громовим голосом вигукнув:

...Він поставив одну ногу на Крісові груди...

— Він дезертував з наших легіонів. Зрадник не вартий волі!

До цього голосу приплуталося багато інших. Все це були голоси тих глядачів, що програли через Спартакову перемогу.

— Ні, ні!—роздратовано гукали вони:—це дезертир!

Тим часом тракійцеве обличчя конвульсивно мінілося. Він підніс голову, скинув оком на той бік цирку, звідки почувся перший крик винувачення проти нього і шукав свого ворога повним ненависти поглядом. Але десятки тисяч голосів гукали:

— Волю Спартакові! Волю! Волю!

Нема змоги списати ту жахливу тугу, що її переживав бідолаха глядіатор в ці хвилини, коли розв'язувано справу куди важливішу від його життя. Страшна блідість обличчя, неприродний блиск очей яскраво промовляли, що то за страшна боротьба поміж жахом та надією відбувається в його душі. Чоловік, що півтори години бився із смертю, не піддаючися найменшому ваганню, бився один з чотирма, не тратячи надії на порятунок, що твердою рукою вбив 12 чи там 15 своїх товаришів в нещасті,—цей чоловік виразно відчував, як йому підгинаються коліна; щоб не зомліти серед цирку, він сперся на плече одному з циркових служників, що прийшли забирати трупи.

— Волі! Волі! — ревів натовп.

— Він її цілком вартий,—прошепотів Катіліна на вухо Люцієві Суллі.

— ...І лишився б вартим, — скрикнула Валерія, на яку мило дивився в цій хвилі Сулла.

— Що ж, добре! — промовив диктатор, поглянувши Валерії в очі, що, повні ніжності, любови й жалю, здавалось, благали його помилувати. — Що ж, добре!.. Хай буде так!

Він хитнув головою на знак згоди, і Спартак серед оплесків здобув собі волю.

— Ти вільний,—Сулла дарує тобі волю,—сказав Спартакові цирковий прислужник.

Спартак не відповідав і не ворушився. Він заплющив очі і не зважувався відкрити їх, щоб не зникла солодка ілюзія: він ще не вірив, що це дійсність.

— Ти зруйнував мене своїм завзяттям, шахраю,— просичав чийсь голос йому над вухом.

Спартак від тих слів отямився, відкрив очі й побачив перед собою ланіста Аціяна. Цей вийшов разом з служниками на арену, щоб привітати Спартака, поки не стратив ще надії, що той лишиться його власністю, а тепер він кляв Спартакову хоробрість. Дурні, як на його думку, народні жалощі та Суллина великодушність, чужим рахунком, вдарили його по кишені аж на дванадцять тисяч сестерцій. Зауваження ланістове переконало тракійця, що він не маячить. Він випростався на цілий зріст, велично вклонився народові й Суллі й пішов собі з ацени серед нового шаленого вибуху оплесків.

— Ні, це не боги створили все, — мовив тим часом Тіт Люкрецій Кар, і далі розмовляючи з Кассієм та із своїм молодшим приятелем Каєм Меммом Гемеллом, що прийшли до цирку, коли вже почалася гра і сіли побіля нього. Цей останній був великий залюбленик в літературі, мистецтві та філософії. Це йому Люкрецій присвятив пізніше свою славетну поему *De Rebus Natura*, що була вже йому на мислі й тепер.

— Отже, хто сотворив світ? — спитав Кассій.

— Світ утворив вічний рух матерії та сполучення невидних молекул. Ти бачиш на землі та й на небі чимало створеного, і, не розуміючи, звідки це воно взялося, гадаєш, що це все створили наші боги. Ніщо з нічого не може і не зможе створити.

— Ну, гаразд, а Юпітер, Юнона, Сатурн?.. — здивовано спитав Кассій, великий оратор дискутувати з Люкрецієм.

— Вони — витвори людської темноти і страху, я скажу тобі, любий хлопче, про єдину правильну великого Епікура доктрину, він бо ані трохи не боявся ані громів небесних, ані землетрусів, що від них так жарко людям буває, не боявся він і «могутности» богів та їхніх блискавок, що вони нібито тримають в руках. Перемагаючи всі перешкоди, створювані під впливом людських забобонів, він сміло зайшов у найбільші таємниці при-

роди і дійшов до походження і причини речей.

Але тут Кассійв учитель почав кликати його додому, нагадавши, що батько наказав йому повернутися ще завидна додому. Юнак, не сперечаючись, підвівся із свого місця, а водночас з ним із своїх місць підвелися Люкрецій і Мемм. Усі разом вони пішли до найближчого виходу. Їм довелося пройти повз місце, де сидів Суллін син Фавст. Перед ним стояв, розмовляючи, Помпей; він, покинувши опідум, пішов побалакати із знайомими матронами та приятелями, які були тут у цирку.

Проходячи коло нього, Кассій спинився і промовив, звертаючися до Фавста.

— Подивимось, чи ти, Фавсте, повториш перед великим Помпеем ті шалені слова, що ти їх три дні тому промовив у школі. Ти говорив, що твій батько добре зробив, взявши римлянам волю і зробившись їхнім владарем. Я надавав за це тобі стусанів, бо на твоїй пиці й тепер дещо помітне, але я й зараз оце з охотою дам тобі прочухана в присутності Помпея. Слів, що їх промовив, і вчинків, що зробив цей крицевий дванадцятилітній юнак, дарма шукати поміж худорлявих навіть дорослих людей нашого часу.

Але Кассій даремно чекав від Фавста відповіді. Той поник головою перед цим дванадцятилітнім хлопцем, якому палка любов до рідного краю надала завзяття побити й до сорому довести сина владики Риму.

Не мавши відповіді, Кассій з пошаною вклонився Помпееві і пішов з цирку разом з Меммом, Люкрецієм і своїм учителем.

Тим часом з одного із ступенів над похоронними дверима підвівся якийсь молодець, років отак на 26, вбраний в тогу, довшу від звичайної, що приховувала його довгі ноги. Худорлявий та слабенько збудований, він, проте, був високий на зріст і мав величну постать. Він сидів побіля дами, а її оточили молоді патриції.

— Бувай здоровенька, Галеріє, — сказав він, цілючи руку цій молодій та гарній дамі, побіч якої він сидів.

— Бувай і ти здоров, Марку Туллію, — відповіла вона. — Пам'ятай, що я чекатиму на тебе післязавтра в Аполоновому театрі на виставі Софоклової «Електри».

— Не турбуйся, пам'ятатиму.

— Прощай, прощай, Туллію! — водночас вимовило багато голосів.

— Прощай, Ціцероне! — промовив красунь, років 55, чепурний, напарфумований і плястичним жестом подав руку молодикові.

— Нехай береже тебе Талія, вельмишановний Езопе, — відповів Туллій, стискаючи руку великому акторові. І, наблизившись до красуня років на 40, що сидів на сходах біля Галерії, він, протягаючи і стискаючи йому руки, сказав:

— І тобі, нова Музо, о незрівняний Квінт Росцій, мій любий друже!

Юнак відійшов, простуючи потиху, граціозно поміж сходів, повних народу, до того місця, де біля тріумфальної брами сиділо двоє цензорових Маркових Порційових Катонівих родичів.

Група, від якої відійшов Ціцерон, складалася з знаменитої красуні, славетної трагічної акторки Галерії Емболярії, — на ту пору було їй 23 роки, — великого трагіка Езопа і славного артиста Квінта Росція, на бажання якого сміявся або плакав увесь римський народ. Він теж сидів біля Емболярії, і йому Ціцерон, відходячи, склав вітання.

Росцій мав щось із 40 літ і був у повному розквіті своєї слави й генія, а до того й дуже заможний. Римляни шанували його, як бога, і найзнаменитіші з громадян прагнули заприятелювати з ним, як Сулла, Гортензій, Ціцерон, Помпей, Люкул, Квінт Метелл, Цецілій Пій, Сервілій Ватій Ізаврик, Марк Красс, Скрібоній, Куріон, Корнелій Сціпіон. А коли їм у тому щастило, пишалися, а надто ще й через те, що з Росція був не тільки геніальний актор, але й людина бездоганної моральності й високого розуму.

Навколо цих трьох першорядних артистів групувалися менші зорі того артистичного сузір'я, яке тоді приваблювало колосальний натовп римської публіки, бо вона аж бігла подивитися на Есхілові, Софоклові, Евріпідові, Пакувієві трагедії, на Арістофанові, Менардові, Філемонові й Плявтові комедії.

До групи Емболярії, Езопа і Росція вабило щось

і світських фінтиків та пустунів, що хотіли виставити себе перед натовпом, спробувати невідомих переживань.

Про те, як шанували римляни своїх акторів, можна зробити висновок з їхнього багатства. От Росцій, наприклад, одержував тисячу динаріїв за вихід, а на рік він мав прибутку щось 146.000 динаріїв (щось із 50.000 карб.).

Марк Туллій Ціцерон мав в той час, як ми вже сказали, 28 років. Він був красивий високий юнак, що-правда кволої і хворобливої будови. На довгастій шиї вирізнялася могутня голова з виразними і енергійними рисами. Чоло йому було понад міру широке, що так відповідало великому розумові, правильні лінії лица, густі, кошлаті брови, а з-під них блищали надиво великі очі, а до того й короткозорі. На його вустах блукала завжди усмішка, часами іронічна, але завжди, і в самій іронії, відбивалась у веселій експресії ласка.

Багато обдарений і пам'ят'ю, і природною красномовністю, він упертою, старанною працею двадцяти і восьми років досяг високого ступеня розвитку і виявив себе водночас філософом, оратором, поетом найславнішим і найулюбленішим.

Він ознайомився з поезією ще юнаком у того грецького поета Архія, що його потім обороняв у своїх відомих творах. Архій був людиною славетною своєю геніяльністю і цнотливістю, і коли він перебував у Люкуловому домі, того великого Люкула, що потім переміг Мітрідата і Тіграна, навчаючи поезії його синів, він тоді ж заклав громадську школу в Римі, що її відвідувало сильне число патриціанської молоді. Цей самий Архій в часи, коли розпочинається наше оповідання, склав і видав поему про Кімврійську війну, в якій вихваляв вчинки того найхоробрішого Кая Марія, що перший і єдиний поміж римлян часів республіки був сім разів за консула.

Найславніші вчинки Каєві Марієві понад ті, що їх уславив тріумф над Югуртою, були, коли він урятував республіку від жахливої навали тевтонів і кімврів і заслужив наймення третього фундатора Риму.

Ціцерон п'ятнадцяти років ще, в той час, коли відвідував школу Архієву, видав свою поему Glaucus Pontius. Її невимушені вірші, чудовий стиль викликали здиву-

вання в ті часи, коли ще не було Люкреція, ні Катулла, ні Вергілія, ні Овідія, ні Горация, що мали потім збагатити латинську мову своїми чудовими поетичними творами.

А проте, відвідуючи Архієву школу, Ціцерон старанно вивчав спочатку філософію у епікурейця Федра, потім у стоїка Діодата і академіка Філона, що втік з Атен, коли їх захопив Мітрідат, і, нарешті, на протязі двох років вивчав красномовство у відомого Мольйона Родоського, що прийшов на побережжя Тібру просити в сенат повернути видатки, що їх мали Родоські міста у війні проти Мітрідата, в якій вони брали участь, як римські спільники. Красномовність цього Мольйона була така дивна, що він був перший, що доповідав сенатові грецькою мовою без допомоги від тлумача.

Закони Ціцерон любовно вивчав під керівництвом двох Сцеволів сенаторів, вчених юрисконсультів, старішого авгура і молодшого понтифікса максима. Вони обидва і навчали Ціцерона усіх правничих хитрощів.

Вже вісімнадцяти років він брав участь у Марсиканській (громадській) війні під проводом Помпея Страбона, батька Помпея Великого. Там він навчився, як сам оповідає, дивуватися хоробрості і Суллиному щастю.

За два роки до подій, що ми їх оповідаємо, Марк Туллій вперше з'явився на форумі з промовою в оборону Квінція, кредитор якого з оборонцем своїм, славетним Гортензієм, вимагав передати йому за борги все майно. Ціцерон зовсім не бажав на початку своєї кар'єри виступати проти грізного Гортензія, але просьби акторові і його приятеля Росція, що йому Квінцій був за родича, його перемогли, і він виступав, і переконав, і зачарував суддів так, що одержав перемогу.

Але особливо піднесла славу Ціцерона його мужність, що походила від щирости його душі, бож він був вдачею своєю плохий і нерішучий — мужність, з якою він обороняв права одної аргентінської жінки проти декрету Суллиного диктаторового, згідно з яким Арецо позбавлено було прав громадянства.

Проте, промова, що піднесла молодого Туллія на вищий шабель слави і зробила його найпопулярнішим, була та, що її він виголосив в оборону Сеста Росція

Амеріна, якого обвинувачував в батьковбивстві Корнелій Крізогон, пущенець Суллін. Оборона Ціцеронова була палка, жвава, переконуюча, красномовна. Росція Амеріна було виправдано, а Ціцерона оголошено рівним Гортензієві, що й на цей раз мав його за супротивника.

Друга поема Ціцеронова в ті дні ходила з рук до рук різного стану громадян. Вона ще збільшувала загальне захоплення щодо великих здібностей авторових, що згодом мали піднести латинську мову до вищого щабля краси низкою творів, що в них не відомо, чому треба більше дивуватися, чи глибокій вченості, чи святій цнотливості, чи незаплямованій моральності, чи величчю думок, чи стилеві, чи, нарешті, усьому разом, а надто привабливій формі.

Поема, що ми про неї згадали, мала заголовок Марій. Від неї залишився лише невеличкий фрагмент і, не зважаючи на те, що автор її до того часу додержувався олігархічних думок, написано її було на честь Кая Марія, якого він, як свого арпінського земляка, дуже поважав.

Ми просимо наших читачів вибачити нам часті відхилення, але до цього примушують нас сама тема і потреба змалювати риси надзвичайних людей, що велично виступали в це останнє століття римської волі, з їх мужніми чеснотами, з їх темними жахливими вадами, з їх дивними вчинками, тим більш, що не зайвим поновити в пам'яті їх вихолощених дегенеративних нащадків деякий історичний спомин про їх дідів.

А тепер знову приступимо до нашого оповідання.

Ціцерон, пройшовши кілька лавок, підійшов до Катона й Цепіона, що сиділи побіч один коло одного, і, підсівши до них, почав розмову з юнаком Катонем, якого дуже любив.

— Скажи, серце, чи правду це про тебе кажуть?—спитав він хлопця.

— Авжеж, — відповів понуро юнак, — а може я неправий?

— Ти правильно зробив, сміливий хлопче, — промовив мало не пошепки Ціцерон, цілуючи Катона в чоло.— На жаль, не завжди можна підносити голос за правду: частіше бо сила потужніша від справедливості.

Сказавши це, обидва замовкли.

— Але ж як це сталося? — спитав Ціцерон, звертаючися до ментора юнаків Сарпедона.

— Через оті щоденні душогубства, які творяться з Суллиного наказу, — відповів він, — я постановив собі раз на місяць обох хлопців водити в гостину до Сулли, щоб цей кровожер мав їх за своїх приятелів, щоб йому часом не спало на думку завести їх у проскрипцію. Та Сулла й справді завжди прихильно приймав їх і проваджував ласкавим словом. Але одного разу, вертаючися від Сулли, ми переходили форум³⁰, як раптом з Мамертінської в'язниці почули ми жахливі зойки.

— А я й спитав Сарпедона, — увійшов в розмову Катон, — хто й чого там кричить отак, а він мені й каже: «Громадяни, що їх карають на смерть з Суллиного наказу». — «А за що?» — питаю. — «Бо вони мовляв, стоять за волю». Тоді я все зрозумів...

*— Еге, а тоді цей паливода — і собі перебив розмову ментор — закричав голосно, так, що почули його всі, хто близько стояв: «Дай но мені меча, щоб я міг забити цього хижого ворога мого рідного краю!»³¹.

— А як ти дізнався про це? — спитав Сарпедон, трохи помовчавши.

— Та про це вже багато хто говорить, й усі дивуються на хлопцеву мужність, — відповів Ціцерон.

— Отже, мабуть, незабаром дізнається про це й Сулла, — з розпукою додав ментор.

— Хай собі дізнається! — з презирством відповів Катон, нахмуривши брови. — Я знову скажу те, що сказав у присутності цієї «людини», перед якою ви вмієте тільки тремтіти. Я хоч собі й юнак, але щось не боюся його, — присягаюся всіма богами з Олімпу!

І, трохи помовчавши, коли Ціцерон і Сарпедон дивилися понад голову юнака, вражені, він прожогом сказав:

— О! коли б вдягтися в тогу!..

— А щоб ти зробив, нерозсудливий? — спитав Ціцерон, зараз же додавши:

— Замовчи но краще!..

— Я покликав би Люція Корнелія Суллу і обвинуватив би його перед народом...

— Цить но, цить! — промовив Ціцерон, — чи ти хочеш накликати на всіх небезпеку? Я вихваляв нерозумно

вчинки Марієві, обороняв дві справи, в котрих мої клієнти були в опозиції до Сулли і не можу напевно користатися симпатіями ексдиктатора. Або ти хочеш, щоб він, скориставшись твоїми нерозумними словами, доповнив нам численні жертви своєї безумної люті? І коли нас уб'ють, хиба ми визволимо Рим від його неславної всемогутності? Ще надто великий переполох в крові у римлян, а він ще надто щасливий і всемогутній.

— Краще, ніж називатися щасливим, називатися справедливим, — пробелькотав Катон, що під впливом Ціцеронових умовлянь замовк.

Між тим андобати розважали нарід фарсом, фарсом кривавим, жахливим, в якому усі двадцять бідолах глядіяторів загинули.

Тим часом Сулла, що йому вже обридли оті видовища, підвівся з свого місця та направився просто туди, де сиділа Валерія. Він ласкаво їй уклонився, не зводячи очей з неї, і спитав, дбаючи якнайбільше зм'якшити та зм'якшити свій голос:

— Чи ти вільна, Валеріє?

— Чоловік мій кілька місяців тому розлучився зі мною, хоч без усякої ганебної провини з мого боку, якщо...

— Еге, знаю, — перепинив її мову Сулла, від якого Валерія не відривала ніжного погляду своїх чорних очей.

Хвилина мовчанки, й диктатор спитав, знизивши голос:

— Кохатимеш мене?

— Всіма силами моєї душі, — відповіла Валерія, опустивши очі й чарівно всміхаючися.

— Я й собі кохаю тебе, Валеріє, і, здається мені, зроду ще так не кохав, — тремтячим голосом промовив Сулла.

Щось хвилину він мовчки дивився на неї, потім взяв її руку, палко притулив до своїх губів і додав:

— За місяць ти будеш дружина мені.

Сказавши це, він покинув цирк у супроводі своїх друзів.

Розділ III

ТАВЕРНА ВЕНЕРИ З ЦВИНТАРЯ

У найдальшому найвужчому й найбруднішому заулкові Есквіліна, коло стародавнього Сервієвого Тулієвого муру, якраз між Есквілінською і Кверкветулянською брамою, примостилася таверна, відчинена вдень, а переважно вночі. Назва її була Венера з Цвинтаря, бо саме ця Венера була патронкою кладовищ та курганів. Чому так названо таверну, легко зрозуміти, як пригадати, що за Есквілінською брамою було плебейське кладовище, де в маленьких ямах абияк ховали трупи. По другому боці тягнулася аж до Сесорійської базилики широке поле, на яке викидали трупи рабів і злочинців, призначених на те, щоб їх їли вовки та хижі птиці. На цьому полі, що засмерділо всю околицю, багатир Меценат через п'ятдесят років розвів свої славетні городи. Ці городи давали власникові їх, патрицієві, до столу чудову городину і садовину тільки через угноєння плебейськими кістками.

Над дверима, що вели до таверни, був образ Венери. На ньому Венера скидалася більше на бридку мегеру, аніж на богиню краси, намалював її напевно якийсь п'яниця за чарку на похмілля. Лихтар, що коливався від вітру, кидав скупеньке світло на цю бідну Венеру, яка мало що виграла б і від кращого світла.

Але й цього скупого світла було досить, щоб стягнути увагу на жмут сухих галузок — він стирчав над дверима — і щоб хоч трохи розвіяти морок, який панував у цьому брудному заулку.

Одвідувач, пролізши низенькими суточками — дверима і сходячи униз камінням, що складено й зладжено його було намість сходів, проходив у вогку й почорнілу, димом закурену, кімнату.

Праворуч від входу був камін, на якому палахкотів вогонь та пекли й варили в казанах різні страви. Поміж страв, звичайно, була традиційна крив'янка, неодмінні польпетони, але з чого готувала їх господарка цього брудного приміщення, Лютація Монокола (одноока), ніхто не бажав дізнатися.

Біля каміну чотири статуетки з теракоти правили за ларів, тобто за хатніх патронів, а перед них світилася лямпадка й покладено було вінці та букети з сухих квіток. Перед каміном стояв маленький розмальований столик, за яким сідала, коли не мала чого робити, на червоному ослінчику господарка таверни. По стінах тулилися лавки, а перед ними старезні столи. На стелі, саме посередині, висіла полив'яна лямпа на чотири ріжки, що скупенько освітлювали чималу кімнату.

Проти порога були двері у другу хатину, вже трохи чистішу, хоч і меншу від першої; стіни її були помальовані сильно сороміцькими картинами. Очевидно артист-маляр був з несоромливих людей.

У кутку блимала лямпадка, що освітлювала тільки підлогу та двоє ліжок ідальні, які були в кімнаті, залишаючи в темряві горішню частину приміщення.

Щось коло першої ночі цього самого дня, тобто 10 листопада 675 р. у таверні Венера з Цвинтаря було вже повно відвідувачів. Від їхніх голосних розмов стугоніла не то сама таверна, ба навіть вулиця.

Лютація Монокола з' своєю муринкою-рабинєю, чорною як чобіт, аж розсідалася, щоб задовольнити своїх клопітних та голодних клієнтів. Лютацію, велику на зріст, гладку й червонопику жінку, можна б назвати ще не бридкою, не вважаючи на її сорок п'ять літ і сивувате каштанове волосся, якби її лице не попсоване було великим шрамом. Шрам починався з лоба, перетинав праве око, вкрите повікою, — око це витікло, — а тоді припадав на ніс без одної ніздрі. За понівечену отак пику Лютації й дали оте прізвище одноока.

Історія цього шраму починалася з давніх часів. Лютація була жінкою легіонера Руфіна, що колись завзято бився проти Югурти в Африці. Коли, перемігши цього царя, Кай Марій тріумфально повернувся до Риму, Руфін повернувся разом з ним.

Лютація на той час була ще красунею і не надто корилася законам про твердість шлюбних обіцянок, що їх списано було на двадцяти таблицях³². Одного разу чоловік приревнував її до сусіда-м'ясника, вихопив свого меча й убив його, а далі, щоб назавжди зафіксувати в жінчиній пам'яті згадані закони, зробив їй шрам на лиці, понівечивши її на віки вічні. Гадаючи, що він її вбив і боячися відповідальності за вбивство, — не жінки, а м'ясника, — він вирішив, що найкраще втекти і скласти свою голову під команду свого богоподібного полководця, Кая Марія, коли цей славетний селянин з Арпіни розбив до ноги тевтонські орди під Сестілійськими водами і врятував Рим від грізної небезпеки.

Лютація, видужавши від довгої хвороби через тяжку рану, додала до своїх заощаджених грошей ще ті, що їй пощастило вижебрати, та заорендувала таверну, яку з ласки Квінта Цецілія Метелла Нумідійського вона дістала в подарунок.

Попри всю свою бридкість вона ще викликала не одну сильну пристрасть, і поміж її коханців діло часто доходило до чубанини. До діла додати, що одвідувала таверну Венери з Цвинтаря сама потолоч римської голоти; теслярі, ковалі, ганчарі, борці з цирку, міми, блазні найгіршого сорту, глядіятори, каліки, старці — були звичайними відвідувачами Лютації.

Лютація бо одноока не була й сама високо-моральною особою, а до того свідома була того, що патриції та багатії не вчащатимуть до її таверни. А потім метка жінка була тої думки, що Юпітер посилає соняшне світло не тільки багатим, а й бідним, але багаті мають і термополії (винові крамниці), кондитерські, ресторани, отож і бідні мусять мати свої шинки. Крім того, досвід переконав її, що бідняцький і шахраєвий квадранс і ас³³ однаковісінькі з такими ж відчесного громадянина і гордого патриція.

— А щоб їм трясця в печінки! Чи скоро вже дадуть нам ці клятві с а л ь н и к и? — загримав старий глядіятор з лицем і грудьми, вкритими рясно шрамами.

— Закладаюся на сто сестерцій, що Лювеній приніс господині з Есквілінського поля кавалок людського м'яса, що лишився після круків, а вона з нього робить

свої сальні битки, — закричав і собі старець, що сидів коло глядіятора й удавав з себе каліку.

Цей гидкий жарт викликав голосний регіт присутніх, але не припав до смаку Лювенієві. Це був грубенький собі, кремезний, бородатий могильник з червоною брутальною пікою. Цю піку рясно вкривали якісь брудкі пухирі, і вся вона туманіла тупою байдужістю.

— Як чесний могильник прошу тебе, Лютаціє, відшукати нагоду, щоб покласти старцеві Велленієві в лапшу добрий ковалок яловичини, а саме тієї, яку він прив'язує до своїх грудей, щоб показати ніби в нього на грудях суцільна рана і одурити добросердних громадян.

І на цей жарт зареготали.

— Якби Юпітер не був боягузом і не вважав за краще хропти, то він спалив би на попіл цю бездонну прірву броду, яку всі називають чомусь Лювенієм.

— Присягаюся чорною Плутоною булавою, я так виб'ю твою мерзенну піку, що ти в мене проситимеш помилування, — як скажений закричав могильник, зірвавшись на рівні ноги.

Те саме зробив і Велленій, стискаючи кулаки і знімаючи галас:

— Ану ж, спробуй! Хвалько нещасний! Ану підходь! Я зараз тебе пішлю до Харона. Не пожалую шага, щоб всадити його в твої вовчі зуби³⁴.

— Тихо, старі гицлі! — гукнув на них здоровенний атлет з цирку, Кай Таврівій, що збирався грати в кості. — Замовчіть, бо, присягаюся богами, покровителями Риму, що так стукну головами об стіну, що розплющу вам черепа.

На щастя, Лютація і муринка Азур в цій хвилині поставили великі блюда з сальниками, що парували, на які ласо накинулися обидві численні групи присутніх. Серед цих щасливих зараз же запанувала мовчанка, бо всі вони жерли сальники, вважаючи їх за чудові.

Серед стукотні підкидуваних кісток та найнепристойнішої лайки, точилися розмови про головнішу подію денну — про глядіяторській бій у цирку. Ті, що мали щастя, як пущенці, бути в циркуві, розповідали дивні речі тим, що, як раби, не мали права входити за огорожу. Усі дуже вихваляли Спартака за його хоробрість.

Лютація в цей час поспішала з крив'янками до інших

своїх відвідувачів і скоро в таверні Венери з Цвинтаря запанувала повна тиша.

Перший порушив її глядіятор літнього віку:

— Двадцять і два роки бився я на арені, — скрикнув він, — подивіться на мою спину, наче писанка... — але такого мистця, такого фехтувальника й силача, як цей Спартак непереможний, я ще не бачив. Він справді чудес доказував сьогодні.

— Якби він римлянин, — додав протекторально атлет Таврівій. — якби він природний римлянин, він був би справжнім героєм...

— Шкода, що він варвар! — зневажливо додав Емілій Варін, красунь-юнак на 20 років, на лиці якого занадто помітні були ознаки огидної розпусти і передчасної старости.

— А проте, скажу вам, він щасливий отой Спартак! — вліз до розмови старий африканський легіонер з широким шрамом на лобі і кулявий від рани в ногу. — Дезертир, а здобув волю! Чи це коли бувало? Треба думати, що Сулла мав добрий гумор, коли зробив таку ласку.

— Можна собі уявити, який лютий тепер ланіст Аціян! — зауважив старий глядіятор.

— Авжеж! тепер він галасує, що його пограбовано, зарізано...

— А проте, йому щедро заплачено за його крам...

— Але й крам, треба сказати, добрий!..

— Що й казати... але 220 тисяч сестерцій не абиякі гроші.

— Бодай їм лиха година!..

— Присягаюся Геркулесом, — кричав далі атлет, — мав би я їх, я справив би собі всяку втіху, що її тільки можна здобути за гроші.

— Ти?.. А ми хіба б не зуміли на них пожити?

— Витрачати гроші всяк уміє, а от добувати...

— Чи не хочеш ти сказати, що Сулла працею здобув собі гроші?

— Перші гроші він здобув від жінки... із Нікополії.

— Вона вже була літня, коли в ньому закохалася, а він був ще молоденький, хоч і не красунь, але й не потвора, як тепер.

— Умираючи вона покинула йому всі гроші.

— Замолоду він не був багатий, — додав атлет, —

я знаю громадянина, що в нього Сулла жив і харчувався, платячи за це три тисячі сестерцій на рік.

— А потім за війни з Мітрідатом і після того, як узято Атени, він захопив собі лев'ячу пайку здобичі.

— А там почалися проскрипції... Хто там повірить, що багатства сімнадцяти консулів, сотні преторів, шістдесяті едилів та квесторів, трьох сотен сенаторів, тисячі і шістсот комонників та ще сімдесяті тисяч громадян, зарізаних з його наказу, — що всі ці багатства перейшли до держави, а на його долю нічого не крапнуло?

— Хотів би я мати хоч дрібочку того, що він здобув проскрипціями.

— А в тім — додав Емілій Варін, що, юнаком буди, здобув деяку освіту, а цього вечора мав охоту філософувати, — цей чоловік, що з бідного зробився багатим, а з нічого владикою Риму, цей Сулла, що йому живому римський нарід поставив золотий пам'ятник з написом: — Корнелієві Суллі, щасливому імператорові, — слабує на погану хворобу, а проти неї безсилі і всі ліки, і все Суллине золото!

Ці думки справили враження на всіх присутніх і всі сумно скрикнули:

— Правда! Правда!

— Так йому й треба хижакові в людській подобі! — скрикнув кулявий легіонер, ветеран африканських війн, що вклонявся пам'яті Каєвій Марієвій — це йому підходяща заплата за кров 6000 самнітів, що капітулювали перед ним з умовою зберегти їм життя, а він їх усіх 6000 потім звелів перебити в цирку. Коли від страшних криків цих нещасних всі сенатори, зібрані в курії Гостілії, зірвалися на рівні ноги, цей звірюган Сулла мав жорстокість, зберігаючи зимну кров, сказати: «Не звертайте уваги на ці крики, шановні отцове, це карають злочинців з мого наказу. Дебатуйте собі далі!»³⁵.

— А бійня в Пренесті, де він звелів перебити всю людність, аж 12000 душ, не вважаючи на стать і вік?

— А Сульмана, Сполето, Терні, Флоренція, — всі ці багаті італійські міста, які він звелів зрівняти з землею, бо вони були Марієві прибічники?

— Гей ви, панове-молодці! — крикнула Лютація

із свого місця, де вона складала на пательню заячину, збираючися її смажити. — Ніби ви там лаєте щасливого Суллу? Годі, хлопці, вкоротіть собі язика, бо я не хочу, щоб у моїй таверні ганьбили найбільшого з римських громадян.

— Дивись, клята кривуле! Теж тобі прихильниця Суллина, — додав старий легіонер.

— Слухай но, Мецію, — гукнув на нього могильник, — прошу з більшою повагою говорити до нашої любої Лютації.

— Ні! Присягаюся тарчею Беллоніною, що досі ще не було такого, щоб якийсь могильник учив африканського ветерана!

Справа загострилася. Ось-ось мала початись бійка, коли в цю мить з вулиці донісся писк і вереск цілої зграї жінок, що мали претенсію звати це співом.

— Це Евенія! — зауважили дехто з присутніх.

— Та ще Люціллія!

— Ба й Діяна!

Всі очі звернулися на двері, якими трохи згодом, верещучи й підскакуючи, з задертими «аж поти» сукнями, з розмальованими пиками й голими плечима, увійшло п'ятеро повій і почали сороміцькими словами відповідати на вигуки присутніх. Не варт спинятися на цій сцені, замітимо тільки, що Лютація й муричка щиро заходилися куховарити й рихтувати потрібне для вечері в другій кімнаті.

— А хто це має прийти цього вечора до твоєї таверни, щоб їсти оцих котів, яких ти видаєш за зайців? — спитав старий Веллений.

— Невже чекаєш на вечерю Марка Красса?..

— Чекаю на Помпея Великого.

Серед шаленого реготу й сороміцьких жартів, серед розгاردішу на порозі як стій вродилася колосальна, могутня, чоловіча постать, що її, не вважаючи на сиве волосся, слід би було назвати гарною.

— О, Требонію!

— Salve, Требонію!

— А йди но йди, Требонію! — хором скрикнуло багато голосів.

Колись цей Требоній був за ланіста, але кілька вже літ тому зліквідував свою школу і жив тепер з оца-

джень від тієї прибутньої професії. Звикши і маючи нахил, його й тепер вабило глядіяторське товариство, отже він був своя людина в шинках Есквіліна й Субури, де збиралася сила безталанних людей.

По людях ходила чутка, ніби він використовує свої зносини з глядіяторами і свою популярність серед них для того, щоб під час громадянських сутичок вживати її на користь тих патриціїв, що давали йому грошей, аби тільки вербував глядіяторів. Казано, що він має завжди до розказу собі цілі полки подібних людей. Їх він підсилає, в разі потреби, зайняти форум чи там йоміції, якщо там обмірковують якусь важливу справу. Це для того, щоб залякати суддів, зробити заколот, а якщо буде потреба, то вжити кулаків. Бувало таке, наприклад, і тоді, коли вибирано на визначніші посади урядові. Коротко кажучи, всі були певні, що Требоній добре таки використовує свої зносини з глядіяторами.

Та хоч би що там було колись, але Требоній був тепер їм приятель і патрон, а в день описаних видовищ у цирку спіткав Спартака, як той виходив, стиснув його в обіймах, поцілував і запросив до таверни Венери з Цвинтаря. Ось чому він увійшов у супроводі Спартака й десятка інших глядіяторів.

Спартак був одягнений ще в червону туніку, в якій бився в циркуві. На плечах він мав манто трохи коротше від тоги, що її носили салдати поверх зброї; її позичив йому якось давно вже один центуріон, приятель Требоніїв.

Гостей спіткали гучними привітаннями, а котрі були сьогодні у цирку, — не без пихи показували тим, що не були, на героя дня, щасливого Спартака.

— Рекомендую тобі, хоробрий Спартаче, чудову Евенію, найкращу з жінок, що відвідують цю таверну, — промовив старий глядіятор.

— А вона смачно поцілує тебе, — додала Евенія, чорнява, висока, струнка і до деякої міри вродлива дівчина.

Не ждучи відповіді, вона пригорнула Спартака й усмак поцілувала.

Тракієць тільки всміхнувся, щоб сховати огиду, що вона собою навіювала на нього, і промовив делікатно, віддаляючи її рукою:

— Дякую тобі, серце-красуне, але тепер найважливіше для мене трохи попоїсти.

— Йди но сюди, чудовий глядіяторе, — сказала Лютація й повела гостей до другої кімнати, — тут вечеря для вас вже наготові.

— Входитье, входьте, — твоя Лютація, Требонію, зготувала тобі вечерю з зайця та й таку ще, якої не буває у самого Марка Красса.

— Спробуємо твого мистецтва, жартуночко, — відповів Требоній, злегка штовхнувши її в спину. — А ти, щоб не гаяти часу, пошукай нам амфору велітернського. Та чи старе воно в тебе?

— Святи боже! — скрикнула Лютація, кладучи прибори на стіл, за який сідали гості. — Він ще питає, чи старе в мене велітернське! Адже йому п'ятнадцять літ. Його розлито ще за консула Кая Целія Кальда та Люція Доміція Енобардо!³⁶.

Тим часом муринка принесла амфору з вином. Гості уважно її розглянули з усіх боків, передаючи з рук у руки, потім націдили велітернського в більші келихи, де вполовину було води, а в менші келихи влили щирого вина.

Незабаром глядіятори мали змогу оцінити, як уміє Лютація смажити зайця, і мали певну думку, скільки років мало велітернське вино. Якщо воно й не мало стільки років, як було позначено на амфорі, проте було доволі старе й добре.

Вечеря була непогана, і глядіятори були дуже задоволені! Вино було справді добре. Через це в кімнаті скоро почалася весела і, більш ніж треба, голосна розмова й галас. Тільки Спартак, що йому всі хвалу чинили й частували, був щось сумний, невеселий; ів без охоти, мляво. Але це можна було з'ясувати терпкими відчуженнями, що довелося пережити сьогодні, або глибоким відчуттям щастя від здобутої волі.

Та хоч би що там було, а лице його було тугою повите, й ані похвали, ані дружні слова, ані веселість прибічних людей не могли, не годні були тієї туги розвіяти.

— Присягаюся Геркулесом, я не розумію тебе, мій друже Спартаче, — сказав, кінець-кінцем, Требоній, що хотів долити йому келих і, надиво, побачив, що він досі повний. — Що тобі? Чому ти не п'єш?

— А чого ти такий сумний? — спитав і собі один з гостей.

— Присягаюся Юноною, матір'ю богів, — скрикнув якийсь глядіатор, що його з вимови одразу можна було б признати за самніта, — можна подумати, що ти на похороні, а не в товаристві друзів, і не визволення святкуєш, а сумуєш за мертвою матір'ю.

— За мертвою матір'ю! — глибоко зідхнувши, повторив Спартак і ще більше похмурився. Тоді колишній ланіста Требоній зірвався на рівні ноги і скрикнув:

— Вип'ємо за волю!

— Хай живе воля! — гукнули бідолахи-глядіатори, скочивши з місць і піднісши свої келихи. Всім очі засвітилися, прагнучи волі.

— Який ти щасливий, Спартаче, що за життя здобув собі волі! — тужно-тоскно забринів голос молодого глядіатора з русявим волоссям, — нас визволить хіба смерть...

При слові «воля» Спартакове обличчя заясніло, очі йому вогнем зайнялися, на вустах з'явилася усмішка; він підвівся і, високо знявши келих угору, крикнув сильним гучним голосом:

— Хай живе воля!

Але, почувши повні жалю глядіаторові слова, Спартак ледви торкнувся вустами келиха і не міг його допити. Голова йому впала на груди. Він поставив келих і поринув в глибоку думу. З хвилину усі мовчали. Десять глядіаторів з заздрістю і водночас з любов'ю дивились на свого щасливого товариша.

Мовчанку порушив сам Спартак, що забув, що він не на самоті, підняв очі угору й заспівав тихомовну глядіаторську пісню: її часто співано на дозвіллі в Аціяновій школі:

Вільний, як пташка.
світ він побачив,
волю і силу він мав..
Потім до ворога в пастку потрапив,
лиха й неволі зазнав.
Тії чужинці, — краще мовчати, —
руки в кайдани взяли,
бідних братів віддали катувати,
ніби на втіху юрбі.
Кров проливати, людей мордувати

не за домашніх богів...
Тяжко, шалено серцем страждати
на сміх і на глум ворогів...

— Наша пісня! — промовили здивовані й веселі глядіятори.

Очі йому радісно засяли. Але щоб заховатися з своєю радістю перед Требонієм, що не годен був збагнути її змісту, Спартак удав байдужого й спитав своїх товаришів:

— А з якої ви школи?

— Ланіста Юлія Рабеція.

Спартак узяв свій келих, духом вихилив решту вина і байдуже, ніби вдаючися до рабині, що входила дверима, промовив:

— Світла!..

Глядіятори вмить іззирнулися, а білявий юнак, ніби продовжуючи попередню розмову, додав.

— ...І волі... Ти заслужив на неї, хоробрий Спартаче!

Тепер уже Спартак виразно подивився на білявого глядіятора, що сидів навпроти. Але щойно він промовив ці слова, як від дверей почувся могутній голос нового гостя:

— Авжеж, ти заслужив волі, непереможний Спартаче!

Всі озирнулися й побачили на порозі нерушенту мужню постать, закутану в широку темну керею. Це був Люцій Сергій Катіліна.

А коли він якось особливо голосом підкреслив слово «волі», то це примусило Спартака та інших глядіяторів, опріч Требонія, запитливо подивитися на нього.

— Катіліно! — скрикнув Требоній, повертаючись до дверей.

Він пішов Катіліні на зустріч і, вклоняючись йому шанобливо та підносячи за звичаєм руку до вуст на знак привітання, додав:

— *Salve, salve*, славний Катіліно... не інакше, як богині, нашій захисниці, ми зобов'язані тим, що маємо честь бачити тебе в такий час.

— Шукав якраз тебе, Требонію, — промовив Катіліна, а потім, звернувшись до Спартака, додав: — та й тебе, Спартаче.

Почувши це прізвище, відоме всім з своєї жорстокости, сили й завзяття, глядіятори здивовано ззирну-

лися, а деякі поблідли. Сам відважний Спартак мимохить здригнувся від цього страхіття і, насупивши брови, вдивився патрицієві в очі.

— І мене?.. — спитав здивовано Спартак.

— Так, якраз тебе, — відповів спокійно Катіліна, сідаючи на ослончика, що його піднесено було, і зробивши знак, щоб інші сідали.

— Не знав я, що знайду тебе тут, навіть і на думку мені не спало, але був певний, що тебе, Требонію, тут побачу і довідаюся, де зміг би побачити цю хоробру міцну людину.

Спартак весь час здивовано поглядав на Катіліну, змагаючись розгадати, в чім справа.

— Ще раз кажу, ти — цілком гідний волі, але тобі грошей не дали, щоб ти мав прожити, поки розшукаєш сяку-таку роботу. Через твою хоробрість я сьогодні виграв у Долябелли 10000 сестерцій, я й хотів побачити тебе, щоб віддати частину свого виграшу. Ці гроші, далєбі, тобі належать. Я ризикував своїми грошима, а ти протягом двох годин щомить ризикував своїм життям.

Навкруги почулися голоси похвали й симпатії до Катіліни, який принизив свою гідність і співчував «мерзенним» глядіторам, дивувався їх хоробрості і дбав за них.

Спартак все ще вражений вчинком, що його виявила така велика особа, а тим більш, що вже давно він не бачив до себе шанобливого ставлення, відповів:

— Дякую тобі, славний Катіліно, за твої великої душі приносини, але от що: я їх не можу й не маю права прийняти. Я вчитиму боротьби, гімнастики, фехтування в школі мого колишнього ланіста, а це дасть мені змогу якось прожити з моєї власної праці.

Катіліна виждав хвилину, коли Требоній відвернув увагу від нього і, нахилившись до Спартакового вуха, промовив ледве чутно:

— Я теж скнію під гнітом клятої олігархії, і я раб цього римського громадянства, мерзотного й зіпсованого, і я — глядітор серед патриціїв. Я волі хочу... я... я все знаю...

Спартак затремтів і, закинувши голову, ніби не розуміючи, подивився на Катіліну, а той:

— Я все знаю... я — ваш і лишуся з вами...

Потім, протягуючи Спартакові маленький гаманець з новесенькими червінцями, додав:

— Візьми ці 2.000 сестерцій, що в цьому гаманці.

І, подаючи Спартакові гаманець, Катіліна додав:

— Кажу тобі, що вони твої, це частина добутку твоєї відваги.

Поки всі присутні вихваляли гойність патрицієву, він узяв Спартакову праву руку і стиснув її так, що глядіятор сильно здивувався.

— Чи віриш тепер, що я все знаю? — спитав він стиха тракійця.

Приголомшений Спартак не знав, зрозуміти не міг, як Катіліна дізнався про таємні знаки й слова; але годі вже було сумніватися, що він їх знає. Спартак відповів на рукостискання.

Сховавши собі за пазуху гаманець, він промовив:

— Я зараз такий схвильований від твоєї великодушності, мій шляхетний Катіліно, що не в силі, як слід, подякувати тобі. Але якщо твоя згода, то завтра надвечір я прийду до тебе, щоб висловити своє зворушення.

Спартак заакцентував на останньому слові і договорив поглядом те, чого не міг висловити словами. Патрицій рухом голови виявив свою згоду й відповів:

— Двері моєї господи завжди відчинені для тебе, мій Спартаче. Тепер — додав він, звертаючися до Требонія та інших глядіяторів, — вип'ємо колик фалернського, якщо в такому барлозі, як ця таверна, є добре вино.

— Коли вже моя мізерна хатина зазнала щастя побачити такого славетного патриція, — люб'язно промовила господиня, стоячи позаду патриція, — то невжеж не знайдеться амфори доброго фалернського? Ба ще й такого, яке гідне стояти на столі в самого Юпітера.

Вона вклонилася Катіліні і пішла по вино.

— Вислухай но мене тепер, Требонію, — промовив той до колишнього ланіста.

— Слухаю уважно!

Тим часом глядіятори нишком дивувалися на велетня патриція.

Катіліна почав щось говорити до Требонія, а трохи

згодом він втупив очі в стіл, машинально граючися своїми руками.

— Знаю, знаю, — промовив Требоній: — це срібляник Езофор. Його крамниця міститься на розі Священної та Нової вулиць біля курії Гостілії.

— Авжеж він. Так от ти піди до нього, ніби від себе, бажаючи зостерегти його, і дай йому зрозуміти, що йому так не минеться, коли він не відмовиться від свого наміру правити від мене негайно сплатити йому довг на 500.000 сестерцій.

— Розумію... розумію...

— Скажи йому, що ти, обертаючися серед глядіяторів, чув, що кілька молодих патрицій, відданих мені за мої добродійства, підібрали собі — звичайно, я того не знаю — натовп глядіяторів, щоб зле пожартувати з нього ³⁷.

Тим часом повернулася Лютація з фалернським і розлила його по келихах. Гості зараз же взялися до нього і вирішили, що воно справді добре, хоч і не таке давнє, як хотілося.

— Ну, як вино, славетний Катіліно? — спитала підхлібно господиня.

— Не погане.

— Його розлито за консулів Люція Марція Філіпа і Сеста Юлія Цезаря.

— Отже йому дванадцять років, — скрикнув Катіліна і глибоко задумався, так ніби думи ці нав'яли імена консулів.

Так він довго був мовчазний, як от скам'янілий серед мертвої тиші, що запанувала в кімнаті. Надзвичайно щирої вдачі, він не міг, навіть і хотівши, приховати свої бурхливі пристрасті: вони все виносилися наверх, як у дзеркалі, давши ознаку на його виразному м'язистому, суворому обличчі.

— Де ти думкою літаєш, Катіліно, чом у хмари сумніїв повився? — спитав Требоній, почувши зідхання, що аж надто скидалося на рики звірячі.

— Я думаю, — відповів патрицій, а очі йому блискавкою спочили на одній точці, яку він нервово видельцем длубав, — я думаю, що того року, коли до цієї амфори влили вина, щоб воно вистоялося, трибуна Лівія Друза по-зрадницькому вбито було під портиком власного

дому, а кілька років перед тим було вбито трибуна Люція Сатурніна, а ще раніше Тіверія й Кая Гракхів, найславніших синів нашого рідного краю... І все це тиранська рука ганебних властолюбів!

Він помовчав і, хвилину поміркувавши, мало не скрикнув:

— Невже боги декретували, що знедоленим і пригнобленим нема й не буде волі-спокою, голодним — хліба; і що землю поділено на дві частини: вовків і ягнят, гнобителів і пригноблених?

— Ні, присягаюся всіми богами Олімпа! — заволав і собі Спартак і міцно вдарив п'ястком по столі. Обличчя йому перекривилося від гніву та ненависти. Але помітивши, що Катіліна ніби затремтів, він уважно скинув очима на нього, стримався вмент і додав із зовнішнім спокоєм: — Ні, це неможлива річ; це була б кривда, санкціонована волею божою!..

Після нової павзи Катіліна промовив тоном глибокого співчуття:

— Бідний Друзе!.. Я його знав: він був молодий, цнотливий, обдарований сильним і високим розумом. Він умер жертвою зради.

— Я теж це пам'ятаю добре, — пристав до розмови Требоній. — Я пам'ятаю, як він крикнув до senatorів, коли обмірковували в коміції закон про землю. «Як в ам поступитися можна перед народом, ненажери, ви бо не хочете віддати їм повітря і болота!»³⁸

— І найлютішим ворогом його був, — додав Катіліна, той самий консул Люцій Марцій Філіп, якому він урятував життя, ув'язнивши саме тоді, коли розлютована юрба хотіла його забити на смерть.

— А проте Філіпові дали таки доброго прочухана, так, що він умився кров'ю.

— А, кажуть, Друз, дивлячися на це все, крикнув: «Це зовсім не кров, це підлива до куропа-ток». Тим він натякав на те, що Філіп щовечора жер надміру.

Коли отак точилася розмова в задній кімнаті, у великій «залі» лунали п'яно-шалені й сороміцькі вигуки. Раптом Катіліна і його застільні почули, що голоси хором закричали в залі:

— Родопея! Родопея!

Почувши це ім'я, Спартак увесь здригнувся; це ім'я нагадало йому Тракію рідну, рідні гори, родину, батьківській дім. Бідолаха!.. Скільки загинуло радощів!.. Скільки приємних і болючих спогадів!..

— А, просимо до господи! Просимо до хати, чудова Родопее!—хором гукали п'яні чоловічі й жіночі голоси.

— Вина, вточіть їй вина! Вона тільки по нього й придибала,—пробубонів Веспілльон. Усі оточили дівчину.

Родопея дійсно була красуня 22-х років, висока, струнка. русява. з правильними лініями, з довгим волоссям русявим, блакитними очима. Вона вдягнена була в блакитну туніку, облямовану срібним; на руці мала срібну обручку. Голова була вкрита серпанком теж блакитним. Вся її зовнішність виказувала, що вона не римлянка, а найгіршого ґатунку рабиня, бо не важко було доміркуватися, з якого ремества вона живе, хоч може й проти волі.

А проте з ласкавого і — як до розпусних та брутальних одвідувачів таверни — шанобливого поводження можна було вивести, що ця дівчина вища від свого жакливого становища і що їй сльоза сльозу побиває, хоч про людське око вона й весела.

Її приємне обличчя і м'які ввічливі манери, в яких не було жадного нахабства, очевидно підкоряли навіть цих грубих, дерзких людей. Вона одного разу прибігла до Лютації в таверну залита сльозами: її аж до крови вибив господар, що жив із зводництва, і попросила трохи вина, щоб підтримати свої сили. Це було місяців зо два тому, перед описаними тут подіями. З того часу вона захолила до таверни що два-три дні, щоб відпочити чверть години від того пекла, в якому вона гинула з господарєвої ласки. Проти цього пекельного життя хвилини в таверні здавалися їй просто щастям.

Родопея сиділа біля Лютації, сьорбаючи подане їй вино, а галас, викликаний її появою, почав стихати, коли це раптом у другому кутку залі залунали нові вигуки.

Могильник Лювеній, його товариш на ймення Арезій і старець Веленій, який теж прилучився до них, розпалені вином, взялися лаяти патриційв, ба й Катіліну теж, хоч усі добре знали, що він тут у цій залі, в сумежнім

покоюку. Решта гостей без результату намагалися напоумляти та втихомирювати їх.

— Ні, ні, — горлав могильник Арезій, що своєю атлетичною будовою був незгірший від Кая Таврівія, — ні, присягаюся Геркулесом, не можна дозволити цим мерзотним паразитам, що годуються нашими слізьми та кров'ю, не можна їм дозволити приходити в місця, де ми відпочиваємо, й ображати нас своєю ненависною присутністю!

— А я знать не хочу цього хижого Суллиного клеветника Катіліну, що прийшов сюди знущатися з наших злиднів. А звідки ті злидні? А насамперед через нього та його друзів патриціїв!.. — репетував Лювеній, силкуючися визволитися з атлетових рук, бо він тримав могильника, боячися, щоб скандаліст не вдерся до сусіднього покою.

— А чи замовчиш ти, проклятий п'яного? Нащо ти ображаєш тих, хто тебе не чіпає? Або ти не бачиш, що з Катіліною десяток глядіяторів, а ці хлопці виб'ють тебе, як стару шкапу!

— А, велике цабе оті глядіятори! — дурив і собі безсоромний Емілій Варін. — Ви, вільні громадяни, боїтеся цих мізерних рабів, призначених на те, щоб один одного різали себе нам на втіху! Присягаюся красою Афродіти, я навчу цього падлюку в чудовій тозі, хоч у нього під патриціянською пишнотою ховається ница, мізерна душечка, я виб'ю йому з голови приходити другий раз глузувати з плебейських злиднів.

— На Палятин! — кричав Веленій.

— Хоч у пекло, але звідци геть! — додав Арезій.

— Нехай ці підлі оптимати дадуть нам спокій у наших халупах Целія, Есквіліна, Субури. Нехай ідуть здихати серед брудних розкошів на Форум, Клівій, Капітолій та Палятин!

— Геть патриціїв! Геть Катіліну! — крикнуло разом з десяток голосів.

Почувши ці крики, Катіліна грізно нахмутив брови і скочив на рівні ноги. Требоній та ще хтось із глядіяторів намагалися придержати його, умовляючи дозволити їм утихомирити цю наволоч, але він відштовхнув їх і відчинив двері. Загородивши їх своєю велетенською постаттю, він став на порозі, склав навхрест руки на

грудях і, озирнувшись по кімнаті палким поглядом, заgrimів:

— Ну ви, дурні жаби, чого отут кумкаєте? Як це ви смієте своєю рабською гембою вимовляти шановне ім'я Катіліни? Що вам треба від мене, гидке хробацтво?

Цей грізний голос трохи, здавалося, втихомирив п'яну компанію, але трохи згодом хтось вигукнув:

— Нам треба одного, щоб ти геть забрався звідци!..

— На Палятин! — почали гукати голоси.

— До Гемонії! Отам твоє місце! — проверещав своїм жіночим голосом Емілій Варін.

— Добре, спробуйте но вигнати мене звідци! Ну, мерщій! Підходь, підла наволоч! — скрикнув Катіліна, випростовуючи руки боротися.

Гілебеї з хвилину вагалися.

— Присягаюся богами пекельними, ти мене не вб'еш іззаду, як бідолаху Гратідіяна, хоч би ти був сильний, як сам Геркулес!—скрикнув нарешті Арезій, кидаючися вперед.

Але він здобув такий важкий удар в груди, що похитнувся і впав на руки тих, хто стояв позаду. Тим часом і могильник Лювеній кинувся на Катіліну, але й він зараз же впав на стіл від ударів двох сильних кулаків, що вдарили його по черепу.

Перелякані жінки з вереском і криком тулилися в кутку, де стояла Лютаційна лавка, тоді, як у кімнаті чути було удари, тупіт ніг, стукіт столів та стільців, крики, стогін, прокляття, а з сумежної кімнати чути було голоси Требонія, Спартака та інших глядіяторів, що просили Катіліну пропустити їх, вони бо хотіли втихомирити бешкетників.

Тим часом Катіліна страшним ударом в живіт кинув на землю старця Веленія, що кинувся на нього з ножом, і після цього п'яний натовп, що тиснувся в двері, відійшов до задньої кімнати. Катіліна схопив свій короткий меч, почав бити ним плазом по спинах і головах, кричучи страшним голосом, що більше скидався на звіряче ревіння:

— Ница наволоч! Підлі тварини! Ви завжди ладні лизати ноги того, хто затоптує вас у болото й образати того, хто простягає вам руку допомоги.

Ледви Катіліна посунувся до дверей, як з них один

за одним вибігли Требоній, Спартак та інші глядіятори. П'яний натовп, що відступив вже під Катілініними ударами, кинувся тепер з таверни і за хвилину зала була порожня. У ній тільки лежали долі Лювеній та Веленій, приглушені та стогнучи, та ще атлет Таврівій, який ніякої участі не брав у тім бою і тепер стояв біля печі, маючи вигляд безстороннього глядача.

— Підлі тварини! — ревів Катіліна, женучи втікачів до дверей. Повернувшись до покою, він звернувся до переляканих жінок, що й досі плакали: — Чи замовчите ви, кляті плакальниці? А тобі, дурна сороко, Катіліна виплатить за цю наволоч. Маєш!

Він кинув п'ять золотих монет на Лютаціну лавку, що голосила від втрат, що їх мала від погрому та неоплаченої вечери й вина.

Родопея, приглядаючися до Катіліни і глядіяторів, раптом зблідла і заводала, наближаючись до Спартака:

— Ні! я не помиляюся... ні! ні: це — Спартак! Це мій любий Спартак.

— А ти що за одна? — спитав він, повернувши голову на згуки її голоса.

Раптом він зірвався на рівні ноги.

— Ти?.. І це можливо?.. Ти?.. Мірдза!.. Мірдза!.. Сестра!.. — скрикнув він, невимовно хвилюючись, вгляdivши молбду дівчину.

Серед німої тиші, що нараз запанував серед здивованих глядачів, брат і сестра кинулися одно одному в обійми.

Але по першій бурі поцілунків та сліз, Спартак видобувся з сестриних обіймів і, трохи віддаливши її, обкинув її поглядом з голови до ніг. Обличчя його пополотніло, як у мерця це буває, а голос затремтів:

— Але ти... ти... ким ти зробилася? — скрикнув розпачливо він, огидливо відштовхуючи її.

— Я рабиня, — відповіла нещасна крізь сльози, — власник мій негідник... Стривай но!.. Вислухай мене... Я ж під різками... катували мене розпеченим залізом...

— Нещасна! — скрикнув глядіятор тремтячи й хвилюючись і міцно пригорнув сестру до своїх грудей.

Він довго голубив її, цілуючи, а потім очі, повні сліз, знявши вгору і загрожуючи могутнім п'ястком своєї руки, голосно скрикнув:

— І Юпітер дозволив це, маючи громи в своїй правиці! Ні! він не бог. Він дурисвіт, ганебний шахрай!

Мірда слізьми заходилася, прилипнувши до широких братових грудей.

— Прокляття! — знову закричав він дико після хвилинної павзи: — прокляття пам'яті першої людини на землі, що від її насіння пішло два покоління: вільні і раби.

Р о з д і л І V

ПРО ТЕ, ЩО РОБИВ СПАРТАК, КОЛИ ЗДОБУВ ВОЛЮ

Минуло два місяці від тих подій, про які розповіли ми в попередніх розділах.

Вранці, на передодні січневих ід (12 січня) 676 року, по вулицях Риму лютував північний вітер і гнав сірі хмари, що ними взялося небо; тож вони надавали всьому пахмурого одноманітного тону. Падав сніг, брався клоччям і метеликами плавав у повітрі, а падаючи, вкривав болотом римський брук.

Городяни, що завжди тисячами збиралися на форумі і товпилися під колонадами, в портиках та галеріях величезних храмів та палаців форуму, — курії Гостилії, Грекостазії (палаці послів), храму Згоди (Concordia), базилік³⁹: Порція, Фульвія, Емілія, Семпронія, храмів Вести, Кастора і Поллукса, Сатурна, Згоди, що збудував його 387 римського року Фурій Камілл після того, як склав мирову угоду за часів своєї останньої диктатури між плебсом і патриціятом. Усі ці розкішні будинки містилися навкруги величного обширного римського форуму, що в ті часи займав площу від теперішнього П'яцца Траяна до П'яцца Монтаньяра і від арки Константина до арки Пантані поміж Капітолійським, Палятинським, Еквілінським і Вімінальським горбами. Форум теперішній є лише блідий образ форуму давніх часів. Особливо величною була Емілієва базиліка. Всередині вона мала величезний центральний хід (navata), оточений розкішною колонадою. Крім того, рівнобіжно з центральним ходом ще були два бокові ходи. В базиліці повсякчасно товпилися патриції і плебс, промовці й ділові люди, городяни і крамарі, обговорюючи гуртками свої справи. Там стояв вічний шум, вічне гудіння.

В глибині головного ходу і проти вхідної брами була довга і широка балюстрада. Вона відділяла частину цього ходу від решти базиліки й утворювала окремі хори, де промовці виголошували свої оборонні промови перед суддями, що засідали в цьому місці. Над колонадою і в середині базиліки навкруги підносилась галерія, з якої дуже зручно можна було спостерігати, що робилося на нижньому поверсі.

Того дня мулярі, каменярі, ковалі чекали на роботу верхнього карнізу, що правив за базу галереї. Вони мали оздобляти його бронзовими щитами чудової роботи з визерунками з походу Марія проти кімврів.

Емілієву базиліку збудував один з предків Марка Емілія Лепіда, що на цей рік був консулом і обняв цю посаду на початку січня водночас з другим консулом Квінтом Лютацієм Катулом.

Марк Емілій Лепід, ми це підкреслюємо, був прихильник Марія, і першим його громадським вчинком було оздобити базиліку, збудовану за його прадіда 573 римського року, цими щитами, щоб тим самим догодити народній партії, ворожій Суллі; Сулла бо знищив усі арки і монументи, що їх було споруджено на честь хороброго його супротивника.

Величний будинок базиліки наповнювали сьогодні великі юрби народу, тислося його чимало й по галеріях. В одній з таких галерій, спершися на мармурове поруччя, стояв Спартак і блудними очима дивився на натовп, що сновигав унизу. На ньому була блакитна туніка, на яку було накинуто темночервоний грецький паллій, застігнутий на срібний гудзик.

Недалечко від нього стояло троє громадян, що жваво розмовляли поміж себе. Двох з них читач уже знає — це атлети: Кай Таврівій та розпусний Емілій Варін, третій належав до численної кляси тих римських громадян, що жили з дня на день, маючи поживу біля патрицій, звалися їхніми клієнтами, ходили з ними на форум, до коміцій, давали голоси за тих, за кого наकाжуть, плескали руками, підлещувалися до своїх патронів і вічно канючили, циганили.

Це були часи, коли славні перемоги римського війська в Азії та Африці прищепили римлянам захоханість у розкошах та східніх пестошах. Греція, переможена

зброєю, своїм чередом сама перемагала своїх переможців зіпсованістю звичаїв. Це були часи, коли й без того величезне число рабів зростало щодня, коли всі роботи й справи, які перед тим виконували працьовиті римські громадяни, виконували раби, а це викорінювало працьовитість, цю першу й найпотрібнішу умову сили, моральності і розквіту нації. Зовнішній блиск тільки приховував не могутність Риму, а зародки близького підупаду. Найгіршим лихом того часу, коли відбулися події, що про них ми оповідаємо, це були клієнти, лихо це досягло вищого свого ступеня й починало виявляти ті сумні ефекти, які вже помітні були за Гракхів, Сатурніна, Друза і в угрупованнях Сулли та Марія. Ще гірші ефекти можна було бачити в повсякденних бійках, колотнечі Катіліни, Кльодія, Мільона, що мали потім скінчитися тріумвіратом Цезаря, Помпея і Красса. Кожний консул, патрицій, а то й просто честолюбний багатир водив за собою почет з кількох сот клієнтів, були й такі, що мали в своїх руках до тисячі подібних людей, а клієнтура зробилася чимсь подібним до професії коваля, токаря. Старці в брудних тогах, продажні, бунтарські партизани, що завдяки своїй римській туніці жили з каверз, з милостині, криків, зневаги. До цієї категорії людей належав той чоловік, що розмовляв в галерії базиліки Емілієвої з Каєм Таврівієм та Емілієм Варіном. Він звався Апулієм Тудертіном, бо його предки прибули до Риму з Тоді. Був він Марковим Крассовим клієнтом.

Ці три чоловіки стояли і розмовляли про глядіаторські справи недалечко від Спартака, який нічого не чув і не бачив, поринувши у свої сумні думки.

З того часу, коли він спіткав свою сестру, довідався про її жахливий стан, йому було одно на думці, одним він був заклопотаний, як видерти її з пазурів хижацьких. Катіліна, з властивою йому щедрістю — на цей раз трохи не без інтересу — вмент віддав Спартакові й решту 8.000 сестерцій, що їх виграв він з Долябелли, щоб допомогти тракійцеві викупити сестру з неволі.

Спартак з подякою взяв гроші, обіцяючи повернути їх першою нагодою, і негайно вирушив до Мірдзиного патрона, щоб запропонувати йому викуп за неї. Але той одразу спостеріг, як сильно недавній глядіатор

прагне визволити невольницю, і заправив нечувану ціну. Він говорив, що сам заплатив за Мірдзу 25 000 сестерцій — звичайно, він наполовину збрехав, — вказував на те, що вона молода, гарна, скромна і, ураховуючи все це, знаходив, що, за його підрахунком, вона складає капітал не менш 50.000 сестерцій. Присягався Меркурієм, Венерою і Марсом, що за дешевшу ціну ні за що її не продасть.

Годі й казати про те, що відчув Спартак, почувши таку заяву. Він благав, закликав мерзенного крамаря людським тілом, але той залишався неблаганним, за ним було право, його обороняв закон. Тоді Спартак, як скажений, схопив його за горло і придурив би його вмиць, але, на щастя негідникові, Спартакові спала на думку Мірдза, його батьківщина і таємна змова, що він у ній перед вів, і вона б упала без нього.

Ця думка присилувала його випустити з рук господаря (власника) Мірдзи, а в того очі рогом лізли, пика посиніла, і він довго не в силі був прийти до пам'яті. Трохи згодом Спартак спитав його спокійнішим тоном, хоч обличчя було ще бліде, а він тремтів увесь, схвилюваний та лютий:

— Ти хочеш... 50.000 сестерцій?

— Нічого я не хочу... геть!... геть!.. хоч у пекло, бо я покличу моїх рабів! — репетував негідник.

— Пробач мене!.. даруй мені!.. Запал... моя убогість... братня любов... вислухай мене, ми можемо до чогось дійти.

— Дійти згоди з такою людиною, що відразу хапає за горло і так спокійно? — говорив негідник, заспокоївшись і побачивши, що йому вже не загрожує небезпека.

А проте поволі тракійцеві пошастило трохи заспокоїти його і умовитися з ним. Вони постановили, що Спартак негайно дає йому 2.000 сестерцій з умовою, що він уділяє Мірдзі окреме помешкання в своєму домі, де житиме й Спартак. А якщо Спартак не виплатить за місяць решти викупу за сестру, то власник має тоді на неї всі права.

Червінці блиском спокушали, а угода була непогана «патронові»: він вигравав мало не 1.000 сестерцій за спасибі й нічим не ризикуючи. Він згодився...

Спартак, побачившись з сестрою і оселивши її в маленькій кімнатці (cubiculum) в офіцині господарєвого дому, подався до Субури, де мешкав Требоній.

Він розповів йому про своє лихо, прохаючи допомогти й порадити. Требоній намагався заспокоїти його, радив не падати духом та обіцяв вжити всіх зусиль, щоб йому стати в пригоді і якщо не визволити сестру, то принаймні зберегти її від поневіряння.

Трохи-трохи заспокоївшись, Спартак метнувся до Катіліни й насамперед, дякуючи, повернув йому взяті в нього 8.000 сестерцій, що в них він тим часом не мав потреби. Патрицій зайшов у довгу бесіду-розмову з ним у своїй книгозбірні і, вважаючи на те, що Катіліна вжив деяких запобіжних заходів, треба гадати, що розмова між ними точилася про речі важливі й серйозні. З цього дня, принаймні, Спартак почав вчашати до патриція, і вже виявлено, що між ними є спілка на підставі обопільної пошани й дружби...

Тим часом з того дня, як Спартак вийшов на волю, колишній господар його Аціян не кидався із своїми порадами й пропозиціями. Спочатку він доводив незабезпеченість його становища, а кінець-кінцем запропонував йому або давати порядок в його школі, або, що, на його думку, було б найкраще, доброхіть продати себе Аціянові в глядіятори. За це він давав йому таку ціну, якої ніколи не одержував жаден вільнонароджений (ingenuo).

Вільнонародженими звалися люди, народжені від вільних або пушенців, або від вільного і рабині, або від раба і вільної. Отож слід нагадати, що, крім нещасних рабів війни, яких продавано і яких призначено було на глядіяторів, крім тих, що їх влада засуджувала на це ремесло, були ще самохитники: здебільшого це були ледарі, п'янюги, або ті, що мали численні борги, не в силі були задовольнити свої розгнущдані пристрасті та ще задири. Вони й продавались ланістові і присягалися смерті на арені амфітеатру або цирку.

Звичайно. Спартак дав йому становчу відсіч і раз назавжди відкинув такі пропозиції, давши йому зрозуміти своє бажання, щоб він не набридав своєю присутністю; проте, Аціян слідкував за Спартаком, наче нечистий дух.

Наш знайомий Требоній, що широко любив Спартака, а до того покладав на нього якісь надії, узяв живу участь в становищі Мірдзи. Бувши приятелем Гортензієві і гарячим прихильником його красномовности, він через нього Гортензієвій сестрі Валерії запропонував купити Мірдзу собі на послуги, тим більш, що Мірдза, як шляхетна, вихована дівчина, розуміла грецьку мову й обізнана була на парфумерії та вживанні різних пахощів. Валерія не від того була, щоб купити дівчину, і побажала з нею побачитися.

Побадакавши, дівчина їй припала до вподоби, і Валерія швиденько добила торгу за 45.000 сестерцій, і Мірдза перейшла до Суллиного дому, де жила Валерія, як дружина Сулли, з 15 грудня переднішого року.

Щоправда, Спартак бажав бачити свою сестру вільною, але для нього куди краще було таке розв'язання справи, бо Мірдза можливо назавжди віддалялася від образ і безчестя.

Спартак, трошки заспокоївшись, віддався якійсь таємничій і в той же час дуже важливій справі. Він часто відвідував Катіліну і розмовляв з ним віч-на-віч, відвідував глянціаторів, бував вечорами в тавернах Субури і Есквіліна, шукаючи всякої нагоди бути з глядіторами та рабами.

Що ж саме?.. До якої справи він узявся?..

Про це читач незабаром довідається.

А покищо є безсумнівним те, що в галерії базилики Емілієвої Спартак так занурився в свої думи, що не чув ані слова з того, що розмовляли біля нього, й аніразу не повернув голови в той бік, де Кай Таврівій, Емілій Варін та Апулей Тудертін недалечко від нього голосно розмовляли й реготалися.

— Добре зробив! добре! — кричав Кай Таврівій, продовжуючи розмову з своїми товаришами.

— Еге, який добрий Сулла!.. гадав собі, що він має силу знищити пам'ятники Марієвої слави!.. Щасливий диктатор думав собі, що для нього досить зняти статую на честь Марія на Пінчі та Тріумфальну арку на Кампідолії, що споруджені були на честь його перемог над кимврами та тевтонами. Невже, справді, він гадав, що цього досить, щоб знищити всякий спомин про безсмертні вчинки селянина із Арпіни? Дурить самого

...Він запропонував Валерії купити Мірду собі на послуги..

себе... Ні!.. Він може, коли він могутній та жорстокий, спустошити ціле місто, перебити всіх жителів, повернути цілу Італію на мізерну руїну, але заглядити в пам'яті людей перемогу над Югуртою, бій при Секстійських водах і Верцеллі — на це, мабуть, в нього не вистачить сили.

— Бідолашний дурню! — скрикнув верескливим голо-
сом Емілій Варін. — Усупереч усім його старанням кон-
сул Лепід оздобив цю базиліку чудовими бронзовими
барельєфами, щоб змальовувати Марієві перемоги над
кимврами.

— Отож я й кажу, що цей Лепід, як сіль в оці
в нашого щасливого диктатора!..

— Та годі бо вам! Що там за цабе отой важ Лепід? —
з презирством додав товстенний Крассів клієнт. — Що
він перед Суллою? Те саме, що комар проти слона.

— Але хіба ти не знаєш, що він не тільки консул,
але й багатир на всю губу, багатший ще за твого
патрона Марка Красса.

— Знаю, що він багатий, та ледви чи багатший від
Красса.

— Хіба ти не бачив портиків його дому, — вони ж
найкращі, найблискучіші не тільки від Палятинських,
а і від цілого Риму?

— А невже його дім не один з найкращих у Римі?

— Він тільки один має портик з нумідійського мар-
муру.

— Та хоч би й так, — що ж він може зробити Суллі
з усім своїм багатством?

— Як то що? Прихилити на свій бік нарід.

— Отаке! Нарід лає його за незліченні багатства.

— Не нарід це його лає, а патриції, які задрять,
що вони не можуть жити так, як він...

— А чи знаєте ви, що цього року має трапитися
щось надзвичайне, — промовив Варін.

— А чому ти думаєш так?

— Бо в селі Аріміно сталося дивне чудо: на Вале-
рієвій віллі півень промовив людським голосом.

— Невже?.. Ну, звичайно, якщо це тільки правда, то
конче має статися щось надзвичайне...

— А що то значить, «якщо правда»?.. Увесь Рим
говорить тільки про це. Сам Валерій, повернувшись із

Аріміно, розповідав про це; та й уся його сім'я, приятелі, слуги всі в один голос говорять те саме.

— Дійсно чудеса! — пробурмотів Апулей Тудертін... Він був дуже забобоний і релігійний чоловік, через те чутка ця справила на нього сильне враження; він сильно задумався про значіння цього чуда, вважаючи його за пересторогу з неба.

— Колегія авгурів вже зібралася, щоб вияснити таємничий зміст цього дивного явища, — голосно заявив Емілій Варін і, моргнувши атлетові, додав: — Щодо мене, то хоч я й не авгур, а для мене значіння цього чуда ясне, як день.

— Та ну? — скрикнув здивовано Апулей.

— Нема чого й дивуватися.

— Ну? — насмішкувато сказав клієнт Марків Красів. — Ну, так поясни його нам, якщо розумієш значіння цього чуда краще від авгурів.

— Авжеж поясню. Це богиня Веста, розгнівана на поведінку одної із своїх жриць, перестерігає римлян.

— Ги! ги! Розумію! Чудово сказав! Певно, що воно так і є! — сміючися промовив Кай Таврівій.

— Заздрю вам, що ви так добре все розумієте, а от я нічогісінько не розумію в цьому випадку.

— Годі!

— Та, присяйбі, не розумію!

— Гаразд! Це я розумію, що Вариній має на увазі кримінальний зв'язок весталки Люцінії з твоїм патроном Крассом.

— Брехня... наклеп! — ніби обурюючися, скрикнув бідний клієнт. — Це так собі брудненька брехня, що про неї не те, що говорити, але й думати не варт.

— А хіба я не те саме кажу? — іронічно запитав Варін. — Але спробуй но переконати цих добродушних квіритів? Що з ними поробиш, коли вони хором кричать про злочинне «кохання» твого патрона до гарненької весталки.

— Та наклеп бо це!..

— Слухай но, любий мій Апулію Тудертіне, з твого боку гідно всякої похвали та й зрозуміло заперечувати цей безсумнівний факт. Але нас, стреляних горобців, ти не обдуриш, це вже й Меркурієм не гріх присягнути! Ні! Кохання, серце моє, не сховаєш: воно все випи-

рається людям на очі. Якби Красс не кохав Люцінії, то хіба б він сидів побіля неї на всіх прилюдних зборах, хіба він тоді, якби не любив, скажімо, не покинув її із своїми залицаннями і своїми ніжними поглядами. Ми трохи тямимо, що це має значити, і хоч би як ти там казав «ні», а ми, проте, своє товктиmemo: «так»! Та ще й яке «так»! Краще завзятіше молися до Венери Мурційської, до чого заохочує тебе Крассова щедрість, щоб як не сьогодні, то на завтра у цю справу не встряг цензор.

У цей момент чоловік середнього зросту, але здорової будови, з чорними очима і чорною бородою, з енергійним обличчям підійшов до зануреного в свої думки Спартака й легенько вдарив його по плечу.

— Ти так поринув у свої думи, що нічого не чуєш і не бачиш перед собою.

— А, Кріссе! — вигукнув Спартак, провівши рукою по чолу, немов бажаючи розігнати свої думки. — Я тебе й не пізнав.

— Ти якраз дивився на мене, коли я проходив ось тут у супроводі нашого ланіста Аціяна.

— А хай йому біс!.. Ну, й що ж?.. — спитав потім Спартак Крісса.

— Бачив Арторідже. Він повернувся із своєї подорожі.

— Був у Капуї?

— Так.

— Умовився з кимнебудь?

— З одним германцем, Окномао, найенергійнішим і найсміливішим у школі. Його вважають за силача.

— Ну й що ж? — спитав Спартак, очі йому заблищали радістю.

— Цей Окномао має такі ж плани і надії, як і ми. Він зараз же вхопився за нашу думку і поклявся Арторідже, що буде пропагувати нашу... — пробач мені, що сказав нашу, краще мовити, твою святу і справедливу справу серед найенергійніших глядіяторів школи Лентулової.

— Ах! — промовив Спартак тихим голосом з виразом глибокого задоволення, вдихаючи повітря повними легенями, — коли б боги, мешканці Олімпу, підтримали

пригноблених, то, я певний, через декілька років рабство зникло б на землі.

— Проте, Арторідже повідомив мене, що цей Окномао людина нерозсудлива, необережна і необачна.

— О, Геркулесе!.. це дуже погано... дуже зле...

— Я те ж саме думав...

Глядіятори трохи помовчали. Крісс потім спитав Спартака:

— А Катіліна що каже?

— Я починаю переконуватися, що він ніколи не пристане до нас, — відповів тракієць.

— Виходить, що та чутка, яка ходить про нього, як людину великої душі, є казка?

— Ні, він має велику душу, а ще більшу обдарованість, але ж у ньому живуть забобони всього його виховання римського.

— Я маю підозру, що він бажає за нашою допомогою лише скинути існуючий лад, а не змінити варварські закони, що ними Рим гнобить увесь світ.

І, помочавши трохи, він додав:

— Сьогодні увечорі я буду в нього. Там зберуться і друзі його, щоб обміркувати справу спільних дій, але боюсь, що нічого з цього не вийде.

— Наша тайна відома йому і його товаришам?..

— Не турбуйся, вони нас не зрадять, навіть коли б ми з ними змовилися. Римляни з таким презирством ставляться до рабів і глядіяторів, що ніколи не ймуть біри, щоб ми могли бути їм загрозливі.

— Це так, вони навіть не вважають нас за людей. Навіть рабів, що повстали вісімнадцять років в Сіцилії під проводом сірійського раба Евна і вчинили війну римлянам, вони вважають за щось більше, значніше ніж ми.

— А так, вони майже люди.

— Але ми куди мізерніші від усіх.

— О, Спартаче, Спартаче, — прошепотів Крісс, і очі йому заблискотіли ненавистю, — я тобі буду вдячний більше за нашу справу, ніж за врятування мого життя в цирку. Дай нам можливість за твоєю орудою стати силою проти гордих наших гнобителів і доказати їм, що ми такі ж люди, як і вони.

— О, я не відступлюся від моєї справи аж до смерті.

Я віддам їй усю мою енергію, усю силу душі моєї і доведу її до кінця або загину.

Так промовив Спартак твердим, переконаним голосом, протягуючи правицю Кріссові, який, схопивши її, підніс до свого серця і промовив схвильовано:

— О, Спартаче, спасителю мій, тебе народжено для великого діла. Ти — герой.

— Або мученик! — сумно пробурмотів Спартак, похиливши голову.

Якраз у цю мить Емілій Варін різким голосом крикнув:

— Підемо, Каю! Підемо, Апулею! Треба зазирнути ще до храму Незгоди (Discordia), щоб послухати засідання сенату!

— А хіба сенат засідає сьогодні в храмі Згоди (Concordia)? — спитав Тудертін.

— Еге, — відповів Варін.

— У старому, чи в новому?

— Дурний ти, братіку, коли б вони зібралися в храмі, що присвятив справжній Згоді Фурій Камілл, я тобі сказав би: підемо до храми Згоди, але тобі кажуть: підемо до храму Незгоди, то значить треба мати на увазі храм Люція Опімія, збудований на крові пригніченого народу в пам'ять ганебного вбивства Гракхів.

— Маєш рацію, Варіне, — промовив Кай Таврівій, — не храмом Згоди, а Незгоди має називатися цей храм.

Усі троє подалися на сходи, що вели до порталу базилики Емілієвої, а трохи згодом пішли за ними й обидва глядіятори.

Ледве Спартак і Крісс увійшли до портику базилики, як наблизився до них ланіст Аціян і спитав тракійця:

— Ну, друже, коли ж ти зважишся повернутися до моєї школи?

— А бодай би ти в Стікс² провалився разом із своєю школою! — із серцем скрикнув глядіятор. — Коли вже ти даси мені спокій?

— Та я ж тобі, серденько, добра зичу, — улесливо жебонів Аціянів голос. — Я ж дбаю про твоє майбутнє...

— Слухай но, Аціяне, і добре візьми на розум: я не хлопчик, опікуни мені ні до чого, але якби були потрібні, то не з такого, як ти, кодла. Отже, на очі

мені не навертайся, а то присягаюся Юпітером Родопейським, богом батьків моїх, що я розіб'ю твій голий старий череп, і ти не топтатимеш більше рясту, хоч би що було мені за це!

І після хвилинки додав:

— І ти знаєш, на що здатний мій кулак, бож ти бачив, як одного разу я розігнав твоїх десять рабів, що ти вивчаєш їх на глядіяторів, коли вони напали на мене з своїми дерев'яними мечами.

Ланіст, облизня піймавши, почав перепрошувати Спартака і запевняти його в своїй дружбі.

— Іди но, йди до біса і не навертайся мені на очі, кажу!

Спартак із Кріссом, покинувши Аціяна, пішли форумом до портика Катули, біля Палятинського узгір'я, де Катіліна призначив побачення.

Катулів дім, того Катули, що був водночас з Марієм за консула 652 римського року, перед 24 роками до тих подій, про які ми оповідаємо, належав до найпишніших будівель у Римі. Розкішний його портик, оздоблений трофеями, взятими у кимврів, а між ними й подобою вола, що перед ним присягалися ці варвари, був за місце, де збиралися римські матрони і вправлялися тут в гімнастичних забавах. Це вабило сюди й римську молодь, патриціїв та комонників, що завжди охочі були попасти на очі гарних квіритських доньок.

Коли глядіятори підійшли до Катулового дому, навколо портика стояв уже тиск народу, переважно чоловіки, що гав ловили, на жінок поглядаючи, а їх сьогодні збилося надто багато, бо на вулиці падав сніг і дощ.

Дійсно тут було на що подивитись: сотні рук чарівної краси, наче вирізьблених з мармуру,—білі, як сніг, груди, вкриті легесенькою тканиною, олімпійські рамена,—і все це обсіпане золотом, перлами, камями, догем камінням,—обвите мистецькими жмурами пеплюмів та палл з найтонших вовняних матерій. Там блищали своєю красою Аврелія Орестілля, коханка Катілініна; дівчина Семпронія, надиво вродлива, а до того й високо обдарована—пізніше вона хоробро вмерла поруч з Катіліною в бою при Пістої; Аврелія, мати Цезарева, Валерія, дружина Суллина, весталка

Ліцінія, Целія, що була колись дружиною Сулли; Лівія, мати юнака Катона; Постумія Регіллензе. Там були дві надиво красиві дівчини славетної родини Фабія Амбуста; Клявдія Пульхра, дружина Норбана, що був за консула за два роки перед тям; красуня Доміція, донька Доміція Енобарда, консула, прадіда Неронового; Емілія, вродлива донька Емілія Скавра, Фульвія, весталка Вітеллія, відома білявістю свого лица, і сотні інших матрон і дівчат з найславніших римських родин.

Під розлогим портиком дехто з молодих патриціянок гімнастикували; інші знов бавилися, грали в «палу», найулюбленішу гру усього римського народу, а здебільша парами або групами походжали собі, щоб зігрітися у цю зимову негоду.

Спартак і Крісс, підійшовши до Катулового портику, намагалися поводитись, як люди прості, стоячи позад патриців та комонників, і почали виглядати Люція Сергія Катілїну. Він біля одної з колон розмовляв з Квінтом Курієм, з уславленим п'яничкою та розпусником,— через нього згодом було викрито Катілініну змову,— та з Люцієм Кальпурнієм Бестієм, що був за трибуна плебейського того року, коли склали змову.

Глядіятори підійшли до патриція якраз тоді, коли Катіліна, гірко всміхаючись, зауважив:

— Я розповім колись весталці Ліцінії, до якої залицяється цей пан-черевань Красс, про його інтрижку з Євтібїде.

— Авжеж, — підхопив Люцій Бестій, — скажи їй, що він подарував Євтібїде двісті тисяч сестерцій.

— Отже, це чудо дивніше від того, що півень заговорив в Аріміно людським голосом: Марк Красс подарував жінці двісті тисяч сестерцій! — скрикнув Катіліна.

— Це дивно тільки через те, що він скнара, а справді йому ті 200.000, це йому як пісчина на березі Тїбра, — зауважив Квінт Курій.

— Твоя правда, — промовив Люцій Бестій: очі йому аж загорілися з заздности.— Адже в нього понад 7.000 талантів ⁴⁰.

— Це більш, як півтора бїльйони сестерцій!

— Страшна сума! Неймовїрна! А проте, це дійсно так.

— Що там Красс!.. Людині обмеженого розуму, мізерній душечці відкрито широкий путь до слави та влади! Я, наприклад, почуваю в собі силу й кебету перемагати на війні, бути за ватажка легіонів, а не можу достукатися ніякої значної посади, бо бідний та обдовжений; а от Красс, завтра йому на думку спаде зроби-тись володарем якоїнебудь провінції або командувати армією в поході, і зараз він дійде свого. Чому? Бо має спроможність підмогоричити не тільки голодну темноту, але й підплатити багатий та зажерливий сенат.

— Та й то сказати, як безчільно й ганебно здобув він собі свої незліченні багатства!— додав Квінт Курій.

— Еге, — сказав і собі Бестій, — він за безцінь ску-повував конфісковане майно жертв Сулліних проскрип-цій, а то просто лихварював. Набувши у власність п'ятсот рабів архітектів і мулярів, він на дурницю побу-дував собі безліч будинків в найзалюдненіших квар-талах міста, де так багато гине від пожежі плебейських халуп...

— Тепер — промовив Катіліна — геть понад половина всіх домів в Римі належить йому.

— А хіба це справедливо? — спитав Бестій: — хіба це чесно?

— Зате зручно, — відповів, саркастично всміхаючись, Катіліна.

— Ледве чи довго так буде? — спитав Курій.

— Ледве чи довго! — пробубонів Катіліна: — проте, хто може знати, що написано в книзі фатуму.

— Хотіти — все одно, що могли, — подразнив Бе-стій. — Якби з 463.000 римських громадян 433.000, що не мають грошей купити клаптик землі, де могли б вони лягти на вічний спочинок, коли б вони знайшли собі сміливого ватажка, а той пояснив їм, звідки взялися багатства решти 30 тисяч, тоді, Катіліно, ми побачили б велике диво. Бідняки виявили б тоді свою силу цим поліпам, що живляться потом та кров'ю голодного народу.

— Не на прилюдних диспутах та криках слід вили-вати своє обурення, молодче, — серйозно зауважив Катіліна, — а в серйозному обміркуванні нашого широ-кого плану в мурах наших домів, щоб свого часу почати виконувати його твердою рукою та мужнім

духом. Мовчи, Люцію, й жди! Прийде день, коли ми одним сильним натиском зруйнуємо цей пишний, але ветхий та підгнилий будинок, де ми мучимося в льохах.

— Дивіться, який веселий наш промовець, Квінт Гортензій! — промовив Курій, щоб надати розмові іншого напрямку. — Мабуть, він радіє, що Ціцерон від'їздить і немає вже конкурента на трибунах форуму!

— Яка жаклива душа в цього Марка Туллія! — промовив Катіліна. — Ледве він помітив, що Сулла косим оком на нього подивляється за той юнацький запал, з яким він вихваляв Марія, як він мерщій утік до Греції.

— Ось уже два місяці, як він зник із Риму.

— Мав би я його красномовність, — сказав Катіліна, стиснувши свій могутній кулак, — ви б мене років через два побачили владарем Риму.

— Якщо тобі бракує красномовности, то йому енергії.

— Що б там не було, — сказав задуманий Катіліна, — а як нам пощастить перетягти його на наш бік, а це зробити з такою людиною важкенько, бо душа в нього м'якенька від платонічних чеснот і філософії перипатетиків, то добре буде, а як ні, то він зробиться небезпечним знаряддям в руках наших ворогів.

Трое патриціїв замовкло.

У цей момент жива стіна перед портиком децю розсунулася і під колонадою з'явилася Валерія, Суллина дружина. Вона йшла в супроводі Гортензія та інших патриціїв до своїх розкішно прикрашених золотом та пурпуром носилок, які принесли чотири сильні кап'адокійські раби аж до сходів портика.

Валерія, закутана широкою та важкою паллою з блакитної східньої матерії, що ховала від жадібних очей її приклонників розкішні її форми, якими так щедро обдарувала її природа — до цієї хвилини кожний міг тішити ними погляд в тій мірі, як це дозволяла пристойність. Лице їй було бліде, а великі чорні очі дивилися якось непорушно, що й дивним було жінці, що місяць тому заміж вийшла.

Відповідаючи на поклони патриціїв, граціозно схиляючи голову й чарівно усміхаючись, вона, закривши запону дверець носилок, на мигах наказала йти. Капа-

докійці підняли носилки й пішли. Спереду йшов скороход, роблячи місце, а ззаду йшов почет з шістьох рабів.

Сховавшись з очей своїх закоханців, Валерія легше зідхнула і, спустивши з лица окривало, дивилася меланхолійно на болотом вкриту вулицю і на плачуще дощем небо.

Спартак, стоячи з Кріссом позад патриційв, бачив, як Валерія сідала до палянкіну, і вмить пізнав панію своєї сестри. До того ж він відчув легеньке хвилювання і, штовхнувши ліктем товариша, прошепотів:

— Це Валерія — Суллина дружина!

— Присягаюся святими лісами Ареляту, — вона красива, як сама Венера.

Між тим палянкін пронесли з дружиною ексдиктатора біля глядіяторів. Погляд Валеріїн упав на Спартак. Молода матрона здригнулася, ніби штовхнув її хтось, і злегка зашарілася. Чорні її очі ніби примочувалися до Спартака і, коли носії пройшли повз нього, вона висунула голову в дверцята і дивилася на нього.

— Еге! — скрикнув Крісс, бо йому впали в око ці очевидні прояви почильности родовитої матрони до його товариша. — Я бачу, любий Спартаче, що богиня Фортуна, ця вередлива дама, схопила тебе за волосся, або, вірніше сказати, схопив ти її, цю химерну богиню!.. Держи ж її, друже, міцніше, щоб не піймати облизня, коли вона втече.

Останні слова Крісс промовив, ніби їх нав'яз вигляд Спартаків, що, здавалося, був сильно зворушений і помітно блідий. Але він в тій хвилі опанував себе і жартома ніби сказав:

— Мовчи, капустяна голово! Що ти там верзеш про Фортуну? Присягаюся Геркулесовим посохом, ти сміливіший від усякого андабата ⁴¹.

Щоб припинити цю розмову, вочевидь для нього неприємну, недавній глядіятор підійшов до Катіліни і з поціаною спитав:

— Чи не скажеш мені, Катіліно, прийти до тебе сьогодні ввечері?

Той відповів:

— Авжеж, тільки не ввечері, бо й зараз уже вечір заходить, а пізніше.

Спартак, відходячи, вклонився і промовив стиха:

— Прийду... пізніше...

Він повернувся до Крісса й почав щось з запалом, але потиху, говорити, а Крісс прихильно хитав головою. Потім обидва мовчки пішли форумом навпростець до Священної вулиці.

— Далєбі, ти мене збиваєш з пантелику складним лабіринтом своєї душі, — промовив Бестій, здивований панібратською розмовою Катіліни з глядіятором.

— А що? — спитав невинно Катіліна.

— Римський патрицій знижується до дружньої розмови з якоюсь мізерією! Не розумію! — знизав плечима Бестій.

— Який скандал! ой, ой, ой! — іронічно додав Катіліна, а далі іншим тоном: — Приходь сьогодні по - т е м н о му до мене: повечеряємо й побалакаємо про серйозну справу.

Тим часом, коли Спартак і Крісс ішли Священною вулицею, вони раптом побачили дивної краси жінку, що йшла пишно й багато вбрана в супроводі рабині середнього віку та скорохода. Краса цієї жінки, біляве волосся, біле лице, великі очі кольору зеленого моря — все це було таке чудове, що Крісс спинився вражений і, споглядаючи на неї, скрикнув:

— О Гесусе! ⁴² — яка краса!

Спартак задумано понурив голову і тільки мигцем неухважно позирнув на дівчину, а вона, не звертаючи уваги на здивування, яке викликала у Крісса, утопила свої очі в тракійця і, вражена, неначе пізнавши в ньому знайому вже людину, спинилася і промовила грецькою мовою до ексглядіятора:

— Хай боги тебе охоронять, Спартаче!

— Дякую! — відповів збентежений і водночас здивований Спартак. — Щиро дякую, чудова дівчино! Хай Венера тобі допомагає!

Дівчина тим часом підійшла до Спартака ближче й прошепотіла:

— Світла й волі, лицарю Спартаче!

Тракієць здригнувся й недовіриливо та похмуро подивився на неї.

— Не розумію твоїх жартів, красуне!

— Я не жартую. Це гасло всіх пригноблених, я...

я до них належу... я грецька рабиня... куртизанка Євтібіде.

Вона взяла Спартакову руку і з приємною, чарівною усмішкою стиснула її своєю маленькою ніжною ручкою.

Здригнувся знову глядіятор і пробубонів здивовано:

— Говорить серйозно! І вона знає таємничі знаки...

Мовчки стояв Спартак щось з хвилину і дивився на дівчину, що милувалася ним, усміхаючись, а потім додав:

— Хай боги нам допомагають!

— Я живу на Священній вулиці поруч з храмом Юнони. Приходь, я можу значно допомогти тобі у твоїй шляхетній справі.

Але побачивши, що Спартак ніби вагається і щось думає, вона промовила м'яким, благальним голосом:

— Приходь!..

— Побачимо там, — відповів Спартак.

— Salve! — промовила вона латинською мовою, привітавшись відповідним жестом.

— Salve! — відповів Спартак.

Крісс, присутній тут, при тій розмові, хоч і в деякій віддалі, не зводячи очей з красуні, додав:

— Salve! дивна богине краси!

Він ще стояв нерухомо, проводячи її очима, поки Спартак не штовхнув його, кажучи:

— Чи довго ти гадаєш тут стояти, Кріссе?

Галл повернувся і пішов поруч з товаришем, а проте кілька разів обертався назад. Пройшовши кроків із тридцять, він промовив:

— Як, скажи мені, не назвати тебе улюбленцем Фортуни? О, невдячний! Ти маєш поставити храм цій вередливій богині, що взяла тебе під своє крило.

— Я не розумію, чого від мене треба цій нещасливій жінці?

— Я не знаю, та й не хочу знати, хто вона є. Може то Венера у власній особі. Адже й Венера, якщо вона є, кращою бути не може.

Тим часом до глядіяторів підійшов один із скороходів Валерії й спитав:

— А котрий но з вас Спартак?

— Я, — відповів тракієць.

— Твоя сестра Мірдза чекатиме на тебе сьогодні

опівночі в домі Валерії. Їй треба побалакати з тобою про одну негайну пильну справу.

— Добре, я буду у неї на призначену годину.

Скороход пішов, а друзі й собі пішли далі. Скоро вони дійшли до народнього палацу Клівієвого і, йдучи, сховалися за ним.

Розділ V

КАТІЛІНІН ТРИКЛІНІЙ ТА ВАЛЕРІЙН КОНКЛЯВ

Дім Катілінін, що стояв на південному узбіччі Палатинського узгір'я, не був з найбільших та найрозкішніших римських домів тогочасних, проте, півстоліття пізніше він разом з домом оратора Гортензія складав частину приміщення Августового. Але як до багатства меблів та всяких прикрас усередині, то він був не згірший від найпишніших жител римських патриціїв. Щождо триклінія, в якому лежали купряжучи Сергій та його приятелі, то він був найбагатший і найелегантніший із триклініїв, відомих в ті часи в Римі.

Довгастиий, широкий трикліній, у якому сидів Катіліна із своїми приятелями, було поділено на половини шістьма колонами з тіволійського мармуру, оббитих рожами, хмелем, лаврами. По кімнаті від них розходився чудовий аромат.

Вподовж стін стояли мармурові статуї не так щоб надто пристойні, але разучі красою своєю і художнім виконанням.

На мозаїчній підлозі викладено танці німф та сатирів, а в горішній частині залі біля круглого стола стояло три ліжка для обіду, вкриті пуховими матрацами та пурпуровими ковдрами. З стелі звішувалися золоті та срібні лямподи художньої роботи, що, освітлюючи залю яскравим світлом, разом з тим наповнювали кімнату чудовими пахощами. Ті пахощі навіювали приемний одур та дрімоту. Біля стін стояли три бронзових підставки на зразок лози з листями високої художньої роботи. На них поставлені були срібні вази різної форми і різного розміру. Поміж підставками розміщено було лави

бронзові, вкриті пурпуром. На рівній віддалі поміж лав вздовж стін стояли дванадцять бронзових статуй ефіопів у золотих кольє та ооручках. Вони підтримували дванадцять срібних канделябрів з лампами, що ї собі додавали світла.

Лежачи на м'яких ліжках триклінія, спершись ліктями на пурпурові подушки і в такий спосіб підтримуючи себе, перебували, крім Катіліни, Куріон і Люцій Бестій, сміливий юнак, що пізніше був за народнього трибуна; Кай Антоній, молодий патрицій, що потім разом з Катіліною у 691 році брав участь в змові, але за вимогою свого колеги по консульстві—Ціцерона—змушений був того ж року зруйнувати наміри Катіліни; Люцій Кальпурній Пізон Цесоній, розпусний патрицій весь у боргах; він, не маючи змоги врятувати Катіліну у 691 році, року 696, коли був за консула, помстився за нього, вживши заходів, щоб Ціцерона було віддано на заслання. Цей Пізон був людиною дикою, неосвіченою, грубою, похитливою⁴³.

Поруч з Пізоном лежав у другому ліжкові триклінія, що було посередині і вважалося за ліжко почесне, один юнак, йому ледве минуло 20 років; він мав обличчя надиво красиве—жіночої краси; воно було на рум'янене, волосся завите і на парфумоване, очі обтяжені, голос п'яний⁴⁴. Це був Габіній Непот, улюбленець Катіліни; пізніше і він був за консула 696 року і разом з Пізоном спричинився до заслання Ціцерона.

Цей Габіній займав місце на почесному консульському ліжку, всередині, праворуч, коли входить до триклінія. Він був царем вечері.

Поруч з ним, на другому ліжкові лежав теж юнак, патрицій, розпусний, як і інші, Корнелій Лентул Сура, людина гоноровита і сильна; помер він 691 року у в'язниці, куди його, як учасника Катіліниної змови, кинено за наказом Ціцерона напередодні викриття цієї змови.

Біля нього сидів Цетего, юнак, що теж палко бажав перевороту і нового ладу; останнім в цьому ліжку був Кай Верр, людина гоноровита, жорстока, скупа і жадна на гроші⁴⁵. Пізніше він був квестором, потім проконсулом Галлії, а після претором Сіцилій-

ським. На цій останній посаді він здобув собі славу задерикуватого грабіжника.

Трикліній, як видно, був повний. Звичайно, це не були найшляхетніші і найчотливіші римські громадяни, бо й не для шляхетної справи зібралися вони до Катіліни.

Усі Катілінині гості вбрані були в дообідні сукні з білої найтоншої вовняної тканини, голови їм повито було вінцями з рож, лавру та хмелю. Розкішна вечеря, що нею частував Катіліна друзів своїх, доходила кінця. Веселість, що панувала поміж дев'ятьма патриціями, дотепи і не зовсім пристойні крики, брязкання посуду, келихів і келишків, — все це свідчило, що вечеря була розкішна. Кухар, а надто виночерпій, заслуговували на похвалу. Всілякі прислужники — триклінарії, виночерпії й інші в блакитних туніках стояли позад гостей, запобігаючи кожній забаганці панів.

У кутку залі стояли й сиділи музики з фляйтами та міми (жінки й чоловіки), теж з вінцями на головах. Іноді музики та міми в аж надто коротких сукнях виконували не дуже скромні танці й тим ніби доповнювали веселість бенкету.

— Наточи мені фялернського! — хрипло крикнув сп'янілий сенатор Куріон, протягуючи свій срібний келих до прислужника, що стояв поруч. — Я вип'ю на честь щедрого Катіліни і побажаю луснути від захланности цьому брудкому багачеві Крассові!

— Невже цей п'янюга має намір набридати нам Піндаровими віршами. — тихо промовив до Катіліни Люцій Бестій, який сидів коло нього.

— Ну? Ні, пам'яті в нього на це не вистачить; вона давно втонула в його келиху, — відповів той.

— Крассе!.. Крассе!.. Ти мені мара... Це предмет усіх моїх думок. Я сплю й бачу його, — зідхаючи промовив Кай Верр.

— Бідний Верре! Численні багатства Крассові женуть від тебе сон! — насмішкувато зауважив, кинувши на нього допитливий погляд, сусіда його Авль Габіній, погладжуючи своє напарфумоване волосся.

— Чи прийде колись день рівного розподілу багатства? — зідхав Верр.

— Ці йолопи Гракхї та ще цей дурень Друз збунтували все місто через розподіл полів поміж плебеїв.

Добре! А за бідних патриціїв вони щось подумали? — промовив Кай Антоній, людина лінива. — Хто бідніший за нас, засуджених тільки дивитися, як прибутки з наших маєтків беруть ненажери лихварі! Вони бо секвеструють їх, ще коли термін не добіг, ніби через те, що і від грошей мають бути овочі.

— Авжеж, бідніших за нас нема: скнарство наших батьків і всемогутні закони доводять до жебрацтва нас під найкращу пору нашого життя, бо нічого нам не лишається, як тамувати в собі наші незадоволені бажання! — додав і собі Люцій Бестій, скрегочучи зубами і стискаючи конвульсійно свій келих.

— Ми ніби з іронії долі народилися патриціями, а плебс тільки глузуючи «шанує» нас, — гірко зауважив Лентул Сура.

— Ми старці в сенаторських мантиях!

— Опадатковані в пурпурових тогах.

— Пригнічені й упосліджені, що їм немає місця на бенькеті римських багатирів.

— Смерть лихварям!

— К бісовій матері закони дванадцяти таблиць!

— І едикти преторіянські!

— Геть з батьківською владою!

— Нехай своїми блискавками Юпітер-громовик спалить наш сенат!

— Добре! Тільки нехай попередить мене, щоб я в цей день не приходив на засідання! — промимрив п'яний Куріон.

Це несподіване розумне зауваження п'янюги викликало вибух загального реготу і поклато край лайці і прокляттям.

Коли це увійшов до триклінія один з рабів і, підійшовши до свого господаря, щось сказав йому пошепки.

— А! пекельні боги, нарешті! — скрикнув Катіліна радісно, — ану ж веди його сюди разом з його тінню ⁴⁶.

Раб уклонився і хотів іти, та Катіліна спинив його і додав!

— Вшануйте їх, а насамперед умийте їм ноги та намастіть їх пахощами. Прикрасьте їх вінками й до обіднім убранням.

Раб знову мовчки вклонився і вийшов, а Катіліна покликав свого триклінарія.

— Епафоре, ану загадай там дати ще два накриття задля нових гостей, а музики, актори й блазні нехай перейдуть до вітальної залі, і ми зараз влаштуємо там веселу оргію хоч на цілу ніч.

От поки там Епафор виконував наказ, гості мовчки спивали давнє фалернське вино із срібних келихів, їм цікаво було, хто то нові гості. Трохи згодом вони увійшли, вбрані в білі туніки, в трояндових вікнах на голові. Це були Спартак і Крісс.

— Хай боги боронять цей дім та його шляхетних гостей! — сказав увіходячи Спартак.

— Вітаю всіх вас! — додав і собі Крісс.

— Честь тобі й слава й приятелеві твому, любий, хоробрий Спартаче! — відповів Катіліна, йдучи на зустріч рудіярієві⁴⁷ та глядіяторові.

Він узяв Спартака за руку і підвів до того ліжка, де сам лежав перед тим (на знак особливої пошани), а Крісса посадив на лаві якраз проти майбутнього консула, сам сів поруч.

— Ти, Спартаче, не захотів сьогодні взяти участі у вечері з моїми шляхетними й достойними гістьми, — промовив тоді Катіліна.

— Не схотів? Ні, я не міг. Я й повідомив про це тебе, якщо твій воротар виконав мое доручення.

— Так, він сповістив, що ти не можеш бути у мене ввечері.

— Значайно, він не знає чому, бо не міг же я довіритися в о р о т а р е в і. Я мав обов'язково бути в таверні, яку часто відвідують глядіятори. Там мені треба було поговорити з людьми, які мають великий вплив на цих нещасних, і я це зробив.

— Так, значить, глядіятори й справді намислили визволитись? Бач, уже міркують про свої права, уже заходжуються збройно захищати їх! — іронічно спитав Люцій Бестій.

Лице Спартакове спалахнуло: він вдарив сильним п'ястуком своїм по столі та палко скрикнув:

— Еге! Присягаюся всіма Юпітеровими громами, що..

Але раптом стримався й додав дещо лагідніше:

— ...що ми візьмемося навіть до зброї, аби волі здо-

бути, якщо це буде богам до вподоби та й вам, шляхетні й могутні патриції.

— Цей глядіятор має бичачий голос, — пробубонів Куріон, що вже голова йому починала хитатися то праворуч, то ліворуч.

— Це ж пущенець Люція Корнелія Сулли, — додав Кай Антоній.

Катіліна, передбачаючи, до чого може прийти з отим Бестінім глузуванням, наказав подати новим гостям фалернського. Коли раб вийшов, господар підвівся на ноги і сказав:

— Віддаю вашій увазі, вашій, шляхетні патриції, несправедливо позбавлені влади й багатства, на яке вам право дають і душі вашої велич і всім добре знані ваші мужні чесности, — віддаю вашій увазі, моїм приятелям вірним, цього хороброго рудіярія, Спартака, що йому за його тілесну силу й духа міць слід би було народитися не тракійцем, але римським громадянином, а до того й патрицієм. Цю хоробрість свою довів він, б'ючись у наших легіонах, у свій час його було вшановано цивічним вінцем і чином декана.

— Та це не завадило йому дезертувати при першій нагоді, — довбив своє Люцій Бестій, кепкуючи з Спартака.

— Як?! — палко скрикнув Катіліна. — Так ви його винуватите, що він не схотів стати до бою проти свого рідного краю, своїх батьків і своїх богів? Хто з вас, коли б його полонив Мітрідат і записав до свого війська, при першій появі римських орлів не вважав би за свій обов'язок покинути мерзенний ворожий прапор і повернутися під прапор своїх громадян?

Ці слова всі зустріли похвальним шерманням, і Катіліна, зауваживши гарне враження, що його слова справили, вів далі:

— Увесь Рим і всі ми бачили цю сильну людину на цирковій арені й дивувалися на його мужність, відважну й незламну, гідну не глядіятора, але славетного полководця. Це він утворив змову серед глядіяторів, зв'язавши їх святою присягою повстати в певний день проти тиранії, що засуджує їх на ганебну смерть в амфітеатрах, і вивести їх до рідної землі.

Катіліна хвилинку змовк і говорив далі:

— Чи не те ж зробити намислилися й ми? Чого глядіяторам треба? Волі—так, як і нам, бо проти кого ми лагодимося повстати? Проти олігархів. Поки республіка перебуватиме в їхній сваволі, їм весь час платитимуть данину царі і тетрархи, нарід і цілі нації, а нас, усіх хоробрих, як шляхетних, так і нешляхетних, вони матимуть за ніщо⁴⁸.

Наче блискавка пробігла по молодих патриціях, очі їм засвітилися ненавистю й помстою.

— У наших домах злидні панують,—вів далі Катіліна,—поза домом—довги; сучасне—сумне, майбутнє здається ще гіршим. Нащо так животіти? Чи не час і нам прокинутись?..

— Авжеж час... проки... кинутись!—промимрив п'яний Куріон. Він чув Катілініні слова, але вже спромоги йому не було збагнути, що воно й до чого. Він тільки тер заспані очі.

Хоч як уважні були змовники до того, що говорив Катіліна, але, почувши отой дурний вигук п'янички, не в силі були не засміятися.

— Хай тебе покарає Мінос, прокляте опудало, винна ти бочко,—заревів Катіліна, клянучи з стиснутими кулаками п'янюгу.

— Мовчи та спи, прокляте!—і собі закричав Бестій, давши доброго стусана Куріонові, що впав і далеко покотився з ліжка.

Катіліна помовчав, спивши трохи фалернського, і почав далі свою промову.

— Отже, друзі мої молоді, скликав я вас сьогодні, щоб обміркувати спільно, чи не слід би нам притягти до нашої справи Спартака і його глядіяторів?.. Якщо ми повстанемо самі проти олігархів та сенату, що держать у своїх руках і владу, й державну скарбницю, і наші грізні легіони, то ми ні до чого не дійдемо. Нам треба покликати на допомогу всіх, хто обстоює свої права, помститися за витерпені образи, отже, чому б нам не притягти до своєї справи глядіяторів, щоб керувати ними й давати їм провід, виробивши з них достойних противників римських легіонів? Коли я поми-

ляюся, то переконайте мене, тоді ми відкладемо нашу справу до слушного часу.

Вигуки виявили, що господареву пропозицію не всі похваляють. Поки Катіліна говорив, Спартак уважно слухав і спостерігав, як міняються обличчя патриціїв, а коли Катіліна скінчив, оддіярій спокійно промовив, хоч лице його помітно зблідло.

— Я прийшов сюди, Катіліно, на твоє запрошення, щоб тим виконати твоє бажання, бо я високо ціну і шаную тебе, хоробрий лицарю! Але я зовсім не сподівався, що ці шляхетні патриції можуть від твоїх слів переконатися, бо й ти сам ще не переконаний, хоч і промовляв від щирого серця. Дозвольте ж мені тепер, ти й твої друзі шляхетні, висловитися широко перед вами й відкрити всю душі моєї тайну. Поміж вами і нами є велика різниця щодо стану, бажань, намірів, але в той же час є між нами і багато спільного. Ви, вільні нащадки знаменитих предків, незадоволені з того, що каста олігархів, ворожа до плебеїв, віддаляє вас від влади й багатства. І це вже понад сто років, як Рим захмарений незгодою, заколотами, а особливо тепер, коли олігархія лютує в країні і керує вами. Отже, повстати на те й треба вам, щоб скинути сенат і чинні закони, а намість їх поставити інші, які більш відповідали б потребам народу і зрівнювали б ваші багатства і права, а сенаторів вибрати із вас та ваших друзів. Але для вас, як для сучасних владарів римських, підкорені чужинці мали б і надалі лишитися на становищі варварів, підлеглих, чиншовиків римських вельможних панів. Доми ваші мають бути повні рабів, як і тепер у патриціїв, в амфітеатрах ви даватиме народові безплатне видовище кривавих глядіаторських боїв. Коротко кажучи, для вас ця справа полягає тільки в тому, щоб виперти теперішніх владик Риму і самим стати на їхнє місце.

Для нас, бідних глядіаторів, справа повстання — річ зовсім до вашої не подібна. Ми упосліджені й погорджувані, ми позбавлені волі, відірвані від рідного краю, присилувані один одного убивати на глум та втіху іншим, — ми хочемо волі, прагнемо повної волі, хочемо вернутися до рідної країни, на батьківську землю. Ось чому ми мусимо повстати не тільки проти сучасних

владарів, але й майбутніх їхніх наступників, чи то буде Сулла чи Катіліна, Цетего чи Помпей, Лентул чи Красс.

Але, з другого боку, чи можемо ми, глядіятори, гадати, що упораємось з непереможною могутністю римською своїми власними силами? Ні! Це неможлива річ, отже, виходить, що й наша справа неможлива. Ось чому поки я сподівався, що ти, Катіліно, і твої приятелі щиро хочете стати нам за ватажків і завоювати собі славу і владу, керуючи легіонами глядіяторів, я хотів підтримати надію в серцях моїх товаришів в нещасті, уділяючи їм моєї палкої віри в успіх нашої справи. Але тепер, коли я переконався в тому, що вже й раніше виявилось для мене з довгих розмов з тобою, Катіліно, коли я переконався, що забобони, вкорінені в вас вихованням, ніколи не дозволять вам, патриціям, стати на чолі глядіяторів, — я зрозумів, що неможливо почати справу, мрію про яку я голубив, викохував у найтаємніших куточках моєї душі. Через те саме, хоч і з сумом великим, я зрікаюся всякої думки про повстання, зрікаюся остаточно, як від шаленої й нездійсненної мрії. Та й як можна назвати повстання глядіяторів, коли їх зіб'ється навіть 10.000? Який авторитет мав би я, прикладом, або хтось інший мого стану, хоч би він був і сильніший від мене?

Два римських легіони роздушили б нас за два тижні, як це й було двадцять років тому з тисячею глядіяторів, що їх хоробрий римлянин Мінуцій чи Ведій, як його прозивано, зібрав біля Капуї. Когорти претора Люкула знищили їх, хоч і керував глядіяторами юнак сміливий і шляхетного походження.

Важко описати, яке враження справила Спартакова промова, цього ніби варвара й підлого раба, за якого вважала його більшість гостей Катілініних. Всі патриції, а насамперед Люцій Бестій, почали наввипередки вихвалити хороброго рудіярія.

Довго ще точилися розмови про цю справу, а кінець-кінцем ухвалили відкласти небезпечну справу до ліпших часів. Спартак заявив, що Катіліна та його приятелі завжди можуть покладатися на нього й на тих небагатьох глядіяторів — він підкреслив слово «небагатьох», — на яких він має вплив. Після того він

і Крісс надпили з кружляка келиха, так званого «келиха дружби», в який кожний з гостей кинув пелюстки своїх рож, — і попрощалися з хазяїном та його приятелями. Надаремно всі умовляли Спартака лишитися на оргію, що її підготовляли в екседрі (вітальні): він твердо відмовився і вийшов разом із Кріссом.

Вийшовши з Катілініного дому, Спартак разом із Кріссом пішли до дому Сулли.

Зробивши кілька кроків, Крісс порушив мовчанку і промовив:

— Сподіваюсь, що ти з'ясуєш мені...

— Цить! — напівголосно перебив його Спартак: — пізніше довідаєшся про все.

Вони мовчки пройшли ще кроків тридцять; тоді рудіярій обережно озирнувся й тихо сказав галлові:

— Там було надто багато людей, та й не всі вони прихильні до нас, щоб можна було на них покластися. Ти чув, для них наша змова розвіялася як тая мрія; скінчилася, як сон. Йди ж зараз до Аціянової школи і перекажи глядіяторам, що наше гасло й умовний знак інші. Намість «світла і волі» гасло «виривалість і перемога», а знак уже не потрібне рукостискання, а три легеньких удари указовим пальцем правої руки в праву руку другого. Спартак узяв Кріссову руку і показав йому, як треба подавати знак.

— Зрозумів?

— Так, зрозумів, — відповів той.

— Иди ж, не витрачаючи часу, і передай кожному п'ятичникові, щоб він сказав своїм глядіяторам, що змові нашій загрожує небезпека: її можуть викрити, а через те всякому, хто скаже передніший пароль або дасть передніший знак, треба відповідати, що ми втратили всяку надію на успіх і зрікаємося свого шаленого наміру. Завтра рано-вранці ми подамося в школу Юлія Рабеція.

Сказавши це, Спартак стиснув Кріссові руку і пішов швидко до Суллиного дому. Він тихо постукав, ворота відчинив двері в брамі і провів його до малесенької кімнатки. Там містилася Спартакова сестра. Це було на Валеріиній половині дому.

Мірдаза вже встигла запобігти паніїної ласки і обняла при ній поважну посаду доглядачки туалету й гарде-

робниці. Вона нетерпляче чекала на свого брата. Коли він увійшов до неї, вона кинулася до нього і вкрила лице йому поцілунками. Після цих перших проявів любови, вона весело розповіла Спартаківі, що вона запросила його так пізно за паніним наказом. Пані частенько балакає з нею про нього, розпитує про обставини його життя з такою щирістю, що вона зовсім незрозуміла в такої славної пані та ще до звичайного глядіятора. Знаючи, що Спартак тепер без діла, Валерія наказала Мірдзі покликати його, щоб запропонувати йому керувати школою глядіяторів, що завів собі Сулла невдовзі перед тим у Кумах.

Важко переказати, що пережив у цей момент Спартак,—обличчя йому мінилося: то зашариться, то зблідне, то енергійно струсне він головою, ніби відганяючи якісь настирливі думки.

— Чи не думають вони, що я знову продам себе в раби, якщо візьмуся давати порядок в їхній школі? А може вони нас залишать на волі?—спитав він, кінець-кінцем, сестру.

— Про це вона мені нічого не казала,—відповіла Мірдза.— Але через її велику прихильність до тебе, вона напевне зилишить тебе на волі.

— Вона таки добра жінка, ця Валерія?

— Такою мірою добра, як і красуня.

— О, тоді її добрість безмежна.

— Здається й вона тобі до вподоби?

— Ні!.. Я байдужий! Але моє почуття до неї повне відданости і пошани, як це й належить людині в моему мізерному становищі щодо такої родовитої матрони.

— Ну, то знай же... тільки, для всього святого, не зрадь мене, бо вона мені рішуче заборонила розказувати те, що вона мені сказала, — отже знай, що ніжні твої почуття до неї навіяли боги, як обов'язок вдячності, бо саме Валерія і вплинула на Суллу, коли він в цирку дав тобі волю.

— Як? Це ти правду кажеш?.. — скрикнув Спартак, пополотнівши й скочивши з місця.

— Правду... щиро правду, тільки не виявляй, що ти знаєш про це. Спартак схилив голову на груди й замислився, а Мірдза додала:

— Тепер я піду попереджу Валерію, що ти прийшов і, якщо вона дозволить, поведу тебе до неї.

Спартак глибоко замислився й не помітив, як Мірдза вихопилася з хати. Уперше він побачив Валерію з місяця тому, коли увіходив до Суллиного дому, щоб одвідати сестру. Диктаторову дружину тоді несли палянкінном і, певне, вона не помітила рудіярія, що в темній кереї закутаний стояв в куточку під портиком її дому.

Враження, що справили на Спартака бліде обличчя Валеріине, її чорні блискучі очі, чорне волосся, було несподіване, як блискавка. Він відчув до неї дивну й нез'ясовану симпатію, проти якої не можна опиратися. Відразу його охопило палке бажання поцілувати бодай край туніки цієї жінки, що йому здавалося такою красивою, як Мінерва, величною, як Юона, привабною, як Венера.

Якось справді таємнича сила, якої ми не можемо збагнути, але яку мусимо визнати, вабила їх обох одне до одного обопільно. Валерія бо, не вважаючи на своє вельможне походження, що ніби вирило поміж них таку прірву-безодню, відчула, щойно вперше Спартака побачила, якийсь поваб до бідного глядіятора.

Знедолений тракієць силкувався видерти це нове почуття з свого серця, тим більш, що розум його переконував, що кохання не тільки не можливе, а й сама думка про це є безглузда, божевільна, бо до цього були непереможні перешкоди. А проте, спомин про цю жінку раз-у-раз наvertався в'їдливо йому на мислі, захоплював його душу, палив його мозок і серце і, кінець-кінцем, цілковито опанував тракійця. Часто якась таємнича сила примушувала його ховатися за колонами портика Суллиного дому і чекати, коли вийде Валерія, і кожний раз отак, коли вона його не бачила, дивився він на неї і знаходив її ще чарівнішою, любов його зростала ще більш. Причину цього почуття ніжності, відданости, побожності до неї він не те що іншим не міг з'ясувати, а й самому собі. Валерія тільки раз, єдиний раз бачила його, але йому здалося, що ніби подивилась вона на нього прихильно й ласкаво, навіть кохаючи.

Але він зараз же прогнав цю думку, вважаючи її за галюцинацію, за маячіння своїх пристрастей; він

розумів, що він може збожеволіти, якщо дасть волю своїм думкам. Зрозуміло, яке враження мали справити на нього Мірдзині слова за такого стану його душі. Він у Суллиному домі, в кількох кроках від цієї жінки, — ні, від цієї богині, якій він готовий був офірувати кров, честь, навіть життя. Він побачить її незабаром перед собою, може залишиться з нею сам-на-сам, почує її голос, дивитиметься на її лице, очі, усмішку... ніколи ще не бачену усмішку, яка певне така чудова, як весняне небо! Кілька хвилин відділяють його від нескazanного щастя, про яке він не міг навіть мріяти!.. Та як же це сталося? Чи не сон це?.. Чи не маячіння розпаленої уяви? Або може він збожеволіє?.. Може вже з глузду зсунувся?..

Подумавши це, Спартак здригнувся і озирнувся навколо страшними очима, шукаючи сестри. Але її в покоїку не було. Він схопився за голову, щоб спинити кров, що біла в ньому, ніби молотком, і розвіяти туман, що застилав йому розум.

— О боги!.. — прошепотів він, — не дайте мені збожеволіти!.. — Він знову озирнувся навколо, пізнав місце, де перебував, і поволі очутився.

Так, це кімната його сестри: ось її маленьке ліжко в кутку; два дзиглики з золотими ніжками — біля стіни; далі невеличкий дерев'яний комод з бронзовими прикрасами, а на ньому теракотова люцерна, пофарбована на зелений колір, являючи собою подобу ящірки, з рота якої виходить полум'я і освітлює кімнату.

Спартак і досі, перебуваючи під впливом думки, що він збожеволів, підійшов непевним кроком і наблизив палець до вогню. Він віддалив його тільки тоді, коли нестерпний біль переконав його, що він не спить і не маячить. Тоді він напружив усю силу волі, щоб перемогти в собі хвилювання і опанувати свої почуття.

Коли Мірдза, хутко повернувшись, покликала його до Валерії, він здавався спокійний, хоч серце йому колотилося, а обличчя, як у мерця, зблідло.

Мірдза помітила це і перелякано спитала:

— Що тобі, Спартаче? Чи ти часом не хворий?

— Ні, зовсім ні... Я ніколи не мався так добре, як зараз... — відповів рудіярій і пішов за сестрою вниз

(в стародавньому Римі раби жили на горішніх поверхах). Мірдза привела його до Валерійного конкляву.

Конкляв це кімната, що відповідає сучасному будуарові, де римська матрона читала, вітала близьких приятелів, мала інтимні розмови. Звичайно конкляв сполучався із спальнею. Валерійн конкляв в її зимових покоях (в домах римських патриціїв для кожної пори року були окремі покої) являв собою невелику затишну кімнату, окриту дорогою східньою тканиною, що ховала залізні ogrivальні труби, які підтримували в кімнаті приемну теплінь, навіть коли надворі був холод і негода, жмури блакитних драпувань, зібраних у витончені фестони спадали від стелі до підлоги. Повиті, наче білими хмарами, найтоншим газом, в який заколото букети свіжих рож, а від них у кімнаті розходилися чудові пахощі.

Із стелі спускалася розкішна золота лямпна на три ріжки, що мала вигляд троянди серед зеленого листу, майстерна робота одного поважного грецького артиста. Лямпна на кімнату кидала слабеньке матово-блакитне світло і водночас наповнювала кімнату ароматом арабських пахощів, домішаних до масла.

У цій кокетливій кімнатці східнього смаку не було ніяких меблів, oprіч маленького ліжка, чи вірніше софи, вкритої білою бавовняною тканиною з блакитними узорами, кількох дзигликів, оббитих такою самою тканиною, та невеличкого срібного комоду з чотирма шухлядами. На них рельєфом було майстерно вирізьблено чотири Сулліних перемоги.

На комоді стояла карафка з гірського кришталю з червоними рельєфними квітками та арабесками, — коштовний твір арентинських майстрів. У карафці містився охолодний трюнок з фруктового соку, частину якого було відлито в чашу з муррінської порцеляни, — шлюбний Суллін подарунок. Ця чаша — це дійсно був скарб, вартий не менше як 30 або 40 мільйонів сестерцій. Такі високі ціни були тоді на рідкі (не часті) келихи.

У цьому спокійному, самотньому, ароматному куточку напівлежала красуня Валерія, вбрана в сніжно-білу туніку з блакитними френзлями, з олімпійськими плечима, білими, як слонова кість, руками, білосніжними

Спартак з побожністю дивився на красуню матрону...

напівголими персями, чорним розпущеним волоссям, що вкривало її чудову красу. Ліктем вона спиралась на широку подушку, а своєю білою рукою підтримувала голову.

Лице їй було недвижне, очі напівзаплющені: здавалося, вона чи спала, чи шулилася, принаймні була так задумана, приємно замріяна, що ні на що не вважала навколо себе. Вона не поворухнулася, коли скрипнули двері, і Мірдза привела Спартака, не поворушилася й тоді, коли рабиня, виходячи, причинила за собою двері.

Спартак, блідий, як пароський мармур, стояв кілька хвилин, прикипівши на місці, і з побожністю дивився на красуню-матрону, що викликала несписане хвилювання, почуття, любов, яких він ніколи ще не відчував.

Минуло отак кілька хвилин. Якщо Валерія була притомна, вона чула дихання і хвилювання глядіятора. Вмить дружина Суллина затремтіла, неначе її хтось покликав, немов їй сповістили, що тут Спартак, підвелася і сіла, повернувши зашарене лице до тракійця і, зідхаючи задоволено, промовила приємним голосом.

— А!.. це ти?..

Коли Спартак почув її голос, кров бурхнула йому в голову; він ступив крок наперед, хотів щось промовити, але ніяк не міг здобути на слово.

— Хай березуть тебе боги, хоробрий Спартаче! — з усмішкою промовила Валерія, теж притишуючи своє хвилювання з великим напруженням. — Сідай, — додала вона, вказуючи на дзиглик. Спартак і собі набрався мужності і відповів, правда, тремтячим голосом:

— Боги обороняють мене більш, ніж я того заслуговую, о божиста Валеріє, коли дозволили мені найкраще, чого може досягти смертний, — це користатися твоїм захистом.

— Ти не тільки хоробрий, але й увічливий, гречний. — Коли Валерія сказала це, їй в очах засвітилася радість.

Помовчавши, вона спитала його грецькою мовою:

— Ти, певне, був якимсь ватажком твого народу, доки потрапив до полону, — чи не так?

— Авжеж, я був князь одного з наймогутніших тракійських племен в Родопських горах, — відповів Спартак тією ж мовою, що вживав він її досконало, хоч

може не так, як в Аттіці, то принаймні так, як в Олександрії. — В мене був свій палац, свої численні отари, цілі табуни буйволів, ниви родючі. Я був багатий, могутній, щасливий і — повір мені, божиста Валеріє, — я був людяний, справедливий, поважав богів...

Голос його на хвилину урвався, а потім він зідхнувши додав:

— Я не був варваром, не був народжений на те, щоб зробитися рабом, мізерним глядіятором...

Валерія втопила в нього ласкавий, повний співчуття погляд.

— Мені чимало розповідала про тебе твоя добра сестра Мірдза. Твоя надзвичайна хоробрість всім відома, а тепер, розмовляючи з тобою, я переконалася, що ти і розумом, і вихованням, навіть поведінкою більше скидаєшся на грека, ніж на варвара.

Трудно переказати, як на Спартака вплинули ці слова. Очі йому були повні сліз, і він промовив уривчастим голосом:

— Нехай тебе благословляють боги за твої добрі слова, великодушна жінко, хай зроблять тебе боги найщасливішою в світі.

Валерія була, очевидно, схвильована; це виявлялося блиском її виразних очей, прискореним диханням.

Щодо Спартака, то він нестямився з радощів; йому здавалося, що він маячить, що все, що діється з ним, є тільки фантазмагорія, його розпаленої уяви витвір; а проте, він цій фантазмагорії віддавався, він поринув у цей чудовий сон, щасливу ілюзію. Він дивився на Валерію захоплений нею, голос її видавався йому за найсолодшу мелодію з Аполонової арфи. Вогняні її очі обіцяли невичерпане щастя кохання, але він не наслідився вірити цій обіцянці і гадав собі, що це плід галюцинації, розпаленої уяви. Погляд його тонує у цих очах, черпав у них невимовне щастя, вливав у них усі свої почуття, думки, всю свою душу.

Після останніх слів Спартакових тривала довга мовчанка. Майже несвідомо поміж їхніми серцями утворилося якесь сполучення обопільного почуття, і воно примушувало обидвох мовчати, бо обидвоє зникло.

Валерія перша порушила мовчанку, сказавши:

— Чи не взявся б ти тепер, коли ти вже вільний, керувати школою на 60 рабів, що їх Сулла хотів би навчити глядіяторської умілости на своїй віллі в Кумах.

— Я на все готовий, що б ти не наказала: я — твій раб, твоє я річ, — відповів Спартак ледве чутно, не відриваючи свого погляду від матрони, а в цьому погляді легко було прочитати захоплену відданість.

Валерія встала з софи, пройшлася трохи по кімнаті, наче сильно зніяковіла і, ставши перед Спартаком, хвилину мовчки дивилася йому в очі, а потім м'якенько спитала:

— Скажи мені широко, Спартаке, що ти робив кілька днів тому, ховаючись за колонами портику мого дома.

Бліде обличчя глядіяторове вмить зашарілося: він похнюпився, нічого не відповідаючи, і не зважувався глянути в очі матроні. Він може двічі намагався відповісти, але йому наче відняло річ, ані пари з уст.

Його душив сором, щойно згадував він, що таємницю його серця Валерія розгадала, що вона в душі глазує з його дурної зарозумілости ганебного глядіятора, що зважився звести очі на найгарнішу з римських дам. Ще ніколи він не був свідомий такої ні за що ні про що принижености свого становища і ніколи він так не кляв війни і римської могутности, як тепер. Він увесь тремтів, скреготав зубами, плакав невидними сльозами.

Валерія, не знаючи, чим пояснити цю мовчанку, наблизилася до нього на крок і спитала ще лагідніше й ласкавіше.

— Ну, що ж, Спартаке? Відповідай мені, що робив...

Рудіярій, не підносячи голови, упав до її ніг та промимрив:

— Даруй!.. Даруй мені!.. Ти маєш право наказати своїм рабам висікти мене, розп'яти на хресті на Сессорійському полі ⁴⁹... Я на все це заслужив...

— Що це означає? — спитала Валерія, взявши його за руку та підводячи його з підлоги.

— Але присягаюся я... я шаную тебе, як шанують Венеру або Юнону.

Спартак укритт її руку палкими поцілунками і, дивлячись в очі, в шаленому захопленні шепотів:

— О, божиста... божиста Валеріє!.. ⁵⁰.

— А!...—скрикнула з задоволенням матрона,—ти приходив, щоб побачити мене.

— Даруй мені, даруй... щоб побожно подивитися на тебе.

— Встань, Спартаче, шляхетне серце,—промовила, хвилюючись Валерія, схопивши його за руку.

— Ні, ні, тут, у твоїх ніг... тут мое місце, о божиста Валеріє!

Отак кажучи, він взяв руками край її туніки і почав палко вкривати її поцілунками.

— Встань, встань, не тут твоє місце,—промовила тремтячи матрона.

Р о з д і л VI

ПОГРОЗИ, ІНТРИГИ Й НЕБЕЗПЕКА

— Скажи мені, кінець-кінцем, — говорила грецька куртизанка Євтібіде, лежачи на м'яких пурпурових подушках у своїй екседрі, у домі на Священній вулиці, біля храму Діяни, — скажи мені, Метробію, чи ти щось знаєш? Чи є в тебе якась нитка в руках, чи ніякої?

І не чекаючи відповіді на ці слова, сказані до чоловіка літ щось із 50, з безбородою, баб'ячою пикою, вкритою зморшками під шаром білил, а одіж його виявляла, що це комедіант, додала:

— Чи хочеш знати мою думку про тебе, Метробію?.. Вона ніколи не була надто високою, але досі я не вважала тебе за дурня.

— Присягаюся машкарою мого патрона Мома, — відповів комедіант верескливим голосом, — якби ти не Євтібіде, цебто краща від Діяни і чарівніша від Кіпріди, Метробій, давній приятель Корнелія Сулли, серйозно розгнівався б на тебе. Якби інша жінка сказала мені таке, то, присягаюся переможним Геркулесом, я повернув би спину та й пішов собі геть, побажавши їй щасливої дороги до Стиксу!⁵¹

— Що ж ти робив увесь час? Які відомості зібрав ти про їхні плани?

— Стривай, розкажу. Я узнав багато й нічого.

— Це що ж має означати?

— Стривай, я поясню... Метробій, старий мім, народній артист, тридцять років знайомий вже з жінками і звичайно уміє улашувати людей, особливо коли ці люди варвари або темні раби, а тим більш ще темніших за варварів і рабів глядіяторів. З ними така людина, як я, має свої безпомилкові засоби, які і ти, напевно, визнаєш за мною.

— Через це я поклала на тебе цю справу, звіряючися на твою спритність. Але...

— Та зрозумій же, Євтібіде, що коли мені треба було виявити свою спритність, викриваючи глядіаторів змову, то треба, щоб ця змова дійсно була, а коли цієї змови нема, то тобі лишається випробувати мою спритність на чомусь іншому.

— Як то змови нема? Невже?

— Це напевне, красуне моя.

— А проте не більш як два місяці тому—я це напевно знаю—глядіатори змовлялися, об'єднані були в таємну спілку і наче б замислювали повстання, щось подібне до повстання рабів в Сіцилії.

— Авжеж. Та хіба ти серйозно віриш, що глядіатори повстануть?

— А чому ж ні? Хіба вони воювати не вміють? Хіба не вміють вони вмирати?

— З примусу на цирковій арені...

— Ну-у-у... Якщо вони можуть битися й умирати, щоб потішати публіку, то за волю свою, щоб її собі повернути, тим більше.

— Е!.. це, що ти знала, справді було... вони замишляли... але на сьогодні я можу запевнити тебе, що цього більш немає.

— Ось як!.. — промовила, легко зідхаючи, замислившись красуня-грекinya,—я розумію, чому це так!.. Але боюсь навіть і думати про це...

— Тим краще!.. Я цього не знаю і ніякого бажання не маю знати про це.

— Глядіатори, я це напевне знаю, повстали б, з'єднавшись, якби римські патриції, вороги сенату, стали їм на чолі.

— Але ж патриції римські за безчестя для себе вважали стати на чолі глядіаторів...

— А проте, так ніби була хвилина... А в тім досить про це. Тепер маємо взятися до чогось іншого... Скажи мені, Метробію...

— Ні, ти спочатку заспокой мою цікавість,—перервав її комендіян,—скажи, як тобі пощастило дізнатися про глядіаторську змову?

— Від одного грека... мого компатріота, теж глядіатора...

— Ти, Євтібіде, маеш на землі більшу владу, ніж Юпітер на небі, бо одною ногою ти стоїш на Олімпі олігархів, другою — в бруді й болоті плебсу...

— То й краще; якщо хочеш дійти...

— Чого дійти?

— Влади! — голосно скрикнула Євтібіде, скочивши з місця, очі їй загорілися зловісним вогнем, а обличчя набрало виразу такої ненависти, сміливости і непогамованої волі, про які не можна було навіть здогадуватися в такій гнучкій, тендітній, граціозній дівчині. — Еге, влади, багатства, могутности і... — додала вона здавленим голосом, але ще виразніше: — і помсти.

Метробій звик до сценічних ефектів, а проте і його вразило, коли він дивився на Євтібіде, роззявивши рота. Зауваживши його здивування, вона голосно зареготала.

— Чи не правда, що я могла б добре відограти роль Медеї, хоч може й не так добре, як Галерія Емболярія, а втім не зле?.. Ти наче задубів, бідний мій Метробію! Старий ти досвідчений комедіант, а проте сидиш як баба або дитина!

Євтібіде реготала, дивлячися, що Метробій ще більше дивується, дивлячись на неї.

— А нащо мені потрібна влада, нащо? Як на твою думку, старий йолопе? — спитала його куртизанка, регочучи і смикнувши за ніс.

А потім продовжувала:

— А для того, щоб збагатитися, як Суллина коханка Нікополія або як стара куртизанка Фльора, закохана в Гнеєві Помпеї, а зараз серйозно хвора, бо він її покинув. Ось чого зо мною, присягаюся Венерою, ще ніколи не траплялося. Еге, стара машкаро! Щоб забагатіти, страшно забагатіти й напитися всіх солодощів життя! Після життя, як каже божистий Епікур нема нічого ісінько. Чи зрозумів ти тепер, для чого я використовую всі способи чарувати подарунками, що дала мені природа? Чи зрозумів ти тепер, чому одною ногою я стою на Олімпі, а другою в болоті?

— Але ж болото каляє.

— Можна поміти. Хіба мало в Римі лазень, теплень ти такий! Хіба немає лазень у моїй господі? Але... боги! Хто ж це читає мені мораль? Людинка, що ціле своє

життя прожила в наймерзенніших пороках, в найбруднішій розпусті!

— Та годі тобі, годі! Не малюй мені портрета аж надто живими фарбами, а то він буде такий подібний до мене, що всі втечуть від такої потвори. Адже я пожартував. Що мені тая мораль?

Кажучи це, Метробій наблизився до куртизанки, взяв її руку і почав гаряче цілувати.

— Як же ти винагородиш мене на подяку за мою відданість тобі? — спитав він.

— Нагородити?.. На подяку?.. А за що ж я маю дякувати тобі, старий сатире? — сказала Євтібіде, висмикнувши руку та відштовхнувши його. — Хіба ти викрив глядіаторську змову?

— Але як же я міг її викрити, чарівна Євтібіде, як же я можу викрити те, чого немає? — жалісно закричав старий, покійно йдучи за грекинею, що ходила по кімнаті. — Як? Скажи, мое кохання!

— Ну, добре, — промовила дівчина і, дивлячися на нього з чарівною посмішкою, сказала: — якщо ти хочеш заслужити доводи моєї вдячності, то...

— Наказуй, чарівна діво!

— Ти стеж за глядіторами, бо щось я не йму віри, щоб вони цілком зреклися свого повстання.

— Стежитиму. Поїду до Кум, до Капуї..

— Найголовніша річ: вистежи Спартака, якщо хочеш чогось дізнатися.

Обличчя Євтібіде густо зашарілося, коли вона вимовила це ім'я.

— О, щодо Спартака, то я стежу за ним цілий місяць, та тільки... не в твоїй справі, а у власній, чи либонь у Сулліній.

— Як? Що ти кажеш? — жваво спитала куртизанка, наближаючись до Метробія.

Тій озирнувся, ніби боячися, що хтось почує його, і, поклавши палець на уста, з таємничою гримасою тишенько промовив:

— Це моя таємниця... Мое підозріння... Я бо, може, її помиляюся, а справа ця, кажу, Суллина, то я вже не говоритиму про неї нікому, поки не переконаюся, що не помилився...

Поки він це говорив, на лиці Євтібіде позначилася три-

вога. Цю тривогу комедіянт ледве чи міг зрозуміти. Може через те, що Метробієва таємниця цікавила її, або просто через жіночу цікавість, або з бажання зазнати сили своїх чар над похитливим дідом, але тільки вона твердо постановила — хоч би що, а про таємницю дізнатися.

— Чи намислює Спартак щось проти Суллиного життя? — спитала Євтібіде.

— Ні. З чого це тобі спало таке на думку?

— Тоді, в чому ж річ?

— Не можу тобі сказати. Колись потім я скажу тобі...

— Ні, ти маєш сказати це зараз! Адже ти скажеш мені, любий Метробію, — додала вона, взявши його руку і ніжно гладячи другою рукою по щоці. — Хіба ж ти мені не віриш? Хіба з досвіду не знаєш, яка я серйозна і не подібна до інших жінок? Чи не ти говорив, що мене можна вважати за восьмого мудреця Греції? Присягаюся тобі Аполоном з Дельф, моїм патроном, що жаднісінька душа в світі не дізнається про те, що ти мені скажеш. Скажи ж бо, скажи своїй Євтібіде, мій любий Метробію? Моїй вдячності не буде краю.

Тими пестощами, ніжними поглядами та чарівними усмішками куртизанка хутко дійшла своєї мети.

— Коли вже так, — промовив Метробій, — зроблю тобі цю приємність.

— Знай же, — ще раз озирнувшись, тихесенько промовив Метробій, — я підозрюю — і не без підстави, — що Спартак закоханий у Валерію і тішиться взаємним коханням...

— О, пекельні фурії! — скрикнула Євтібіде, загрожуючи кулаками та смертельно пополотнівши. — Чи це ж можливо?

— Все можливо, але я не маю певних доказів... тому нікому в світі не говори про це...

— А!.. — проговорила Євтібіде, замислившись, неначе промовляючи сама до себе. — А!.. ось чому... Так, інакше і бути не може... Звичайно, інша жінка... інша... інша... — скрикнула потім з люттю. — Значить ось хто переміг тебе красою... дурненька ти... тебе переможено!..

Вона закрила лице й заридала.

Не важко вгадати, що почував Метробій, коли поба-

чив цей вибух одчаю, причина якого для нього була очевидна.

Євтібіде, обоготворювана Євтібіде, що за нею зідхало так багато багатих та вельможних патриціїв,—Євтібіде, що з роду-віку нікогісінько не любила, — і собі безумно покохала непереможного глядіятора! Але куртизанку, що нехтувала коханням своїх вельможних закоханців, відкинув якийсь там мізерний глядіятор!

Це робить честь Метробієві, але він виявив велике співчуття до нещасливої жінки і намагався потішити її переконанням і пестощами.

— Але може це ще й неправда... Адже я міг помилитися... Може це просто моя фантазія...

— Ні, ні, ти не помиляєшся... це не фантазія... це правда, правда! Я знаю, я відчуваю це! — додала дівчина, втираючи сльози своєю пурпурною паллою.

Трохи згодом вона промовила похмурим, але твердим голосом:

— Добре, що ти мені сказав... тепер добре, що я знаю...

— Тільки благаю тебе: не зрадь мене!

— Не бійся, Метробію, я не зраджу тебе; а якщо ти допоможеш мені в моїх планах, то побачиш, як уміє дякувати Євтібіде.

Вона змовкла, а потім додала похмуро:

— От що: рушай негайно до Кум... сьогодні ж, і пантруй кожного їхнього кроку, слова, погляду. Дай мені якісь докази, і я помщуся за честь Суллину і свою власну жіночу гордість.

Тремтячи від хвилювання, вона вийшла з кімнати, сказавши приголошеному Метробієві:

— Почекай но тут, я в тій хвилі повернуся.

Дійсно, за хвилину вона повернулася і подала комедіянтові важкий шкіряний гаман, кажучи:

— Візьми цей гаманець; тут тисяча золотих, підкупи рабів, підлих рабів, але доведи це, розумієш?.. І якщо тобі потрібні будуть ще гроші...

— Але мені не треба стільки грошей...

— Гаразд, витрачай без усяких скупощів, — я винагороджу за все. Але рушай зараз же і дорогу якомсь перебузь без відпочинку. Повертайся хутенько... з доводами...

Отак промовляючи, вона мало не виштурила Метробія з екседри, провела його коридором повз вітвар, присвячений хатнім ларам, повз цистерну, щоб зберігати дощозу воду і, довівши його до зовнішніх дверей, сказала рабові, що був за воротаря:

— Ти бачиш, Гермогене, цю людину, — пам'ятай: в якій годині він не прийшов би, ти мусиш в тій же хвилі провести його в мої покої.

Попрощавшись з Метробієм, вона хутко повернулася до своєї екседри і замкнулася в ній. Там вона довго ходила то швидкими, то забарними кроками; лице її з блискучими жахливими очима щохвилі мінялося, — тисячі думок, тисячі надій можна було прочитати на ньому. Кінець-кінцем вона кинулася на канапу і залилася сльозами, ламаючи і кусаючи свої білі руки.

— О! Евменіди!.. Дайте мені помститися... Я пишний вітвар споруджу вам!.. Помсти бажаю!.. Помсти...

Щоб пояснити ці пароксизми — шаленство чарівної Євтібиди, ми перекажемо коротко, що сталося місяців за два перед цією розмовою, коли Валерія, загорівшись коханням до Спартак, віддалася йому.

Глядіятор сполучав з мужньою рідкою красою надзвичайну привабність рис лица — коли його не викривляв гнів — освітленого чудовими блакитним очима, повними почуття й доброти. Він запалив в серці Суллиної дружини таку пристрасть, яку навіяла й вона йому. А в міру того, як вона пізнавала його ближче, вона винаходила в ньому щоразу нові й нові чесноти душі й розуму, які ще більше підкоряли її цій людині. Вона не то що кохала його, але й шанувала й схилялася перед ним, як кілька місяців тому вважала за можливе, якщо не кохати, то принаймні шанувати Люція Корнелія Суллу.

Яке велике було Спартакове щастя під цей час, — це легше відчутти, ніж описати. Сп'янілий від кохання, в чаду щастя, він, як усі щасливі, зробився егоїстом, ба навіть забув про своїх товаришів в нещасті, про обачність, якої не слід було втрачати, по святу справу волі, яку він запрягся довершити. Так, він забув все. Любовні екстази, яким він віддався щодня, були такі сильні, що не тільки Спартак, але й Помпей, Красс, Ціцерон з глузду з'їхали б.

У ці дні Спартак вважав себе за найщасливішу людину

в світі, його не один раз запрошувала до себе Євтібиде, ніби щоб порадитися про глядіаторську змову, і от, кінець-кінцем, він зважився, щоб відчепитися, відповісти на ці запросини, і пішов до Євтібідиного дому.

Цій дівчині, як ми вже вказували, не було ще й 24 років. Привезено її до Риму 14-літньою дівчиною, разом з іншими полонянками, коли Сулла р. 668 взяв Атени вісім років перед подіями, що ми їх описуємо. Потім її продано знаменитому розпусникові, патрицієві Публієві Стацієві Апропіянові. Вдачею заздрісна, горда і мстива, Євтібиде стратила в домі цього старого розпусника за його керівництвом навіть тінь морального почуття і, здобувши волю, з власної вже охоти занурилася в брудну розпусту, що давала їй вплив, могутність, багатство. Тим часом природа дала їй не саму тільки рідку красу, але й тонкий розум, якого вона вживала, щоб інтригувати, хитрувати, копати на когось.

Зазнавши всяких утіх, пересичена найрізнішими відчуттями, вона зрозуміла, що в розпусному житті її вже нічогосінько не вабить і майже втратила всяку спроможність чогось бажати. Отаке переживаючи, вона вперше побачила Спартака і не аби яка краса його, сполучена з велетенською силою, викликали в ній похитливе бажання. Вона ні на хвилинку не сумнівалася, що перемогти глядіатора — найлегша річ.

А проте, коли їй хитрощами пощастило затягнути Спартака до себе, то вжиті способи звести його показалися ні до чого. І от коли вона пересвідчилася, що єдиний чоловік, до якого відчула вона щось подібне до кохання, відкинув її, то тимчасова забаганка Євтібиде перейшла до її серця, майже несвідомо для неї, таким пристрасним палким коханням, що воно зробилося страховищем в такій збоченій, викривленій, як вона, натурі.

Тим часом Спартак, зробившись ланістом в глядіаторській школі, що її заклав Сулла, поїхав до Кум, де оселився диктатор з своєю родиною і двором у чудовій віллі, що належала йому в околицях міста.

Амбіції куртизанчині було нанесено чималу рану; вона аж ніяк не могла припустити, щоб тут не було якоїсь таємничої причини, допомогло бо щось рудієві встояти проти її чар, і вона інстинктивно відчу-

вала, що це якесь інше кохання, образ якоїсь іншої жінки не допустив його кинутися їй в обійми; через те вона напружувала всі зусилля, щоб вигнати з свого серця навіть згадку про нього.

Але все надаремно; вже серце людське таке, що воно хоче саме того, що йому не дається до рук і що більше перешкод, щоб задовольнити ці бажання, то сильнішим воно горить вогнем.

Євтібіде, якій досі все всміхалося, раптом відчула себе найнешаснішою серед людей, засудженою животіти серед обридних розкошів та втіх, що втратили для неї всяку ціну.

Читач бачив, з яким зловтішним почуттям ухопилася вона за таємницю, що дізналася про неї в Метробія, як за добру нагоду помститися за себе на людині, яку вона кохала й ненавиділа в той же час, а надто на своїй ненависній суперниці.

Поки там Євтібіде вдавалася в тугу та свої бурхливі пристрасті, а Метробій гнав по дорозі до Кум, в таверні «Венери з Цвинтаря», вже знайомій читачеві, відбувалися події, що загрожували Спартакові й справі пригноблених, що він її взявся захищати, не меншою небезпекою, як і заходи Євтібіде.

На присмерку цього дня, сімнадцятого квітневих календ (16 березня) 676 року римської ери, зібралося у Лютації Моноколі душ із 20 глядіяторів. У гостей, що сиділи при столі, на якому стояло смажене сало та свинина, не бракувало й доброго апетиту й уваги до путящого велітернського та тускуляньського вина, ні навіть веселости.

На чолі стола сидів ґалл Крісс, що запобіг уже шляхетною й мужньою своєю вдачею не тільки великого авторитету серед товаришів, але пошани й дружби Спартакової. Стіл, при якому сиділи глядіятори, був накритий у другій кімнаті таверни, де була можливість розмовляти вільно, бо в суміжній кімнаті в цей час були закупці, що нашвидко випивали келихи тускуляньського і поспішали у своїх справах.

Засівши до столу з товаришами, Крісс зауважив, що в кутку кімнати є ще невеличкий столичок з недоїдками вечері, а перед ним стільчик, на якому очевидно сидів той, хто допіру вечеряв.

— Слухай но, Лютаціє-Цібело! Мати богів, гей! — гукнув Крісс до господині.

Вона клопоталася щось коло столу, услуговуючи своїм гостям.

— Не богам я мати, а ненажерам глядіяторам, — жартуючи поправила Лютація.

— А хіба ваші боги у свій час не були глядіяторами, ба навіть добрими глядіяторами?

— Юпітере, прости мені, що маю ото слухати такі блюзнірські розмови! — скрикнула обурена господиня.

— Присягаюся іменем Гесуса, я не брешу й не блюзнірствую. Не кажучи вже про Марса та його діла, досить назвати, скажімо, Вакха та Геркулеса. Якщо ці два боги не були в свій час завзятими глядіяторами, що їх слід було б показувати в цирку та амфітеатрі, то нехай Юпітер заб'є на місці своїми блискавками мого чудового ланіста Аціяна!

Крісова вихватка викликала загальний регіт.

Коли регіт вщух, Крісс спитав:

— Скажи ж но мені, Лютаціє, що то за один сидів при тому-о столику.

Господиня зирнула й здивовано скрикнула:

— Де ж він дівся? Пішов? І не заплатив? О, Юноно! захищай мене! — додала вона жалібно.

Лютація кинулася до столика:

— Хто ж це «він»? — спитав Крісс.

— Ой, що ж я прикинула пеню на нього! А з нього порядна людина! Ось він покинув на столі 8 сестерцій, — більше, ніж належить з нього за вечерю. Треба б йому одержати решти чотири з половиною аси. Бідолаха! — верзла свое Лютація, збираючи посуд на столику, — він забув свої таблички з рахунками й свій стилет! Тут сидів один сабінський перекупник хліба, він приїздить у своїх справах до Риму вже кілька день і приходять вечеряти.

— Ану, покажи мені все це, — сказав Крісс, вириваючи з її рук маленьку дерев'яну навосковану табличку та костяний стилет писати, що його лишив гість. Крісс почав читати, що на них було написано. Це дійсно були різні міри збіжжя, а тут же й ціни з прізвищами виробників.

— А проте аж ніяк не йде мені в розум, як це його

наче корова язиком злизала, — тим часом промовляла Моноколя. — Як входила, — він був ще тут... А... розумію... Це коли я лагодила вам підливу і свинину, він покликав мене і, поспішаючи, лишив мені гроші, а сам пішов... добряча людина...

Лютація забрала його таблички і стилет і пішла, промовляючи:

— Завтра, якщо прийде... а він прийде напевне, віддам йому це його добро...

Глядіятори тим часом взялися їсти мало не мовчки свою вечерю.

І тільки через кілька там часу один з них спитав.

— Що ж? Сонце й досі ще з-за хмар не виткнулося⁵².

— Еге, хмари його застилають, — відповів Крісс.

— А проте дивно! — зауважив хтось.

— І незрозуміло, — промовив другий.

— Ну, а як там мурашки? — спитав третій, удаючися до Крісса.

— Числом зростають, роблять свою справу, сподіваючися, що буде літо.

— Скоро, скоро буде літо, сонечко залле все своїм промінням ясним: воно пригріє трудящих мурашок і на попіл спалить шкідливих трутнів.

— А скільки зір видати на небі, Кріссе?

— Учора було тільки 2260.

— А туман іще не розвіявся.

— Та й не розвіється, коли ціле небо не вкриється міріадами зірок.

— До весел! — промовив один з розмовників, побачивши, що входить рабіння Азур, рабіння муринка, з вином.

Коли вона пішла собі, один з глядіяторів, з походження галл, сказав латинською мовою:

— Адже ми тут сами, так можна й не крутити собі голови цією символічною мовою. Я прилучився до спілки зовсім недавно, ще не тямлю цієї базгранини, — питаюся простою людською мовою, чи росте число наших прибічників? І коли ми почнемо орудувати серйозно? Коли ми зможемо показати нашим гордим,

нечутливим панам, що ми люди хоробрі не менше від них.

— Не слід надто поспішати та решетитися, Брезовіре, — зауважив, усміхаючися Крісс. — Число оборонців святої справи зростає щохвилини і сьогодні ввечері в святому гаю богині Фурини⁵³, за Субліційським мостом, між Авентіном і Янікулом, відбуваються збори, на яких заприсягнуть на вірність спілці ще 11 глядіаторів випробуваної відданости.

— У гаю богині Фурини, — промовив палкий Брезовір, — мабуть і досі тремтить у присмерку дубів досі не відомщений дух Кая Гракха; шляхетною кров'ю його мерзенні патриції полили цю святу й недоторкану землю. Це найкраще місце сходиться всім пригноченим, всім, хто змовляється завоювати собі волю.

— Щодо мене, — пристав до розмови один глядіатор-самніт, — то я ніяк не дїждуся часу, коли буде повстання, не через те, щоб дуже вже вірив в його успіх, а просто через те, що пече мене нетерплячка дати римлянам відсіч, помститися за самнітів та маріянців, яких ці розбишаки перебили за громадянської війни.

— Ну, а я не вступив би ніколи в Союз пригночених, коли б не вірив в успіх нашої справи.

— А я все одно прилучився б, бо й так доведеться бути вбитим; то краще вже вмерти в бою, ніж у цирку.

Якраз, коли це Крісс говорив, один із глядіаторів випустив з рук меча, що його він тримав на колінах, знявши разом з пов'язкою. Цей глядіатор сидів на дзиглику, проти двох ліжок, на яких лежали дехто з товаришів. Коли він нахилився, щоб взяти меча, то раптом скрикнув:

— Під ліжком лежить хтось!

Він помітив там ногу, повиту білим полотном, як дехто ходив, а над білим взуттям була видна лиштва зеленої тоги.

Коли ото глядіатор скрикнув, всі схопилися сильно стурбовані, а Крісс зараз же закричав:

— До весел! Брезовіре і Торквате, женіть комашню⁵⁴, а ми смажитимемо рибу⁵⁵.

Двоє з глядіаторів кинулись до дверей і стали біля них, тим часом інші гуртом підняли ліжницю і відкрили

схованого там чоловіка років тридцяти. Чотири сильних руки схопили його, а він почав благати помилувати його.

— Не галасуй! — стиха, але грізно наказав йому Крісс, — як ти ще скажеш хоч словечко, — тут тобі й смерть!

Десять мечів блиснули в міцних руках і показали шпигові, що при найменшій спробі закричати його порубають на шматки.

— А!.. це ти сабінський закупник збіжжя, що лишив тут свої рахунки, стилет і гроші? — спитав Крісс, а лице і очі йому запалали гнівом і люттю.

— Повірте мені, хоробрі, ні... — почав було говорити придушеним голосом юнак, що скидався скоріше на труп.

— Цить, мерзота! — перебив його глядіятор, давши йому доброго стусана в живіт.

— Евмаколо, зачекай, — промовив Крісс, — треба розпитати, хто його підіслав до нас, — і, звернувшись до закупника, спитав його:

— Ну, «купець», що ти за один?.. Хто тебе підіслав сюди?

— Я все, все скажу, тільки помилуйте мене, — почав він белькотати.

— Це ми вирішимо потім. Спочатку відповідай.

— Я — Сільвій Корденій Верр, грек, колишній раб Каів Веррів, а тепер пущенець...

— Га!.. Це виходить він і підіслав тебе?

— Він.

— А що лихого ми зробили твому Каєві Веррові? Нащо він висліджує нас? Значить, він хоче виказати на нас сенатові, якщо вже підсилає до нас шпигунів на наші потаємні наради.

— Не знаю, нічого не знаю... — тремтячи всім тілом, лепетав пущенець.

— Ти дурника не вдавай! — скрикнув Крісс. — Коли вже Верр доручає тобі такі небезпечні обов'язки, то певний, що покластися на тебе можна; ти справу доведеш до кінця. Говори і не крийся, адже ми все рівно примусимо тебе це зробити.

Сільвій Корденій зрозумів, що він стоїть над гробом, бо нема чого й думати з цими людьми жартувати, і, щоб

урятувати собі життя, постановив випробувати останній спосіб: він розповів усе, що знав...

Кай Верр, узнавши на бенкеті в Катіліні, як глядіятори мають на думці повстати проти чинних законів і настановленої влади, був певний того, що ці хоробрі люди, що й смерть мають ні за що, бо й тратити їм нема чого, з таким легким серцем ніколи не зречуться свого плану, вони бо можуть тільки виграти. Він не повірив Спартакові, який говорив в триклінії Катілініному, що глядіятори розчаровані, втратили усяку сміливість і вирішили залишити навіть думку про повстання, навпаки, він був переконаний, що змова й далі триватиме, розвиватиметься і зміцнюватиметься, аж поки певного дня глядіятори без римської допомоги і патриціїв власними силами викинуть прапор революції.

Верр чимало міркував, до чого йому взятися. Він був дуже ненаситний на гроші, ну, то вважав, що все добре, аби гроші, через те він зважився пантрувати на глядіяторів, щоб довідатися, що саме вони справді на мислі мають, забрати в свої руки всі нитки змови і виказати на них урядові. Він держав надію, що, як нагороду, одержить або чималі гроші, або посаду керівника якоїсь провінції, а там він уже дасть раду. Там уже буде в нього можливість збагачувати себе законними способами, витискаючи з людности всі соки, як це робила більшість квесторів, преторів та проконсулів. Скарги пригніченого народу, якщо й доходили до римського сенату, то не могли зворушити його, бо й сенатори були хабарники.

Обов'язок стежити глядіяторів, аби тільки викрити їхні таємниці, Верр поклав на свого певного й відданого пущенця, Сільвія Корденія, і той уже з місяць ходив по всіх тавернах, шинках та люпанарах бідніших римських кварталів, куди вчащали звичайно глядіятори. Підслухуючи, підглядаючи та спостерігаючи, він встиг примітити деякі ознаки, що збудили його підозру. Кінець-кінцем, він прийшов до тої думки, що коли в Римі не було Спартака, то найвпливовішою і найшанованішою серед глядіяторів особою був Крісс. Він без сумніву держав у своїх руках усі нитки змови, якщо вона була. З того часу Сільвій Корденій взявся спеціально стежити Крісса, а що той постійно відвідував таверну

«Венери з Цвинтарю», то Сільвій уже з тиждець бував там щодня, а то й двічі на день. Дізнавшись, що цього вечора мають зібратися найвпливовіші з глядіяторів, а між ними й Крісс,—Сільвій зважився сховатися під ліжком якраз тоді, коли Лютації увага буде скупчена на глядіяторах: він гадав, що те, що він раптом зник, нікого не наведе на підозру.

Коли Корденій скінчив своє провинення, що як він його почав, то й голос йому уривався, бо він отетерів і отерп з переляку, — тоді Крісс, уважно пильнуючи його, трохи помовчав, а далі спокійно зауважив:

— А проте, ти великий дурисвіт!

— Ти оцінюєш мене куди вище, ніж я того вартий, шляхетний Кріссе!

— Ні, ні, ти вартий того, чим ти є. Не вважаючи на твою овечу зовнішність і твою заячу душечку, ти маєш найтонший розум і зразкові хитрощі.

— Але що лихого я вам заподіяв? Адже я тільки виконував накази мого пана. Мені здається, що в нагороду за мою щирість, вам треба подарувати мені життя і пустити на волю. Я готовий присягнутися всіма богами з Олімпу й пекла, що ані Верр, ані хтось інший не почує від мене ані словечка про те, що я взяв тут і про те, що тут сталося.

— Стривай но, добрий Сільвію, ми про це ще з тобою побалакаємо, — іронічно відповів Крісс.

Він покликав вісім душ глядіяторів, сказавши їм:

— Нам треба піти на короткий час.

Потім решті глядіяторів сказав:

— Пильуйте його, але не робіть йому ніякої шкоди...

Він перейшов разом з тими товаришами, що покликав до себе, через сумежну кімнату й вийшов з таверни.

— Що робитимемо з тим негідником? — спитав Крісс товаришів, вийшовши з ними на вулицю.

— Та що там питати? — відповів Брезовір. — Вбити його треба, як скаженого пса.

— Пустити його, — промовив другий, — це все одно, що донести на самих себе.

— Зберегти йому життя, сховавши його в якомусь місці — небезпечно, — сказав третій.

— А до того, де ж ми його сховаємо? — спитав четвертий.

— Значить, смерть йому? — спитав Крісс, перебігши очима всіх.

— Тепер ніч...

— Не вулиця, а нетрі...

— Відведім його на верховину узгір'я, що з другого краю вулиці.

— *Mors sua (eius) — vita postea?* — сказав Брезовір, немилосердно калічачи латинську вимову.

— Авжеж це треба, — сказав Крісс, подавшись назад до таверни.

— Хто ж його вб'є, — спитав він спиняючися.

Першої хвилини ніхто не відповідав, а далі хтось зауважив...

— Як же його вбити беззбройного та беззахисного?

— Хоч би в нього був меч, — сказав іще хтось.

— Якби він міг і хотів оборонятися, то я взявся б до цієї справи, — промовив Брезовір.

— Але зарізати беззбройного... — додав самніт Торкват.

— Ви, хоробрі й шляхетні люди, гідні волі! — хвилюючися зауважив Крісс. — А проте, погодьтеся з тим, що для нашого спільного порятунку хтось із нас має перемогти в собі огиду й виконати вирок над цією людиною, вирок, що моїми устами ухвалює його суд С п і л к и п р и г н о б л е н и х.

Усі замовкли і тільки на знак покірности схилили голови.

— А до того, — додав Крісс, — хіба він проти вас виходив з однаковою зброєю, в одвертому бої? Ні, він збирався зрадити вас, і якби ми не викрили його засідки, то завтра нас усіх потягли б до Мамертинської в'язниці, а днів через два розп'яли на хресті на Сессорійському полі.

— Авжеж правда! — пробурмотіло кілька голосів.

— Отже, іменем суду С п і л к и п р и г н о б л е н и х наказую Брезовірові й Торкватові вкоротити віка цій людині.

Двоє глядіяторів, коли почули свої імена, нахилили голови, і всі знов на чолі з Кріссом повернулися до таверни.

Коли вони увійшли до другої кімнати, Сільвій Корденій, що йому хвилини за віки видалися, поки він

ждав собі вироку, утопив у них очі, повні жаху й туги.

А з того, що він раптом зблід увесь, видно було, що нещасний нічого доброго для себе не прочитав в очах своїх суддів.

— Невже ви мені не подаруєте цього? — жалісно спитав він. — Даруєте мені життя? Благаю вас навколішках, для ваших батьків, матірок, для всього, що вам найдорожче, помилуйте мене... благаю!

— Спитай спочатку, чи є в нас батьки й матері! — глухо відповів Брезовір, а лице йому похмурнішало і набрало страшного, грізного виразу.

— Хіба нам хтось залишив щось дороге в житті? — додав ще інший глядіятор, а очі йому заблищали злістю й помстою.

— Вставай, негіднику! — крикнув Торкват.

— Цить! — наказав Крісс Сільвієві й додав:

— Йди з нами. Край цього завулка ми зробимо народу й порішимо твою долю.

Зробивши знак товаришам підтримувати у Сільвія Корденія цей останній промінь надії, щоб він не зняв крику й не наробив галасу, Крісс вийшов у супроводі інших, що вели з собою пущенця скоріше мертвого ніж живого.

Один з глядіяторів лишився в таверні, щоб заплатити гроші Лютації, що серед тих, хто виходив, навіть не примітила «купця». Решта, вийшовши з таверни, повернули праворуч і пішли вузьенькою, колінкуватою стежечкою, що йшла попід міським муром і губилася в полі.

Вийшовши на поле, натовп спинився, тут Сільвій Корденій знову впав навколішки і, плачучи, благав помилувати його.

— Чи хочеш ти, боягузе, битися однаковою зброєю з одним із нас? — спитав Брезовір пущенця, який плазував у ногах.

— Помилуйте! помилуйте! Для діточок дрібненьких!

— У нас дітей нема! — крикнув хтось із глядіяторів.

— Мало того, нас засуджено не мати їх.

— Та неville бо ти вмієш тільки ховатися й шпигувати? — спитав обурений Брезовір. — Невже ти не годен битися чесно?

→ О, не убивайте мене! Заміть мені життя!

— О, не вбивайте мене! Залишіть мені життя!

— Йди в пекло, негіднику! — скрикнув Брезовір, вгороджуючи свій короткий меч у груди пущенцеві.

— І візьми з собою усіх ганебних і нечесних рабів! — додав самніт Торкват, ще двічі вдаряючи Сільвія.

Глядіятори кілька хвилин мовчки стояли, поки не сконав підлий ворог, і понурі й замислені кілька хвилин дивилися на конвульсії агонії. Сільвій Корденій скоро віддав душу богам.

Брезовір і Торкват увіткнули свої мечі в землю, щоб очистити їх від крові і після цього сховали їх у піхви.

Потім усі двадцять глядіяторів, замислені й мовчазні вийшли з вузької безлюдної стежечки й попрямували навпростець до Риму.

Тиждень минув після описаних подій. Надвечір Аппієвим шляхом в'їздив до Риму Капенською брамою вершник, увесь закутаний у кереї, щоб яко мога захиститися від немилосердної зливи, що перевернула вулиці міста на брудні канали.

Капенською брамою проходило більше народу, ніж іншими брамами, бо вона виводила на Аппієву дорогу — царицю дорог (regina viarum), від неї брали початок дороги Сетінська, Кампанська, Аквілійська, Енатійська, Мінуцідійська, що вели на Сесу, Капуї, Куми, Салерно, Беневент, Бріндізі і Самніум. Отже, сторожа біля Капенської брами бачила і вдень, і вночі багато перехожих і переїжджих всякої класи людей і верхи, і в екіпажах, і в палянкінах, що їх несли два мули один спереду, а другий ззаду. А проте, сторожа не могла не звернути уваги на мізерний вигляд згаданого верхівця та його коня. Обидва знемагали від поту, змучені довгою путтю, забрюхані болотом з ніг до голови.

Проїхавши браму, верхівець стиснув острогами коня, і скоро гуркіт кінських копит стих віддала.

Трохи згодом він повернув на Священну вулицю і спинив коня перед домом куртизанки Євтібиде. Він зіліз з коня, взяв бронзовий молоток, що висів при брамі й грімко закалатав. У відповідь почув він, як забрехав собака — неодмінний сторож в ті часи в кожній римській садибі.

Скоро верхівець, весь мокрий, почув кроки воротаря,

що йшов відчинити браму і голосом своїм заспокоював собаку.

— Хай бережуть тебе боги, добрий мій Гермогене! Я Метробій, з Кум приїхав.

— А прошу, прошу...

— Змок я, як риба: Юпітер-Водолій зволив показати мені, які невичерпані його запаси води... Поклич когось з Євтібідиних слуг та накажи бідну тварину відвести до стайні сусідньої остерії Януса, хай вона спочине та попоїсть вівса.

— Увійди, Метробію; кудюю пройти, ти вже знаєш. У коридорі побачиш покоївку Аспазію, вона й повідомить пані, що ти приїхав. Про коня я подбаю: його нагодують.

Метробій піднявся сходами, беречучися, щоб не послизнутися, а це вважалося за погану ознаку, — далі увійшов до вестибюля, де при світлі бронзової лампи, що висіла на стелі, прочитав на мозаїчній мостині: *Salve!* Те ж слово, коли гість увійшов, повторив папуга, що завжди в клітці висів на стіні, звичаєм того часу.

Метробій швиденько увійшов до атрія, а далі в коридор, де й спіткав Аспазію. Він наказав їй повідомити Євтібіді про свій приїзд.

Спочатку рабиня вагалася, але, кінець-кінцем, зважаючи на рішучі вимоги комедіянта і боючись, щоб пані не гнівалися, а то часом і не побила, якщо вона не сповістить її про приїзд Метробія, рішила це зробити, хоч, з другого боку, бідолаха й не була певна, що Євтібіді буде приємно, коли її потурбують в конкляві.

Куртизанка лежала на м'якій та розкішній канапі в своєму зимовому конкляві, добре нагрітому, насиченому пахощами та прикрашеному коштовними меблями. Вона слухала освідчення глибокого кохання від молодця, що сидів на підлозі біля її ніг. Цей молодець був Тіт Люкрецій Кар, що своє ім'я увічнив, написавши поему: *De rerum natura*.

Він був середній на зріст, тонко збудований, з чорними й надзвичайно жвавими очима, з блідим лицем, з правильними поивабними рисами. Біда туніка з найточнішої вовняної матерії з пурпуровою облямівкою свідчила про те, що він належить до класи камонників.

З дитинства ще юнаком буди, він пройнявся Епікуровою наукою і виношував в голові ідею своєї невмирущої поеми. Разом з тим і на практиці він був вірний своїй доктрині, обминаючи глибокі й серйозні прив'язання, не хотів «живити в собі хижі заботи й неминучі страждання закоханого, що подібні роз'ятреній болячці, яка вкоренилася в людину, а тепер невиліченна». Він мав за краще легке, скороминуще кохання, яке «виганяв би він як клин клином, літав би як метелик з квітки на квітку, збираючи з них солодку здобич»... А проте, це не завадило, коли вже йому було сорок і чотири роки, вкоротити собі віку і, як напевне можна думати, через безнадійне кохання.

Щоб там не було, а молодий Люкрецій Кар, маючи привабливу зовнішність, сильний розум і надзвичайний дар промовляти, а до того ще заможний і не скупий на гроші для власної втіхи, зазнав великої Євтібидиної прихильності. До Євтібиде вчашав. Вона приймала його привітніше за інших, хоч багатших та щедріших.

— Невже ти ще кохаєш мене? Чи я вже тобі не набридла? — говорила куртизанка, граючи його кучерями.

— Ні! я кохаю тебе щораз сильніше, бо кохання — єдина в світі річ, якої людина тоді більше жадає, прагне, що більше її має.

Якраз у цю хвилину хтось тихо постукав у двері.

— Хто там? — спитала Євтібиде.

Аспазіїн голос боязко відповів:

— Метробій приїхав з Кум.

— Приїхав! — радісно скричала гречанка, ізстрибнувши з канапи. Обличчя їй густо зашарілося. — Веди його до екседри. Я в тій хвилі вийду.

Вона звернулася до Люкреція, що теж скочив і подивився на неї здивовано, з серцем навіть, і сквапно, хоч і ласкаво, промовила:

— Почекай на мене... Чи чуєш, як буриться надворі? Я зараз повернуся... і якщо відомості, на які я чекаю вже вісім день, будуть для мене приємні, якщо я цього вечора зможу задовольнитися бажаною помстою, я буду весела і частку веселости віддам тобі.

З цими словами вона вийшла з конкляву сильно схвилована, покинувши Люкреція, що в ньому здивування переплуталося з цікавістю.

Люкрецій з пониклою головою, поринувши в думки, став ходити по кімнаті.

Буря з громом щодалі міцнішала: раз-у-раз блискавка освітлювала будуар зловісним синявим світлом; шум від граду і дощу раз-у-раз заглушався страшеним громом, від якого тремтів увесь будинок, тим часом як вітер немилосердно ревів, змагаючися вдертися у вікна, двері, у маленьку щілинку.

— От як Юпітер простолоюд розважає і випробовує свою руїницьку всемогутність, — пробубонів, усміхаючись, з презирством юнак.

Зробивши ще кілька кроків по кімнаті, він сів на канапу й замислився, віддавшись вражінням, що справляла на нього ця боротьба стихій; потім раптом він скочив, взяв одну з навоскованих табличок, що лежали на маленькому столику, і срібний стилет і почав швидко писати. Лице йому сильно почервоніло й на ньому написано було велике піднесення й надхнення.

Тим часом Євтібиде увійшла до екседри, де чекав на неї Метробій, що зняв із себе мокру, як хлющ, керею.

Куртизанка, побачивши його мізерний вигляд, гукнула рабину:

— Ану, розпаліть камін, наготуйте суху одягу, щоб наш Метробій міг переодягтися, а в триклінії накрийте добру вечерю.

— Ну, що скажеш? — підійшла вона до комедіянта, взяла за руку й стиснула. — Чи добрі вісті привіз ти мені, Метробію.

— З Кум добрі, з дороги — погані...

— Бачу, бідний Метробію. Сідай до вогню та коротко мені скажи, чи здобув ти доводи.

Вона присунула йому лавку до каміну.

— Тобі відомо, знадлива Євтібиде, що золото відкрило Юпітерові бронзові двері Данаєвої вежі.

— Покинь ці порівняння. Невже навіть ота ванна, що ти її взяв, не відняла тобі охоти просторікувати.

— Я дав грошей рабині і сам бачив через малесеньку дірочку в дверях, як Спартак під самий ранок увіходив до Валерії.

— О, пекельні боги, допоможіть мені! — скрикнула Євтібиде, дико радіючи.

З налитим кров'ю обличчям, з поширеними, блискучими зіницями, тремтjачими нiздриями, з конвульсiйно перекошеним ротом вона скидалася на тигрицю, коли та прагне крові.

— І щодня? — спитала вона хрипким, переривистим голосом, — щодня... Як вони без упину ганьблять шановне Суллине ім'я?

— Гадаю, що в запалі своєї пристрасти вони не зважають на *dies nefasti*⁵⁶⁴.

— О, тепер для них прийшов найстрашніший день! Їхні ненависні голови я присвячую пекельним богам, — урочисто скрикнула Євтібiде.

І рушила до виходу, але спинилась і, повернувшись до Метробіа, додала:

— Потурбуйся перемінити одяг; іди погрійся в триклінії і чекай там на мене.

— Щоб мені в клопіт не попасти, — подумав собі комедіант, виходячи в гостинну, щоб перебратися в сухе. — Від цієї божевільної можна всього сподіватися. Боюсь, чи не допустився я великої помилки.

Змінивши одягу, він пішов до триклінія, де на його ждала вечерея і, пораючися коло смачних страв та фалернського вина, він силкувався забути про свою важку мандрівку і затлумити страх за майбутнє.

Але не встиг він і трохи заспокоїти голод і спрагу, як увійшла Євтібiде. Бліда, але ніби спокійна, вона тримала в руках сувій папіруса, загорнутий в пергамент і перев'язаний мотузком, кінці якого були зчеплені восковою печаткою з її найменням і з образом Венери, що виходила з шуму морського.

Метробіа, побачивши це, ні в сих ні в тих спитав:

— Що це, красуне моя?.. Я хотів би знати, до кого цей лист?..

— І ти ще питаєш? Звичайно, до Люція Корнелія Сулли...

— Ах! зглянься на бога Мома машкару! Не треба так поспішати. Подумай но добре, моя дитино!

— Як?.. А тобі що до того?

— Але, хай береже мене Юпітер Олімпійський, коли Сулла буде не до вподоби, що сторонні люди втручаються в його родинні справи? Коли намість своєї

дружини він накинеться на доказників? — Або — та це найпевніше — зжене свою злість на всіх.

— А мене це хіба обходить?

— Але ж, стривай но, моя красуне... Не поспішай! Якщо тобі ні до чого Суллин гнів, то мені це не бай-дуже, навіть навпаки.

— А тобі що?

— А те, люба людям і богам Євтібіде, що я себе люблю найбільше, — гаряче заперечував актор.

— Аджеж я тебе не називаю і, щоб там не сталося, твоя хата з краю.

— Це таки добре, що ти мене не називаєш, та бачиш, що я вже тридцять років близький до Сулли.

— Знаю,—далеко ближчий, ніж цього треба бажати для твоєї доброї репутації...

— Та я не про це. Я знаю цього звіра чи, то пак, людину. Знаю, що попри всю дружбу, яка нас зв'язує так багато років, він легко може звернути мені в'язи, знівечити... а потім улаштує мені пишний похорон з боем півсотні глядіаторів навколо мого стосу. Тільки, на моє лихо, я вже з того видовища не втішатимусь.

— Не турбуйся, — заперечила Євтібіде, — з тобою не станеться нічого лихого.

— Поможи небо, бо я завжди тебе шанував!

— Вшануй же тепер Вакха та вихили п'ятдесятлітнього фалернського. Давай но я наточу тобі.

У цей момент до триклінія увійшов раб в сукні подорожного.

— Пам'ятай лишень, Демофіле, мої вказівки і ніде не спиняйся, аж поки прийдеш до Кум.

Раб узяв з її рук сувій, поклав його за пазуху і, вклонившись своїй господині, закутався в плащ і вийшов.

Євтібіде, заспокоївши Метробія, якому фалернське трохи розв'язало язика, отже він хотів і далі розмовляти, сказала, що побалакає з ним завтра, і повернулася до конкляву, де Люкрецій з табличкою в руках перечитував написане.

— Даруй мені, що мене затримали більше, ніж я гадала. Але я бачу, що ти не втратив часу. Ти мені прочитаєш ці вірші, — адже твоя уява може творити тільки вірші і тільки вірші чудові!

— Мене надхнула та гроза, що бушує надворі, —

через те, власне, я мушу прочитати тобі їх; а йдучи додому я продеклямую їх бурі.

Він встав і з незрівняною грацією продеклямував те, що він написав.

Євтібіді, як уже говорилося, була грекиня і добре освічена, отже вона не могла не оцінити сили, майстерної гармонії його віршів, тим більше, що латинська мова була ще бідна на поетичні твори і, oprіч хіба Еннея Плявта, Люцілія та Теренція, на той час у римлян ще не було великих поетів.

Молода жінка висловила Люкрецієві своє щире захоплення, а далі він, збираючись додому, встав, щоб віддати надобраніч. Усміхаючися, він промовив:

— Намість нагороди за мою умілість я беру в тебе цю табличку і поверну тобі її потім.

— Добре, але тільки тоді, коли принесеш власною особою, переписавши на папірусі ці вірші.

Люкрецій, пообіцявши Євтібіді повернутися, вийшов від неї повний поетичних образів, нав'яних від грізних явищ у природі. А вона, удаючи з себе цілком спокійну, пішла до своєї спальні, думаючи зараз же лягти спати. Коли вона лягла, то зараз же відслала Аспазію, наказавши їй, щоб вона залишила горіти нічну лямпаду, зменшивши світла.

Але Євтібіді ніяк не могла заснути. Вона довго думала про свій вчинок, про ті наслідки, які може мати її лист. Припускала, що Сулла' приховає свій гнів до глибокої ночі, а потім з'явиться до Валерії, спіймає її в обіймах коханця і, звичайно, уб'є обох.

Думка про те, що загине безчесна Валерія, ця високодумна матрона, що з погордою дивилась на неї, наповнювала серце Євтібідіне радістю і полегшувала її ревності та страждання, які вона зазнавала від її і Спартакового кохання.

Інша справа із Спартаком. Євтібіді силкувалася виправдати його і, докладно обміркувавши, їй здалося, що нещасливий тракієць далеко менше завинив, як Валерія. Адже він тільки бідний рудіярій, і Суллина жінка, хоч і не така вже красуня, має здаватися йому за богиню. Напевне ця мізерна жінка захопила його, обплутала своїми сітями, отже бідолаха не мав сили спротивлятися їй, бо як же воно може бути інакше. Чи смів би,

чи зважився б сам ґлядіатор навіть очі піднести на Сулліну дружину? Заслуживши на кохання такої знаменитої матрони, він, природно, не міг і думати ні про яку іншу жінку. Через те смерть, скажімо, Спартакова була б на погляд Євтібіде незаслуженою, несправедливою.

Вона переверталася з боку на бік, зідхаючи і дрижачи під впливом найсуперечніших думок. Іноді вона ніби дубіла, забувалася, як перед сном, але потім раптом здригалася, ніби її хтось шговхав і знову починала перевертатися. Ці в'їдливі думки гнали сон. Кінець-кінцем, вона заснула і на деякий час у кімнаті запанувала тиша, порушувана тільки диханням сонної.

Але раптом вона скочила перелякана і закричала не-своїм голосом.

— Ні, ні Спартаче, не я тебе вбиваю... Це вона... Не вмирай!

Поринувши у свої думки, можливо, що їй приснився Спартак, наче б вмираючи і благаючи допомоги.

Євтібіде встала й накинула білий плащ, покликала Аспазію й наказала в тій хвилі розбудити Метробія.

Треба було вжити всієї вмлості і впливу Євтібіде, щоб переконати Метробія негайно вирушити в путь, наздогнати Демофіла й запобігти передачі листа Суллі, що вона написала його три години перед тим. Метробій, сонний після через край випитого вина і стомлений після дороги, згодився відмовитися від теплої перини і години через дві вирушив у путь.

Гроза відійшла; чисте небо сяло міріадами зірок і тільки холодний нічний вітер міг тривожити подорожного.

— Демофіл випередив тебе на 5 годин, — наказувала вона, — отже, ти мусиш не скакати, а летіти своїм конем.

— Полечу, наче на Пегасі.

— Адже й для тебе самого це буде краще.

Через кілька хвилин частий стукіт копит будив квіритів, що, прислухавшись, знову ховалися під свої ковдри. Вони раді були, що не належали до тих нещасних, яким в час такої страшної негоди доводиться перебувати в дорозі, в полі, чи взагалі надворі.

Р о з д і л VII

ЯК СМЕРТЬ ПОПЕРЕДЖУЄ ДЕМОФІЛА Й МЕТРОБІЯ

Подорожній, що виїздив з Риму через Капенську браму і Аппієвим шляхом прямував на Аріцій, Сутрі, Свесса-Помедію, Террацін і Гасту аж до Капуї, де цей шлях роздвоювався: ліворуч дорога йшла на Беневент, а праворуч до Кум, — подорожній цей міг побачити, коли він брав останню путь, напрочуд чарівне видовище.

Уся просторинь від Лінтерно до Помпеї являла собою чудовий узгірчастий пейзаж з оливними та помаранчевими гаями, з родючою ріллею та луками, вкритими сочистою травою, з численними отарами овець та худоби, що наповнювали повітря своїм меканням.

Серед цієї квітущої веселої природи розташувалися недалеко один від одного міста: Лінтерно, Мізена, Куми, Бая, Поццуолі, Неаполь, Геркулянум і Помпея із своїми величними храмами, пишними віллами, термами, садками; а поміж ними тулилися численні сільця, літні садиби, остерії, блищали озера Акерузіо, Аверно, Лікілі, Патрія та інші. Отож весь берег затоки скидався на одно величезне місто, за яким слалася блакитна ска-тертина моря, що м'яко плескалося в обіймах затоки. А далі, в тумані — гірлянди острівців: Ісхія, Проціда, Нізіда, Капрі, з такими самими палацами, термами, гаями. Увесь цей чудовий край ніби і боги, і люди умовилися оздобити якнайкраще. Він був залитий сліпучим соняшним промінням. Пал того проміння зменшував м'який, пестливий вітерець. Недаремно говорилося в легенді, що десь у цих місцях ждав на душі Харон, перевізник мертвих до Єлісейських ланів.

Прибувши до Кум, подорожній знаходив багате, роз-

кішне, велелюдне місто, розташоване на узбіччі гори. Воно спускалося аж до підгір'я, недалечко від моря. Куми було найулюбленішим місцем, де перебували римські патриції, а надто під час купального сезону. Там вони мали свої вілли й охоче жили навіть добру частину осени і весни.

Багатим людям у Кумах був такий самий комфорт та розкіш, як і в Римі: портики, базиліки, форуми, величний амфітеатр (рештки цього амфітеатру збереглися ще й досі), а на Акрополі, на гірській верховині, стояв один з найвеличніших храмів цілої Італії, присвячений Аполоніві.

Місто Куми засноване було за давньої давнини. Ще за 50 років перед заснуванням Риму. Куми були так сильно заселені й багаті такі, що частина їхньої людності заснувала й колонізувала місто Занкл в Сіцилії, теперішню Мессіну. Пізніше друга колонія з їхніх громадян заснувала Палеополіс, можливо теперішній Неаполь. За другої пунійської війни місто Куми, що було незалежним від Риму союзником, а не данником його, зберегло йому вірність, не так як інші міста нижньої Італії. Ці бо останні прилучилися до картагенців. Отже Ганнібал підійшов до Кум з великими силами, але консул Семпроній Гракх підійшов виручати Куми і відтрутив Ганнібала, заподіявши йому великої втрати людьми.

З того часу римські патриції почали давати цьому місту перевагу, хоч під добу, про яку мова мовиться, вже почався рух на Баї, а це помалу спричинилося до занепаду Кум.

Розкішна й велична вілла Корнелія Сулли стояла недалеко від міста, на узбіччі мальовничого пагорка, з якого було видно й затоку й її береги.

Усе, що могло збігти на думку гоноровитій та вибагливій людині, а такий якраз був Сулла, усе це зібрано було в його віллі, що доходила аж до моря, де побудовано було чудовий басейн для прирученої риби, якій приділялась велика увага.

Дім був такий, що його можна було дорівняти хіба найблискучішим домам Риму. Були там чудові мармурові бані з п'ятдесятьма кімнатами для теплої, гарячої і холодної води; великі оранжереї з різними квітками,

птахами, великі ліси з оленями, вовками, козами й іншими дикими звіринами.

У цім чудовім місці, де тепле, благодатне повітря робило перебування не тільки приемним, але й у великій мірі здоровим, проживав уже два місяці всемогутній і лютий ексдиктатор, що віддалився в цей самотній куточок.

Він наказав, щоб численні його раби вимостили брук від Аппієвої дороги аж до самої вілли. Там дні минали йому в розважаннях, або він писав свої Ко м е н т а р і ї, що мав намір присвятити великому войовникові Люцієві Ліцінієві Люкулові, що на цей час був уже переможцем у славних боях, а три роки після його обрано було на консула і він розбив доценту Мітрідата в Арменії та Месопотамії. Але Люкул уславився серед римлян і навіть серед далеких нащадків не так своїми перемогами й чеснотами, як своїми витонченими розкошами і незліченим багатством.

А ночі у Сулли проминали в галасливих та цинічних оргіях, і бувало, що вже задніє, а він ще на ліжку в триклінії, п'яний, сонний, серед блазнів, що звичайно товаришили йому в оргіях, та комедіантів, ще від нього п'яніших.

Подекуди він прогулювався поза своєю віллою аж до центру міста, іноді відвідував Байю, іноді Поццуолі, але дуже рідко. про що наперед повідомлялось усеньке населення, щоб воно складало Суллі пошану. Звичайно, це робилося скоріше із остраху, аніж з поваги до нього.

За три дні перед подіями, що ми їх списали наприкінці попереднього розділу, Сулла повернувся до Поццуолі, куди він їздив, щоб погодити патриціїв та плебеїв, бо вони за щось там завелися.

Повернувся на віллу він вже пізенько й зараз же велів подати вечерю в триклінії Аполона Лельфійського, в найбільшому й найвеличнійшому з усіх чотирьох триклініїв його мармурового палацу. Там, при яскравому світлі від лампад, що горіли в кутках покою, серед пахощів від квіток, а їх поставлено пірамідами біля стін, — серед спокусливих танців напівголих танцюристок, що своє мистецтво виявляли під мелодійну музику фляйт, лір та гітар, — бенькет незабаром перейшов у дику розбещену оргію.

У величезній залі навколо трьох столів стояло дев'ять трапезних ліжок, на яких лягли двадцяттеро й шість учасників бенькету. Одно місце лишилося порожнім: його було призначено для Метробія, Суллиного улюбленця.

Ексдиктатор у білому прозорому вбранні з трояндовим вінцем на голові ліг на місце біля консулового, а поруч з ним уместився улюблений Суллин приятель, актор Квінт Росцій.

Приглядаючися до Сулли, легко було зауважити, що за останні чотири місяці він помітно постарів, схуд; а обличчя йому зробилося ще жахливіше: червоні пухирі, що рясно обсипали йому виснажені щоки й чоло, якось збучавіли, а волосся з сірого зробилося зовсім білим; невиспані ночі, що до них засудила його страшна хвороба, додавали йому вигляду змореного мученика.

А проте в його гострих сіро-блакитних очах, як і колись, ба навіть більше, полум'янів вогонь життя, сили й непереможної, непохитної енергії. Ховаючись від усіх із своїми жорстокими стражданнями, він доходив того, що іноді — надто коли точилися оргії — здавалося сам забував про них.

— Ану, Понціяне, розповідай мені, що там сказав Граній, — звернувся Сулла до якогось патриція з Кум, що примостився на ліжку при другому столі.

— Я не чув його слів, — відповів той і раптом поплотнів, вагаючися, що й як відповідати.

— У мене, Понціяне, тонкий слух, — спокійненько зауважив ексдиктатор, — я добре чув, що ти там сказав Елієві Люперкові.

— Але ж повір мені, щасливий і всемогутній... диктаторе, — промовив було той.

— Ти сказав ось що: «Граній, що тепер є за едила⁵⁷ у Кумах, відмовився платити свої борги до державної скарбниці, які на нього поклав Сулла», кажучи, ти подивився на мене і, зауваживши, що я прислуховуюсь до твоєї розмови, замовк. Отож я і наказую тобі сказати мені точно, які слова вимовив Граній.

— Але ж дозволь, прошу, мені, найвеличнійший із ватажків славного римського війська!..

— Твоїх похвал я не потребую! — дико заревів Сулла, підвівшись з гнівним поглядом і сильно вдаривши кулаком по столі. — Підлий облеснику: похвали собі я сам написав. Мої вчинки, мої тріумфи уміщено в консулярських списках і не маю потреби їх повторювати. Я вимагаю слів Гранія, їх хочу знати. Я, Корнелій Сулла, клянуся Аполоновою лірою, лірою мого божистого патрона, що ти звідци вийдеш тільки для того, щоб своїм трупом нагодувати моїх риб!

Викликаючи Аполона, що Сулла його вибрав за свого спеціального патрона, він взяв у руки золоту статуетку цього бога. — Її, цю статуетку, Сулла привласнив у Дельфах і завжди носив її на шиї на золотому ланцюжку майстерної роботи.

Коли Сулла так клявся, всі присутні, що добре знали Суллу, зблідли й замовкли; музика й танці вщухли, припинили, запанувала смертельна тиша. Понціян, трусячися від жаху, пробелькотав:

— Граній сказав: «Тепер не платитиму! Сулла незабаром помре й мене буде виправдано».

— Еге... — промовив Сулла, а червоне лице йому аж поблідло від гніву. — Виходить, отой Граній з нетерплячкою жде моєї смерти. Гаразд! Обачна з нього людина! — кричав ексдиктатор, тремтячи від скаженої люті і в той же час криючись із своїм гнівом, що блищав йому в очах.

Він на хвилину спинився, потім гукнув, вдаривши пальцями в долоню:

— Крізогоне! — а згодом додав: — Побачимо, що вийде з тих Гранієвих сподіванок.

Коли прийшов покликаний Крізогон, пущенець і довірений Суллин, він наблизився до ексдиктатора, що вже помітно заспокоївся. Той щось пошепки наказав Крізогонові, а той на відповідь нахилив голову, а потім швиденько вийшов.

— Завтра вранці! — крикнув йому услід Сулла. — Потім, звернувшись з веселим лицем, він підняв свій келих з фалернським і промовив: — Ну, що ж ви надулися й мовчите, боягузи, барани? Присягаюся усіма богами Олімпу, боягузи-барани, чи не гадаєте ви справді, що присутні на моєму похороші?

— Хай боги бережуть, що це ти кажеш! Юпітер і Аполон хай протегують тобі!..

— Многая літа всемогутньому Суллі! — хором відповіли гості, підносячи келихи з пінням.

— Вип'ємо усі за здоров'я і славу Люція Корнелія Сулли Щасливого! — скрикнув Квінт Росцій, підносячи догори свій келих. Під голосні крики усіх випито було келих. Сулла знову став веселий і, дякуючи, обіймаючи і цілуючи Росція, гукнув до музик та мімів:

— Гей ви, ледарі, що ви там робите? Ви тільки й робите, що п'єте та їсте мое! От, боягузи прокляті! Щоб вам на місці заснути на віки!

Не встиг ще Сулла скінчити свою грубу лайку, як музики почали грати, міми й танцюристки заспівали в супроводі дражливої мелодії і почали виконувати жартовливий танок з непристойними рухами. Яке задоволення справляли присутнім ці непристойні танки танцюристок і мімів, їх брудні обійми, викрутаси, їх натяки і рухи, трудно й списати. Крики, оплески й заохочування не втихали.

Коли танок скінчився, на середній стіл, де сидів Сулла з Росцієм, було поставлено постать орла, найгарнішого з усіх, що їх видано, вкритого усіма своїми перами і так добре зробленого, що здавалося, ніби він живий. Орел тримав у дзьобі лавровий вінець, перев'язаний червоною стьошкою, а на ній було виписано золотими літерами: Sullae, Felice, Erafrodito — тобто Щасливому Суллі, улюбленцеві Венери. Прізвище Е п а ф р о д і т було найприємнішим для Суллиного слуху.

Росцій під згуки оплесків узяв вінець із дзьоба й передав його Атілії Джовентині, гарній, молодій Сулліній пущениці, що сиділа поруч із ним і що разом з кількома жінками із Кум, що сиділи на ліжках, була одною з приваб цього бенькету.

Атілія поклала лавровий вінець Суллі на голову поверх трояндового вінця і промовила:

— Тобі, улюбленцеві богів, непереможному імператорові, призначено цей вінець на здивування усього світу.

Сулла під оплески гостей почав цілувати дівчину, а Квінт Росцій продеклямував своїм чудовим голосом і відповідними рухами вірші на честь і пошану Сулли.

Тим часом Сулла взяв ножа, розрізав шию й череву орлові, а з нього зарав же висипалася сила яєць; їх він роздав гостям. В кожному яйці була смажена пташина, присмачена жовтою підливою. Поки гості куштували пташини і вихваляли Сулліну щедрість і здібності кухаря, дванадцять рабів греків точили найдорожчі фалернські вина присутнім.

Трохи згодом подали нову страву: колосальний паштет з тіста з медом. Цей паштет зроблено було на подобу круглого храму, оточеного колонадою. Коли паштет розрізали, з нього вилетіло стільки горобців, скільки було в залі гостей; на шиї в кожного горобця був прив'язаний стрічкою подарунок з ім'ям того, кому було його призначено.

Цей новий сюрприз, що його приготували майстерні руки Сулліного кухаря, викликав нові гучні оплески й крики. Галас довго не вмовкав, бо гості кинулися ловити горобців, переляканих криком. Бідні пташки літали даремно, шукаючи виходу.

— Гей, чуєте!.. — закричав Сулла, визволяючись із Джовентининих обіймів. — Я сьогодні маю веселий настрій... Хочете, найдорожчі друзі мої, побачити глядіяторський бій?..

— Хочемо! Хочемо! — заволала півсотня голосів, бо від цього видовища мали насолоду не тільки гості, а й усі присутні, тому й промовили «хочемо», не зважаючи на те, що запитання Сулліне не було безпосередньо звернене до них.

— Хай живе Сулла!.. Хочемо подивитися на глядіяторський бій!.. Глядіяторів!..

Одному з рабів наказано було зараз же побігти до помешкання глядіяторів, яке було на віллі і наказати Спартаківі привести до триклінія глядіяторів. Тим часом раби влаштували місце для бою. Трохи згодом Крізогон увів у залу десятеро глядіяторів, з них одна половина була вбрана по-тракійському, а друга — в самнітських убраннях.

— А Спартак? — спитав Сулла.

— Він ще не повернувся. Певно сидить у своєї сестри.

У тій хвилі до залі увійшов Спартак, розчервонілий і задиханий. Він торкався рукою уст, кланяючися Суллі й гостям.

— Нам відомо, — сказав Сулла, — що ти великий майстер битися. Тепер ми хочемо побачити, як ти навчив своїх учнів.

— Але ж вони тільки два місяці вправляються фехтувати. Гадаю, успіхи їхні невеличкі.

— Побачимо, побачимо, — сказав Сулла.

Потім, звернувшись до гостей, додав:

— Я не запроваджую ніяких новин у наші звичаї, коли ось частую вас глядіяторським боєм під час бенькету. Це лише відновлення того давнього звичаю, який ще колись, століття тому, був у наших славних предків в Кампанії, і в перших жителів Кум.

Тим часом Спартак, блідий і стурбований, розставив глядіяторів, сам не здаючи собі справи з того, що робить. Це витончене варварство, ця божевільна жадова крові — а з тим ніхто не крився, навпаки висловлювали все це з нелюдським спокоєм — обурювали рудіарія до самого серця. Він тремтів з обурення, думаючи, що примха однієї злої й п'яної людини та жорстоке лицемірство кількох десятків паразитів рокують десяток нещасливих юнаків, народжених вільними людьми у вільній країні, битися без найменшої ненависти один до одного і загинути без слави, без потреби...

Окрім цієї причини обурюватися, Спартак мав і особисту причину. Серед приведених глядіяторів був 24-літній галл Арторідже, красунь з античною будовою тіла, з шляхетними рисами обличчя, з густим білявим волоссям. Спартак дуже його любив; це був із всіх глядіяторів найвідданіший йому на цілу Аціянову школу. Коли Спартак зробився директором Суллиної школи, він зараз узяв його до себе, ніби через те, що потребує помічника, щоб давати школі порядок.

Хвилюючися, Спартак шикував бійців шерег проти шерегу і, добравши хвилини, пошепки спитав молодого галла «по що ти прийшов?»

— Ми вже давно гралися в кості на те, хто має останній іти на смерть, — відповів так само тихо Арторідже, — я програв. Отже, сама доля засудила мене потрапити до першого десятку глядіяторів, яких покличуть битися.

Рудіарій нічогосінько не відповів, але, скінчивши готувитися до бою, звернувся до Сулли, кажучи:

— Дозволь мені, великодушний Сулло, послати до школи по іншого глядіятора намість цього, — він показав на Арторідже, — бо...

— А чому ж цей не може лишитися тут? — спитав колишній диктатор.

— Бо він куди досвідченіший від інших, а з того виходить, що тракійська сторона, з якою він має битися, мала б величезну перевагу...

— А, покинь! Що там примушувати нас чекати? Ми нетерпляче хочемо побачити бій. Нехай б'ється цей майстер; отже самнітам не переливки будуть! Побачимо...

І от серед напруженої уваги й жадливої цікавості, що світилася з очей присутніх, Сулла подав гасло починати. Як і треба було ждати, бій тривав якихось там десять-двадцять хвилин, і от... двоє самнітян і один тракієць були вбиті; двоє ще лежали поранені і благали Суллу помилувати їх, що він і зробив. Останній самніт, що стояв проти чотирьох тракійців, розпачливо бився. Але скоро й він, ранами вкритий, упав, заливаючи кров'ю мозаїкову підлогу. У триклінії залунали бурхливі оплески. Але Сулла перервав їх, гукаючи на Спартака своїм хриплим від пияцтва голосом:

— Гей, Спартаче, а покажи лишень свою власну силу. Візьми меч і тарчу у вбитих та бийся один проти чотирьох.

Наказ Суллин викликав новий оглушливий вибух оплесків. Суллин наказ так уплинув на нещасного рудіарія, як удар києм по голові. Він насамперед подумав, чи часом не помилився, або чи не збожеволів. Стояв приголомшений, блідий, недвижний, дивився на Суллу, й уста йому були розкриті, з них не виходило жаднісницького звука. По тілу пробігала дрижа, як від пропасниці, виступив холодний піт.

Арторідже зауважив це жаске відчуття й прошепотів:

— Будь мужнім!

Від цих слів рудіарій отямився. Спартак подивився навколо і, зробивши над собою страшне зусилля, сказав Суллі:

— Але дозволь нагадати тобі, славний і щасливий диктаторе... адже я... я — не глядіятор, а рудіарій, отже вільна людина, а до того ж ще й ланіст твоєї школи глядіяторів.

— Ха-ха-ха! — зареготав Сулла сардонічним п'яним реготом. — Ось де він наш хоробрий Спартак! Перелякався!.. Сулла наказує тобі, то й мусиш битися!.. Хто тобі дарував життя, волю?.. Варваре-боагузе! Хіба не Сулла?.. І коли Сулла наказує, ти маєш битися... будеш битися — присягаюся усіма богами Олімпу.

Страшні думки й почуття кипіли вулканом в голові й душі Спартаковій, поки він слухав ці слова. Ось-ось він готовий вже був вихопити меч в одного з убитих і, як роз'ярений тигр, кинутися на Суллу, щоб порубати його на шматки періц, ніж присутні схаменуться. Але якимсь чудом він стримувався.

Кінець-кінцем, змучений від цієї нестерпучої душевної боротьби, він визволився від якогось остовпіння й, зідхнувши, краще сказати, заревівши, як дикий звір, майже несвідомо вихопив тарчу в одного з убитих, вдів її на руку, другою взяв меч, а тоді гукнув на Суллу громким голосом:

— Не боагуз я й не варвар і буду битися, щоб тобі, Люцію Сулло, справити втіху; але клянусь усіма твоїми богами, що коли я ненароком пораню Арторідже, то тобі...

Пронизливий жіночий крик спинив безумно-сміливе слово, що готове було схопитися з рудіярієвих уст, і відтягнув увагу всіх присутніх у той бік, де вони його почули. В глибині триклінія, позад ліжок і за Суллиною спиною були двері, сховані за зеленим драпуванням, як і інші двері, що вели з триклінія до інших покоїв дома. На порозі стояла непорушно Валерія, бліда як смерть.

Спартак був у неї, коли його покликано до Сулли. Оцей заклик під таку пізню пору стривожив рудіярія, а ще більше перелякав Валерію, бо вона думала собі, що Спартакові загрожує більша небезпека, а ніж тая, що дійсно мала бути. Через те, корячися тільки своїм почуттям до тракійця й не дбаючи ані про правила ввічливости, ані про потрібну обачність, вона зараз же в ту саму мить покликала своїх рабинь і звеліла вбрати себе у білосніжну туніку, всипану рожами, і подалася довгим коридором, що її вів з її покоїв до триклінія, де відбувалась оргія.

Валерія мала намір прийти веселою, ніби прихильною

до тих забав, але на блідавому, стривоженому її обличчі виразно можна було побачити турботу й жах.

До того ж у дверях за драпуванням їй довелося з жахом та обуренням дивитися на варварську бійку глядіяторів і чути дальшу сцену поміж Спартаком та Суллою. Кожне слово, кожний рух їх змушував її тремтіти, здригатися; вона готова була ось-ось вбїгти до триклінія і мирно розв'язати справу.

Коли вона побачила, що Сулла примушує Спартака битися із своїм великим приятелем Арторідже, їй терпець увірвався. Вона зауважила, з якою люттю заблищали рудіярієві очі, з якою розпаччю він прийняв виклик, але надто, коли вона почула, що його безумні, слова, звернені до Сулли, мали закінчитися або загрозою або прокляттям, — тоді вона зрозуміла, що коли вона не втрутиться в справу, то Спартак неминуче загине. Вона розсунула драпування й виросла на порозі, притягнувши до себе увагу всіх Суллиних гостей.

— Валеріє!.. — скрикнув він, утупивши в неї свій отерілий погляд і даремно намагаючися встати з ліжка, до якого прикували його винний дух та надмірно з'їдені страви. — Валеріє!.. ти... тут... у таку годину!..

Усі підвелися з ліжок, або принаймні намагалися встати, бо вже не в силі були триматися на ногах, і з більшою чи меншою пошаною вклонялися матроні.

Пущениця Джовентина спочатку почервоніла, як пурпур, а потім зблідла. Не встаючи з ліжка, вона вся скандзюбилася й ізслизнула непомітно з ліжка та сховалася під скатертиною.

— Вітаю вас! — промовила Валерія і, за хвилинку оглянувши величезну залю, взяла себе в руки. — Нехай бережуть боги непереможного Суллу та його друзів.

Тим часом вона іззирнулася з Спартаком, що, кинувши все, не зводив з неї очей. Її поява здавалася йому в цю хвилину чимсь надприродним, наче вона ізступала з неба.

Валерія примітила становище, що мала побіля її чоловіка Джовентина і те, як вона раптом зникла, але, удаючи, що вона ніби цього не помічає, наблизилась до Суллиного ліжка. Суллі з великими труднощами пощастило підвестися на ноги, хоч він і не міг, як слід, довго триматися на них.

Коли Сулла, дуже вражений приходом своєї дружини до триклінія в такий час, дивився на неї своїми напівзаплющеними блудними очима, Валерія промовила з усмішкою:

— Ти так багато разів запрошував мене до триклінія, що я сьогодні, чуючи здаля галас бенькету, зважилася вбратися як для бенькету та прийти до вас, щоб випити з вами келих приятельства. А до того треба відвести тебе до твоїх покоїв, бо твоє нездоров'я не дозволяє сидіти тобі отут так далеко за північ. Але коли прийшла сюди, то побачила блиск мечей і трупи. Що це? — скрикнула з почуттям глибокого обурення матрона. — Хіба не досить з вас жертв по цирках і амфітеатрах, що ви з звірячою похитливістю відновлюєте старі варварські звичаї й упиваєтесь муками конаючих? Вам не досить конвульсій на вустах від фалернського, так ви бажаєте насолоди від конвульсій нещасних?

Всі мовчки нахилили голови і сам Сулла, що щось спочатку бьелькотав невиразне, тепер видавав тільки односкладові звуки і скінчив на тому, що замовк, ніби свідомий своєї провини. Лише глядіятори дивилися на матрону очима, повними любови й подяки.

— Гей! — гукнула вона до рабів, — візьміть негайно й поховайте убитих, підлогу вимийте й скропіть пахощами. Муринський Суллин келих налейте фалернським і почаствуйте всіх в знак приятельства.

Поки раби виконували те, що загадала зробити Валерія, глядіятори пішли.

Келих обійшов гостей серед глибокої мовчанки. Тільки дехто в той келих посипав пелюстки з своїх рожевих вінців, потім усі, мовчки й хитаючися, почали виходити з триклінія, хто по кімнатах для гостей, що було їх доволі в цьому величезному будинку, а хто додому, до недалеких Кум.

Сулла знову ліг на обіднє ліжко й мовчав, ніби занурений у свої думи, а справді отупів від пияцтва. Валерія почала його тормосити, кажучи:

— Ну, то що? Уже північ. Чи маєш охоту піти спати?

Сулла підняв свої обважнілі вії, поволі повернувся до дружини і, ледви повертаючи язиком, промовив:

— Ти розігнала... моїх гостей... Ти перешкоджаєш моїм розвагам... Присягаюся всіми богами! Я -- владар

Риму і всього світу... і ти командуєш... Не хочу!.. О!.. Не хочу!..

Скляні його очі якось поширшали, виявляючи зусилля, напруження, щоб зібрати останні сили, примусити свій сп'янілий язик говорити до діла, але голова знову похилилася на груди. Валерія дивилася на нього з мішаним почуттям жалю й погорди.

Але раптом Сулла повернувся, підвів голову і промовив:

— Метробію!.. Де ти, мій коханий Метробію?.. Прийди мені допомогти... я хочу розійтися, розлучитися з нею... прогнати цю, нехай несе з собою дитину, якою вона вагітна... я не хочу визнати тієї дитини своєю...

У чорних очах Валерії блиснуло обурення, і вона з загрозою зробила крок до чоловіка, але зараз же з огидою спинилася й несамовито крикнула:

— Гей, Крізогоне! Поклич рабів і накажи їм перенести твого п'яного й брудного пана до спальні.

Поки Крізогон з двома рабами скоренько тягнув Суллу, що белькотав якусь мерзенну лайку. Валерія з хвилину постояла непорушно, дивлячися на накриття столу, під яким сиділа Джовентина, потім з огидою майнула рукою і повернулася до своїх покоїв.

Сулла, витягнувшись на ліжку, проспав добрим сном решту ночі і добру частину ранку. А Валерію щось сон не брав.

Ексдиктатор прокинувся опівдні, бо його розбудила сверблячка. Скочивши з ліжка, він накинув на себе широку тогу і з рабами, що доглядали його, пішов до лазні, опираючися на плече свого улюбленця Крізогона.

Путь туди йшла з його спальні через величезний атріум, оздоблений колонадою дорійського стилю. Сулла сів на мармурову лавку, вкриту подушками та пурпурною тканиною, розібрався при допомозі рабів і увійшов до гарячої лазні. Увійшовши до алькову і сівши там, Сулла взяв у руки два невеличких залізних конуси і почав піднімати їх. Таких конусів різних завбільшки стояло в алькові кілька рядів, щоб, гімнасткуючи ними, упріти. Потроху переходячи до важчих, Сулла незабаром зігрівся й тоді, вийшовши з алькову, уліз у басейн з теплою водою.

Він сів у басейні на мармурові сходи і ввесь від голови до ніг увійшов у теплу воду, це справило йому очевидну полегшу. Так, принаймні, можна було думати з того вдовolenня, що з'явилося на його лиці.

— О! Як добре! Уже давно я не мився так добре, Діодоре, — звернувся він до одного з своїх рабів, який виконував обов'язки лазника, — візьми мерщій гребницю та почеши мені тіло. Мене пече, як вогнем, так я вимучився...

Дідор узяв гребницю — приладдя подібне до ножа, яким після лазні терли тіло перед тим, як намастити його пахощами — і взявся шкрябати вкрите болячками Суллине тіло.

Тим часом Сулла звелів покликати Крізогона:

— Чи оправив ти в пурпуровий пергамент 22-й том моїх Коментаріїв, що я скінчив позавчора й віддав тобі?

— Оправив, добрий мій пане, але ще й 10 копій з того тому, бо я звелів переписати його рабам-копіїстам.

— От добрий ти в мене молодець, Крізогоне, — сказав Сулла вочевидь задоволений.

— Так, пане, я звелів переписати по десять копій не тільки з останнього тому, але й з усіх попередніх. Частину примірників я вмістив до книгозбірні цієї вілли, а частину зберігаю у твоєму римському домі, а ще частина в мене. Я ще, з твого наказу, презентував по одному примірнику Люкулові та Гортензіві. Я навмисне розподілив примірники по різних місцях, щоб твій твір певніше зберігся в разі пожежі, або якогось іншого нещастя, аж доки ти не зважишся опублікувати їх або поки твоя смерть — нехай бережуть тебе від неї всемогутні боги якнайдовше! — не дозволять зробити це Люкулові, згідно з твоїм заповітом...

— До речі, про мій заповіт, — перебиваючи Крізогона, промовив Сулла, — я подбав про вас усіх небагатых, що були мені однаково віддані в усіх пригодах мого життя.

— О, пане, на що це ти кажеш? — скрикнув з удаваною скромністю Крізогон. — Ти більше дав мені, ніж я на те заслуговую: ти подарував мені волю, твою прихильність, багатство...

— Годі про це, Крізогоне... Стривай, що це за галас у сусідній кімнаті?

Пущенець хутенько вискочив з лазні.

Певно через оргію минулої ночі Суллине обличчя було мертво-бліде і здавалося сильно постарілим: він стогнав від жорстоких спазм. Далі Сулла відчув, що починає дрімати і здавалося, що, закинувши голову на спину басейна, він заснув. Ті прислужники, що лишилися в лазні, тихо відійшли у куток і мовчки, боязко дивилися на того, хто примушував їх тремтіти від самого руху гнівних брів.

Згодом повернувся Крізогон, і Сулла, здригнувшись, повернув до нього своє обличчя.

— Що тобі? — дбайливо спитав пушенець, підбігши до басейну.

— Нічого. Просто задрімав... Я бачив сон.

— Який?

— Я бачив мою укохану жінку, Цецілію Метеллу, що померла торік. Вона кликала до себе...

— Не варто звертати уваги, о Сулло, на забобони...

— Забобони?.. А чого, Крізогоне, ти часто говориш про свої сни? Ні, я завжди вірив снам, завжди виконував усе те, що навіювали на мене боги, коли я спав. Може через це я мав успіх у всьому, що починав.

— Мав ти успіх тільки через свій розум та хоробрість, а сни тут ні до чого.

— Е ні, Крізогоне, розум та хоробрість — добра річ, але мені завжди служила Фортуна, і я покладався тільки на неї. Повір мені, найславетніші діла мої, це ті, що я їх починав, не задумуючись, сліпма⁵⁸.

Спомини про свої діла, серед яких, коли й були ганебні, то було чимало великих і славних, здавалося, заспокоїли Суллину душу, і лице йому трохи прояснилося.

— Е! Сон — мара, Сулло! Не варто вважати на них.

Крізогон скористався з короткої мовчанки, щоб доповісти, що з наказу Суллиного на вчорашньому бенькеті, з Кум приведено Гранія, і він жде, що йому робити..

Тут ексдиктаторове обличчя вмить скривилося від злости. Очі йому заблищали зловісним вогнем, і він закричав хрипким, лютим голосом:

— Ану, веди його сюди! Зараз... нехай ставиться перед мене... Ач, дерзкий який! Це він один на цілий світ насмілився знущатися з моїх наказів! Це він хотів моєї смерти! Ану, стривай лишень!

Крізогон вийшов і зараз же повернувся, ведучи Гранія.

Це був дуженний чоловік літ на сорок з мужичим, простацьким обличчям, з якого так і віяли хитрість та люта жорстокість.

Але, входячи до лазні, він помітно зблід, не дуже криючись із жахом, що охопив його.

Граній тремтів, як лист восени, і таким же тремтячим голосом промовив, покірно вклоняючись і підносячи руку до уст:

— Нехай бережуть боги на довгі літа великодушного Суллу Щасливого!

— Позавчора ти говорив щось інше, підлий шахраю! Ти глузував з мого справедливого вироку, що зобов'язував тебе виплатити певну суму до громадської скарбниці! Ти кричав, що не платитимеш штрафу, що сьогодні-завтра я вмру, тоді ти вільний будеш від нього!

— Ніколи, ніколи я цього не говорив! Не вір гидкому наклепові! — промовив Граній, щоразу більше піддаючися страхом.

— Підлий боягузе! Тепер ти тремтиш! Треба було тобі тоді тремтіти, коли ти глузував з найщасливішого й наймогутнішого з людей. Гидото!..

Кажучи це Сулла, увесь палаючи з гніву, з очима налитими кров'ю, вдарив по лиці нещасного, тоді той упав на коліна і почав благати помилувати його.

— Помилуй мене!.. Помилуй!.. Прости! Будь милосердний! — кричав бідолаха.

— Як милосердний? — скаженів Сулла. — Бути милосердним до тебе, коли ти глузуєш з мене тоді, як я страждаю від болісної хвороби? Ні, мерзеннику! Ти маєш мені вмерти тут... зараз... перед моїми очима! Я хочу втіхи від твоїх передсмертних конвульсій, від твоєї страшної агонії.

І він, кидаючися на всі боки, як шалений, б'ючи сам себе руками по хворому тілу, почав кричати рабам хрипло, несамовито:

— Задушіть його, ледарі! Що ж ви стоїте? Душіть! Убийте його отут перед моїми очима!.. Клянусь гадюками фурій, що я накажу всіх вас прибити на хрест.

Раби кинулися до нещасного едила...

— Так!.. так! Добре його! Мордуйте, катуйте поганця! В ім'я пекельне. Товчіть його на смерть!

Граній інстинктивно відбивався, як міг, але один раб, схопивши його за горлянку та надушивши коліном на груди, за кілька хвилин задушив його.

Сулла з очима, що рогом йому лізли, з піною на устах, захоплювався звірячою втіхою від видовища цієї бійки і далі хрипів:

— Так... Отак!.. Тисни! Давни ще раз!

Але в цей момент, коли Граній зідхнув востаннє, сам причинець смерті, засапавшись, знесилений від скаженого крику, закинув голову знову на спинку басейна й прохрипів:

— Поможіть!.. Вмираю!.. Ой!.. Поможіть!..

Крізогон та інші раби кинулися до нього, підвели його та сперли на стінку басейна...

Отак на шістдесятому році увірвалося життя оцього злочинного чоловіка, геніяльність та величезний хист якого приголомшила жорстокість на нестримані дикі пристрасті.

Він довершив великі подвиги, але призвів свій край рідний до великого лиха і здобув собі в історії славу великого полководця й поганого громадянина. Обмірковуючи його діла, важко прийти до висновку, що в них більше важило, чи хоробрість та енергія, чи хитрощі та брехливість. Маріїв прихильник, Касій Папірій Карбон, що довго й не без деякого успіху воював проти Сулли, правильно казав: «Воюючи проти Сулли, не знаєш із ким до чинення маєш: чи то лев, чи лис: обидві бо звірюки живуть у його душі, і з лисом для ворогів мабуть більше мороки, як із левом⁵⁹».

Сулла помер, зазнавши всього, чого може бажати людина, і за це названо його Щасливий, якщо в тому щастя, що чоловік кожного бажання свого доходить.

Щойно помер Сулла, як рипнули двері і в них увійшов Діодор з лікарем Сірмеоном, ознаймивши при дверях:

Гризотон та інші раби кинулись до нього...

— Прибув гонець з Риму, привіз важного листа до...

Голос йому увірвався, коли він подивився на присутніх, що скам'янівши, вражені смертю свого пана, стояли, наче прикипіли до місця.

Сірмеон кинувся до трупу, звелів вийняти його з басейна та покласти на підлозі, на ліжко, влаштоване з подушок. Він оглянув його, намацав пульс, вислухав серце й промовив, схиливши голову:

— Звичайно... помер!

Раб Євтібіде, привізши листа й увійшовши до лазні разом з Діодором, стояв у кутку, здивовано, з жахом дивлячися на цю картину. Потім зрозумів, що найавторитетніша особа серед присутніх — Крізогон і сказав, подаючи листа:

— Моя пані, куртизанка Євтібіде, суворо наказала мені віддати цього листа у власні Сулліні руки; але боги призначили мені, як кару за мої гріхи, знайти мертвим найвеличнішого з людей; з твоїх слів я роблю висновок, що ти найближчий до великого небіжчика і довіряю тобі листа.

Крізогон, не тямлячи себе від лиха, що його спіткало, і не подивився до листа, взяв пергамент, сунув за пазуху, зойкаючи і далі над трупом свого добродія й пана, якого в цей час обсушили й натерли пахощами.

Звістка про те, що вмер Сулла, як блискавка пронизала весь дім, і всі раби збіглися до лазні, що повна була голосіння та крику.

У цей час ускочив Метробій, що допіру приїхав з Риму. Блідий, засапаний, в заболоченій одежі, він кинувся до лазні весь в сльозах, кричучи:

— Ні, це неможливо!.. Цього бути не може!..

Але, побачивши Суллин труп бездушний і холодний, знову почав ревно плакати і, впавши на землю біля небіжчика, почав вкривати лице йому поцілунками і волати:

— Умер... без мене... незрівняний приятелю... любий друже.. не почув я й останнього твого голосу... Ти не міг мене поцілувати востаннє... о мій коханий Сулло, мій любий Сулло...

Р о з д і л V I I I

НАСЛІДКИ СУЛЛИНОЇ СМЕРТИ

Звістка про Суллину смерть вмить облетіла цілу Італію. Яке це викликало хвилювання, особливо у Римі, легше уявити, ніж списати. Понад усе було велике здивування. Одержавши звістку, усі аж зацікавилися. Потім почалися поговори, запитання, цікаві дослідження. Усі бажали довідатися, через що, як, коли трапилася ця нагла смерть.

Олігархічна партія, патриції, люди багаті посмутніли, оплакуючи смерть людини, як громадське лихо, неправну втрату. Вони безпорадно плакали й голосно ридали, вимагаючи героєві імператорського похорону, статуй, храмів, як визвольникові республіки і напівбогові. Їм підголошували десять тисяч рабів, що їх у Римі визволив Сулла. Ці десять тисяч утворили, коли запанувала Суллина партія, окрему трибу⁶⁰, що назвала себе в честь Сулли корнеліями; їм він віддав добреньку пайку майна, skonфіскованого у жертв проскрипцій.

Було десять тисяч осіб, що цілковито зобов'язані були Суллі і зв'язані були з ним вдячністю, але боялися й того, що з його смертю у них віднімуть те, чим їх збагачено.

Мало того, в Італії, в маріянських містах, було розташовано, коли усіх жителів цих міст було вирізано й розігнано, 120 тисяч легіонерів, що були з Суллою в походах проти Мітрідата й Марія за громадянської війни і що одержали на власність майно переможених. Ці сто двадцять тисяч Суллу шанували, як бога, як великого ватажка, свого добродія і ладні були муром стати за всі порядки, що їх завів був небіжчик.

Та проти жалю цієї дужої партії, панувала з другого

боку радість ста тисяч жертв Суллиної жорстокости, ста тисяч списаних в проскрипціях, усіх численних, сильних колись Марієвих прихильників. Вони проклинали прилюдно убивцю їх батьків, друзів, руїнника їх майна, палко бажали нового, хвилювалися, надіялися і вимагали помсти.

До всіх цих прилучався плебс, якого Сулла позбавив багатьох прав, узурпував їхні чималі прерогативи. Отож вони й хотіли повернути собі те, що у них було взято.

Тому звістка про смерть едиктатора викликала у Римі заколот, хвилювання, голосне шемрання, рівного якому вже багато років не було видко.

На форумі, по базиліках, під портиками, в храмах, по вулицях та торговицях — скрізь збиралися натовпом люди всякого стану, щоб поділитися новиною; котрі голосно лементували, оплакуючи лихо, котрі ще голосніше дякували богів, що вони нарешті визволили республіку від тиранії; скрізь чуто було суперечки, взаємні докори, в яких нестримані пристрасті так і вибухали: і зненависть, і жадова помсти, і жах, і сподіванка, й надія на краще.

Ці хвилювання ставали все більші й загрозливіші, що й поміж консулами теж точилась боротьба, один бо належав до одної партії, другий—до партії опозиційної. Через те, що пристрасті розгорілися, бійці шикувалися, маючи на чолі рівних по значінню і авторитету осіб, громадянська війна була близька, очевидна й неминуха.

Розсудливі й авторитетні громадяни, люди сенаторських і консульських родин намагалися заспокоїти населення, пригасити хвилювання, обіцяючи реформи, нові закони, а плебеям повернення старих привілеїв. Але від їх промов були малі наслідки в порівнянні з клекотінням народніх пристрастей.

Чимало сенаторів, громадян і пущенців корнелієвої триби занехаяли свої бороди на знак боротьби, повдягались у сірі тоги і ходили по місту в жалобі; чимало жінок теж на знак боротьби бігали з розпущеним волоссям із храму до храму, прикликаючи божу охорону, наче б з смертю Суллиною Римові загрожувала найбільша небезпека.

Вони глумилися над ворогами Сулліними і закидали

їм те, що вони щасливі й веселі проходилися на форумі, вулицях, задоволені з його смерті.

По людних вулицях, де вивішувано на мармурових таблицях або преторіанських розписах нові закони й універсали, було вивішено аж на три доби по смерті Сулліній, дощечку за таким написом: «Щасливий диктатор Сулла вважав себе за владаря Риму, але боги покарали гордія, і ось того, хто хотів бачити Рим під своїми ногами, заїли воші».

По інших місцях було написано: «Геть з винятковими законами!—цебо з тими, що іменем їх Сулла ховався із своїм безоглядним деспотизмом; або й таке було: Ми вимагаємо недоторканости трибунів, а її Сулла зовсім скасував; або й так навіть: Каєві Марієві слава!—Усе це свідчило, оскільки збурена й розпалена була людність».

Консул Марк Емілій Лепід, що навіть за життя Сулліного не крився з своєю ненавистю до нього, тепер виявляв свої почуття ще виразніше, певний того, що Марієві партизани і нарід—по його боці. Другий консул Лютаций Катул, хоч і належав до олігархічної партії, але, як людина не абиякого розуму і чесної вдачі, давав усім зрозуміти, не висловлюючися ні проти кого, що він підлягатиме сенатові й законам.

Катіліна не обминув можливости і дбав, щоб теє заворушення роздмухати у цілий заколот.

Щоправда, він був у добрих стосунках із Суллою, але його надії, його борги, його пристрасті змушували його шукати нового, як ту людину, що може багато здобути й нічого не загубити. Через це він і його молоді палкі товариші дуже агітували поміж незадоволеними, збільшуючи й без того велику зненависть проти олігархії.

Такі, як Куріон, Лентул Сура, Цетего, Габіній, Верр, Лютцій Бестій, Пізон, Порцій Лекк ходили підбурюючи нарід і розпалюючи гнів, обіцяючи помсту, відплату, вбивства.

Гней Помпей і Марк Красс, що користалися безмежною популярністю і авторитетом, вживали заходів заспокоїти населення і примусити їх шанувати закони та викликати співчуття до батьківщини й республіки, які безперечно зазнали б шкоди, коли б знову розгорілася громадянська війна.

Серед усієї цієї метушні сенат⁶¹ зібрався в курії Гостілій, щоб обміркувати справу, яку пошану віддати трупові Мітрідатового переможця.

Гостілієва курія, збудована за царя Туллія Гостілія за 560 літ до подій, що про них мова мовиться, стояла на узгір'ї Палатину і була звичайним місцем, де збирався сенат. Хоч це й не був храм, проте її вважали за місце святе, як і храм. Цей будинок був усередині великою квадратною залею, а її вже було оточено колонадою, що підтримувала галерію, куди впускано публіку.

Унизу на трьох мармурових ступенях, зроблених у формі півкола і вкритих подушками та хутром, були сенаторські місця. Перед ними на мармуровому столі стояли два пишних курульних стільці про консулів, а в центрі вищого ступеня було окреме місце для голови сенату. Напроти консульського стола, в глибині амфітеатру, були лавки задля плебейських трибунів, що тільки останніми часами здобули собі право засідати в курії; колись сиділи вони зовні під портиком, де знайомилися з декретами сенату.

В той день, коли мав сенат обговорювати справу про шанування пам'яті Сулли, в галерії курії було повнісінько народу, як ні на жадних зборах. Там було щось чотири чи п'ять тисяч корнеліїв з жахними бородами, у сірому вбранні. Вони щосили похваляли Суллу, тоді як інших сім-вісім тисяч громадян, переважно бідних (*sarcensiti e tunicati*) ганьбили й проклинали його.

Повнісінько було народу і в галеріях курії і навколо їх. Переповнені були й сенаторські місця. На них помітно було сильне хвилювання і жвавий постійний рух.

Головував на цих зборах Публій Сервілій Ватій Ізаврійський, людина статечна, що вславився і розумом своїм, і чеснотами. Відкривши засідання, він дав слово консулові Квінтови Лютацієві Катувові. Той, не ображаючи Суллиних супротивників, коротко охарактеризував його славні подвиги. Югурту він взяв в полон в Африці, Архелая побив в Коронеї, Мітрідата розбив і загнав далеко в Азію, здобув Атени, завдяки своїй хоробрості й умінню угамував найнебезпечнішу грома-

дянську війну. Для такої людини, що була славним полководцем, Катул вимагав відповідного похорону, гідного римського народу.

Він запропонував, щоб ексдиктаторове тіло було урочисто перевезене з Кум до Риму й поховане на Марсовому полі.

Коротка промова викликала голосні похвали на всіх сенаторським місцях і гучне шемрання на галерії.

Коли галас ущух, підвівся з місця Лепід і промовив:

— На превеликий жаль, отцове сенатори, я не можу пристати на думку мого славного колеги Катула, чесноти якого я визнаю і шаную шляхетність його душі. Проте, мені здається, що він скоріше через цю свою шляхетність, ніж громадські інтереси і гідність нашої отчизни, вніс пропозицію не тільки незручну, але шкідливу й несправедливу. З доброї душі своєї він навів усі доводи, що ніби так проречисті на користь небіжчика Люція Корнелія Сулли. Так, вони можуть переконати ці високі збори, щоб ушанувати тіло Суллине, як імператорове на Марсовому полі. Отже, перелічуючи його чесноти, мій колега промовчав про нещастя, які накликав на рідний край небіжчик, про заколот та громадянську війну, до якої призвів ніхто інший, як він. І скажімо прилюдно, без удавання і церемоній, що й одного з цих злочинів досить, щоб викреслити згадку про його вчинки і перемоги.

Тепер уже почав ремствувати сенат, а на галерії залунали оплески.

Ватій Ізаврій дав знак сурмачам, щоб вони засурмили й запровадили спокій.

— Отже скажімо відверто, — вів далі Емілій Лепід, — ім'я Сулли для Риму з лихом сполучене, а його злочини і вади були такі, що досить вимовити тільки ім'я Сулли, як відразу повстають перед нами потоптані закони рідного краю, знищений авторитет трибунів, деспотизм, свавільні вбивства тисячі безвинних громадян, ганебні проскрипції, грабунки, насильства, крадіжки за його наказом, його ім'ям нанесені шкоди, розкрадання республіки...

Це ж та людина, одне ім'я якої не може не нагадувати кожному громадянинуві якогось лиха; це та людина, що кожную свою вигадку, кожную свою пристрасть робила

законом; і цю людину сьогодні хочуть вславити урочистим, прилюдним царським похороном?

Що ж це таке? Ми ховатимемо Люція Суллу, руїника республіки, на Марсовому полі, де височиться могила Публія Валерія Публіколи, що був за одного із її фундаторів? Там, на тому полі, де за спеціальними декретами сенату були поховані останки найхоробріших і найславніших громадян минулих часів, там ми зможемо поховати труп того, що заніс до проскрипцій і вбив найславніших і найшляхетніших громадян нашого часу? Невже сьогодні ми погодимося заплямувати те, що наші батьки за інших часів вважали за найдорожче і найцнотливіше? І через що, через що маємо допустити такий мерзенний вчинок, що суперечить нашій гідності і нашому сумлінню?

Може ми боїмося двадцяти й семи легіонів, що боролися за нього і, чекаючи на його розпорядження, були розташовані в найкращих місцевостях Італії, де лютували, виконуючи його безмежну жорстокість? А може боїмося тих десяти тисяч мерзенних рабів, що він їх своєвільно, задля своєї тиранічної примхи, усупереч звичаям, нашим законам пустив на волю і вшанував їх привілеєм римського громадянства?

Я припускаю, що при знуванні з людей, при терорі, що їх він ширив всюди, при фатальному його самовправстві, ніхто не посмів би за його життя вимагати у народу і сенату додержуватися законів республіки, але, присягаючися усіма богами, захисниками Риму, питаю вас, отцове сенатори, хто сьогодні змушує вас визнати за справедливе несправедливо вславляти, як людину великодушну, того, хто був розбещеним, найшкідливішим громадянином, декретувати найгіршому і наймерзеннішому з римських синів таку пошану, яка личить тільки найкращим?

Прошу, отцове, не доводьте мене до відчаю в справах нашого рідного краю; дайте вірити мені, що в ваших високих зборах ще є і сумління, і гідність, і честь, що в ньому переважає не ница полохливість, а глибока свідомість своєї високої самоповаги! Відкиньте, як образу, внесок поховати Люція Суллу на Марсовому полі з пошанами, гідними великодушного громадянина і славного імператора.

Лепідова промова викликала гучні оплески не тільки серед самих плебеїв, але й від декого з senatorів, переконаних його сміливими словами.

На всі збори ця промова справила сильне враження, якого не сподівалися й не ждали Сулліні прибічники.

Коли отой галас, що його викликала консулова промова, ушух, з місця підвівся Гней Помпей Великий, один з наймолодших найповажаніших і найпопулярніших значних людей римської держави. Хоч він говорив і не проречисто, бо не був красномовцем, зате промова його була щирою похвалою на честь похорону Люція Корнелія Сулли. Він виславляв великі подвиги й великі заміри Сулліні і намагався виправдати його хиби й вади потребою страшних часів, пояснюючи їх не так вдачею, як впливом перевороту і владою, коли він стояв у центрі цих подій, звичайним порушенням законів, перевагою приватних інтересів над громадянськими, розбещенням народу і патриціату.

Щира, неприкрашена Помпеева промова теж справила величезне враження на всіх, а надто на senatorів. Потім того промовляли ще інші промовці.

Дуже гарно проти пропозиції консула Квінта Лютіція Катула промовляв Лентул Сура і дуже погано Квінт Куріон.

Пропозицію Катула почали пускати на голоси, встаючи на згоду. За пропозицію підвелось чотири п'ятих присутніх senatorів. Серед них цікаво відмітити Публія Ватія Ізавріка, Гнея Помпея, Марка Красса, Скрібонія Куріона, Гнея Корнелія Долябеллу, Марка Аврелія Котта, Туллія Декуля, Корнелія Сціпіона Азіятіка, Люція Ліцінія Люкулла, Клавдія Пулькра, Кассія Варра, Геллія Публіколу, Квінта Гортензія і інших численних консульських і ділами та цнотливістю вславлених персонажів.

Проти пропозиції Катулової, продовжуючи сидіти, голосували, між іншими: Емілій Лепід, Сергій Катіліна, Лентул Сура, Люцій Кассій Лонгін, Цетего, Автроній, Варгентей, Лівій Анній, Порцій Лецей і Квінт Куріон; усі вони опісля брали участь у Катілінійній змові.

Кінець-кінцем, розпочали закрито бальотувати. Наслідком було ось що: триста двадцять сім голосів було за внесок Катулів, а дев'яносто три проти нього.

Отже, перемогли Сулліні прибічники, і збори розійшлися сильно хвилюючися. Це хвилювання із курії Гостілії, поширившись на коміції, перейшло в численні демонстрації протилежних партій. Котрі — переважно Сулліні прихильники — зустрічали оплесками Лютіція Катула, Вація Ізавріка, Гнея Помпея, Марка Красса, котрі ще голосніше вихваляли Марка Емілія Лепіда, Сергія Катіліну і Лентула Суру, що відкидали рішуче пропозицію Катуліну.

Коли Помпей і Лепід виходили з курії й гаряче розмовляли, доводячи один одному правдивість своїх пропозицій, серед натовпу ледве не зчинилася сутичка, що могла стати фатальною для республіки; партії могли умиць взятися за мечі і неминуча була громадянська війна, наслідки якої трудно було і передбачити.

Тоді як тисячі голосів викрикували консула Лепіда, інші тисячі громадян, переважно із Корнелієвої триби, плескали Помпееві Великому. Почалися взаємні погрози, образи, лайки, які скінчилися б безперечно пролиттям крові, коли б як Лепід, так і Помпей, просовуючись через натовп, не взяли один одного під руки і обидва щосили не закликали своїх прибічників заспокоїтися, додержувати порядку й розійтися усім по домах.

Хоч це й усунуло негайні сутички, проте, в шинках, тавернах, на перехрестях, на найбільш залюднених майданах міста, на форумі, в базиліках, під портиками, виникали криваві бійки і за ніч чимало було забитих, а ще більш було спроб з боку злочинних елементів з простолюду підпалити приміщення найвідоміших суллан.

Поки в Римі відбувалися описані події, в Кумах точилися справи не менш важливі для ходу нашого оповідання

У самий день Сулліної смерті, скоро після того, як звістка про цю несподівану подію збаламутила всіх мешканців вілли, до Капуї прибув якийсь чоловік, що оджею й виглядом скидався на глядіатора. Він спитав Спартака, маючи до нього, мабуть, важливу справу.

Чоловік цей був років на сорок віком, колосальної й могутньої будови; надзвичайну силу й моторність його можна було вгадати одразу. Лице його, чорняве,

чорно-земляного кольору, було все рябе від прищів, що дуже скидалися на віспяні. Грубі лінії лиця, вже самі по собі такі темні і тонкі та непривабливі — ставали ще бруталнішими через вираз чорних, диких, жвавих, повних вогню і відваги очей. Волосся його було густе, кошлате, борода довга і занехаяна, попелясто-каштанового кольору, наче б замазана сажею.

Не вважаючи на його негарну зовнішність, цей глядіатор відразу навіював співчуття до себе, бо й обличчя його, й постать, і погляд, і кожний жест, віяли чесністю, шляхетністю, хоч і варварською самоповагою.

Глядіаторське ігрисько на Сулліній віллі перебувало в окремому невеличкому домикові на досить значній віддалі від головного будинку, і через те, поки раб бігав кликати Спартака, велетень ходив по алеї, що йшла від Сулліного палацу до глядіаторського ігриська.

І проходжаючись він розглядав ті численні багатства і пишність, якою було оточено віллу.

Не минуло й чверти години, як раб, що його послано по Спартака, повернувся, а слідом за ним показався й Спартак, що поспішав, розкривши обійми, назустріч гостеві. А той і собі біг, простягаючи руки, а зустрівшись, вони один одного стиснули в обіймах і кілька разів поцілувалися. Потім Спартак спитав:

— Що там новенького, Окномао?

— Новини мої старі, давні, — відповів глядіатор приємним глибоким голосом. — Усі ми лежнів справляємо, нічого не робимо, не починаємо. Час би, Спартаче мій любий, братися до мечів, викинути прапор повстання.

— Мовчи но, Окномао! Присягаюся богами Германії, ти хочеш таки попсувати нашу справу.

— Оттаке, — навпаки, я прагну, щоб вона мала повний успіх.

— Але не кричачи, як ти це робиш, а розсудливо й обережно ми зможемо досягти нашої мети.

— Досягнемо?.. Але коли?.. Ось що я хочу знати! Я хотів би, щоб це було за моїх часів.

— Аджеж змова вже доспіває.

— Послухай но — і овочі доспівають з часом, а такі овочі, як наше повстання, відомо тобі як доспівають?.. З сміливістю, мужністю, зухвальством... Ходімо звідси...

Ми маємо розпочати негайно і це краще. Досить розпочати, і ти побачиш, яка кількість сама збіжить до нас.

— Але слухай но!.. Май терпець, нетерпляча ти людина, скажи но краще, скільки чоловіка за ці три місяці приєдналося до нашої спілки із школи Лентула Батіята, до якої і ти належиш.

— Сто тридцять.

— Сто тридцять на десять тисяч глядіяторів!.. І тобі не здається, що овочі наших зусиль не те, що не доспіли, а й паростів ще потрібних не маємо.

— Аби повстання почалося, і ти сам побачиш, скільки до нього прилучиться глядіяторів.

— Але як же вони прилучаться, не знаючи, хто ми, що ми, до чого йдемо, які засоби маємо?.. Тим більша буде можливість перемогти, чим глибша буде довіра, що ми її надихаємо нашим товаришам в нещасті.

І поки лютий Окномао мовчав і вдумувався в Спартакові слова, цей вів далі:

— От бачиш на прикладі, ти, Окномао, найхоробріший і найзухваліший із десяти тисяч глядіяторів Лентулової Батіятової школи, ти досі нічого не зробив. Який вплив мали на твоїх товаришів твоя відвага і хоробрість?.. Скільки чоловіка ти залучив до нашої спілки?.. Скільки з них обізнано в наших намірах?.. Скількох переконала твоя нерозсудлива сангвінічна вдача?.. Знищила їх недовіру і страх?.. Скільки є на сьогодні в Лентуловій школі глядіяторів, що знають Крісса або мене, поважають і цінять нас?..

— Отож якраз через те, що я не такий, як ти, не вихований по-грецьки, не досвідчений, не вмію говорити переконуюче, я й міг тільки добитися від нашого ланіста Батіята того, що він ось цим листом запрошує тебе до себе в Капую бути маестром його Глядіяторів.

Говорячи ось так, Окномао дістав з-за пазухи невеличкий аркушик папірису й передав його Спартакові. Очі Спартакові заблищали; він взяв папірису, зняв печатку й почав читати листа. Рука йому тремтіла, лице було стурбоване... Батіят писав, що, прочувши про його вмільсть та хоробрість, він прохає його бути за керівника й учителя в його глядіяторській школі в Капуї та обіцяє йому за це розкішне утримання й добру платню.

— І чому, — говорив Спартак, кладучи за пазуху листа, — чому, о, який ти нетерплячий, Окномао, ти не сповістив мене про цей лист зараз же, коли прибув, замість того, щоб марнувати час на зайві балачки та закиди? Це й є те, чого я так палко бажав, але не смів навіть про це й думати. Там, там поміж десяти тисяч товаришів нашого нещастя мое місце! — викрикнув зашарений, повний ентузіазму глядіятор, — там поволі, поодинокі я розповім усім і всіх притягну до своєї віри, що так горить в моїх грудях. Звідти певного дня, за певним гаслом, вийде військо в десять тисяч бійців. Десять тисяч рабів порвуть свої кайдани, кинуть ланцюги в лице своїх гнобителів; десять тисяч рабів вийдуть з-під палок, озброєні непереможними мечами.. Нарешті!.. Нарешті!.. Я зможу притаїтися в кублі, де буду мати час зогострити гадючі зуби, щоб вжалити й одрізати крила досі чванливим, гордим римським орлам.

Рудіярій не знав, що й сказати з радощів, знову дістав листа, щоб відчитати його, потім обійняв Окномао й зворушений почав швидко ходити взад і вперед, кидаючи уривкові слова без усякого зв'язку.

Окномао стояв і дивився на нього задоволений, але разом здивований цією бурхливою радістю. Трохи згодом, коли Спартак заспокоївся, глядіятор промовив:

— Радію на твою радість, але ще більше радітимуть сто й тридцять товаришів, що я прилучив їх до нашої спілки. Вони нетерпляче бажають якнайшвидше скинути з себе ярмо, усі свої надії покладаючи на тебе.

— Дуже погано, що сподіваються на багато.

— І буде дуже добре, як ти підеш негайно, принаймні заспокоїш цих бунтівників.

— Звичайно, це ж твої найдорожчі друзі, і такі ж нестримані, як і ти... Розумію!.. Навіть і через те вже корисна буде для нашої справи моя присутність в Капуї, що я зможу стримати їх повстання, бо якщо трапиться воно передчасно, то буде загибельне для нас.

— А проте, не зважаючи на всю мою нестриманість, запевню тебе, що я завжди буду побіч тебе, і твої поради зроблять мене виконавцем усього того, що ти накажеш.

Обидва на деякий час замовкли.

Окномао дивився на Спартака з любов'ю та ніжністю

такою мірою, як це можливе було при грубих рисах його обличчя. Трохи згодом, він мало не скрикнув:

— А знаєш, Спартаче, ти, здається мені, з того часу, як я тебе бачив щось місяць тому на першій таємній збірці в Поццуолі, помітно змінився. Ти погарнішав, але наче змі'як; я сказав би, що ти зробився якийсь жоновидий, якщо це слово до речі...

Окномао спинився, бо Спартак раптом вдарив себе по лобі й помітно зблід.

— Боги! А вона? — пробелькотав він ледве чутно, так, що Глядіятор почув тільки невиразний звук.

Нещасний рудярій, що його любов до волі, жаль до пригнічених братів і надія перемогти примусили на хвилину забути про все, раптом, наче спогадом якимсь уражений, схилив голову на груди й почав ніби глибоко вагатися.

Мовчанка була довга.

Спартак увесь поринув у свої сумні невеселі думи. Він весь був захоплений якоюсь внутрішньою важкою боротьбою і тяжко зідхав. Окномао й собі задумався, споглядаючи меланхолійно на бідолаху сумного рудіярія.

Кінець-кінцем, германець перервав мовчанку і промовив, стараючись, щоб голос його бринів м'якенько й ласкаво:

— Так ти, може, кидаєш нас, Спартаче?

— О, ні! Що ти? Ніколи! — аж скрикнув тракієць, наче очутився, і підніс на приятеля свої ясні блакитні очі, на яких дрижали сльози. — Ні! я скоріше покину свою сестру, покину...

Та й не скінчив...

А потім далі почав говорити:

— Ні, я покину все... все... та тільки не справу рабів, пригнічених, знедолених. Ні, ніколи! Підемо трошки заморити червяка, тільки, благаю тебе, нікому ні звука про нашу спілку: здержуйся від вибухів ненависти та й всякої лайки.

Він пішов з глядіятором до вілли, і обидва зникли в ній.

Днів через дванадцять з того дня, коли сенат оголосив декрет, що наказував ушанувати тіло Люція Сулли, як імператора, громадським коштом, — довгий похо-

ронний похід виступив з Суллиної вілли Аппієвим шляхом до Риму.

З усіх країв Італії зібралися люди, щоб останню пошану віддати небіжчикові. В той час, коли похоронна коляса вирушила із Капуї, спереду і ззаду її йшли, крім консула Лютіція Катула, двох сот сенаторів і численних римських камонників, йшов увесь патриціят Куми, Капуї, Байї, Геркулянума, Неаполя, Помпеї, Поццуолі, Лінтерна й інших міст і містечок Кампанії; були представники від усіх міст Італії та всіх муніципій, двадцять і чотири ліктори, консульський почет, хорунжі усіх легіонів, що воювали за Сулли і понад п'ятдесят тисяч легіонерів, що зійшлися з власного бажання вшанувати востаннє їх вождя; тисячі корнеліїв у сірому жалібному вбранні, що навмисно прийшли із Риму; численні когорти сурмачів, цитаристів, трамбістів; тисячі матрон в жалібних сірих столах і безліч народу, який зібрався до Кум з усіх місцевостей Італії.

Похоронну колясу везло шість розкішно оздоблених вороних коней. На ній лежало набальзамоване різними пахощами й ароматами, вкрите золотистою червоною імператорською мантією (*paludamentum*) тіло диктатора. За колясою йшли в жалібних тогах Фавст і Фавста діти Суллині від Цецілії Метелли, Валерія, Гортензій, Публій і Сервій Сулла, діти Сервія Сулли, брата небіжчика, інші родичі, пущенці з численними своїми родинами.

Усі вони вдавали засмучених великою втратою.

Десять день продовжувався повільний похід цієї процесії. Дорогою до нього приєднувався все новий люд, натовп зростає, урочистість і помпа збільшувалися до таких розмірів, що рівних їм Рим ще ніколи не бачив.

Коли до Риму лишалося щось із десять миль, похід зустріли римські громадяни, що натовпами вишикувалися по обидва боки Аппієвого шляху, а побіля Капенських воріт назустріч вийшов церемоніймейстер (*designator*). що його сенат призначив керувати церемонією і давати порядок процесії. Кілька годин минуло, аж усе було упорядковано і пишний похід урочисто увійшов до міста.

На чолі його йшов церемоніймейстер у супроводі

дванадцяти лікторів, вбраних в жалобу. Позад них ішли музики, що вигравали на довженних трембітах сумну мелодію; далі сунув великий гурт, аж п'ятсот плакальниць, що тужінням-голосінням, рвучи на собі волосся, вихваляли великі подвиги та чесноти небіжчикові.

Церемоніймейстер тужільниць попередив, що вони скарбових грошей матимуть доволі, отже лили вони рясні сльози, ридали якнайголосніше, і вихвалювані чесноти Сулліні були куди вищі за чесноти Камілові й Цінцінатові, Фабріцієві й Фабієві, Катонові й Сціпіонові, навіть якби їх разом узяти.

За плакальницями виходжав, наче витоновував, новий хор музики, і в повітрі залунали сумні-сумні мелодії. Позад музик сунули хмарою понад дві тисячі корнеліїв, вояків та громадян. Несли вони понад дві тисячі спішно зроблених золотих вінців, подарунки від міст, від легіонів, що воювали під проводом Сулли, і від особистих приятелів.

Далі йшов жрець-святець, що мав заколоти улюблених тварин небіжчикових побіля столу. За жерцем несли подоби предків Сулліних.

Поміж тими подобами предків був і дід Суллин, чесний Руфін Сулла, що двічі був консулом за тих часів іще, коли Пірр удерся в Італію, а проте, з наказу цензорового його було вигнано з сенату, бо в супереч законам тодішнім у нього вдома знайшли понад десять фунтів усякого срібного начиння. Поруч з подобами предків родичі Сулліні несли трофеї, що він взяв у Греції, Азії, в італійських війнах, корони, намиста і військові клейноди, що ними його було нагороджено.

Позад отих предків знову йшли музики, а серед них Метробій, мім, бо йому, як акторові, припадало удавати самого небіжчика, от так ніби він живісінький. Для цього лице Метробієве було помалюване так, щоб він нестемнісінько скидався на небіжчика і навіть убрано його в Сулліну одежу й клейноди.

Метробій найбільше привертав на себе увагу натовпу, що аж тиснувся з обох боків дороги. Наймолодші та найсильніші з сенаторів несли золоті, всипані дорогим камінням мари; на них і перекладено було з коляси Сулліне тіло, обгорнуте в чудову імператорську керею.

За тілом уже йшла жінка, діти, родичі й хатня челядь Суллина, всі в глибокій жалобі, з удаваною тугою невтішною на обличчях. Після родичів за трупом Мітрідатового переможця йшли усі жрецькі колегії в такій послідовності⁶². Перша йшла колегія авгурів. Вони несли в руці відмінний свій знак — скривлений прутик. Далі йшла колегія флямінів. Спереду їх були діяли (dialis) служники Юпітера, потім марціяли (martialis) — жреці Марса, квіринали (quirinalis) — жреці Ромула, колегія флямінів фльоріолів, помоналів і т. інші. На чолі кожної колегії йшов старший у ризах і мітрі з галузками мірт.

За флямінами йшло дванадцять саліїв, жерців Марса, у своїх вишиваних туніках, підперезаних широким військовим бандульєром і вкриті вони були чудовими пурпуровими мантиями. З лівого боку мали меч, а правицею вони тримали залізний прутик, яким на переміну били у святі тарчі, що їх несли прислужники.

За саліями йшли аруспіції, феціяли, аврали, потім естіспіци з кінджалами із слонової кости, що вони їх вживали при жертвах. Далі сунула шляхетна, поважна сором'язлива колегія весталок. Вони мали короткі лляні туніки (carbasus), а поверх тунік столи і білі вовняні мантиї (suffibulum), облямовані пурпуром, що спускалися з голови уздовж плечей; на чолі була пов'язка, якою їх волосся підв'язано було на потилиці.

За весталками йшли епулони, що мали приготувати страву для богів згоди, бо того вже звичай вимагав, щоб попри всяку громадську урочистість, або коли лихо спіткає громаду, влаштовувати богам пишного бенкету. Ясна річ, що лигали отії витончені та розкішні страви ті ж таки епулони.

За епулонами йшли децемвіри з сабіліними книгами⁶³ і тридцять куріонів, міністри культу, вибрані від тридцяти курій. Процесію жерців замикали дванадцятєро капланів в білих, як сніг кебеях, з пурпуровими липтвами, і найвищий архієрей (Pontifex Maximus).

За жерцями йшли сенатори, камонники (equites), шляхетніші матрони патріціянські і сила-силенна громадян. Далі йшла нижча челядь та раби небіжчикові. Вони вели

його бойового коня, ще коней, псів та інших тварин, що за живота їх полюбляв небіжчик. Усі ці тварини мали згоріти ще перед тим, як запалає на стосі Суллине тіло, а перед тим розітнуть їхні туші.

Наприкінці вже цілої процесії йшли легіонери, що билися під проводом Сулли. Вишикувані, вони йшли стрункою лавою, являючи справді величне видовище, ба й грізне, а надто для ворожого Суллі плебейства, що було його, як маку, густо.

Процесія, вступивши в Капенську браму, витягнулася стрічкою вздовж широкої вулиці тої ж назви, повернула на вулицю, що вела до храму Юпітера Статора. звідси Священною дорогою через Фабіянову арку, що її побудовано на честь Фабіяна, переможця альльобродів, вступила на форум, і в курії було поставлено Сулліну трну.

Тут голосом зворушливим вихваляли Суллу спочатку сенат, потім комонники, далі війська, нарешті нарід. Через те, що Фавст ще не був вбраний у тогу дорослої людини, бо не мав ще відповідного віку, коли звичаєм можна виголошувати промови. — забрав слово Публій Сервілій Ватій Ізаврік, потім консул Катул, нарешті Помпей Великий. Вони вихваляли хоробрість і вчинки небіжчика, оскільки можна було при плачі й жалю всіх тих, що за життя Сулли боролися під його проводом і за олігархічну партію, якій тепер після його смерті загрожує небезпека.

Потім тим же порядком, що й раніш, процесія спрямувала свій крок на Марсове поле, попростувала на Мамертинське передмістя і, перейшовши Ратуменську вулицю, пішла широкою й довгою Латійською дорогою, що її оздоблено було арками з міртів та запашного кіпарису.

Коли отак процесія дійшла до безкрайого Марсового поля, де все вже було приготоване для похоронної церемонії, мари з Сулліним тілом було поставлено перед стосом. Валерія підійшла до небіжчика, розтулила йому очі й поклала в уста дрібну монету, щоб заплатити Харонові за перевіз душі через Ахерон, потім тії вуста поцілувала й промовила, як голиться: «Прощай! Ми підемо слідом за тобою так, як призначила природа».

Музики заграли похоронного гімна, а жерці тим ча-

сом почали заколювати тварин, і їхню кров усуміш з молоком, медом та вином розлито було навколо стоса.

Потім ті, що ближче стояли, почали виливати пахнучі олійки теж на стос, а натовп почав кидати на нього вінці, що хутко вкрили не тільки стос, а й місце навколо нього. Тоді гурт глядіяторів Суллиної школи за винятком Арторідже, що його за просьбою Спартаквою Валерія залишила в Кумах, почав поміж себе битися, й незабаром усі юнаки мертві лягли побіля стосу. Коли билися при похороні, то жаден глядіятор не мав права залишитися живим.

Коли оця різанина скінчилася, Помпей Великий узяв смолоскип з руки погребеникової, що звичайно підпалював стоса, і, щоб ушанувати приятеля, сам підпалив стоса. Вогонь умить поняв просяклі смоляними олійками дрова, на яких покладено Суллине тіло, обгорнуте пеленою з вогнетривкої тканини, і сховав його в вогневих язиках та хмарах запашного диму.

Величезну площу оголосили оплески, що ними натовп похваляв пошану, яку виявив небіжчикові молодий африканський тріумфатор.

За півгодини від тіла того, перед ким тремтіли стільки років Рим та Італія, чие ім'я цілий світ знав, лишилася сама жменька попелу, що його голосільниці акуратно зібрали до багатої, бронзової урни, оздобленої сріблом та золотом.

Цю урну тимчасово було поставлено в храмові Геркулеса Переможця, що його незадовго перед тим сам Сулла побудував на тому місці, де, біля брами Есквілінської, одержав перемогу над прибічниками Кая Марія. Звідти її мали перенести — що потім і зроблено було — до розкішної гробниці, яку мали коштом громадським за наказом сенату побудувати на тому місці Марсового поля, де був Суллин стос.

Поки плакальниці вихваляли Суллу, жерці, використавши 220 кошків пахощів, що їх принесли жінки на Марсове поле на честь ексдиктаторові, зробили дві статуї — одна являла Суллу, друга — ліктора.

Спартак, як ланіст Суллиної глядіяторської школи, мусів був убраться в жалібну тогу, дивитися на різанину своїх нещасливих учнів і брати участь у похорон-

ному поході. Тремтячи від затамованого обурення й лиха, дивився він на різанину своїх нещасливих учнів, що їх було втаємничено не тільки в фехтувальну умілість, але й у таємниці Спілки пригноблених. Він легко зідхнув, коли похорон скінчився й можна було йти. Але хоч як він штовхався ліктями, просуваючися через велелюдний натовп, що з галасом посунув Латійською дорогою до міста, але йти можна було поволі, крок за кроком.

Сонце вже низенько було і на землю спадав короткий південний присмерк, який ще збільшувався від хмар і блискавок, що вкривали Рим, і скидалися на велику пожежу на римських горбах.

Поміж цього натовпу, що посувався поволі, точилися різні, часто протилежні, балачки щодо закінченого пишного похорону й щодо особи, на честь якої влаштовано було його.

Спартак ішов далеко швидше від інших, випереджував їх і тому мало не на кожному кроці знаходився поруч з новими товаришами. Звичайно, він міг чути і справді чув все нові й нові балачки щодо подій, які в цей день захопили усіх.

— І ти віриш, що урна ця довго стоятиме в храмі Геркулеса Переможця?

— Ані трохи! Я сподіваюся, що для чести Риму, для гідності нашого народу, швидко гнів натовпу візьме її і розіб'є, а попіл пустить у повітря.

— Сподіваємося якраз іншого: для щастя Риму таких людей, як ви, морські розбишаки ще швидше задушать в Тулліяно⁶⁴.

Але натовп не вгавав.

— Лихо Римові, кажу тобі! Лихо нам усім! За його життя, навіть коли його не було, ніхто не насмілявся думати про якісь зміни...

— А тепер?.. Бережи нас, Юпітере! Усі закони потовчуть ногами...

— Закони! Чуеш, Вентудію! Оцей чоловічок законами називає Сулліне знущання з наших людських прав! Оце так!..

— Закони? Адже знає він, що то таке закони? Це павутиння, в якому в'язне комашка й легко продирається оса.

— Добре кажеш, Вентудію! Га?..

— Браво, Вентудію!..

А ще далі:

— Присягаюся Вулкановою кузнею, що людину, яка закалялася усяким паскудством, шанують, як царя. — Що б оце тут було, якби завтра оце, — ох, рятуй, Юпітере! — помер Великий Помпей?..

— А що б зробили? Скинули б його до біса з Гемонських сходів⁶⁵.

— І до діла зробили б!

— Та й справді, хто вимагає від нього, щоб він був чесний громадянин в наші часи, коли всякій гідоті признають право на владу за живота і на пошану по смерті?

— Твоя правда! На біса чесноти! Геть з ними!

— Киньмо справедливість з Тарпейської скелі!⁶⁶

— На якого біса це дрантя?

— Геть чесність та заслуги!

— Суллі честь і хвала! От де хлюст був!

— Хай живе «воля», катова сестра!

— Хай живуть закони дванадцятьох таблиць саме тепер, коли вони скидаються на Діогенів кожух!

— Їх так патриції поштрикали своїми мечами, що нічого з них не второпаш!

— Та й на лихо здалися нам ці закони? Нехай примха їх поясняє, — о, вона спритніша за юристів!

Глузування й жарти сипалися на олігархів, як дротки та щоразу лютішали в міру того, як Спартак наближався до Ратуменської брами, де товклися ті, що були наприкінці процесії, коли ото вона посувалася на Марсове поле.

Тепер оці люди йшли на чолі натовпу, здебільшого, це були плебеї, що збіглися на похорон із цікавості, а з усієї душі ненавиділи Суллу.

Спартак, енергійно працюючи ліктями, був один з перших, що, пройшовши через міський мур, вступив до міста. Рим йому здавався землею мерців: в цей час найзалюдненіші вулиці були безлюдні.

Спартак швидко пройшов до глядіаторської школи Юлія Рабеція.

Тут він призначив побачення з Кріссом, якого зустрів уранці за Капенською брамою.

Розмова поміж двома глядіяторами була сердечна, довга, жвава.

Крісс, обурений не менш від Спартака на різанину глядіяторів навколо Суллиного стосу, намагався розвіяти сум свого приятеля.

Він умовляв його не відкладати надалі виконання своїх планів, негайно погодитися на Батіятову пропозицію й поспішати до Капуї, щоб і в тій школі привернути щонайбільше спільників намисленої справи.

— Тепер успіх нашого наміру залежить, Спартаче, тільки від тебе! — промовив галл наприкінці своєї палкої промови: — і якщо тепер ти маєш інші почуття, ніж та шляхетна думка, що до цього часу палала в тобі відносно волі рабів, то всяка надія побачити це здійсненням — загинула й для нас назавжди.

— Хоч би почуття, — промовив, глибоко зідхаючи, Спартак, якому лице стало бліде й сумне, коли Крісс почав говорити ці слова — хвилювали мене, ніщо — зрозумій це добре — ніщо на світі не зможе відвернути мене від цієї святої справи, що її я взяв на себе, ніщо не зможе примусити мене навіть на хвилину зійти з тої путі, що я собі накреслив, ніщо і ніхто не віддасть мене від моїх намірів.

Довго ще точилася розмова двох глядіяторів і, кінець-кінцем, умовившись к Кріссом щодо майбутнього поведіння, Спартак попрощався з ним і з Юлієвої Рабецієвої школи поміж метушню народу, що, повертаючись з похорону, наповнював усі вулиці міста, пішов швиденько до Суллиного дому.

Не встиг він ще ступити на ганок, як воротар оповістив його, що Мірдза з величезною нетерплячкою чекає на нього в кімнаті, що поруч з конклявом, куди віддалилася Суллина вдова, ховаючись від сторонніх цікавих поглядів та втікаючи від надоїдливих виразів співчуття.

Серце Спартакові колотилося в грудях, наче якусь біду передчуваючи, коли він кинувся прудко до Валерійних покоїв.

— Аж ось коли ти прийшов! — гукнула йому Мірдза, побачивши його та йдучи йому назустріч. — Уже щось з годину жде тебе наша пані!

Промовляючи це, Мірдза побігла повідомити Вале-

рію, що прийшов Спартак, і з наказу її негайно провела глядіятора до конкляву.

Ще кращою, ще чарівнішою здалася Валерія закоханому глядіяторові: уся бліда, закутана суворою столою і сірою габою, вона напрочуд гарна була в цьому жалібному вбранні.

— Спартаче! Любий мій Спартаче! — заволатала вона, підводячись з канапки, на якій вона сиділа, і кинувшись тому назустріч. — Чи кохаєш ти мене, як колись? Чи зможеш повторити, що миліша я тобі понад усе на світі?

Спартак, що вже кілька день був стурбований і занурений у свої думки, спинився здивований і схвильований від такого несподіваного запитання. Він не відразу відповів їй.

— Нащо, любя Валеріє, ти питаєш так мене? Може я чимсь тугу тобі завдав? Хіба я привід тобі дав, щоб ти з сумнівом ставитись могла і до моєї ніжності і до відданості і до моєї глибокої пошани до тебе, до тебе, що заміняє мені матір мою, якої немає вже, дружину, що вмерла мені в рабстві бідолаха під батогам ката, до тебе, що стала для мене усім? Тобі я віддав усі мої почуття, тобі належить моє серце...

— Ах! — радісно скрикнула Валерія, аж очі їй заблищали, як зорі. — Я хотіла завжди — але ба! даремно! щоб мене любили так, як ти мене, мій Спартаче, кохаєш. І ти кохатимеш мене вірно, навіки? Чи правда, моє серце?..

— Авжеж, я вічно кохатиму тебе так, як тепер!.. — промовив весь схвильований рудіярій, ставши навколуюшки перед матроною і вкриваючи палкими поцілунками її руки, — вічно кохатиму, як богиню, якщо навіть... коли навіть...

Говорити далі він не міг і заривав болісно-палкими сльозами.

— Що тобі?.. Чого це ти отак ревне плачеш?.. Скажи мені, серденько... Що тобі, мій любий? — тривожно повторювала Валерія, хвилюючись без тям; вона пестила рудіярія, вкривала поцілунками його мокре від сліз лице, пригортала до своїх грудей.

Якраз у цій хвилі хтось злегка постукав у двері.

— Стань на ноги, — пошепки промовила Валерія

Спартаків, а потім голосом спокійним, як могла, спитала:

— Що тобі, Мірдзо?

— Прийшов Гортензій і питає тебе, — відповів голос рабині за дверима.

— Вже? — промовила Валерія і зараз же додала:

— Попроси його зачекати хвилинку.

— Добре, моя пані.

Валерія, прислухавшись, почула, що Мірдза віддалилася і, помовчавши хвилинку, промовила поспішно до Спартака.

— Ось і він... вже прибув... через це я й чекала тебе так тривожно... через це я тільки що й питала тебе, чи готовий ти віддати все задля мене... Ти маєш знати, що йому... Гортензієві... все відомо... що я тебе кохаю, що кохаєш і ти мене.

— Що ти кажеш?.. Невже?.. Як він довідався?.. — скрикнув Спартак, весь хвилюючись.

— Цить!.. Я цього не знаю... Сьогодні він сказав мені про це коротенько... і попередив, що прийде ввечорі... Тепер ти сховайся... тут... у цій кімнаті, — промовила Валерія, піднімаючи завісу одного з двох виходів, що вели до її конкляву, — тебе тут не побачать, а ти почувеш усе... і зрозумієш, як Валерія може кохати.

Випровадивши рудіярія до вказаної кімнати, вона додала напівголосно:

— Але дивись, ані слова, ані руху, поки я тебе не покличу.

І спустила завісу. Потім, стримуючи руками стуко-тіння свого серця, вона сіла на канапку, щоб заспокоїтися, опанувати собою. Через хвилинку природним голосом вона покликала до себе Мірдзу.

Дівчина умить з'явилася на порозі.

— Ти сказала Гортензієві, як я тобі наказувала це зробити, що в конкляві немає нікого, крім мене? — спитала матрона.

— Зробила, як пані наказали.

— Гаразд, — тепер проси увійти.

За хвилину знаменитий оратор увійшов до своєї сестри до конкляву. Уже два тижні, як він не голився; на ньому була жалібна туніка з темної вовняної матерії. Він мав стурбований, похмурий вигляд.

— Як ся маєш, любий Гортензію? — промовила Валерія.

— Здорова була, сестро, — відповів він, вочевидь сильно незадоволений.

— Сідай і не гнівайся на мене, любий брате. Говори просто, коротко, не наздогад.

— Ні, одна біда не приходить... Помер наш люблений Сулла... Але доля накинула мені ще й друге, несподіване, незаслужене лихо: я довідався, що донька мами моєї забула всяку самоповагу до себе, до мене, до роду Месалли, до подружнього ложа, вкрила себе ганьбою, віддавшия нечесному коханню до мерзенного глядіятора. Валеріє! Валеріє! Що ти наробила?

Він сперся на спинку стільця, що на нього він упав, мало не зімлівши, підпер голову рукою й поринув у страшні й сумні думки.

— Слухай, Гортензію, ти винуватиш мене сильними виразами. Отже, раніш, як почну виправдуватися перед тобою, спитаю ось що й гадаю, що маю право вимагати відповіді: звідки походить це винувачення?

Гортензій підвів голову і, потираючи собі чоло, якомсь уривчасто відповів:

— Шість чи там сім день після Суллиної смерти Крізогон передав мені ось цього листа.

Кажучи це, Гортензій подав Валерії сильно мнятий папірус.

Вона розгорнула його й прочитала ось що:

Люцієві Корнелієві Суллі,

*імператорові, диктаторові, щасливому улюбленцеві
Венери приятельське вітання!*

*Відтепер замість звичайних слів: *save sapet* (стережися собаки!) ти міг би написати на порозі твого палацу: «стережися гадюки!» — та ні, «гадюк», бо двоє їх під кривлею твого дому, а хто? — це Валерія і Спартак...*

Здержися, щоб не розгніватися нерозумно: підглянь за ними й опівночі ти побачиш, яку тяжку образу завдають і імені твоєму, і шлюбному ложу

найгрізнішої й наймогутнішої людини Римської держави.

Хай бережуть тебе боги на многая літа, хай рятують тебе надалі від такого безчестя!»

Читаючи перші рядки, Валерії зашарілися щоки яскравим рум'янцем, а коли вона скінчила листа, то смертельно зблідла.

— А звідки ж Крізогон одержав цього листа? — спитала вона глухо, щільно стиснувши зуби.

— На жаль, як я пам'ятаю, він не кликав ані того, хто писав, ані того, хто приніс листа. Він лише знає, що служник, що приніс цього листа, прибув до Кум зараз же після смерті Суллиної. Звичайно, перебуваючи в розпачливому стані, в той час він не звернув уваги, взяв листа машинально і тільки після шести день, знову воно попало йому до рук.

— Не стану тобі заперечувати, — помовчавши хвилинку, спокійно промовила Валерія, — що в анонімному доносі не може полягати доказ того, в чому ти, Гортензію, мій брате, винуватиш мене, Валерію Месаллу, вдову Суллину...

— Річ от в чім... Метробій і собі, засмучений приятеля свого смертю, вважав за свій святий обов'язок віддячити за заплямоване його ім'я і честь. Ось він прийшов днів десять чи дванадцять після Люцієвої смерті і розповів мені про твій любовний зв'язок із Спартаком. Він мені показав і ту рабіню, що ввела його до одної з бокових кімнат твого конкляву в Кумах, звідки він, Метробій, сам бачив, як Спартак прийшов до тебе вночі.

— Годі, годі! — скрикнула Валерія. — Обличчя їй то густо червоніло, то полотноло, думаючи, що з її поцілунків, слів, таємниць її щирого кохання надругався отой плазун, отая гидосвітня тварина — Метробій...

— Годі, Гортензію! Годі! Ти взяв на себе роль мого прокурора, то тепер мені вже слід забрати слово.

Вона встала, гнівне своє обличчя наблизила до братового, склала руки на грудях і гордо, з блискучими очима, промовила:

— Так, так! Я покохала Спартака. Але що ж з того? Я кохаю його від щирого серця! Що ж кому до того?

— О боги, вищі боги! — скрикнув Гортензій, встаючи весь вражений і стискаючи голову руками.

— Полиш вищих богів, вони бо тебе не слухають, а послухай краще мене, що до тебе говорю.

— Кажи...

— Так, кохала, кохаю і кохатиму...

— О, Валеріє! — перебив її Гортензій, кидаючи на неї зневажливий погляд.

— Так, кохатиму, кохатиму, кохатиму вічно. Але що ж з того, питаю я тебе знову?

— Хай тебе береже Юпітер... Я боюсь за тебе... Ти — божевільна, — здушеним голосом промовив Гортензій.

— Ні, ні! Я — жінка! Я прагну визволитися з-під гніту ваших тиранічних «законів», на чисте повітря втекти від ваших задушливих, безглузких забобонів, скинути всі оці золотом мальовані ланцюги, що в них ви, переможці світу, заковуєте ваших жінок!.. Ось чого я бажаю і зазначаю, мій брате, що, бажаючи цього, я зовсім не збожеволіла, доказом чого є те, що я зовсім спокійна. Значить Метробій мене винуватить, Метробій, цей блазень, цей мерзотник? Чудова річ!.. І не можу зрозуміти, як ти, Гортензій, що надаєш такої ваги Метробієвому винуваченню, як ти не запропонуєш сенатові обрати його на цензора!.. От такий цензор справді був би гідний римських звичаїв!.. Метробій захисник незайманости весталок! Вовк пасе ягнят!.. Цього тільки бракувало ще цьому мерзенному Римові, де Суллі, що вчиняв різанину, споруджують статуї і храми, і де під тінню дванадцяти таблиць йому дозволено було на моїх очах, біля моїх кімнат, щоночі уряджати оргії. О закони рідного краю, які ви щедрі, які справедливі!.. Мені вони теж дещо дають. Я маю право бути спокійним свідком усього цього, навіть маю право проливати сльози, тільки таємно, на подушках вдовиного ліжка. Кінець-кінцем, я маю право, щоб мене відкинули тільки через те, що я не народила мійому панові спадкоємця.

Валерієне обличчя палало, як вогонь; з очей, наче блискавки сипалися, коли вона говорила отак, дедалі, то з більшим запалом...

Потім вона трохи помовчала, повернулася до Гор-

тензія, що скам'янів з виряченими очима перед нею; нічого не розуміючи, він не мав слів сказати, так вражений і здивований був мовою Валерії.

— От які «зако́ни» порушила я... Я це знаю, я це визнаю і не маю наміру ні оборонятися, ні перепрошувати. Я тільки помилилася в одному, що не мала мужности втекти з Спартаком із Суллиного дому. Але в тому, що я покохала цього чоловіка, не тільки не почуваю провини, а пишаюся моїм коханням. Шляхетний, великодушний, всебічно освічений, його, якби він був переможцем у Тракії римських легіонів, вважали б більш од Сулли і Марія, боялися б більш за Ганнібала та Мітрідата!.. Переможеного його зроблено глядіатором, бо ви споконвіку застосовуєте до під'яремних народів гасло *Ve victis*: що згодом і галли застосують до вас і інші народи, яких, на вашу думку, створили боги для вашої забави!.. І через те, що ви його зробили глядіатором через те, що прозвали його цим ім'ям, ви гадаєте, що позбавили його здібности, вважали і вважаєте, що досить вашого декрету, щоб хоробрий став боягузом, розумний — дурнем, обдарований — бараном.

— Отже, ти повстаєш проти законів рідного краю, проти наших звичаїв, проти всякої пристойности?.. — спитав великий промовець, до краю засмучений.

— А так! І повстаю... обурююсь, я зрікаюся римського громадянства, мого прізвища, моєї родини... Не хочу нічогосінько... житиму самотно десь на селі, піду в якусь далеку провінцію, або в Тракію на гори Родопейські зі Спартаком, і ви всі, мої родичі, про мене не почувете більш... адже я йду добровільно, як господар власного почуття, мого кохання, мого серця.

Промовляючи це, Валерія так була схвильована, почуття її так збуджено, що вона, виснажена, бліда, неспритомною впала на канапу.

Щоправда вдова Суллина в несамовитому стані перебувала вже з півгодини і під упливом цього нервового стану вона не могла належно зважити значіння тих слів, що вона вимовляла, і наслідків, що з них випливають.

Але Валерія, що може й не мала з свого боку досить підстав, які б мали її виправдати, Валерія, життя якої в минулому не цілком було бездоганим, і яка навіть

у своєму коханні до Спартака — єдиному справжньому коханні, що відчувало її серце — у цьому коханні надто легкодумно поводитися, Валерія, проте, у цих своїх палких, мало розсудних словах змалювала, кінець-кінцем, той під'яремний стан, ту пригнобленість, і ту, так би мовити, ганьбу, що її римські закони поклали на жінку.

Саме це нікчемне становище римської жінки почасти й було причиною тогочасного морального розкладу. Розпуста набирала дедалі, то жакливіших розмірів, бо все більше зростали й ширилися божевільні розкоші, безсоромна обжерність і похитливі оргії сороміцькі, що ними бавилися батьки й чоловіки. Але справжнє джерело розпусти витікало з того, що дано повну волю нахабним куртизанкам, а вони багатством та пишнотою куди перевершали цнотливих, добродесних матрон.

У цьому сумному стані жінки, у ще сумнішому стані дітей, що над ними мали батьки необмежене право, в бракові — і це найгірше — родинного почуття, в поширенні рабства з його надмірно важкою працею, в ледарстві громадян — у всьому цьому слід шукати причин — бо в цьому якраз вони й полягають — справжнього походження занепаду, римського розкладу велетенської імперії з її всемогутністю, єдністю, асиміляцією народів, військовим ладом, імперії, що спромоглася утворитися за такий короткий час.

Гортензій усіх цих міркувань, усіх цих думок, напевно, не брав на увагу, — ба й не міг, хоч і був людиною дуже освіченою. Він деякий час з жалем дивився на сестру, а потім приємним і щирим голосом сказав їй:

— Бачу, люба моя Валеріє, що ти цього вечора не зовсім добре відчуваєш себе...

— Я?...—скрикнула матрона, схоплюючись,—чудово відчуваю себе, я...

— Ні, люба Валеріє, ти справді хвора... Ти сильно схвилювана... Твої нерви так роздратовані, що ти спокійно не в силі зараз обміркувати все це спокійненько, з ясністю духа, що так потрібна в усякій серйозній справі.

— Та я...

— Годі, годі! Побалакаємо завтра, або післязавтра...

Час бо терпить. Словом, відкладемо цю розмову до доброї нагоди...

— Я певна, що я не зречуся своїх слів...

— Добре... добре... ми побалакаємо про це... Адже ми з тобою ще побачимося... А тим часом, нехай ласка божа окрие тебе. Піду я вже. Ну, бувай же здоровенька, Валеріє, — промовив пригнічений лихом Гортензієм.

— Бувай здоров, Гортензію!

Промовець вийшов з сестриною конкляву, а вона сиділа, поринувши в свої безкінця сумні думи.

З того одубіння вивів її Спартак. Він увійшов до конкляву і, кинувшись до ніг Валерієвих, почав цілувати її та пригортати до палких шалених грудей своїх. Ридючи, він дякував їй за розмову сміливу та ту глибоку любов, що вона виявила до нього.

— Так, хочу бути вічно з тобою, шляхетний Спартаче, буду тобі за дружину, твої Тракійські гори будуть притулком для нашого кохання, — говорила Валерія, пригортаючи до свого серця Спартака.

У захваті цих поцілунків рудіярій несамовито тихо белькотав:

— Так.. твій, твій, назавжди... твій раб... твій служник... твій...

Вмить Спартак затремтів, вирвався з обіймів Валерієвих. подався назад і весь блідий став прислухатися.

— Що трапилось? — спитала схвильовано Валерія.

— Цить!.. — промовив рудіярій.

І серед глибокої німої тиші, в урочистій мовчанці вони обоє почули спів цілого хору юнацьких мелодійних голосів. Щоправда, до Валерієвого конкляву долітала лише слабка луна співу: хор співав далеко десь, на четвертій вулиці від Суллиного дому, ізольованого, як і всі патриціанські палаци. Пісня ця складалася з таких строф напівварварською мішаниною грецької і тракійської мови:

Воле, богине свята, це ти
в грудях рабів боязких
запалюєш порив до бою...
Воле, до нас прилети,
вкрий відвагою крил своїх,—

рушимо ми за тобою!

Спартак вирвався з обійміс Валерітики і став прислухатися.

Ми з кайданів, з ланцюгів
викуєм зброю;
стане найслабший з рабів
рівним герою.
Воле, богине свята,
іскру на землю кинь
і полум'я того, що ти
вічно ясним золота.
Воле, над світом болінь
полум'ям блисни своїм.
Блисни на горе катам,
братньою кровію ситим...
дай нашим, Воле, серцям
завзяттям полуменіти.
Спорви намучені наші тіла
силою, що б нас до бою вела,—
дай нам, о, Воле, побіди грізної...
Всі до повстання!.. До зброї!.. До зброї!..

Спартак, увесь слух, так і влип у ту пісню; груди його високо здіймалися, очі зробилися широкі. Здавалося, життя його було під владою цієї пісні, що зміст її і Валерія зрозуміла з тих кількох грецьких слів, що вирізнялися на фоні тракійської мови.

Але вона мовчала. На її обличчі, білому, мов той алябастер, відсвічувалася також тривога, що й на рудіярівому лиці, хоча вона не розуміла причини цього.

Отак простояли обидва вони кілька хвилин, поки скінчився гімн глядіяторський. Кінець-кінцем, Спартак тремтячи схопив руки Валеріїні і, вкриваючи їх палкими поцілунками, промовив, ридаючи:

— Ні, я не можу, Валеріє! ні!... Люба Валеріє... даруй мені... Я нічим не можу тобі бути, бо я більше собі не належу...

Валерія, як божевільна, зірвалася на рівні ноги. Їй подумалося, що рудіярій натякнув їй на колишне своє кохання до якоїсь іншої жінки і скрикнула несамовито:

— Спартаче! що кажеш ти? Що ти сказав? Хто ця жінка, що намагається бути моєю суперницею у твоїм серці?..

— Ні, ні! Це — не жінка! — енергійно крутнувши головою, відповів рудіярій, — ні, це не жінка забороняє бути мені щасливим... де там: найщасливішим із усіх людей на світі... Ні! це... це... я не можу сказати тобі...

я взагалі не можу про це говорити. Свята й непорушна присяга робить мене людиною, що собі не належить. Досить цього!.. бо, кажу тобі, не можу, не маю права говорити... і — додав він тремтячим голосом — тобі досить знати, що далеко від тебе, позбавлений твоїх божистих поцілунків... я буду найнещасливішим!.. найнещасливішим!..

І після маленької павзи він, ридаючи, додав страшним очайдушним голосом:

— Найнещасливіший поміж усіх людей!..

— Але чи не збожеволів ти? — спитала перелякана Валерія, схопивши своїми маленькими руками голову Спартакову, і, стискаючи її, дивилася йому в обличчя. Чорні блискучі очі її, прикуті були до його очей, наче б для того, щоб прочитати, чи часом не з'їхав він з глузду.

— Але чи не збожеволів ти?.. Що ти кажеш?.. Що белькочеш?.. Чи ти маячиш?.. Що тобі забороняє бути моїм?.. Кажи! Заспокой мене, скажи, хто? хто? Кажи, хто перешкоджає?

— Послухай мене, послухай, любя, божиста Валеріє,— промовив тривожним голосом Спартак, а лице йому конвульсійно здригалося від боротьби протилежних почуттів, що точилися в його серці. — Послухай мене... Я не можу говорити, не маю права сказати тобі, що віддаляє мене від тебе... Тобі досить знати, що це не інша якась жінка... ти маєш це зрозуміти... та яка жінка могла б позбавити мене тих чар, що ти ними мене зачарувала, ти, що мені більша за богиню?.. Тобі досить цього, щоб упевнитися, що в серці моему немає іншої людської істоти... Будь певна цього, присягаюся твоїм життям, твоєю славою, моїм життям, моєю славою, від щирого серця присягаюся, що близько і далеко я твій і буду вічно твоїм, тільки твоїм, і образ твій, згадка про тебе будуть назавжди єдиним моїм культом, моєю побожністю.

— Але в чім справа? Якщо так ти мене кохаєш, чом не довіриш мені своїх тривог? — питала, ридаючи жінка, чому не втаємничиш мене в твої тайни? Невже ти маєш сумнів щодо мого кохання, до моєї відданості? Невже не досить я тобі дала доводів?.. Бажаєш інших? Кажи... кажи... наказуй, що хочеш від мене?..

— Чи бачив хто такі муки, такі страждання, як ось ці?.. — скрикнув несамовито глядіятор, очайдушно ламаючи свої руки, — кохати найсвятіше, найкраще людське створіння, бути покоханим ним і тікати від нього, не маючи права казати чому... не сказавши нічого... бо я не можу, не можу, — промовив бідолашний глядіятор.

Валерія, плачуща, шалено стискала його в своїх обіймах, Спартак пручаючись додав:

— Але я повернуся до тебе... в той самий момент, як здобуду дозвіл порушити щодо тебе присягу. Повернуся завтра, післязавтра, негайно, як тільки матиму можливість.

І, зробивши нелюдське зусилля, він вихопився з обіймів коханої жінки.

— Прилучити тебе, моя люба, моя божиста Велеріє, до цієї таємниці, що не є моя тільки, і тоді ти даруєш мені, покохаєш ще більш... поміж нами ще тісніший буде зв'язок... Бувай здорова... моя божиста Валеріє!..

Визволившись з нелюдським зусиллям із обіймів коханої жінки, що задихана, ридаючи, благала до себе жалю, нещасний Спартак, хитаючись, як п'яний, вийшов із конкляву; а Валерія, зомліла, упала на підлогу.

Розділ ІХ

ЯК П'ЯНЮЗІ ПРИМРІЯЛОСЯ, ЩО ВІН РЕСПУБЛІКУ ВРЯТУВАВ

За п'ятнадцять день перед березневими календами (15 лютого) 680 року римської ери, цебто щось років із чотири після Люцієвої Корнелієвої Суллиної смерті, квірити справляли свята люперкалій, що встановили їх ще Ромул та Рем, засновуючи Рим на честь Люперка, їхнього виховача, та ще бога Пана, заплідника ланів італійських, а разом з тим на спомин чудового дитинства обох осадників Риму.

Люперкалій — це печера або грот в тій частині Палятину, що прилягала до святого гаю бога Пана. Звідци видно було, як на долоні Римський форум, точніше поміж вулицею Новою та Святим Палятинським горбом і проти Румінальського фігового дерева.

І тоді й тепер початок цих чабанських свят, схожих з грищами, що справляли в Аркадії на горі Ліцеї, пов'язують чимало істориків з тими часами, коли аркадяни виселилися з Евандра в цей край і присвятили цей гай богам Панові.

Так воно було, чи інак, але походження цих грищ — невідоме, а тільки відомо, що люперкалії зроду-звіку святкували і тільки за останніх років римської республіки не мали люди на них уваги. Отже Цезар, зробившись диктатором, відродив їх спеціальним законом.

Щодо Румінальського фігового дерева, яке росло перед Люперкалієм, то його було присвячено богам. Зроду-звіку оповідають, як вовчиця годувала Ромула й Рема власне під фіговим деревом, що було якраз на цьому місці, із густа (вим'я), звідси і назва густі-пале. Тому, коли це дерево спорохнявіло, то урочисто

намість його священники садили друге, а це й собі старіло і загрожувало впасти. Тоді урочисто заміняли знову новим, бо серед римлян твердо панував той забоб, що до того часу, поки Румінальське фігове дерево зеленіє, доля Риму цілком забезпечена.

Люперкалії, як звичайно, почалися року 680 з 15 лютого. Свято сполучалося із святим обрядом, що його встановила була свята традиція.

Зранку в печері зібралися люперки-святці, вибрані з найшляхетнішої римської молоді, ждучи години, коли вже мала початися жертвна відправа.

Поміж цих люперків можна відзначити Люція Доміція Енобарба, гарного русявого юнака, років двадцяти, що потім 700 римського року був за консула; Люція Корнелія Лентула та Квінта Фурія Калена, обидва юнаки, яким ще не минуло й 24 років, вони теж правили за консулів — перший року 705, а другий — 706; Кая Вібія Панца, що мав тоді ледве 25 років і 710 року був обраний на консула разом з Аттілієм Ірцієм; бився проти Антонія біля Модени, але не зміг використати перемоги своїх легіонів, бо вмер водночас із своїм колегою на бойовищі.

Отож ці й інші патриції-юнаки, що належали до колегії люперків, стояли в печері Люперській, вдягнені в жрецькі вбрання. Туди ж скоро прийшла юрба інших юнаків, усі шляхетних родин. З собою вони привели Марка Клавдія Мерцелла і Сервія Сульпіція Руфа — юнаків років на двадцять, синів консульських — опісля вони й самі були за консулів, — вдягнених у білі тоги, коронованих плющем, бо вони мали взяти важливу участь у жертвній відправі.

Ледве надійшла ця компанія, святці взяли свої ножі й зарізали дванадцять цапів і стільки ж цуценят. Коли було скінчено цю церемонію, один з люперків взяв з рук товариша меч, умочив його в кров і доторкнувся до чола обох синів консульських: Клавдія Марцелла й Сульпіція Руфа. В тій хвилі інші люперки почали витирати вовною, намоченою молоком, криваві плями з облич обох молодих патриціїв. Коли кривавих слідів вже не було, Марцелл і Руф, як наказував це обряд, весело зареготали. Церемонія ця символізувала за традицією очищення пастухів.

Після звичайних узливань в окремому кутку печери люперки разом з «очищеними» юнаками і їх приятелями засіли бенькетувати. Отак бенькетуючи, випито було чимало чудових міцних вин.

Коли жерці отак бавилися, назбиралося в печері й біля печери сила-силенна народу. Надто багато людей тиснулося вздовж Панового гаю, де була печера по дорозі до святого Палятинського пагорка. Найбільше було жінок, а поміж них і патриціянок з рабнями, рабами й глядіяторами.

Цей натовп чекав на люперків, веселих і розпалених бенькетом. Поверх тунік вони підперезані були шкурами забитих тварин, а в руках держали ремінці з тих самих шкур. Ралтом люперки вийшли з печери й побігли наввипередки, батожаючи своїми ремінцями всіх, хто б по дорозі не трапився.

Римляни думали собі, що удари цих ремінців, присвячених богові, сприяли дівчатам чесно заміж вийти, а жінок робили плодючими, як земля. З усіх боків матрони й дівчата бігли назустріч люперкам, витягали руки й весело сміялись, якщо огріє когось люперківський ремінець.

Отак люперки під крики й вигуки натовпу оббігли найголовніші вулиці міста. Потім невелика група Панових святців-юнаків рушила повз цирк, звідти вулицею храму Белльона, увійшли на вулицю Тріюмфальну, далі, повернувши праворуч, пішли провулком Діяни, а потім знову праворуч на Флюментальську вулицю, прямуючи до острова Тібертінського. Друга частина попрямувала вулицею Новою, а з цієї на Табернольську, потім заулком Африканським рушили до Есквілінських воріт, де чекали на них численні бронзові коляси з позолотою, великої вартости, що належали шляхетним родинам юнаків — Панових жерців. У кожному з цих коляс запряжено було четверо коней. За ними слідом їхало безліч коляс і коней приватних громадян. Усі вони поспішали до Альбанських лісів, в кількох милях від Риму, по дорозі, що з Альбано веде до Тіволі, точніше до місця, де було та й досі є джерело славетної сірчаної води, так званої альбулі. Люперки мали щорічно під час свята люперкалій ходити до цього лісу, де, за релігійними переказами, жили фавни, нащадки Фавна, мітичного

царя Ляціюма, зелень та самотні пустельні місця цього лісу, вважалося, правили за оракула.

Друга група люперків пішла із численним натовпом, як ми сказали, до острова Тібертинського і, пройшовши половину Флюментальської вулиці, повернула ліворуч і перевулком Тібертинським швидко прийшла на дерев'яний міст, на той самий міст, що його одинадцять років перед тим, коли куратором вулиць був Фабріцій, за декретом сенату споруджено було коштом Фабріція, звідси й назва мосту Фабріціїв.

На Тібертинському острові тоді мало хто жив, а тим часом було тут аж три помітних будинки, а саме — Ескулапів, Юпітерів та Фавнів храми.

Храм Ескулапів, що з трьох був найбільший і найкращий, побудовано 462 римського року за консулів Квінта Фабія Гургіта і Юлія Брута Сцева з приводу жакливої епідемії, яка забрала в місті тисячі жертв. Тоді було послано послів до Епідавра, грецького міста, присвяченого культові Ескулапа, бога медицини. Коли римські послы були в храмі бога медицини, одна з гадюк жовтосірих, нешкідливих, приручених, що жили в середині цього храму, наблизилась до представників римського народу. Вони, вбачаючи в цьому наближенні до них цієї тварини, присвяченої Ескулапові, божу ознаку, повернулися до своїх кораблів. За ними поповзла й гадюка. Отак її доведено було до Остії, звідти на кораблі Тібром вона прибула аж за Трігемінську браму. Тут вона вмить виповзла з корабля і зникла на Тібертинському острові. Авгури такий вчинок гадюки пояснили волею бога Ескулапа, який волів наче б, щоб на цьому місці побудовано було храм, що й було зроблено.

Року 552 *ad urbe condita* з бажання претора Фурія Пурпуреона було збудовано біля великого храму Ескулапового менший храм, теж розкішний, на честь Юпітера.

А року 558, тобто шість років після того, як збудовано храм Юпітерові, плебейські едили Гней Доміцій Енобарб, і Скрібоній Куріон коштом трьох багатих купців спорудили з другого боку Ескулапового храму за зразком храму Юпітерового третій храм богові Фавнові.

Те, що ці три храми стояли на такому невеликому обширі, як Тібертинський острів, свідчить вочевидь, що сполучення між островом і містом до того часу, поки споруджено було кам'яні мости Фабріція і Цестія, було не тільки човнами, а й дерев'яними мостами на зразок моста Субліція.

Перейшовши дерев'яним мостом, що сполучав місто з островом, кортеж люперків і нарід, що йшов за ним, прийшли на острів, щоб принести жертву богові Фавнові, як богові, що мав споріднення з богом Паном, і довершити свято новим бенькетом в Ескулаповій таверні, пристойному закладі, славному з доброї кухні і чудових вин.

Не менш приємно, ніж ці люперки, мали закінчити свій день і ті інші люперки, що брамою Есквілінською пішли відвідати бога Фавна в його печерах і лісах біля альбулійської води у Тіволі.

Отож так в давніх релігіях, як і в нових усі церемонії мали на меті забаву більш-менш непристойну, більш-менш прикриту, як це можуть робити хитрі люди для гав. Видатки на свято люперки брали на себе, але робили це для власного задоволення. Великою пошаною вважалося належати до люперків, велике задоволення було бити конфіденційно ремінцем красунь дівчат і бажаних матрон і від них, як винагороду, одержувати солодкі слова й приємні усмішки.

Біля одної з колон портику Фавнового храму, спостерігаючи люперків і рух натовпу з виглядом людини, якій все це набридло, стояв спершися молодець років з двадцять і п'ять, високий на зріст, дужий і бездоганно стрункої будови. На його грецькій шиї підносилась шляхетна горда голова, вкрита чорним волоссям. Воно пахтіло чудовими пахощами і було старанно завите. Це чорноблискуче волосся відтіняло високе й широке чоло, а два надиво красивих ока, з виразними, живими, проникливими, владними зіницями, викликали симпатії, зачаровували людей, накладали на інших свою волю, що раз-у-раз виявлялась між сердешним поглядом і приємною усмішкою в блиску цих очей, нахмуренні чола, в густих чорних бровах. Ніс був прямий, зважливий, зарисований; уста маленькі, але товсті з надутими губами, на яких виразно виднілися дві пристрасті—влад-

ність і похитливість. Колір лица був білий, трохи оливковий і такий колір робив ще кращим, ще чарівнішим обличчя цього юнака, високого, міцного, величезного, надиво красивого.

Юнак цей був Кай Юлій Цезар.

Він був вбраний з чисто грецькою витонченістю. Поверх сліпучо-білої туніки з найтоншої тканини, прикрашеної пурпурною лятиклявою і в талії стягнутої теж пурпуровим вовняним шнуром, Цезар мав тогу білу, найтоншого сукна із широкими лиштвами блакитного кольору. Тога і туніка так акуратно і старанно були вдягнені, що ще збільшували його красу.

Хоч Цезареві тоді не було ще й 26 років, бо він народився на світ 12 липня 654 року, а тим часом він був скрізь уже славний і користався в Римі з безмежної популярності завдяки своєму розумові, освіті, дарові промовляти, своїй ввічливості, мужності та енергії своєї душі, а надто своїй незрівняній витонченості.

Одружився Кай Юлій Цезар сімнадцяти років. Через тітку свою Юлію він доводився небожем Каєві Марієві, щодо своїх приятельських зв'язків та виборчих симпатій був прибічником Марієвим, от чому й одружився з Корнелією консулівною, батько бо її Люцій Корнелій Цінна був чотири рази консулом і великим прихильником великого переможця кімврів та тевтонів. Коли Сулла зробився диктатором, до ноги вибивши своїх ворогів і наказавши умертвити двох осіб з фамілії Юлія, що були Марієвими прихильниками, він зажадав, щоб юнак Кай Юлій Цезар розлучився з Корнелією. Але Цезар зовсім не хотів коритися цій вимозі, виявивши ще тоді залізну волю й непоборну твердість душі. За цю неслухняність Цезар потрапив у неласку, і йому загрожувала доля численних жертв проскрипцій, якби його в оборону не взяли впливові люди з Суллиної партії і колегія весталок. А проте, небезпечно було йому лишатися в Римі. Тут повновладним господарем був той, хто на прохання дарувати Цезареві життя відповідав, що, на його думку, в цьому юнакові сидить гурт Маріїв⁶⁷. От чому Цезар виїхав у Сабіну, де ховався, бродячи горами Лація й Тібуртіно, аж поки не помер Сулла.

Повернувшись до Риму, він знову покинув це місто,

щоб піти воювати під проводом претора Мінуція Терма, брав участь в облозі Мітілени, бо хоробрість Цезарева, як каже Светоній «була вища над людську, вища й понад те, що можна собі уявити». Він врятував салдатові життя, ризикуючи життям власним, і здобув за це цивічний вінець.

Звідти він помандрував у Віфінію до царя Нікомеда і так близько заприятелював з ним, що в сатирах тогочасних його прозивано «царицею» Віфінії.

Дізнавши потім, що Сервілієві Вотієві доручено було вести римське військо на піратів кілікійських, Цезар пішов з ним, давши і в цій війні доводи своєї сміливості й хоробрости.

Скінчивши цю виправу, він побував у Греції, маючи намір послухати найзнаменитіших філософів та відвідати школи кращих промовців. Але біля острова Формануза на Архіпелазі корабель, яким він плив, захопили пірати, а його, Цезаря, з челяддю було взято в полон.

Цезар запитав піратів, який викуп вони хочуть одержати за нього. Пірати зажадали двадцять талантів. Юнак дав дерзку відповідь, сказавши, що цінить себе в 50 талантів, а коли, заплативши, здобуде волю, то переловить їх та поприбиває на хрести. Відповідь ця була гідна римської величі і виявляла непереможну волю й свідомість своєї сили, що жили-буяли в Цезаревій душі. Не сумніваючись, що людині із Юлієвої фамілії негайно прийдуть на допомогу, він послав своїх посланців до Ефесу, Самосу і в сусідні міста, щоб зібрати п'ятдесят талантів. Коли потрібну суму він одержав і виплатив бандитам, він зараз же зібрав кілька трирем, погнався за піратами, перемиг їх, взяв у полон, віддавши на преторову ласку й неласку, щоб той наказав поприбивати їх на хрести. Потім довідавшись, що претор вважає за краще продати піратів в рабство, Цезар самовільно всіх їх поприбивав на хрести, заявивши, що відповідатиме за свій наказ перед римським сенатом і перед римським народом.

Усі ці факти здобули Цезареві чималу й тривку славу, яка ще збільшилася, коли побачили, що він взяв на себе сміливість винуватити Гнея Корнелія Долябеллу, консула Суллиної партії за його погане керівництво Македонією, що йому доручено було нею пра-

вити. Цезар підтримував своє винувачення не тільки мужньо, але так сміливо, так красномовно, що славно-звісному Цицеронові з великими труднощами, після того, як він використав увесь свій авторитет, багатство й могутність друзів Долябелли, пощастило виправдати винуваченого.

Отак Цезар, ця найелегантніша людина, найбільш здатна до військових і гімнастичних вправ, — завжди перша в церкві, хоробрий вояка, енергійна душа понад усе, що можна собі уявити, славний оратор, здобув собі в Римі величезну репутацію й однодушно користався симпатіями усіх.

Отже, нема нічого дивного, що на початку 680 року, коли помер Люцій Аврелій Котта, один з колегиї понтифіків, Цезаря піднесено до цієї гідності, до посади, що її домагалися палко найкращі римляни.

Така була людина, що стояла, притулившись до колони Ескулапового храму, розглядаючи натопт на Тібертинському острові перед храмом бога медицини та Фавна.

— Вітаю тебе, Кай Юлій Цезаре, понтифіче, — крикнув, проходячи, Тіт Люкрецій Кар.

— Будь здоров, Каре, — відповів Цезар, простягаючи руку й стискаючи руку майбутньому авторові „*De rebus natura*“.

Разом з Люкрецієм було чимало патриціанських юнаків; вони теж сердечно вітали майбутнього переможця галлів.

— Слава й пошана божистому Юлієві, — промовив, прикладаючи руки до вуст в знак вітання, мім Метробій, що виходив в цей час із Ескулапового храму в супроводі компанії комедіантів і танцюристів.

— А!.. Метробію! — скрикнув насмішкувато Юлій Цезар, — ти не марнуєш свого життя, хіба не так? Не минаєш ні одного свята, не пропускаєш і маленького приводу, щоб розважитися.

— Е!.. А як же... божистий Юлію!.. Втішаємося життям, що його боги нам дали... Аджеж Епікур навчає, що...

— Розумію, — промовив Цезар, перебиваючи Метробія й ошаджуючи труд цитації.

Трохи згодом мизиним пальцем лівої руки Цезар

почухав у себе в голові, щоб не попсувати зачіски, і покликав до себе Метробію вказником правої руки й сказав йому:

— Стривай но!

Метробій мерщій покинув своїх товаришів і підбіг до Цезаря. Один з Метробієвих приятелів, теж мім, крикнув навздогін йому:

— Ми чекатимемо на тебе в Ескулаповій таверні.

— Зараз прийду, — відповів Метробій. Він підійшов до Цезаря й забалакав підлазливим голосом, з удавано-услесливою усмішкою:

— Мені, вочевидь, протегують сьогодні боги, коли мені пощастило прислужитися тобі, божистий мій Каю, о краса й хвала Юліїв роду.

Цезар з презирством усміхнувся й відповів:

— Маленьку послугу просив би у тебе, добрий мій Метробію. Ти буваєш в домі Гнея Юлія Нарбона?..

— А чому ні?.. — відповів конфіденційно й радісно Метробій: — добрий Нарбон має прихильність... велику прихильність до мене... і вже давно... від того часу, коли ще мій славний друг, безсмертний Люцій Корнелій Сулла...

Ледве помітна огидливість позначилась на вустах Цезаря, проте він з замаскованою добрністю відповів.

— О, це я знаю добре!.. — потім спинився і, подумавши трохи, додав:

— От що — приходь сьогодні ввечері до мене, Метробію, на дозвіллі я розповім тобі, в чім справа.

— Ах, яке мені щастя... яка честь... як мені дякувати благословенному Юлієві?.. — задріботів Метробій.

— Досить... іди... залиш свої подяки і поспішай до твоїх друзів. Я ввечері сьогодні, отак на присмерку, ждатиму тебе.

Величним жестом руки Цезар відпустив Метробію, з якого знову висипалися цілі мішки вітань, поклонів, компліментів. А далі мім подався до Ескулапової таверни, що була недалечко.

Вже в цю величому статечному поведженню з мімом легко побачити владність природної вдачі Цезаревої.

Зважаючи на вартість людини, до якої звернувся Цезар, і на дуже поширені поголоски про юнакові

любівні пригоди, дуже можливо, що те, про що мав поспитати Метробія Цезар, стосувалося теж кохання.

У всякому разі є певним те, що коли натовп при тисячних криках оточував три храми, Метробій, дуже радий від того, що його Цезар вшанував такою великою честю — запросивши до себе, поспішив до Ескулапової таверни і там гордо почав розповідати своїм товаришам, які посідали вже за стіл.

Мімова радість була такою сильною, що заслала, кінець-кінцем, навіть думку про чудову вечерю, до якої його кілька годин тому запрошено. І ось зараз він їсть без відгалу, уминає печеню, дудлить чудове велітернське вино, що його господар мав про своїх людей у шинку.

Серед жартів і голосних вибухів реготу, що лунко розлягався за столом, де сидів Метробій, цей гульвіса, вигалайкуючи, не помічав, як минав час. Непомітно для себе він вилив, як у жлукто, силу силенну поздоровних келихів, келишків та келишечків. Бідолаха за дві години так налигався велітернського, що швидше, як звичайно, джмелі йому в голові загуділи. Але останні іскри свідомости десь там у голові ще жевріли й іноді серед відчуваної густої темряви займалися, але в тій хвили й гасли. Наважившись Метробій сперся долонями об стіл і, зібравшись на відвагу, почав прощатися з приятелями щось сп'яна базікаючи. Що більше намагався він вільно розмовляти, то менше слухався його язик — і раптом він бовкнув, що має йти на вечерю до Це... Це.. Церазя.

Вибух шаленого реготу був відповіддю на цю «помилку» в слові; на комедіянта, що писав, хитаючися, вавилони, посипалися цинічні жарти та глузливі зауваження, що ними приятелі проводили Метробія з таверни.

— Що й казати, молодця ти будеш у Церазя! — голосно вигукнув один з них.

— Ти трохи помилився, бідний Метробію, — скрикнув другий.

— Чи нагадати, що в його чарці нічого не залишилося, — додав третій.

— Та не танцюй, Метробію, адже ти не на сцені!..

— Пройдись но прямо... та не вдарся в стінку...

— Дивись, як він ходить, мов та гадюка!..

А Метробій, вилізши на вулицю, далі писав свої вавилони, муркаючи собі під ніс та іноді гикаючи:

— Смій-те-ся... д... д... дурні! А я вечерятиму в Цезаря... О... з нього д...добряча людинка... ч...чудова... Ц...Цезар.. любить ар...тистів. іПрисяйбі! Це велітерно, як та Єв...Єв...бітіде!..

Проплентався старий пияк кроків з двадцять, мовляв, через верхи в напрямі до мосту, що вів на місто, спинився й, хитаючися з боку в бік, замислився.

Кінець-кінцем, він наче б до чогось додумався, а це п'янюга визнав за щось незвичайне. Він з чималими труднощами плутався, переходячи то на один бік вулиці, то на другий і намагаючись іти до дерев'яного мосту, що сполучав Тібертинський острів з Янікульським горбом. Дійшовши до мосту, він мало не переповз його і пішов вулицею, що вела до Янікульської арки, потім перейшов через вулицю Котулярійської брами і продовжував свою путь аж до роздоріжжя, де вулиця розходилась надвое, праворуч вона підіймалася до Арки, а ліворуч вела до Супліційського мосту, а далі до Тригемінської брами і в місто.

Саме на цьому роздоріжжі Метробій спинився. Комедіант ніяк не міг зважитися, яку путь йому вибрати. Видко було, що Метробій вирішив провести зо дві години, що лишилися ще до вечора, коли йому треба було бути в домі Юлія Цезаря, на свіжому повітрі, щоб протверезитися від міцного велітернського. Як видко, ідея була блискуча і робила честь Метробієві, що спинився на роздоріжжі і, пишучи вавилони, почав белькотіти собі й стукати пальцем правиці по чолі.

— Куди б мені краще п...піти? До Арки... звичайно: там повітря свіжіше. Ой, як млосно... А календар в живі очі бреше, що лютий... Ну, а лютий хіба зимою буває? П...присягаюся рогами Бахуса й Діоніса... повітря біля арки чисте. А н...ну піду! повітря біля Арки чисте. А н...ну піду! а там, пройшовши трохи вулицею... найду... гробницю... того доброго царя... Нума... гаразд... але для мене... я ніколи не поважав Нума... бо йому не до вподоби вино... хоч я не вірю цьому... готовий присягтися богами Згоди... що він з німфою Егерією... не лише говорив про громадські справи... звичайно... він

був закоханий... ну і келих вина... певно так... Але підійматися туди... мабуть, заважко буде мені... ні... піду краще на рівнину... піду...

Отак белькотючи й цілком справедливо обурюючись на тверезість Нуми Помпілія, Метробій покинув вулицю Арки, що могла його довести до гробниці цього царя на підгір'ї Янікуля, де її знайдено було щось понад сто років до тої доби, про яку ми розповідаємо, і пішов вулицею, що вела до Трігемінської брами.

Плентаючися отак, Метробій ніби трохи визволився від винного духу, а проте продовжував верзти нісенітницю, лаяв тверезість, а найбільше бідолашного царя Нуму. Так він дійшов до лісу Фурріни, богині бур, що був на півдорозі між мостом Цестійським і Субліційським.

Увійшовши до того лісу, Метробій зідхнув з насолодою цілою груддю. Він став і самозадоволено озирнувся навколо: потім поліз далі, шукаючи тиші, покою й прохолоди, що так йому вони потрібні були. Поплентавшись трохи по стежечках цього лісу, він побачив в середині його велике дерево, підійшов негайно під нього і притулився до товстого стовбура.

— Але справді дивно... — маячив собі комедіант, — побачимо, чи знайду я спокій проти отої бурі, що мене всього хвилює у цьому лісі, присвяченому богині Бурі!.. Проте... правду кажучи... добре почуваш себе на селі... і приваблює тебе життя пастухів... це не тільки в поетичній уяві... Чудова річ — пастуше життя!.. Ніякого тобі гармидеру великого міста... урочиста тиша, рівнини, стрибають тобі кози, мекають ягнята... дзюрчить струмочок... соловійчик тобі співає... А, яке гарне життя, пастуше життя!..

Але після хвилинки роздуму, Метробій ясно помітив, що очі йому плющатся, як до сну, що він починає куняти. Перед ним знову промайнула нова ідея, і він пробелькотів, наче б розмовляючи з кимсь:

— Чудове життя! Так... чому струмочок замість чистої свіжої води не несе пастухам доброго фалернського... Ех!.. На це я міг би перейти... Ніколи!.. Пити воду?.. За кілька день вмер би від нудьги... Яка нудна річ вода!.. Яка несмачна!..

Метробій, воркочучи ось так під ніс, почав плющити

очі, дійсність йому плуталася з думками, як це буває перед сном:

— Фалерно, так... воно дуже добре... не таке зрадницьке як велітерно в таверні Ескулапській... воно мені як та кошшня... крутить голову... нарешті у вухах шумить... наче б...

Метробій заснув...

Недоладні, перебивчиві сні виткими дорогами йдуть до комедіянтової свідомості і, натурально, скидаються на такі ж безладні, уривчасті думки, що перед сном лізли йому до голови.

Йому пирвидилось, що він наче б на рівнині, сухій, неродючій, голій, а сонце пече неймовірно!.. Як воно пече!.. Метробій відчув, що він весь спітнів і страшенно хоче пити! Яка спрага!.. Млосно... В грудях біль... На щастя, Метробій почув дзюрчання струмочка... і побіг до нього... біжить... і не може бігти, як би того хотілося... ноги якісь важкі... не сунуться, неначе приковані до землі... а струмочок ще далеко... але дивно, що дзюрчання його походить до гомону людей. Метробій вмирає від спраги, хоче пити, біжить, прибіг нарешті до струмочка... вже кинувся на землю, щоб напиться цього фалернського... Як перед ним з'являється Нума Помпілій і не дає напиться.

Нума Помпілій з білою довгою-довгою бородою, сердитий; він грізно дивиться на Метробія, лає й дорікає йому. Який чудовий голос у того Нуми, — наче метал! Метробій знов почув глухий гомін багатьох голосів. Коли це хвилі фалернського миттю зробилися кров'ю, а Нума грізно закричав на Метробія, що трусився як у пропасниці.

— А, гаде! Тобі уста, псюгане, посмагли? Ти смажку проженеш, тільки знаєш чим? Кров'ю братів своїх, паскудо!

Сон щодалі страшніший... Серце Метробієві стиснулося: він злякався цього незломного голосу старого і почав тікати, спіткнувся на сухі суки і впав... Метробій прокинувся.

Спочатку він був усім, що навколо, приголомшений, не міг зрозуміти, чи він іще снить ото, чи вже прокинувся. Він протер собі очі, озирнувся навколо й побачив, що він у лісі, що вже ніч зорями блимає і місячне

світло з-за дерев наче дражниться. Він намагався дати думкам свсім порядок якийсь, але йому не пощастило, бо, й прокинувшись, він чув Нумиң голос. Спочатку він думав, що це сон, але скоро переконався, що він прокинувся, пригадав як сюди попав, зрозумів, що голос, який він чув, був голос дійсний, що голос цей говорив недалеко від того місця, де сидів Метробій...

— І коли нам доля судила умерти, то принаймні подбаймо, щоб умерти для нашого щастя, а не на втіху завойовників, — говорив енергійно голос, продовжуючи вже розпочату розмову. — Ці люті звіри в образі людей жадають крові, як ті тигри лівійські, в крові пригночених вони потішаються. Отож хай ідуть і відкриють собі вени, хай виходять з своїми мечами і стануть перед нашими вдарами... Тоді зрозуміють з пролиття власної крові, що в грудях рабів глядіторів і пригноблених теж є жива душа. Хай усі сили богів Олімпу переконують їх в тому, що державний Юпітер усіх людей сотворив рівними, що для всіх рівно сяє сонце, земля приносить плоди і що усі люди на цьому світі мають тішитися радістю і життям.

За цією промовою почувся гомін похвали, могутній гомін; на кілька хвилин нічна тиша ніби щезла...

Метробій зрозумів тоді, що тут якісь збори; певно таких людей, що змовляються проти республіки. Йому здавалося, наче він знає голос того, хто оце допіру говорив. Та чий це голос? Де його чув Метробій? Коли? Йому щось не щастило відповісти собі на ці питання, і він старався свої спомини теж якось до пуття довести.

Щоб там не було, а комедіант переконався, що треба притаїтися у цю критичну хвилю, щоб його й духу не почули й не побачили невидимі люди, розуміючи добре, що тоді довелось б зазнати йому великих неприємностей. Ось чому він сховався за стовбур товстющого дерева і зробився увесь слухом і увагою...

— Після чотирьох років таємної, сталої, впертої підготовки, чи можемо ми, нарешті, побачити очікувану й призивану зорю відкуплення? — спитав інший, хрипкий та низький голос поганою латинською мовою.

— Чи можемо ми почати боротьбу? — спитав голос ще хрипкіший і нижчий, ніж перший.

— Можемо! — промовив той голос, що Метробій чув його тоді, як прокинувся. — Арторідже їде завтра.

Метробій тоді зрозумів, що це говорив Спартак і вмить збагнув, про що йде мова.

— Арторідже завтра їде до Равенни, — продовжував Спартак. — Він попередить Граніка мати на поготові своїх 5.200 глядіаторів, що складуть перший легіон нашого війська. Другий легіон буде той, що стоятиме під твоєю орудою Кріссе, і що складається із 7.750 членів нашого товариства в Римі. Третій і четвертий легіони, що їх поведемо я й Окномао, складатимуться з 10.000 глядіаторів, що є в школі Лентула Батіята в Капуї...

— Двадцять тисяч глядіаторів, що виступають правильно зформованими легіонами, — заgrimів з невідразною радістю Окномао. — Двадцять тисяч! Чудесно! О, боги пекельні! Це ж знепокоїть легіони Сулліні й Марієві.

— А тепер, коли ми цілком вже умовилися, — промовив Спартак, — закликаю вас нашими отчизнами, успіхом нашої справи, нашою спільною, будьте обережні й розсудливі, ні в якому разі не треба ризикувати не своєчасним якимось вчинком, щоб вмить не зруйнувати нашу справу, на яку покладено чотири роки напруженої упертої праці. Це було б неприпустимою помилкою. За п'ять день ви почуете за початок повстання і зможете бути господарями Капуї. Окномао і я зберемо наші загони і спробуємо, якщо зможемо, захопити столицю Кампанії. Тоді в Равенні і в Римі ви маєте зібратися і поспішати до нас. Але до того часу, поки Капуя не в наших руках, маєте, як і досі, додержуватиме мовчанки.

Потім почалися неясні, але жваві розмови, в яких брали участь мало не всі присутні глядіатори. Їх було щось 26 чоловіка, це була найвища управа Спільки пригноблених.

Поділившись думками й порадами, пересторогами, словами похвали й надії та братськими привітаннями, глядіатори рушили в той бік, де був Метробій. Але Спартак, покликавши їх, сказав:

— Брати! не всі разом, але йдіть по два, по три на віддалі п'яти чи шести сот кроків одні від одних. Краще

було б, щоб котрі з вас увійшли до міста Цестійським мостом, котрі Сублиційським, а котрі Емільським.

У той час, як глядіятори за одержаним наказом розходились з лісу протилежними дорогами, а Окномао з Арторідже проходили побіля того дерева, під яким, весь тремтячи, стояв Метробій, Спартак сказав Крісові:

— З тобою умовляємося так: пізніше ми побачимося у Лютації Одноокої і ти докладно поінформуєш мене, чи зможемо ми рахувати за п'ять день на обіцяну допомогу в околицях Капуї.

— Зараз же йду до того пастуха, що обіцяв мені негайно допомогти переїхати.

— Що там, — скрикнув з погордою Окномао, — яке значіння для нас має допомога? Наша допомога — наша віра, наші щити, наша хоробрість!

Крісс швидко пішов до мосту Цестія, а Спартак, Окномао і Арторідже попрямували до мосту Сублиційського.

Метробій ще трусився з переляку.

— От чортівня! — думав собі наш звитяга, що від жаху майже протверезився, в міру того, як віддалялися глядіятори, він почував, що стає героєм. — От так штука! І кому б спало на думку, що така хуртовина насувається на республіку. Двадцять тисяч озброєних глядіяторів! Ого, цього задосить для нової війни рабів як та Сіцилійська!.. Ще гірше!.. Цей Спартак сильний, завзятий, куди до нього Евонові рабові, що стояв на чолі сіцилійських рабів. Ні! Це боги послали мене в цей ліс! Отож! Це вони, найвищі, вибрали мене за зняряддя, щоб врятувати Рим. Жалного сумніву нема! То колись були гусаки, от звичайні собі гусаки, а тепер, хіба не теж саме? А хіба я не гідний цього?.. То ти, старий пияку; до кого ж ти себе прирівняв?..

Метробій, почувавши себе принижуваним від такого порівняння, підвівся з землі; почав дивитися і прислухуватися навкруги, щоб переконатися, чи часом не залишилось ще кількох глядіяторів і чи не оглядають вони лісу.

Далі він подумав про Цезаря, що ждав його при смерком, але тая вечерея давно вже пішла у безвік. Це сильно засмутило Метробія. Проте, йому треба було подумати, як вийти з лісу богині Фурріни, прибігти

Глядіятори розходились з лісу протилежними дорогами.

до Цезаря і сповістити його про таку важливу таємницю, як викриття змови. Цезар дарує йому те, що він так пізно прийде до його дому, думав собі комедіант. Упевнившись, що глядіятори далеченько, Метробій вийшов з лісу й швидким кроком пішов до Цестійського мосту, мріючи про себе, що коли б він не впився, він напевне не потрапив би до Фуррінного лісу на глядіаторські збори. Звичайно він похваляв себе і свою пристрасть. Велітернське таверни Ескулапської, яке він ще так недавно кляв, тепер вважав за божисте і прийшов до того висновку, що Бахусові слід спорудити новий храм, як захисникові Риму, що путі божого провидіння незбагненні, коли ось такий звичайний випадок, як те, що впився Метробій, стає за нагоду врятувати республіку.

Отак він дійшов до Цезаревого дому і, увійшовши туди, сказав доповісти Юлієві, щоб той мерщій прийшов до книгозбірні, де його жде Метробій, що хоче йому розповісти те, від чого залежить доля Риму.

Почувши це, Цезар злегка усміхнувся з презирством, бо вважав Метробія мерзотою, а до того п'яничкою й брудним розпусником; проте, встав з-за столу, перепросив гостей і пішов до своєї книгозбірні. Тут Метробій розповів йому в коротких і сердитих виразах про те, що серед глядіаторів є змова.

Цезареві здалося все це непевним. Він поставив Метробієві кілька запитань, щоб переконатися, чи те, що розповідає Метробій, не є часом плід його п'яної уяви. Але переконавшись в протилежному, він насупив брови й поринув у власні думи. Потім, зважившись на щось, усміхнувся з недовірою і промовив до Метробія:

— Не буду перечити фактам, що ти їх розповів, але мушу сказати тобі правду, що від твого оповідання не далеко до байки; основою для неї стало надзвичайне збурення твоєї думки, бо ти надміру випив велітернського в Ескулапській таверні.

— Що мені дуже до впадоби велітернське, особливо коли воно гарне, о божистий Юлію, — промовив Метробій, ображений за себе. — я цього не заперечую та й не міг би заперечувати. Правда й те, що сьогодні увечорі я випив понад силу, але щодо розмови, яку я підслухав у Фуррінним лісі, можу присягтися,

о божистий Юлію, що переказав я тобі її точнісінько. Тоді я вже цілковито прийшов до пам'яті, бо вже поспав і вітрець мене добре продув. Отже, якої ти думки, чи слід лишати республіку в такій великій небезпеці і не повідомляти консулів і сенат?

Цезар стояв задуманий, схиливши голову.

— Щомить ця грізна небезпека зростає!

А Цезар усе мовчав.

Замовчав і Метробій. Але йому щось не мовчалося, із його конвульсійних рухів видно було, що він захоплений патріотичним почуттям.

— Ну, що ти скажеш? — звернувся він до Цезаря.

Цезар підвів голову й відповів:

— Справу такої великої небезпеки для рідного краю, Метробію, я хотів би розв'язати сам.

— А як це ти зробиш?.. — почав було запитувати комедіант, але Цезар, перебиваючи його, продовжував:

— Це вже я сам вирішу, на що краще зважитися...

— А що кажеш ти, божистий Юлію? До тебе прийшов я порадитися; тобі, якщо ти бажаєш, я охоче передам честь викриття змови, бо знаю, певний того, що Кай Юлій Цезар за це мене винагородить відповідно до величі своєї душі.

— Дякую тобі, Метробію, за ті почуття, що ти їх маєш до мене; дякую і за твій подарунок, але не через те, щоб мати від цього якусь користь, бо тобі доля судила бути власником таємниці, яку я дуже хотів би перевірити, щоб краще знати, що слід чинити надалі.

Метробій хитав головою на знак згоди, а Цезар тим часом вів далі:

— Іди до триклінія і там чекай на мене. Але дивись, нікому нічого не говори, — розумієш мене, Метробію? — ні щодо Фуррініного лісу, ні щодо нашої розмови, і щоб ніхто не знав, де я буду в цей час. За годину повернуся, і тоді вирішимо, що краще зробити для нашого рідного краю.

— Так буде все, як ти наказуєш, о Цезарю!..

— І ти будеш задоволений, адже я маю серце, що вміє віддячувати. Не дурно написано в книзі долі, що Кай Цезар вмере з чолом, уквітчаним лаврами.

Кажучи це, Кай Юлій увійшов у суміжну з книгозбірнею кімнату, покинувши Метробія в роздумі про ці

слова, згодом він повернувся, маючи під пахвою правої руки пенулю з ряднини темного кольору, що, мабуть, належала комусь з прислужників і позолочений черезплічник, на якому висів його меч. Скинувши з себе біле про бенькет убрання, Цезар підперезався мечем, обгорнувся в пенулю, покривши голову каптуром, а Метробієві знову наказав іти до триклінія, чекати на нього там і нікому нічого не базікати про глядіаторську змову. Одному з рабів Цезар наказав іти з собою; далі Цезар, вийшовши з свого дому, швидким кроком подався до переулку, на якому притулилася таверна «Венера з Цвинтарю».

Крім того дому, що Цезар мав на Палятині, він ще мав інший, в центрі Субурри. Там він в ті часи перебував частіше, щоб добути собі більшої популярності серед римської голоти, яка залюднювала цей квартал. Цезар частенько скидав з себе лятикляву, вдягався в звичайну туніку, бродив по брудних завулках Субурри та Есквіліна, щедро допомагаючи нещасним і полегшуючи їх долю. Цезар знав, як на долоні, усі ці завулки, що переповнені були паскудством, брудом. Через те, що таверна Венери з Цвинтарю була недалечко від Цезаревого буднику, але гарненького, отож він туди потрапив дуже скоро при мертвій тиші, яку порушували тільки подекуди вигуки, що виходили з таверни Лютації Моноколі.

Увійшовши до таверни в супроводі раба, Цезар пройшов по кімнаті, де звичайно збиралися повії, могильники, усякі ніби-старці і подібна наволоч. Тут точилося брудне пияцтво, подекуди заносилося на сварку. Цезар скинув очима на цей мотлох, а далі ввійшов до їдальні, де в тій хвилі помітив рудіяріїв та глядіаторів, що сиділи при одному столі, — їх було чоловіка вісім чи десять.

Цезар привітав цю компанію звичайним: «Здорові були» і сів разом з рабом на двох дзигликах у кутку кімнати.

Він наказав муринці подати два келехи з вином, а сам непомітно, перемовляючися слівцем із прислужником, спостерігав орлячим поглядом те, що було поміж глядіаторів, прислухався до їхньої розмови з найбільшою увагою, удаючи, що нічим не цікавиться і буцім отак собі оком блукає.

Спартак сидів поміж Кріссом і Окномао та іншими

глядіяторами. Лице йому було блідіше та задумливіше, ніж звичайно. За чотири роки, що минули після смерти Суллиної, тракієць помітно потовстів, на широкому його чолі з'явилася велика зморшка, що свідчила про великі турботи і думи, які мав Спартак.

Почувши Спартакове ім'я, він зрозумів, що отой велетень красунь, на обличчі якого аж сяли сила духу ясного, жвавий розум і велич, — що це й є Спартак, він бо його знав з чуток, а не з лиця.

Що більше вдивлявся Цезар в Спартака, то більш захоплювався ним, а це захоплення ще збільшувало симпатію, яку він відчув до нього з першого погляду. Проникливим зором геніяльної людини Цезар за кілька хвилин визнав, що Спартак людина високо обдарована, великих здібностей і народжена для великих вчинків.

Тим часом муринка Азур принесла два келихи вина: Цезар взяв один з них і поглядом велів рабові взяти другий.

— Пий! — наказав Цезар.

Поки ото раб пив своє вино, Цезар підніс келих до вуст і удав, ніби п'є, але справді й краплиночки в уста не взяв, бо Цезар звик пити саму воду. Трохи згодом Цезар підвівся з свого місця і наблизився до глядіторів.

— Вітаю тебе, славний Спартаче! Якщо Доля-Фортуна завжди сприяє тобі, бо ти на це заслужив, то чи не даси ти мені кілька хвилин на коротку розмову. Всі глядітори, яд один, втопили в нього очі, і кілька голосів тоном найбільшого здивування скрикнули:

— Кай Юлій Цезар!

— Юлій Цезар? — скрикнув і собі здивований Спартак, що багато за Цезаря чув, але ще ніколи його не бачив.

— Ну, тихо! — ласкаво промовив майбутній диктатор, а то завтра весь Рим говоритиме, що один із понтифіків тиняється по шинках Субурри та Есквіліну.

Тим часом Спартак стояв здивований, поглядаючи на красуня-юнака, що ще нічого не зробив великого, а проте ім'я його було відоме Римові й Італії. Постать йому була енергійна і мужня понад звичайних людей. Обличчя надиво гарне, очі орлині, будова гармонійна, велична.

Подивившись отак мовчки один на одного, рудіярій перший почав:

— Я назвав би себе найщасливішою людиною в світі, якби міг, шановний Каю, чим тобі прислужитися?

— Добре, якщо не буде для тебе прикро покинути на хвилинку цих молодців та піти зо мною до найближчого саду?

Глядіятори презирнулися поміж собою, нічогісінько не розуміючи, а Спартак радісно відповів:

— Навпаки, для мізерного і нікому не відомого глядіятора за велику честь буде пройти вулицею з одним з найшляхетніших та найзнаменитіших синів Риму.

— Сильні ніколи не бувають мізерними, — промовив Цезар, ідучи з їдальні до виходу, і на мигах дав зрозуміти рабові, щоб він його ждав.

— Нащо вже левові й сила тая, коли його в ланцюги заковано? — тяжко зідхнув Спартак, ідучи позад Цезаря.

Ці двоє надзвичайні парубки вийшли з таверни на вулицю і повернули праворуч. Вони поруч ішли мовчки, простуючи до того місця відкритого поля біля саду, де чотири роки тому глядіятори покарали на смерть пущенця Кая Верра.

Повний місяць сяяв, обливаючи своїм блідим і сумним промінням садки, городи, винниці, що пишно зеленіли поза садками, і всю ланів широчінь, а вона тягнулася аж до згірків Тускуляну та Ляція, що наче велетенські тіні здаля чорніли на обрії.

Там серед пустки, що була поміж домками край міста та Сервієвим Тулієвим овочевим садком, серед глибокої нічної тиші, Спартак та Цезар стали.

При блідому місячному сяйві ці дві постаті видко було здалека. Вони скидалися скоріше на дві мари, ніж на людей. Непорушні, мовчазні стояли вони і дивилися один на одного, неначе змагаючись взаємно помірятися, як представники протилежних принципів, представники двох різних прапорів — прапору деспотизму і волі.

Цезар перший порушив мовчанку.

— Скільки тобі літ? — спитав він Спартака.

— Мені тридцять і три роки, — відповів тракієць, дивлячись на Цезаря, наче хотів би вгадати, що той собі на мислі має.

— Ти тракієць?

— Авжеж!

— Я помітив, що тракійці завзято б'ються, а небезпека тая їм ані дуду.⁶⁸ А в тебе не тільки міць, не тільки відвага, але й вихованість, до того ти й людина освічена.

— А ти це звідки знаєш?

— Це сказала мені одна жінка. Та про це годі говорити, коли тобі, а надто справі, що ти собі її намислив, загрожує страшна небезпека.

— Я не розумію, про який намір, про яку небезпеку ти говориш? — спитав здивовано байдужим тоном Спартак, але сам зблід і, вражений трохи, подався назад.

— Я всенюк справу вашу знаю, й повір мені, що я зовсім не для того прийшов, щоб тобі пошкодити, а, навпаки, саме я хотів врятувати тебе. Хтось цієї ночі, сховавшись за дерево в лісі Фурріни, підслухав твої промови.

— Ганьба на вас боги! — скрикнув Спартак і з прокляттям на вустах зняв руки до неба.

— Цей шпиг ще не повідомив про це консулів, про цю таємницю, але, хоч я його й стримав на деякий час, він неодмінно ще сьогодні викаже на тебе; коли не цієї ночі, то завтра на світанку, і твої чотири легіони вони розпорешать, коли ті не встигли ще й зібратися, як слід.

Спартак був безмежно схвильований. Він схопив себе за рясне русяве волосся і конвульсійно рвав їх на клоччя. І неначе промовляючи сам до себе і мало не ридаючи, він говорив:

— П'ять літ каторжного скніння, надії, боротьби, праці, — і все це має загинути в одну мить! Кінець усьому. Не лишається вже ніякої надії для пригнічених. Та невже ж ми дійсно раби? Невже на віки вічні судилося нам нидіти, тягти животіння рабів?

З почуттям ніжності та співчуття, майже побожно, дивився Цезар на цю розпач, таку глибоку, болісну. Велетенська постать Спартака, поринута так у свої муки, його шляхетне обличчя, зворушили Цезаря. І от, озброєний своїм потужним генієм, Цезар, якого ніщо не могло здивувати, відчув величезний подив до цього глядача, що тільки з своєї святої любови до волі зміг утворити й підготувати діло, гідне грецьких та римських

героїв, з глядіаторів зумів організувати й підготувати військо на двадцять тисяч.

І все це зробив з упертістю віри, обачністю великого розуму, з відвагою, властивою високочесним душам. Наче пропасниця пронизала Цезаря; йому спало на думку, що коли б він мав чотири легіони, то за кілька літ він не те, що ствердив би своє панування в Римі, але підкорив би цілий світ.

А нарід? О, він не боявся б його, не ненавидів би, як Сулла, ні! Для дрібних честолюбних замахів патриціанської партії він був би грозою, для простолюду був би божищем.

Отак обидва мовчали кілька хвилин: один у болісному відчаї, другий — в честолюбних мріях, втупивши збентежений погляд свій у снігову верховину Альбанських гір.

Спартак промовив перший. Він раптом схаменувся, грізно брови насупив і сказав з дикою могутністю й рішучістю.

— Ні, присягаюся громом Юпітера-Вигубника, цього не буде! Ні!

— Що ж ти зробиш? — спитав Цезар і теж, кажучи це, отямився.

Спартак пильно вдивився своїми блискучими очима в Цезареві очі, що знов дивилися розважно й спокійно, і, хвилину подумавши, спитав:

— А ти, Цезарю, як маємо тебе вважати, чи за приятеля, чи за ворога.

— Я хотів би бути першим, та ні за що не буду другим.

— Тоді ти можеш зробити для нас усе: наш порятунок у твоїх руках.

— Цебто?

— Віддай на нашу волю людину, що дізналася про нашу таємницю.

— От тобі й маєш! Я, римлянин, допоможу повстати рабам усієї Італії на шкоду Римові? Невжеж не личило мені стати на заваді повстанню.

— Правду кажеш: я й забув, що ти римлянин.

— І прагну, щоб увесь світ римлянам належав.

— Виходить, що й ти є втіленням тиранії латинського народу над усіма народами землі?

Цезар, що очі йому блиснули радіщами, усміхаючись промовляв до Спартака.

— Що в мене особисто на думці, того ніхто не знає, та, мабуть, що я й сам не знаю. Мені треба роздобути ще одну силу, щоб я міг вилетіти з свого гнізда шукати щастя-долі собі. Але ти, Спартаче, що дивно-уперто і свідомо, як великий ватажок, зібрав рабів і збив з них добре військо, розподілив на легіони, підготував їх до помсти, — скажи мені, що ти маєш на мислі, Спартаче?.. Чого ти доходиш? .

— Чого я хочу дійти? — промовив рудіярій, і очі йому заблищали непереможною пристрасстю, — я хочу зруйнувати цей розпусний римський світ, а з його руїн викликати незалежність народів. Я гадаю геть скинути ганебні закони, що одну людину роблять рабом другої і наказують, і вимагають, щоб двоє людей однаково народжених, обдарованих однаковою силою і однаковим розумом, щоб один порав не свої лани, а другої людини, що марудиться собі в гультьяїстві та лінощах. У крові гнобителів я хочу втопити стоголосий стогін пригноблених, розбити кайдани нещасливих, що їх підбили римляни. Я хочу спалити всі амфітеатри, де подібний до звірів люд, що нас називає варварами, тішиться дикою різаниною людей, народжених для розумного життя. Я хочу побачити скасоване на землі рабство і схід блискучого сонця волі. Я шукаю волі, я прагну її, волі для окремих людей і народів, більших і менших, сильних і кволих, волі, миру, добробуту, справедливості, всього того щастя, що безсмертні боги дали людям, щоб вони користалися ним на цій землі.

Цезар слухав Спартака уважно як скам'янілий і тільки тонка усмішка співчуття й жалю блукала на його устах. А коли Спартак скінчив свій монолог, Цезар спитав, похитуючи головою:

— А потім, цнотливий мій мрійнику, а потім?

— А потім панування права над силою, розуму над пристрасстями, — відповідав рудіярій, на його осяйному обличчі, як у дзеркалі, відбивалися шляхетні й високі почуття, що хвилювали його душу, — а потім рівність прав усіх людей, братство народів, перемога чесноти в світі.

— Бідний мрійнику! Невже ти віриш у можливість усіх цих теоретично чудових речей? — мовив Цезар насмішкувато-жалісливим тоном. — Бідний ти, мрійнику!

Він трохи помовчав, а потім забалакав:

— Послухай мене, Спартаче, добре зваж мої слова, їх диктує тільки любов, що ти на мене її нав'язав, куди сильніша й серйозніша, ніж ти думаєш собі; Цезар бо не так легко уділяє свою любов, а ще менше пошану. Намір, що ти його задумав—недосягнена мрія, порожня химера як з тієї мети, що ти затявся її дійти, так і з тих засобів, що ти ними орудуєш.

Спартак хотів говорити, але Цезар, його спинивши, продовжував:

— Не перебивай мене, навпаки, послухай: буде для тебе краще, через це я й прийшов до тебе. Щоб твої двадцять тисяч глядіяторів могли занепокоїти Рим, ти й сам напевне цього не думаєш. Інша річ, якщо ти покладеш надії на численних рабів, які, приваблені гаслом волі, підуть під твої прапори. Припустімо, що рабів цих прийде до тебе сто, сто п'ятдесят тисяч — чого звичайно ніколи не буде, — зберуться вони, ти запровадиш серед них залізну дисципліну; будуть битися вони надиво хоробро, очайдушно, але що ж з цього?

Невже ти гадаєш, що вони зможуть битися супроти 400.000 легіонерів, що перебувають у себе вдома по всій Італії? Вони перемогли царів Азії й Африки. Як власники і громадяни, вони з незвичайною відвагою битимуться проти вас, проти рабів і всіх, хто бажає щастя, але хто, на їх погляд, репрезентує собою такі ідеї, тріумф яких є повна руїна їх добробуту? Ви будете битися з розпачу, вони — з інстинкту самоохорони; ви — щоб добути прав, вони — щоб зберегти те, що мають; хто вийде переможцем, — немає ніякого сумніву. Численніші — вони знайдуть підтримку в кожному місті, в кожній муніципії, а ви скрізь матимете ворога. Вони матимуть до свого розпорядження багатства громадської скарбниці, а ще більш багатства патриціїв, славу римського імені, мудрість і досвід полководців, інтереси усіх міст і усіх громадян, численні кораблі республіки, допоміжне військо всього світу. А твоєї хоробрости, твого завзяття, твого розуму чи вистачить на те,

щоб довести до ладу, дисциплінувати варварські зграї дикі, різних країн і народів, без минулої слави, без спільних інтересів, не обізнаних в тій меті, до якої ви прагнете? Я дуже мало це припускаю, певніше — це річ неможлива. Ти — я це визнаю — народився бути великим полководцем. Ти зможеш, намагаючись, прикрити дефекти твого війська, як прикривають рани на тілі, щоб не дати ворогові покладати надії на перемогу. А проте, чи зможеш ти своєю мудрістю й відвагою перемогти?

— Що ж з цього?—скрикнув Спартак безтурботно,— вмру славною смертю за святу справу. Кров, що ми її хочемо пролити, запліднить засів волі, позначить нове тавро ганьби на чолі гнобителів, викличе месників численних, залишить нащадкам найкращу спадщину — волю.

— Високе самовіддання, але даремна жертва. Я тобі показав, як засобів, що ти маєш їх в своєму розпорядженні, не досить, щоб дійти мети. Тепер я доведу тобі, що ця мета є омана, мрія, якої ніколи людство не досягне; зовнішньо вона наче б жива особа, але чим ближче до неї підходиш, тим далі вона від тебе, тобі здається, що її ось-ось схопиш, а вона тобі зникає. Від того часу, коли людина залишила ліс і почала жити громадою, зникла воля і з'явилося рабство, і всі закони, що обмежують права особи на користь громаді, є замах на волю. Скрізь, завжди найсильніші і найхитріші панують над натовпом, і плебеї готові їм коритися. Цьому ж законові підлягають і держави навіть з найкращим ладом, бо це закон людської природи. Теби, Спарта й Атени цьому найкращим можуть бути доводом. І в нашій римській республіці, заснованій на владі народу, ти бачиш, як всім опановує невеличкий гурт патриціїв: вони мають багатства, а через це і силу; вони є і спадкоємцями влади в республіці. Хіба вільні 400.000 римських громадян, що мають хліб і притулок, куди вони ховаються зимою. Вони раби наймерзенніших патриціїв, що купують їх голоси. Право голосу — ось єдина спадщина, єдине багатство цих голодранців світу. Отже воля — пусте беззмістовне слово, що має відгук в душі людства і радує навіть тоді, коли воно веде власне до тиранії. Я, бачиш, Спартаче, страждаю від зухваль-

ства, пихи цих патриціїв, страждаю від муки і злиднів цього бідолашнього плебсу, але бачу, що на руїнах одних можна побудувати добробут других, і що обмежити могутність касти олігархів — це значить потурати пристрастям плебсу, але це можна робити тільки залізною волею, маючи вищу владу. А як людина людині є вовк, як людству призначено бути поділеним на вовків і ягнят, на шуліків і голубів, на гнобителів і пригноблених, я вибрав собі розв'язати важку проблему, якщо пощастить мені її виконати: захопити владу і змінити долю двох партій — гнобителів зробити гнобленими.

— Отже ти, о Цезарю, в цій частині тієї самої думки, що і я.

— Так, я маю велику жалість до рабів, і до глядіаторів, бо я не виношу, коли їх варварськи вбивають під час народніх грищ, щоб потішати звірячі інстинкти плебсу, але для досягнення мети, до якої я прагну — якщо зможу досягти — спритність мені більш до владобудування ніж насильство, моторність краще за силу, сміливість і розсудливість для мене мають бути поєднані на небезпечному шляху. Я відчуваю, що мене призначено досягти величі, і маю й мушу досягти і досягну. Через те, що мені потрібно використати всяку силу, що зустрічаю на своїй путі, як тій річці, що приймає до себе усі струмочки і мчить воду в море, так і до тебе звертаюся я, Спартаче, велетень духа і великого призначення, і кажу тобі: хочеш залишити безглузду думку неможливого повстання і стати за помічника й товариша Цезаревої фортуни? За зірницю я маю собі Венеру, мою праматір, що веде мене стежкою життя і вказує мені моє призначення. Рано чи пізно я правитиму провінцією, легіоном і переможу, подолаю, буду за консула, зрушу трони, завоюю народи, подкорю нації...

Цезарева промова дихала надзвичайним завзяттям. Обличчя його здавалося сяло від блискавичного світла його очей.

Його схвильований голос, становчий і переконаний тон надавав усій його постаті такий величний, імпазантний вигляд, що навіть Спартак піддався їх чарам та принадній силі.

Цезар спинився на хвилину. Тоді Спартак, визволив-

шися від його впливу, що вочевидь Цезар на нього справив, спитав терпким голосом:

— А далі?

У очах Цезаревих спалахнуло полум'я невимовного блиску. Мертво-блідий, схвильований, тремтячим голосом, але самовпевнено він відповів:

— А потім... панування над світом!

Прийшло до короткої мовчанки, бо в цих словах виявилася ціла вдача майбутнього диктатора. Ціле своє життя, від найранішого юнацтва, духу йому додавала ота єдина думка. Вона було вбирала в себе очі його і в щасливі й злі години, скеровувала кожний чин його, кожне слово. Щоб здійснити її, він уживав увесь свій хист, геніяльний розум і владну волю.

— Відкинь цей намір, — промовив Цезар, трохи згодом, знову ставши безтурботно-спокійним. — Він уже розбитий у пуп'янку. Метробій не сьогодні, то завтра викаже на вас консулам. Переконай своїх товаришів перетерпіти це лихо, щоб лишилася їм аби там яка надія обороняти свої права законно, а не збройно отак⁰⁰. Будь мені приятелем і ти будеш учасником моїх великих намірів. Ти станеш за проводиря відважних смільців, і твоїй надзвичайній прирощенній кебеті відкриється величезна арена.

— Ні, неможливо!—одрубав Спартак.—Велика і щира тобі, о Каю Юлію, подяка за ту шану, що ти мені зробив своєю пропозицією; я мушу йти своєю дорогою, не можу й не хочу лишати моїх товаришів. Якщо на Олімпі безсмертні боги керують призначенням людей, якщо там — бо тут не маю більш пристановища — справедливність ще існує, наша справа не загине; якщо люди і боги битимуться проти мене, як той Аякс, я битимуся люто, уперто, широко.

Знову Цезар відчув подив до цієї мужньої постаті: він простягнув руку Спартакові і, міцно стискаючи її, промовив:

— Нехай буде, як тобі до вподоби. Ти такий небоязкий, що я пророкую тобі щасливу долю. Цього вечора, гадаю, твій намір буде зруйновано. Отже поквася до Капуї. Я не можу, не маю права перешкодити Метробієві повідомити консулів про змову, — біжи, може

фортуна допоможе тобі бути там раніше від тих, кого пошле туди сенат. Прощай!

— Хай березуть тебе боги, Каю... і... прощай!

Понтифік і рудіярій знову стиснули один одному руки і мовчки з неоднаковим настроєм спустилися назад безлюдним заулком, що привів їх знову до овочевого саду. Скоро вони повернулися до таверни «Венери з Цвинтаря». Цезар заплатив за своє вино і пішов не поспішаючи до своєї господи в товаристві раба.

Спартак зараз же покликав своїх товаришів, дав кожному з них з гарячковою поспішністю наказ, що вважав його за найдоцільніший. Кріссові він доручив подбати, щоб приховати всі позначки змови серед римських глядіаторів. Арторідже мусів в тій хвилі летіти в Равенну до Граніка. Спартак та Окномао скочили на двох добрих коней і погнали з усієї сили з Капенської брами просто до Капуї. Від скарбниці «Сп і л к и п р и г н о б л е н и х» вони одержали п'ять талантів, щоб, якщо треба буде, роздобути на свіжих коней.

Цезар, повернувшись додому й увійшовши до триклінія, дізнався, що від Метробія і місце холодне. Добре узливаючи фалернське, комедіант знову загорівся патріотичним запалом. Те, що довго забарився Цезар, навіяло на міма жаж, і він розпустив ґембу, що, мовляв, боїться за Цезаря, щоб з ним якого лиха не скоїлося. От через те, як він буквально висловився, він піде п р о с т о, але воротар бачив, які викрутаси виробляв актор ногами — щоб, пішовши до консула, врятувати республіку. Глибоко замислений, Цезар довго простояв.

Потім ніби отямився, пішов до спальні і прошепотів, лягаючи до ліжка.

— Глядіатори і сенатські послы полетять наввипередки: хто з них приїде перший.

А трохи подумавши, додав:

— Як часто-густо буває, що від якоїсь дрібнички залежить велика подія. От тепер усе залежить від коня...

Розділ X

ПОВСТАННЯ

Капуя, багата, чудова й розкішна столиця Кампанії, цієї найродючішої, найквітущої, найкращої італійської провінції, у ті часи, коли відбувалися описані нижче події, вже втратила свою давнішню пишноту, яка перед походом Ганнібала на Італію мірялися з найбагатшим блиском Картагену й Риму.

Заснували її, правдоподібно, осці щось за два століття до походження Риму на чудових берегах Вольтурно. Від наймення цієї річки називали, мабуть, також і місто Вольтурном. Потім протягом трьох століть вона була столицею додекархії, тобто конфедерації дванадцяти міст, заснованих в країні, що її етруски завоювали у осців, авзонів і арумів. Етруски були найцивілізованіший і найкультурніший нарід. Вони поширювали цивілізацію в Італії задовго до того, як туди пройшла грецька культура. Після трьох століть, а саме 332 римського року, етруски, ослаблені й розбещені втіхами місцевости й неба, зіпсовані своїми звичаями, підпали напівдиким гірнякам сусіднього Самнія, які зайняли територію, опанували переможені приморські міста і, мабуть, Вольтурно назвали Капуя, ім'ям одного із найхоробріших своїх ватажків.

Століття опісля, постійна боротьба поміж самнітами, володарями Кампанії, що були й собі вже знесилені дикими наступами сусідніх Пеннін, притягли до цієї місцевости переможних римських орлів, що вже підкорили собі більшу частину Італії і покликані, як спільники народів Кампанії, оселились у цій розкішній провінції, яка, зберігаючи формально свої муніципалітети й номінальну незалежність, перетворилась у провінцію

римську. Капуя, куди збігалися численні римські громадяни і патриціанські фамілії, щоб втішитися скарбами розкішної весни, зросла швидко населенням, багатством і блиском.

Коли Ганнібал переміг римлян при Требії і Тразімено, а потім розбив до ноги при Каннах, Капуя стала спільником переможця, що зробив це чудове місце базою усіх своїх наступних військових операцій. Але скоро Ганнібала було подолано, як стала занепадати й Капуя, що підпала знову римлянам, які котрих мешканців забили, котрих вислали, котрих продали і заселили її гірняками та хліборобами околичних місцевостей, а ці залишилися вірними Римові й підтримували його.

З того часу минуло вже 138 років, і всемогутній прокторат Суллін і колонії його легіонерів, що він побудував навколо Капуї, повернули цьому місту до певної міри добробут і багатство давніх часів. Місто це із своєю стотисячною людністю, було обнесене грізним муром замковим, що простягався на шість миль навкруги, і прикрашене розкішними вулицями, пишними храмами, палацами, термами (лазнями), щождо амфітеатрів, граціозних портиків, багатих базилік, то Капуя не тільки мірялася матеріальною красою з Римом, але й перевершала його своєю природою, бож над Капуєю завжди у вічній усмішці неба сяло м'яке повітря, а природа така щедра, як не була на семи горбах, що на них підіймалося горде й вічне місто Ромулове.

Двадцятого лютого 680 року від збудування Риму, коли в Капуї вже сонце сідало, поволі розливаючися в рожевих червоних і білих хвилях купчастих хмарок, позад верховин згірків, що через Лінтерно сходили до моря, в місті гуділа звичайна вулична метушня, та метушня народу, те стовпище перехожих на перехрестях, що таке природне перед вечором, коли робітники кидають роботу, крамнички нашвидку зачиняють, хто виходить, а хто вертає додому, і день, повний руху й жвавого життя, має незабаром дати місце нічній тиші й спокоєві.

Городяни усякого віку й стану, що товпилися вздовж широкої і чудової Альбанської вулиці, яка від брами Флювіяльної до брами Беневентської перетинала місто майже надвоє, спинялися й дивилися у дві оці, як мані-

нул з десяти верхівців їхав на чолі з декуріоном. Вони прилетіли Аппіевою дорогою чимдуж; коні вкрилися болотом і пилом, хропли вони гарячою парою, а весь запряг був у милі, це якнайвиразніше свідчило, як прудко вони їхали. Безперечно на них покладено було якесь важливе доручення.

— Присягаюся скіпетром Юпітера Тіфатінського!.. — казав один літній громадянин служнику юнакові, з яким він ішов, — я не бачив, щоб так швидко їхали від того часу, як посланці привезли звістку про Сулліну перемогу при храмі Діяни Тіфатінської над консулом Люцієм Норбоном.

— Цікаво, які новини везуть нам верхівці? — спитав хлопчик.

А якийсь коваль, скидаючи забруднену шкіряну лепілку, яку носять звичайно ремісники цього фаху, кинув так, ніби абияк:

— Та здається, ніби вони з Риму їдуть.

— Чи не скоїлося там чогось новенького?

— Чи не загрожує часом нам якась небезпека?

— А може це наш намір відкрито? — ледве чутно, увесь зблідши, сказав молодий глядіятор своєму товаришеві.

Тим часом декуріон проїхав мало не цілу Альбанську вулицю і з своїми десятима верхівцями, змученими і до смерти стомленими довгою подорожжю, завернув у другу чудову Сеплязійську вулицю, де була сила крамниць парфумів, різних пахощів та есенцій, що їх постачали купці римським і всієї Італії матронам. На половині цієї вулиці стояв Меціїв Лібеонів будинок, він бо, як префект міста, урядував у Капуї іменем римської республіки.

Тут спинилися десять верхівців, а декуріон, злізши з коня, зійшов на портик і зажадав, щоб у тій же хвилі його відведено до префекта, бо декуріон мав йому передати негайні листи римського сенату.

Вмить навколо цих десяти верхівців зібрався чималий натовп цікавих. Але настирливі розпитування гулящих капуанських городян вийшли ні на що: салдати відповідали знехотя й невиразно. Їм пощастило дізнатися тільки, що верхівці приїхали з Риму, а чого саме, чому так швидко і в якій справі, це ані трохи не вияснилося.

Вони дивилися на жалісне становище, до якого до-гою і стомленою подорожжю доведено було людей і їх коней, і балаканиною хотіли довідатися від салдатів причину приїзда озброєного маніпула та чому вони примушені були їхати так швидко. Але салдати аж ніяк не виявляли бажання розповісти про мотиви цієї їхньої експедиції.

Раптом з префектового дому вийшло декілька рабів і похапцем розбіглися по Сеплязійській вулиці.

— Еге, — скрикнув хтось, — це так що не жарти!..

— Та мабуть чималеньке собі діло, найвищі боги!..

— Диви, диви, як чкурнули префектові раби, наче олені від псів!..

— Еге, справа кепська!.. Що й казати!

— Ясно, куди ж оті навіжені побігли?

— Ось сюди!

— Щоб дізнатися, — промовив один продавець пахощів, товстий, гладкий червоний чолов'яга; він вийшов із своєї крамниці, проштовхався наперед, палко бажуючи щось дізнатися, — я б охоче дав десять пляшечок моїх рожевих пахощів.

— Маєш рацію, Кальмізію, — відповів якийсь громадянин, — маєш рацію. Тут безперечно трапилось щось дуже важливе, адже ми, власне ми, що найбільш зацікавлені у цьому, нічогосінько не знаємо, а це надто неприємно.

— А ти гадаєш, що загрожує нам якась небезпека?

— Авжеж! Невжеж бо ти думаєш, що сенат отак ні сіло, ні пало пожене, як дідько вітри, цілий загін верхівців?

— Присягаюся крилами Іриди, божої побігайки, що це я бачу?!

— А де?

— Та на розі Альбанської.

— Крий нас сила вищих богів, — покрикнув продавець пахощів весь блідий.

— Еге, та це військовий трибун!

— Диви!.. це він самий... Тіт Сервіліян!..

— Диви, як він стриже за префектовим рабом!

— Але що ж це таке буде?

— Бережи нас, Діяно!

Тоді якраз, як ото салдатський трибун Тіт Сервіліян входив до префектового дому, а на Сеплізійській вулиці в тіснішу юрбу збивався великий гурт цікавих та й уся Капуя не жартома вже хвилювалася, — вздовж водогону, що Капуї подавав воду з сусідніх гір, наближалося двоє задиханих, стомлених, блідих, в болоті, густо порохом вкритих, двоє парубків величезних на зріст, велетні будовою. З убрання і зброї легко можна було одразу признати в них двох глядіяторів.

Не були Спартак і Окномао, які виїхали з Риму вночі з 15 на 16 того ж місяця і, міняючи коней на кожній поштової станції (*mansiones*), швидко долетіли до Сесси Пометії.

Тут їх наздогнав декуріон з десятьма вершниками, що поспішали до Капуї сповістити префекта про глядіяторське повстання. Тому два глядіятори примушені були зректися не тільки помінати коней, а залишили Аппієву дорогу й поїхали дорогою суміжною.

Проте, їм пощастило купити на хуторі двох коней; і вони з надлюдськими зусиллями, з невтомною і незломною енергією поїхали путівцем. Вони то блукали, то надолужували загублений час, прямуючи навпростець полем, де Аппієва дорога робила кут, або заворот, що здовжувало подорож римських верхівців. Кінець-кінцем, їм пощастило вступити на дорогу, якою Ателло йшов до Капуї.

Здавалося, що вони близькі були своєї мети. Вони гадали собі на кілька годин випередити сенатських гінців, що було все одно, що одержати повну перемогу. І от за шість миль від круч, звідки витікає Клянній, за сім миль перед Капуєю, кінь, що на ньому летів Спартак, змучений до снаги, впав разом з вершником. А він, щоб здержати бідну тварину, обхопив її шию руками, але даремно, кінь бехнувся об землю, згріблиши під себе рудіярієву руку, та так сильно, що з рукою зробився жорстокий звих.

Але Спартак не вважав на жаский біль, навіть обличчя йому не виявило шаленого страждання, тільки легенька конвульсія, що пробігала коло очей, показувала на його нестерпучі страждання. Але для цієї мужньої людини фізичний біль був ніщо проти тривожних думок, що

рвали йому душу. Його опанував розпач після цієї останньої пригоди. Він сподівався прибути до школи Лентула Батіята на пів години перед своїми ворогами, а замість того вони його випередили і, коли вони приїхали вже до Капуї, Спартакові довелося побачити руїну всієї будови, що її роблено майже з нічого протягом п'яти літ незломної упертої праці він у неї поклав усю душу свою.

Звівшись на рівні ноги, Спартак навіть не подумав про звих, глибоко зідхнув, наче ревнув поранений лев, і скрикнув розпачливо сумно:

— Присягаюся пеклом!.. Загинуло все!..

Тим часом Окномао, ізстрибнувши з свого коня на землю, підбіг до Спартака і почав обмацувати його руки й ноги, щоб узнати, чи не трапилось товаришеві зазнати якихось ушкоджень тоді, коли він падав.

— Як! що ти кажеш? Хіба може загинути свята справа, поки в нас руки не в кайданах і ми ще в силі рубати мечем голови з плечей?

Спартак мовчки стояв, потім, позирнувши на коня Окномао, промовив:

— Сім миль! Тільки сім миль лишилося нам... Невжеж ми не доїдемо своєчасно, щоб вони були прокляті ці злі сили? Якби твій кінь подужав витримати на собі подвійну вагу і провезти нас ще три-чотири милі, то решту віддалі ми швиденько відкатали б пішки. У запасі ми проти наших ворогів маємо цілу годину, а коли зміркувати, що в них пропаде принайменш година, коли посланці, приїхавши до Капуї, обговорюватимуть заходи, щоб виявити наш намір, то в нас є ще година.

— Це до діла, — відповів германець. Потім, подивившись на свого коня, він додав:

— Тільки ледве чи ця бідна худобина здужає нас хоч дві милі пронести.

Глядіятори швиденько оглянули коня і побачили, що він нікуди негодящий: від туші парувало, кінь засапався до аж-аж, боки важко піднімалися й падали. Не важко було пересвідчитися, що ця нещасна тварина ось-ось здохне. Примусити її везти понад силу, — це все рівно, що ризикувати потрошити не тільки руку, а й ноги, голову. Отож, трохи поміркувавши, вони вирішили зовсім покинути коняку і попрямувати до Капуї пішки.

З якою гарячковою тривоگو, з якою щирістю ці двоє стомлені, змучені, голодні кілька день парубки взялися бігти дорогою до Капуї, — важко переказати. Мовчазні, бліді, із засмученими, спітнілими обличчями, вони йшли так надиво швидко, що не минуло й півтори години, як вони опинилися біля міської брами.

Тут вони спинилися на хвилинку, щоб звести дух і трохи відійти, дбаючи про те, щоб не звернути на себе уваги вартівників, а цього найголовніше й боявся Спартак. Він припускав, що вони вже могли одержати наказа стежити за тими, що входять, і затримувати людей підозрілої поведінки й вигляду.

Коли Спартак і Окномао входили до Капуї, вони вдавали з себе людей безтурботних і оскільки можливо непомітних, тихих, спокійних. І тоді, як у своїх вчинках і рухах вони виявляли ось це, в душі обоє хвилювалися, серце їм сильно билосся, вони тремтіли й відчували, що з чола їх стікали холодні краплі поту, як наслідок їхніх невимовних турбот, які збурювали всі їх розумові здібності.

Спартаківі, якраз в ту хвилину, коли вони входили під склепінням міської брами, спало на думку, що їх не пропустять. Вмить він схопив рукою меча. Йому промайнула думка, як останній засіб, прожогом напасти на сторожу і в кілька хвилин позабавити, поранити, розігнати, а потім щосили побігти до глядіаторської школи. Щодо успіху цього нападу, рудіярій не мав ніякого сумніву: він добре знав, чого вартій він, чого вартій Окномао, бож дванадцять легіонерів, в більшості старі й інваліди, не могли протистати швидким ударам цих велетнів.

Цей очайдушний спосіб був, як останній, до якого мав вдатися тракієць. Найближаючись до брами, його безбоязне серце, що ніколи з переляку не тріпотіло, хоч бачив він смерть віч-на-віч може з тридцятіро раз, це чесне серце було спокійне навіть, коли б стрілося з найстрашнішою небезпекою, але тепер це найшляхетніше серце колотилося в його грудях з такою силою, що йому здавалося, ніби в грудях луснула якась жила.

Двоє вартівників спали, витягнувшись на двох невеличких дерев'яних лавках, трое ще грали в кості, сидячи карачки на невеличких сходах, що виходили на вал

міського муру, кінець-кінцем, решта двоє, а з них один вилежувався від нічого робити на всю довжину лавки, а другий стояв, позіхали, балакали собі абищо, з явним наміром поглузувати з громадян, що повз них проходили.

Глядіяторів випередила старенька селянка, що несла кілька невеликих кружків м'якого сиру (*casus mollis*) в кошиках з шелюги (*fiscellae*). Коли вона, так чимчикуючи собі, входила в місто, один з вартівників, отак, щоб язика поточити, промовив:

— Гей ти, стара відьмо, чого так зараня повзеш на базар?

— Нехай бережуть вас боги! — відповіла вона їм тихо й сумирно, йдучи собі далі.

— Подивись но на це старе одоробало, скажи мені, — промовив насмішливо другий легіонер. — Чи не нагадає тобі її лице папіруса, що зморщився від вогню?..

— Ні за що не їв би її сиру, хоч би вона мені доплатила більш за 20 сестерцій!..

— Ану її к бісу, прокляту стару відьму, — гаркнув один з тих, що грали в кості, люто викинувши на сходи дерев'яну мисочку (*fritillus*), з якої на землю розсипалися кості (*tessera*). — От, проклята!.. утрете потрапляю на рівне число!.. Проклята псино!..

Якраз у цю мить Спартак і Окномао, з серцем, що колотилося в грудях, мертво-бліді, дбаючи про те, щоб їх не помітили, ввійшли в браму. Один з вартових крикнув їм услід:

— А це почет отієї старої псини!

— Присягаюся всемогутнім Юпітером, обидва ці шельми глядіятори — з синіми, виснаженими пиками, наче з пекла вилізли.

— А щоб їх розірвало, диких звірів! От падло прокляте! — знову заревів легіонер, що йому не щастило в грі і почав трусити мисочку, щоб напасти на щастя.

Спартак і Окномао йшли собі тихесенько і вже перейшли через першу аркаду брами; поміж виїмками цієї аркади вгорі було привішено на ланцюгах залізні спускні ґрати (*catagasta*). Глядіятори пройшли просвіт, де були сходи, що ними треба було йти на площадку міської брами і до помешкання вартових легіонерів. Вони вже збиралися вийти другою аркою, після якої

була вже справжня брама, коли це раптом з міста їм назустріч іде центуріон у супроводі тринадцяти легіонерів, у повній зброї, шоломах, панцерах з тарчами, списами, мечами, дротиками.

Центуріон, що їхав спереду, узброєний теж до зубів, наче йшов воювати, держав у руці жезло (*vitis*), що свідчило про його гідність і, майнувши тим клейнодом, скомандував:

— До зброї! (*age ad arma*).

Вартові легіонери раптом зірвалися на рівні ноги, почувши команду. Тільки тепер можна було помітити розгاردіяш і метушню в караулі. А в тім майже всі надиво вишикувалися, як і належало.

Тим часом Спартак і Окномао, коли їм дав знак центуріон, спинилися, з розпаччу в серці відступили кілька кроків назад, ізирнувшись між собою. Якраз у цій хвилі рудіярій стримав германцеву руку, що сягнула вже по меч.

— Так от як ви вартуєте, лежні чортові? — гаркнув суворо центуріон до сторожі при глибокій тиші, що відтепер запанувала в коридорі. — Ось як ви вартуєте, медарі!

Кажучи це, він своїм жезлом добре огрів двох легіонерів, що спали на лавках і що не встигли підвестися і вишикуватися.

— А ти, — додав центуріон, звертаючися до декана, що, збентежений, вийшов з лінії і стояв ліворуч на своєму звичайному посту, — Лівію, ти зовсім не виконуєш своїх обов'язків і дисципліни! Я позбавляю тебе права начальникувати. Ти підлягатимеш Люцієві Медінієві, деканові нового загону, я бо його сам привів, щоб зміцнити варту біля цієї брами.

— Глядіятори — долав центуріон трохи згодом — загрожують повстати. Із слів, що ми чули від посланців римського сенату, це повстання може повернутися не на жарт. От чому маєш спустити ґрати, зачинити браму, стояти на варті без перерви як на війні, поставити вартових і поводитися так, як коли загрожує велика небезпека.

Поки Люцій Медіній, новий начальник вартового загону, наказав своїм двадцяти чотирьом легіонерам вишикуватися в два шереди, центуріон звернувся

до Спартака й Окномао і спитав, грізно насупивши брови:

— Що за одні? Глядіятори?

— Глядіятори, — спокійно відповів Спартак, хоч у душі йому клекотіло, і важко йому було ховати розпач і тугу душі своєї.

— Розуміється з Лентулової школи?

— Ні, помиляєшся, шановний Попілію, — відповів Спартак, і в очах йому блиснув світлий промінь, бо він зміркував, що не все ще втрачено, — ми служимо префектові Мецієві Лібеонові.

— Ти знаєш мене? — спитав центуріон Спартака.

— Я багато разів бачив тебе в домі мого пана.

— Справді? — промовив Попілій, стараючися добре вдивитися в глядіяторів. Проте в темряві, що панувала навкруги, він міг розрізнити тільки високий зріст, але облич їхніх не розпізнав. — М... м... мені, справді, здається...

— Ми двоє германців. За велетенський зріст нас узяла до себе служити Лелія Доміція, шляхетна римська матрона, Мецієва дружина. Ми завжди носимо її палянкін.

Спартак, що прожив в Лентуловій Батіятовій школі в Капуї чотири роки, розуміється, притягнув до участі в С п і л к у п р и г н о б л е н и х і тих небагатьох глядіяторів, що належали до патриціянських фамілій цього міста, от чому він добре знав двох германських глядіяторів велетенського зросту, що належали префектові Мецієві Лібеонові, всі порядки й звичаї в його домі були теж добре відомі тракійцеві. Легко, отже, зрозуміти, з якою радістю, скориставшись з темноти, Спартак вхопився за цей єдиний спосіб викрутитися з лиха, що лишився йому серед руїни його намірів.

— Правильно! — скрикнув центуріон, — ти правду кажеш!.. Тепер я теж вас обох пригадую...

— Навпаки... уяви собі!.. я пригадую, що зустрів тебе один-єдиний раз, — додав наївно Спартак, — смерком біля дверей Тіта Сервіліяного дома, що урядує як трибун. Ми туди на ношах якраз віднесли Доміцію! Ох ці таємничі прогулянки нашої пані! І частенько таки бувають вони!..

— Та чи замовчиш ти, кімврська бестіє! — скрикнув

Попілій, бо йому не по душі було, щоб в присутності легіонерів отак говорили про непристойну і всім відому повідінку префектової жінки.

Трохи згодом, коли глядіятори трохи заспокоїлися, центуріон спитав:

— А тепер звідки ви йдете?

Одну мить вагався Спартак, але зараз же зметикуював, в чім річ, і відповів цілком натурально:

— З кумської вілли нашого пана. Туди допіру вчора ми відвозили коляси з пановим коштовним начинням.

— Добре, — з хвилинку подумавши, відповів Попілій, — а ви нічого не знаєте про заколот, що хочуть знати глядіятори з Лентулової школи?

— Та відки ми й знали б? — відповів Спартак тоном дурника ніби вперше чує про таке. — А якби навіть задиркуваті, бунтівливі Лентулові учні вигадали зробити якусь там дурницю, вони напевне нам не сказали б, аджеж вони нас ненавидять за те, що ми так добре почуваємо себе у нашої ласкавої пані.

Мова Спартака була така щира, що цілком переконала центуріона. А проте трохи згодом він знов загудів:

— У кожному разі, коли справді сьогодні вночі нам загрожує страшне повстання, — мені властиво смішним здається глядіяторське повстання, — але досить... якщо справді... мій обов'язок бути обережним і зробити все, що від мене залежить. Отже наказую вам зараз же віддати свої мечі... І хоч ваш ласкавий пан Мецій до вас ставиться гарно, краще, ніж ви, як наволоч, того заслуговуєте, проте ви глядіятори, нарід нечесний, здатний на все... Зараз же віддайте ваші мечі!..

Коли центуріон дав цей наказ, палкий Окномао ледве не попсував всі Спартакові зусилля й мало не занепастих усю справу.

Германець скажено вихопив свій меч, але Спартак правцею стримав його, виймаючи з піхов свій власний меч; як це було йому важко, але він з пошаною подав обидва мечі центуріонові і, щоб Окномао не зробив якої вихватки небезпечної, сказав хутенько:

— Не добре, Попілію, робиш, коли вважаєш нас за людей непевних. Наш пан, мабуть, не подякує тобі

за те, що ти оце зробив. Та як знаєш. Ось наші мечі, і дозволь нам повернутися до Мецієвого дому.

— У тім, що я зробив, перед паном твоїм я відповідатиму. А тепер обидва геть мені сперед очей!

Спартак стиснув праву руку Окномао, що тремтів, як шалений. Уклонившись центуріонові, він увійшов у місто з германцем у товаристві, йдучи скоро, але так, щоб не призвести до нової біди й не викликати підозрінь.

Ледве наші глядіятори встигли вступити на Альбанську вулицю і відійти від страшної турботи перед небезпекою, що їм загрожувала, як вони помітили в місті великий рух, галасливу метушню й біганину. Це ще більше переконало Спартака й Окномао, що змову їхню викрито і що вони запізно, не зважаючи на такі зусилля, прийдуть до глядіяторської школи.

Дуже швидко вони минули склепіння брами, повернули ліворуч на широку, чудову вулицю, вздовж якої піднімалися різні розкішні палаци і, поспішаючи, вони швидко дійшли до кінця вулиці, звідти повернули праворуч на вулицю не таку людну, а вже потім цілим лабіринтом переплутаних вуличок, все брудніших та похмуріших, наші глядіятори вже не йшли, а бігли, аж поки не підійшли до Лентулової Батіятової школи.

Величезний цей заклад було розташовано в найвіддаленішому кварталі міста, недалеко від фортечного муру і якраз у центрі збігу вуличок та заулків, на яких у нужденних хатинах жили мізерні проститутки, звичайні одвідувачки шинків та таверн, що було їх тут повнісінько, мало не на кожному кроці. Ці таверни були місцем, куди сходилися десять тисяч Лентулових глядіяторів.

Глядіяторська школа складалася спочатку тільки з кількох сотень учнів і поволі виросла через те, що раптом її господар зробився багатирем. Вона являла собою цілий ряд численних приміщень, формою й облаштуванням мало відмінних від інших. Через те, що всі ці різні помешкання призначено для одного, то всіх їх було поділено на чотири частини величезним подвір'ям (*саваедіум*), а посеред нього глядіятори вправлялися в різанині, коли була добра година, ну, а як була негода та дощ — то й гімнастикували й фехтували в призначених для цього залах. Чотири будинки, що були нав-

круги подвір'я, було поділено на маленькі кімнатки (cellae). Кожна з них могла вмістити ледве одну людину. У цих кімнатках на соломі або сухих листях уночі спали глядіятори.

У кожному з домів, oprіч фехтувальних заль, було ще величезне приміщення, де був склад глядіяторської зброї. По цих кімнатах, з міцними залізними ґратами і масивними, важкими дубовими дверями ховано тарчі, мечі, ножі й тризуби, — коротко кажучи, всю зброю, що її ланіст мусів постачати своїм глядіяторам при виставах в амфітеатрі. Звичайно, ключ від цього складу був у господаря й директора школи.

При кожній з великих груп до 350 або 400 чоловіка був рудіярій, ланіст, якого вибирав сам Лентул, кілька досвідчених салдат, що їх призначав префект, а для брудної роботи було приставлено певне число рабів, щиро відданих Лентулові Батіятові.

Ці вісім-десять касарень, збудованих абияк і негарно, були сполучені між собою вузькими коридорами, суточками й вуличками, що раніш були частиною міста; після спроби повстати, а це трапилось двадцять вісім років тому завдяки підбуренню одного римського кавалера Веція чи Мінуція, як його називано, ці будівлі було огорожено муром з наказу римської влади й капуанського сенату. Отже, ця школа, що складалася з багатьох окремих будівель, оточених одним муром високим на 28—30 футів, була ніби маленьким містом серед великого міста. Усі заулки, що з Капуї ними можна було пройти до школи, були, так мовити, «слобідками» глядіяторського міста, а мирні городяни цуралися й обминали їх, наче якої джуми.

Цього вечора, 20 лютого, глядіятори, чого раніш не бувало, мало не всі лишилися в школі. Котрі вправлялися, фехтуючи дерев'яними мечами, котрі блукали подвір'ям великими партіями, співаючи пісень таємничого змісту, що їх доглядачі не годні були второпати; котрі знов прогулювалися собі юрбами в коридорах, що сполучали різні будинки школи; кінець-кінцем, дехто з глядіяторів вже полягали спати врозтяж по своїх клітинах.

Хоч ці бідолахи звикли страждати й бути нещирими, удавати себе за безтурботних і індіферентних, проте,

уважно вдивившись в їхні 'вчинки й обличчя, легко було розпізнати, що всі вони були повні турбот, надій, страху від якоїсь великої надзвичайної події.

— Не виходять сьогодні за браму глядіятори? — спитав один вартовий, одноокий і без лівої руки літній Суллин легіонер, другого легіонера, що мав порубцьоване обличчя.

— Що ти цим хочеш сказати?.. Здається, всупереч звичаю, сьогодні вони вирішили провести вечір у школі.

— Отож буде сумний вечір для їхніх мерзенних коханок, що чекають на них даремно по суміжних шинках, щоденних притулках розпусти і засуджені сьогодні бути на самоті.

— Присягаюся могутністю Корнеліевою Суллиною, що це все таки дивно.

— Надто дивно, і скажу тобі щиро, мене це турбує чимало.

— Як?.. Ти лякаєшся повстання?

— Але скажу тобі... власне повстання... справжнє повстання, щоб воно було, я не вірю, але в деякий заколот... хіба я знаю?.. от незначного бешкету... правду казати, я не боюсь, а чекаю на нього.

— Присягаюся пекельними фуріями, мені сверблять руки!.. І як...

Але тут легіонер спинився і дав знак товаришеві замовчати, бо якраз до легіонерів наближався директор і власник школи, Лентул Батіят.

Лентул Батіят був молодий; йому минуло нещодавно 30 років. Він був високий на зріст, худорлявий, блідий, з маленькими чорними очицями, одночасно хитрими й лютими, з обличчям, що виявляло грубість і жорстокість. Він був сином ланіста Лентула Батіята, що перший почав будувати цю школу.

Йому так пощастило, що за тридцять років, почавши справу з кількох сотень глядіяторів, він створив таку глядіяторську школу, що жадна в цілій Італії не могла конкурувати з нею. Торгуючи людською кров'ю і людським м'ясом, він нажив собі незчисленні багатства.

Лентул-батько помер за кілька літ перед списуваними подіями, а його син зробився посідачем цієї школи. На задовольняючись багатством, що він його одержав у спадщині, син поставив собі за завдання подвоїти,

чи навіть потроїти ці багатства, продовжуючи подвизатися на тому ж чесному полі легкої наживи з безсумнівним щастям, як і його батько.

Обидва легіонери з пошаною вклонилися Лентулові, що підійшов до них; він відповів на їхнє провітання й спитав:

— Чи знає хто з вас, чому глядіятори, всупереч звичаям, лишилися в школі мало не всі; саме тепер, коли тут нікогісінько не буває?

— А... ніяк не знаю... — пробелькотав один з легіонерів.

— Нас теж дивує ця річ не менше, як і тебе, — щиро додав його товариш, звертаючися до Лентула.

— Що ж це за знак? — спитав Батіят, насупивши брови, з понурим та лютим виглядом. — Чи не спало їм на думку урядити якийсь бешкет?

Обидва легіонери мовчали. Але тут цьому крамареві людським м'ясом дав відповідь один з його рабів: блідий, переляканий, він ішов поперед префектового пущенця, що прийшов від свого пана попередити Лентула про грізну небезпеку не самій но школі, але й цілій римській республіці. Префект, мовляв, гаряче просить Лентула якнайпильніше берегти склади зброї, охороняти їх від нападу й захищати до найменшої змоги, заперти всі двері в школі. Префект обіцяв надіслати йому не пізніше як за пів години трибуна Сервіліяна на чолі двох когорт з певним загоном міської міліції.

Почувши про ці звістки від схвильованого Мецієва Лібеонowego пущенця, Лентул Батіят був так вражений, так засмучений, що не міг вимовити ні слова і невідомо, як довго стояв би він в такому стані, коли б обставини не примусили його щось робити, щоб енергійно запобігти великій небезпеці.

Трохи отямившись, Лентул наказав 250 легіонерам і 250 невільникам, що були при школі, як найшвидше, криючися від глядіяторів, вдягати військову зброю і підперезатися мечами. Потім усі Лентулові люди побігли до Фортуниних воріт, якими школа сполучалася з містом, де був храм Фортуни Кампанської. Там вони мали одержати остаточні розпорядження. Сам Лентул, блідий, як смерть, напівпритомний від жаху, побіг

по зброю і один з перших прийшов до Фортуніної брами. Тут, коли поволі сюди зібралися легіонери й раби, Лентул розподілив їх на загони в 20—30 чоловіка і начальникувати над кожним доручив досвідченому ветеранові. Загони ці він послав берегти різні склади зброї та вийстя з школи.

Усі ці запобіжні заходи Лентул уживав, здурівши від жаху, бо ніхто краще від нього не знав цю десятитисячну глядіаторську людність; ніхто краще від нього не розумів, що можуть зробити ці нещасні, а значить, яка велика й страшна небезпека. В цей час прийшов трибун Тіт Сервіліян, ще молодий чолов'яга, років на 28, міцний та дужий; він до небезпеки ставився з презирством, але був разом з тим сильно необачний і заухвалий. Він прийшов на чолі двох когорт, що їх він мав у своєму розпорядженні в Капуї. На просьби префекта його послано було до школи.

— Ну!.. ось і я! — сказав Сервіліян, наближаючись.

— А!.. — промовив Лентул, глибоко зідхаючи від задоволення, — хай Юпітер тобі протегує, а море допомагає... Ти якраз вчасно прибув.

— Розкажи, розкажи мені, що таке трапилось тут... Де бунтівники?..

— Досі аж нічогосінько не трапилось... і тіні повстання...

— А що ти зробив?.. Які дав розпорядження?

Лентул коротенько розповів трибунові, які він дав розпорядження і в той же час віддавав себе у всьому мудрості трибуновій, готовий цілковито коритися усім його наказам.

Тіт Сервіліян насамперед обміркував, що його тут робити, підсилив кожний загін, додавши по 20 легіонерів, що перед тим послав їх Лентул охороняти склади зброї й ворота; він наказав усі ворота заперти, опріч Фортуніної брами, біля неї бо він став сам з 250 легіонерами, готовий рушити всюди, де потрібна буде його допомога.

Усі ці розпорядження, в міру того, як насувалася ніч, скоро викликали сильне хвилювання між глядіаторами; вони збиралися на подвір'ї великими натовпами, що збільшувалися до величезних розмірів і голосно розмовляли всі разом.

- Заперли склади зброї!..
- Отже нас зраджено!
- Про все дізналися!
- Ми загинули!
- Хоч би Спартак був тут!..
- Ні він, ні Окномао не прийшли. Мабуть їх розп'яли на хрестах у Римі!..
- Ой лишенько нам!!
- Хай прокляті будуть несправедливі боги!..
- Зачиняють двері!..
- І ми не маємо зброї!..
- Хто нам дасть зброю?..

Незабаром зойки цих десяти тисяч голосів,—що ревіли, блюзнірствували, кляли — зросли й перейшли в страшний грім, що нагадує морських хвиль гуркіт, коли зніметься хуртовина. Тільки після великих зусиль з боку тих, що їх Спартак, щоб дати лад десяти тисячам товаришів нещастя, розподіливши їх на легіони і когорти, поставив трибунами й центуріонами, після зусиль з боку оцих своїх начальників, глядіятори потроху втихомирилися і зібралися когортами згідно з військовим порядком. Коли нічна темрява вкрила землю, в цих 20 величезних подвір'ях, де ще недавно панувало безладдя, галас і розпач, тепер панував спокій і глибока тиша.

На кожному з дворів цих зібралася когорта глядіяторів. Вони розташувалися бойовим порядком, з'єднано, бо місце було тісне — в шістнадцять шерегів уздовж і тридцять два завширшки, стояли тихо, схвилювані, чекаючи на постанови трибунів і центуріонів, що зібралися в одній із заль на нараду, щоб розв'язати питання, як урятувати святу справу, якій усі вони присягнулися.

Все це сталося саме тоді, коли Спартак з Окномао, витративши стільки сил і перетерпівши такі небезпеки, наблизилися, кінець-кінцем, до Лентулової школи. Тут вони спинилися, зауваживши здалеку при світлі смолоскипів, що подекуди миготіли, бо їх засвітили там необачні легіонери, щоб не зблудити в цьому лабіринті завулків; блищали там списи, мечі, стріли й шоломи.

— Це легіонери! — пошепки сказав Спартаківі Окномао.

— Еге, — відповів той, почувавочи, що серце йому тривожно закалаталося.

— Виходить, що ми спізналися... школу оточено... Що ж маємо діяти?

— Стривай...

Спартак сторожко прислухався, намагаючися, якщо можна, зловити якийнебудь віддалений голос чи звук. Широко розплющеними очима, тремтячи, як у пропасниці, стежив він за кожним рухом смолоскипу, що тягнувся цими завулками із сходу на захід і раптом щез.

Тоді Спартак звернувся до Окномао з такими словами:

— Стій і мовчи!

Надзвичайно обережно і поволі пересуваючися завулочком, де вони були, Спартак наблизився до того місця, де допіру пройшли легіонери.

Пройшовши 6 чи 7 кроків, тракієць спинився, почав прислухатися; до нього дійшло якесь перешіптування. Напружуючи зір, за одну мить він міг побачити чорну масу, що сунулася на пагорку вулиці. Він зідхнув, повернувся назад і, взявши Окномао за руку, знову зійшов тим самим завулком, повернув ліворуч і сказав товаришеві, шепочучи швидко:

— Вони допіру почали оточати школу, але ще її цілком не оточили. Тепер от з кожного вуличного входу йдуть роти салдатів. Ми тії завулки знаємо краще, як вони, отже дійдемо цією плутаниною на десять хвилин раніше до огорожі, де починається городська стіна. З цього боку стіна стара і має заввишки 28 кроків; отож сюдою пройдемо до школи.

Так спокійно і мужньо понад усяку хоробрість ця надзвичайна людина, перемагаючи очайдушно свою долю, знаходила при всяких обставинах у своїй мудрості й енергії нові сили допомогти небезпечній своїй справі.

Якраз так і вийшло, як гадав Спартак: скоро він і Окномао, хутко пробігши цими темними виткими закутками, опинилися біля шкільної огорожі, якраз у певному місці. Тут з легкістю, надзвичайною при такій велетенській постаті, як Окномао, германець взявся лізти на мур, упираючися руками й ногами на виступи та щербини, тобто на камені давньої й завітрілої

Окномо побачив на стіні мужню велетеньську постать.

огорожі без усяких ознак тиньку. Дуже швидко глядять-тор опинився вгорі на мурі і почав спускатися по той бік; це було куди трудніше.

Ледве германець почав ховатися з Спартакових очей, як цей, спершися правою рукою на гострий виступ камінної огорожі, почав і собі підніматися цими незручними сходами. Забувши, що ліву руку він звихнув. Спартак почав працювати й цією рукою, — страшний біль вирвав у нього пронизуватий крик і нещасний упав навznak на землю.

— Що з тобою, Спартаче? — з другого боку огорожі спитав стриманим, притишеним голосом Окномао. Він уже зстрибнув усередину огорожі.

— Та нічого... — відповів рудіярій. Він уже підвівся, напруживши волю до незмоги. Не звертаючи уваги на страшний біль цієї опухлої руки, він знову поліз на мур легко, як сарна. — Нічого... це звихнута рука...

— О, присягаюся усіма гадюками пекла!.. — промовив, задихаючись і стримуючи голос, Окномао, — маеш рацію!.. Ми й забули... зачекай но... я повернуся і допоможу тобі видертися на мур. — І, промовляючи так, він вже почав підійматися, коли почув голос Спартаків:

— Нічого!.. Пусте!.. Кажу тобі пусте!.. Не рухайся... ще хвилинку і я буду побіля тебе... без твоєї допомоги.

Коли Спартак сказав останні слова, Окномао дійсно побачив верхи на стіні мужню велетенську постать. Через кілька хвилин, так швидко, ніби він сходив звичайною драбиною, Спартак спустився каміннями й розколинами муру, а далі, стрибнувши, опинився на землі й пішов до Окномао.

Германець пішов йому назустріч і хотів його спитати, як там з його рукою, але не встиг цього зробити, бо лице рудіярієві сплотніло, і з своїми страшно поширеними безжизними зіницями він скидався на примару якусь, а не на живу людину.

— Спартаче!.. Спартаче!.. — заволав германець напівголосно так ласкаво і ніжно, що абсолютно не пасувало до цього грубого дикуна.

— Спартаче!.. Ти надто страждаєш понад людські сили... Спартаче!.. не йди но... присядь ось тут...

І промовляючи так, він схопив любовно обома руками

тракійця і посадив його на великий камінь, а спиною притулив його до муру.

Спартак зімлів. Понад усі інші страждання моральні й фізичні, що катували його протягом останніх п'яти днів, його знесли страшний біль від зусиль, до яких він ужив свою слабу руку. На його лиці, що скидалося на мертвяка, подекуди виступали краплі поту, тим часом чоло йому було холодне, як мармур. Його безкровні губи конвульсійно здригалися; іноді ледве чутно виривався млявий стогін з-за щільно стиснутих зубів, що скрипіли повільним, але безперервним скреготом. Тільки Окномао посадив його спиною до стіни, як Спартакова голова закинулася назад, і він став непо-рушний. Здавалося, що він мертвий. Дикун германець, ставши сестрою жалібницею, деякий час стояв, споглядаючи на свого приятеля, але, кінець-кінцем, наче б доміркувався. З великою обережністю, яку тільки можна чекати від такої людини, він взяв ліву Спартакову руку, потихеньку підвів її, зняв рукав туніки і побачив, що вона надзвичайно розпухла. Тоді він збагнув, що найкраще було б у цей момент обмотати поранену руку.

Подумавши, він випустив тракійцеву руку і почав відривати шматок полотна від своєї пенулі. Але те, що рука впала на землю, завдало Спартакові великого болю, — він застогнав, заворушився, відкрив млосні очі й поволі отямився. Біль відняв йому свідомість, а тепер повернув її йому.

Відійшовши цілком, Спартак озирнувся навколо себе і пригадав собі, що сталося, схопився на ноги прожогом, і пронизливим, насмішкуватим голосом промовив:

— Браво, герой! Присягаюся Юпітером Олімпійським, Спартак став нікчемною дівчиною! Наші брати вмирають від рук душолюбів, наша справа цілком руйнується, а я зомлів, боягуз.

Окномао ледве пощастило переконати його, що навколо все спокійно; що вони ще встигнуть узброїти глядіяторів; що зімління його тягнулось щось дві хвилини, а рука його в зовсім поганому стані.

Кажучи все це, германець міцно перев'язав Спартакові руку, а далі другим бинтом, довшим за перший, підвів його хвору руку поземо на грудях, а кінці поворозок зав'язав позад шиї.

— Отак ти менше мучитимешся, — промовив Окномао, — Спартаківі досить самої правиці, і його ніхто не переможе.

— Тільки б ото нам роздобутися на мечі! — відповів тракієць, — хутко йдучи до найближчого домика.

Обидва глядіятори не знайшли там ні душі й увійшли на подвір'я.

Там мовчки стояла когорта з п'яти сотень глядіяторів, що зараз же пізнали Спартаків і Окномао, що наблизилися до них, і зняли крики радощів і надії при цій несподіванці.

— Тихо!—скрикнув Спартак своїм могутнім голосом.

— Тихо!—повторив Окномао.

— Мовчіть і стійте в бойовому порядку. Тепер не час кричати по-дурному, — додав рудіярій.

Коли запанувала знову тиша, він спитав:

— А де ж трибуни, центуріони, начальники?

— У суміжній з цією школі Аврори. Радяться, що його робити,—відповів десятник, виступивши з рядів.— Школу оточило римське військо, залі, де склади зброї, охороняють численні загони римських легіонерів.

— Знаю, — відповів Спартак, потім, звернувшись до Окномао, додав:

— Підемо до школи Аврори.

Потім, звертаючись до п'ятисот глядіяторів, що були на подвір'ї, сказав голосно:

— Присягаюся усіма небесними і пекельними богами! Я вам наказую додержувати спокій і порядок.

Вийшовши з старої школи (так звалася школа, що в ній вони допіру були), Спартак подався до іншої, що звалася школою Аврори, проминувши Геркулесову школу, що була ліворуч, він швидко, разом з Окномао, увійшов до фехтувальної залі згаданої школи, де зібралися щось із двісті значніших глядіяторських начальників: трибуни, центуріони й члени вищого магістрату Спільки пригноблених.

При тьмяному світлі кількох смолоскипів вони обговорювали заходи, що їх треба було вжити в цій смертельній небезпеці.

— Спартак!.. — скрикнуло тридцять голосів разом, коли посеред залі з'явився блідий, змучений Спартак.

— Спартак! — радісно й здивовано повторили інші.

— Ми загинули,—сказав глядіятор, що був за голову на цих зборах.

— Ні ще, — відповів Спартак, — якщо нам пощастить узяти хоч один склад зброї...

— Та хіба це можливо?

— Адже ми без усякої зброї.

— От-от римські когорти атакуватимуть нас.

— І поріжуть нас.

— Чи є в нас іще смолоскипи?

— Та є... триста п'ятдесят, може й чотириста.

— От і зброя наша! — скрикнув Спартак і очі йому радісно заблищали; а потім він додав: — Безперечно, ви — найсміливіші й найхоробріші з усіх десяти тисяч глядіяторів цієї школи. І от сьогодні ввечорі вам треба довести своїм товаришам в нещасті й лихові, що вони не даремно вибрали вас на начальників. Вам треба бути сміливими й мужніми, як леви. Чи на все ви готові?

— На все! — твердо, як один чоловік, відповіли глядіятори.

— Готові навіть битися безбройні проти озброєних і вмерти зарізані, як ягнята?

— На все! — ще з більшим ентузіазмом повторили бідолахи.

— Тоді вперед!.. Винось смолоскипи!.. Вдвоє, втрое більше!.. Запалимо їх, узброїмося ними! Кинемося на караул найближчої залі, де зброя, проженемо його, підпалимо двері й здобудемо собі зброї стільки, скільки нам треба, щоб напевне й цілком перемогти наших ворогів. Ні, присягаюся усіма богами Олімпу!.. Ще не все загинуло, ще ми маємо віру: не все ще загинуло, коли маємо сміливість. Ми візьмемо гору, коли твердо постановили перемогти або вмерти.

Мертво-бліде обличчя чесного рудіярія, здавалося, освітілося промінням надприродного світла. Очі йому так блищали, лице йому було таке надхненне і красиве!.. Віра й ентузіазм, що падали у нього, знесиленого і виснаженого, немов електричний струм, швидко запалило двісті глядіяторів, що були в кімнаті. Усі глядіятори побігли вмиль у кімнату, де, за обачними порадами Спартака, трибуни влаштували не тільки в школі Аврори, а й в інших семи, склад смолоскипів із клоччя, просяклого смолою й салом, смолових дощечок, зв'яза-

них по кілька докупи і наповнених легко-горючою й запальною речовиною, мотуззя, скрученого й зв'язаного смолою й воском. Потрясаючи цими смолоскипами, як мечами, глядіятори запалили їх і з скаженою відвагою зважилися піти пробоем з цією мізерною зброєю, щоб урятувати своїх товаришів.

Тим часом центуріон Попілій, підсиливши військом усі караули міських воріт, повів на глядіяторську школу триста легіонерів і разом з ними віддав себе в розпорядження трибунові Тітові Сервіліянові. У той же час з Попілієвим військом до брами Фортуни підійшло сімсот салдатів міської міліції під проводом двох центуріонів і під безпосереднім начальникуванням префекта Меція Лібеона.

Це був чолов'яга років на п'ятдесят, високий, дебелий, грубий, свіжий, рум'яний. На його обличчі одразу можна було прочитати нахил до мирного, безтурботного життя, бажання спокою, потяг добре попоїсти й випити.

Маючи вже кілька літ посаду префекта в Капуї, він спокійненько собі втішався всіма вигодами, що були зв'язані з цією високою й завидною посадою. Обов'язки його були неважкі й непомітні серед мирного життя. Хуртовина, що раптом знялася над його головою, заскочила його несподіваним. Він опинився в становищі людини, що раптом прокинулася. Бідолашний префект був такий приголомшений, здивований і збентежений тим, що трапилося, — що цілком збився з пантелику.

А проте, попри всі вагання, попри весь жах, важливість цієї події, боязнь кари, під'юджування честолюбної й сміливої Доміції, його жінки, кінець-кінцем, поради хороброго трибуна Сервіліяна, взяли гору, й Мецій, добре не розуміючи, що робить, не передбачаючи навіть наслідків тих наказів, що він їх давав, ужив кінець-кінцем, деяких заходів.

Не останнє серед цих розпоряджень, хоч і непередбачено було його наслідків, було те, що щось сім сотень найхоробріших салдатів міської міліції капуанської зібралися нашвидку на поклик Меціїв і узброїлися якнайкраще. Вони голосно заявили, що хочуть битися під префектовим проводом, під проводом першого можновладця в місті та єдиної людини, на яку можна ще покладати надії; отож бідолаха Мецій злякався, аж

пополотнів; він уважав, що небезпечно йому лишатися навіть у власному палаці, через те мусів зазнати на собі всіх фатальних наслідків безпосередніх та посередніх військових дій.

Спочатку, з усією енергією, що її дає жах, Мецій намагався опиратися бажанням міліції, а саме: він наводив силу причин, підшукував усякі вимовки, запевняв, що він мирний носій тоги, що не знає, з якого кінця беруть руками меч і, що показалося змалку, ніби він цілком нездатний подвизатися на війні. Зрештою, як він запевняв, його присутність потрібна в префектурі, йому треба дбати про все, передбачати всякі випадки, що можуть невдовзі статися, але настирливі умовлення сенаторів, голосні вимоги військових, жінчині безугавні причіпки примусили бідолашу погодитися покірно на свою долю неласкаву: він невміло натягнув шолом та перстянку, підперезався мечем і виступив на чолі саддатів, зовсім не маючи бравого вигляду полководця, що йде на ворога, ні, він скидався більше на жертву, що її женуть заколоти. Ось так він вирушив із своєю міліцією до глядіаторської школи.

Ледве префектове військо підійшло до брами Фортуни, як трибун Сервіліян разом з Попілієм Лентулом Батіяном та ще одним центуріоном, Каєм Елпідієм Солонієм, вийшов назустріч Мецієві і заявив, що їм треба якнайшвидше порадитися, що далі робити.

— Гм... рада, рада... це сказати легко... а треба подивитися, що й як... чи всі тямлять, чи всі можуть... — забелькотав якусь нісенітницю Мецій, що йому жах збільшувався, бо він перед людьми з усіх сил крився з полохливістю, що опанувала його. — Отжеж... кінець-кінцем, — продовжував він після хвилинки роздуму, удаючи ніби він обмірковує собі, — я знаюся на законах республіки, а при нагоді можу взяти й меч... і коли потрібно це для батьківщини... коли потрібно... я й життя віддам... але керувати міліцією... так... несподівано... не знаючи проти кого... як... де... навіщо взагалі... Коли б ходила справа про виявленого ворога... на рівному полі... я знаю, що я робив би... що треба робити... але...

На цьому й кінчилася його невиразна красномовність. Він почесав собі за вухом, потім ніс, але даремно шукав

ще слів, щоб скінчити вступну промову. Бідолаха префект так і зав'язав на тих кількох словах.

Трибун Сервіліян, що читав префектову душу, як розгорнуту книгу, усміхнувся. Щоб вивести його з клопоту, а разом з тим, щоб зробити те, що вже постановив собі, трибун сказав:

— На мою думку, є тільки один спосіб знищити інтриги й плани цієї наволочі: оточити караулом залі, де сховано зброю; заперти шкільну браму, не дати глядіторам утекти; загородити всі вулиці і виходи з міста. Я думав уже про це все.

— О чесний вояку! Ти добре зробив, що обміркував цю справу, — бундючно промовив префект. Він був захоплений трибуном, бо той врятував префекта від турбот і відповідальности давати самому накази.

— Тепер при мені п'ятсот легіонерів. Разом з оцим хоробрим рушенням — додав Сервіліян — я сміливо у бій піду з бунтарями і примушу останніх розбігтися, повернувши їх до їхніх карцерів.

— Чудово! Прекрасно вигадано! Саме це й я хотів запропонувати, — радісно скрикнув Мецій Лібеон, що ніяк не міг повірити, щоб Сервіліян взяв провід над військом.

— А щодо тебе, мудрий Лібеоне, то ти, ретельний служако, хочеш в ділі взяти особисту участь...

— О ні, раз ти вже тут... хоробрий... випробуваний у військових справах... невже ти думаєш, що я буду домагатися?.. Ні, ще раз ні!..

— Коли ти бажаєш, — продовжував, префекта перебиваючи, трибун, — то можеш стати з сотнею оцих капуанських салдатів при Геркулесовій брамі, що звідци на три вистріли з лука, щоб пильнувати виходу разом з легіонерами, що їх я вже поставив там.

— Але ж ти розумієш, що з мене людина мирна... а проте... коли вже ти гадаєш...

— А! Я тебе цілком розумію: ти прагнеш пролити кров у безпосередній сутичці з цими мерзотниками... але й охорона брами теж важлива справа, от чому я й прошу взяти її на себе.

Потім він тихенько й швидко прошепотів Лібеонові мало не на вухо:

— Тобі з того найменшої небезпеки не буде. А в тім—

промовив він уголос — якщо ти маєш на увазі якийсь інший наказ дати...

— Та ні... та ні... Ти гадаєш? — промовив Лібеон, трохи підбадьорившись. — Йди, йди, розпороши бунтівників, славетний і обачний юначе! А я із своєю сотнею піду й стану на пост, що ти мені його вказав, і якщо оті шибеники спробують зробити там якийсь вискок... або, скажімо, атакувати мене... тоді побачите... гм... тоді я дам їм прочухана! О! вони ще мене не знають; я їм дамся взнаки! гм... хоч я й мирний громадянин, але... гм... я пам'ятаю ще свої юнацькі військові пригоди... гм... отже, нехай беруться такі-сякі...

Белькочучи й вихваляючи свою безоглядну хоробрість, префект стиснув Сервіліянову руку і разом з центуріоном і загонм капуанських салдат, що їх йому приділено було, пішов на свій пост. У душі він гірко плакав над своїм нещасливим становищем, що в ньому опинився він через скаженість отих десяти тисяч глядіаторів, отих шибайголів! І чого їм треба?.. Як він прагнув повернути минулі спокійні дні.

Тим часом глядіатори, змучені надією й страхом, стояли по подвір'ях, ждучи наказу від своїх начальників, що, узброївшись смолоскипами, намагалися оточити й узяти за всяку ціну залю зброї в Геркулесовій школі; вхід обороняли п'ятдесят легіонерів і рабів, що постановили не пустити туди бунтівників, хоч довелося б для того наложити життям.

Якраз тоді, коли Спартак, Окномао та їхні товариші пробували вдертися в той коридор, що провадив до складу зброї, серед нічної тиші почувся згук трембіт і жаско пронісся по подвір'ях, де стояли злучені глядіаторські полчища.

— Стривай! — скрикнув Спартак, стримуючи рухом правиці, узброєної смолоскипом, товаришів, що йшли за ним і вже прислухалися.

Після трембіт почувся покликача голос, що в імені римського сенату наказував бунтарям розійтися і вернутися до карцерів, попереджаючи, що, коли вони не послухають, після другого кличного звуку військо республіканське розжене їх силою.

Страшне хвилювання, оглушний і довгий рев почувся у відповідь на цей поклик, смутно й невблаганно, ніби

луна від сусідніх гір, цей поклик повторили інші покликачі при входах у подвір'я, де скупчилися глядіятори.

Спартак спинився на одну мить, роздумуючи; обличчя йому було похмуре й грізне, а очі втопив він у землю. Кінець-кінцем, вдався він до своїх товаришів і, піднісши голос так, щоб його могли почути всі, промовив так:

— Якщо тільки нам пощастить напасти на найближчий склад зброї, що ми там знайдемо, буде задосить для нас, щоб узяти інші склади школи і перемога тоді буде за нами. Коли ж нам напасти не пощастить, то в нас лишається тільки один спосіб, щоб урятувати справу від загину. Центуріони перших рот обох легіонів підуть звідци і повернуться до товаришів. Якщо за чверть години вони не почують гімна волі, вони мають наказати всім глядіяторам тихо розійтися і повернутися до своїх карцерів, — це значить, що нам не пощастило взяти зброю. У такому разі ми зламаємо й спалимо хвіртку недалеко від Геркулесової брами. Звідти підемо ми в таверну Ганімеда, а там здобудемо собі якусь зброю, знищимо всі перешкоди і числом у сто чоловіка, або шістдесят... тридцять, хто лишиться живим, поспішимо отаборитися на горі Везувія, і там піднімемо прапор повстання. Туди найкоротшою дорогою мають зібратися всі наші брати беззбройні, чи з зброєю в руках, натовпом, чи поодинці. Звідти почнеться війна пригноблених проти гнобителів.

Трохи згодом, бачучи, що двоє центуріонів перших рот вагаються, чи покинути їм пост, тут бо велика небезпека загрожує, Спартак наказав:

— Гармодію й Ключвіяне, іменем найвищого магістрату, наказую вам іти за мною.

Обидва юнаки схилили голови і нехотячи пішли в різні сторони. Тоді Спартак звернувся до своїх товаришів:

— А тепер... уперед!..

Разом з Окномао він увійшов у коридор, де був склад зброї і вмить кинулися на легіонерів; начальник їхній, ветеран без руки й ока, закричав:

— Ану підходь!.. мерзенні глядіятори!.. Підх... — Але він не скінчив, бо Спартак, витягнувши свою руку, узброєну смолоскипом, вдарив його в уста.

Підстаркуватий легіонер закричав щосили від болю і подався назад, а салдати старалися поранити мечами Спартака й Окномао. Глядіятори билися люто, з відчаєм, своєю новою зброєю відганяючи караульних від дверей. У цей самий час легіонери під проводом трибуна Тіта Сервіліяна і капуанська міліція, поділені на дві роти під командою двох центуріонів, Попілія й Елпідія Солонія, після того, як даремно сурмили знову, — рушили водночас у три подвір'я і почали кидати дротками у безбройну юрбу глядіяторів.

Наспіла жахлива хвилина: глядіятори ревіли, рикали, як скажені, наповнюючи повітря прокляттям, збиті до купи цілим дощем дротків, що, падаючи в тісний натовп безбройних людей, ранили й убивали. Нещасні кидалися до виходів, кричачи:

— Зброї!.. зброї!.. зброї!..

Але скажене кидання дротків дуже скоро відступ глядіяторський повернуло на втечу, повний розгардіяш і поразку. Тоді начався тиск у дверях, натовп в коридорах, втеча до карцерів, зойки, взаємні нарікання, благання і дикий стогін, крики пораниених і конаючих; уся Лентулова школа повна була жаху.

Вигублення глядіяторів у трьох перших подвір'ях школи і те, що вони навіть побігли, скоро внесло сполох і сум у когорти, вишикувані по інших подвір'ях. От через що лави глядіяторських полків вмить почали рідшати, в них став помічатися розгардіяш, і, кінець-кінцем, все розладилося. Отак ті люди, що озброєні вміли добре битися і вмерти або перемогти навіть два римських легіони, коли їх було залишено безбройними на різанину, уникнути якої вони не могли і не знали як, вони через чверть години думали тільки про власний особистий рятунок.

А Спартака та Окномао, як зголоднілі тигри, б'ючись разом з двома іншими своїми товаришами, — коридор був такий вузький, що битися в ряд могло тільки чотири чоловіки, — швидко відігнали від протилежних дверей легіонерів, що, рятуючися від переслідування глядіяторів, падали один на одного і скоро опинилися в атрії. Тут одразу накинулися на них понад сто глядіяторів із своїми смолоскипами; швидше від блискавки вони кидали котрих легіонерів додолу, а котрих обеззброю-

вали й убивали; котрі з обсмаленими обличчями й очима тікали мерщій абикуди. У цей якраз час інші глядіятори, що утворили в коридорі подвійні шереги, склали до купи смолоскипи при дверях до складу зброї, щоб, підпаливши їх, прокласти собі вільний доступ до нього.

Легіонери, втікаючи, рятувалися від скаженого натиску Спартакового і, пронизливо кричучи від болю, кинулися, як божевільні, врозтіч. Деякі з них зіткнулися з лавами переслідуваних глядіяторів, що валили їх та душили, інші потрапили якраз в Сервіліянові, Попілієві й Солонієві когорти, що тісними лавами посувалися повільним кроком, як їм було наказано, навздогін за глядіяторами-втікачами.

Трибуна й центуріон були оповіщено про нову небезпеку, що могла стати на заваді їх легкій перемозі. Попілій кинувся до Геркулесівської школи, кинувся до коридору, де вже загорілися двері складу зброї. Побачивши, що мечами нічого не зробити з глядіяторами, що орудували смолоскипами, центуріон наказав заднім рядам свого війська кидати на противника дротки. Незабаром і тут легіонери подолали хоробрих інсургентів.

Товариші й помічники Спартакові відступили. Але буди серед глядіяторів героями й звитягами, вони відступили в бойовому порядку, кидаючи на римлян запалені смолоскипи і вириваючи дротки з тіл своїх товаришів, що їх вони тягнули за собою, — вони й їх обертали на ворогів. Зібравшись в глибині коридору й орудуючи цими дротками, як мечами, глядіятори люто захищали від легіонерів вхід до коридору.

У цей саме час Спартак й Окномао із сотнею своїх вояків вийшли з атрія на подвір'я й побачили безладну втечу глядіяторів. Страшні їхні крики, зойки й стогін показали Спартакові, що там зараз все загинуло, а щоб урятуватися, лишається одно: видертися із школи й атаборитися на Везувії.

Повернувшись до атрію, Спартак гукнув так, що його голос уквив ревіння й галас сутички:

— Хай ті, хто має меч, лишаються і якнайдовше захищають цей вихід проти легіонерів.

Ті небагато з глядіяторів, що роздобули собі зброю,

видерши мечі й списи з рук вартових складу зброї, стали подвійною шерогою при вході до коридору, — Попілій, уже ранений в лице й у праву руку, хоробро бився в першій лаві легіонерів, але всі його старання захопити вхід були ні до чого.

— За мною! — закричав Спартак іншим глядіяторам, високо потраюсаючи смолоскипом.

І разом з Окномао він швидким кроком подався до шкільної огорожі, якраз туди, де вузенька й невисока хвіртка, що кілька років була замкнена й завалена всяким сміттям, була для глядіяторів єдиною путтю до порятунку.

Але для того, щоб ці двері згоріли, треба було б пів години, а за цей час переможці, кинувшись з усіх сторін, не дали б глядіяторам втекти і тим урятуватися. А до того не було в них ні сокир, ні молотків, щоб виломати двері. Що ж його діяти? Як скоріше відкрити цей вихід?

Поки кожний з них, тремтячи в тривозі, обмірковував собі спосіб, як вийти із скрути, велетень Окномао подивився на невеличку мармурову колонку, що лежала недалечко від того місця і гукнув товаришам:

— Підходь, котрий сильніший!

За хвилю сім чи вісім глядіяторів-смільців, велетнів на зріст, вийшли наперед і стали перед Окномао. А він вмить очима досвідченої людини подивився на колонку і, звертаючись до товстого високого самніта, такого ж велетня, як і сам, сказав, нахилиючись до колонки і беручи її за один кінець руками:

— Ану подивимось, яка сила в тебе: бери оцю колонку з того боку.

Усі зрозуміли намір Окномао і роздалися, а германець і самніт, не так щоб з великим трудом, підняли й перенесли колонку ближче до дверець і, розкачавши величезну мармурову брилу, щосили вдарили у хвіртку, що затріщала від того важкого удару.

Двічі глядіятори повторили цей маневр, і тільки після третього удару хвіртка впала додолу, розколовшись на трісочки, а глядіятори, погасивши й відкинувши в бік смолоскипи, мовчки вийшли з цієї хвіртки, йдучи услід Спартакові, що пішов вузькими та брудними заулочками до таверни Ганімеда.

Це був один з найближчих до Лентулової школи шинків; господар його, рудярій, був щирий приятель Спартаків, брав участь у змові і допомагав справі, чим міг. Огидна вивіска, де бридкий Ганімед цідив червоний нектар, що нагадував застиглу кров, в келих надзвичайно відворотного Юпітера, була намальована на дверях цього шинку, що був на віддалі одного вистрілу з луку від того місця, де стояли на посту легіонери під командою миролюбного й товстющого префекта Меція Лібеона.

Мовчки й обережно пройшли Спартак і двісті глядіяторів упростяж, і потім з наказу, що його передано пошепки, всі разом спинилися.

Тракієць, германець і ще сім-вісім душ увійшли в шинок. Господар, сильно стривожений ще до кінця боротьби, — галас і крики від школи чутні тут були вже більше години, — поспішився їм назустріч.

— Ну, що?.. які звістки?.. як там точиться бій?.. — почав він розпитувати.

Але Спартак відразу поклав край цим розпитам.

— Вібіню! — промовив він, — дай нам зброю, яку маєш; дай нам усе, що в руках людей, доведених до розпачу, може стати за смертельну зброю.

Кажучи це, він побіг до каміну, схопив величезний залізний рожен, тим часом, як Окномао розмахував сокирою, що висіла на стіні. Спартак узяв в оберемок кілки, ножі й коси і вийшов із шинку, щоб роздати зброю товариству. Скоро мало не всі узброїлися, захопивши з собою три драбинки, що вони знайшли їх в шинку і всякого мотуззя.

Узброївшись, Спартак, а за ним і решта глядіяторів рушили негайно мовчки до тієї вулиці, де на посту стояли римські салдати. Підійшовши до них, натовп глядіяторів, як розлютовані леви, кинувся на римлян, б'ючи їх ліворуч і праворуч, кидаючи на землю, раничи їх швидко в пароксизмі розпачу.

Колотнеча ця тривала кілька хвилин, і глядіятори майже цілком зломали невеличкий загін легіонерів і міліційне капуанське військо.

Квінтій Волюзій, молодий центуріон, надавав взяття салдатам і сам завзято бився, підтримуваний від небагатьох дужих легіонерів.

— Уперед, капуанці!—гукав він.—Бадьоріше, браття!.. В ім'я Юпітера Тіфатінського! Мецію!.. Хоробрий Мецію!.. Заохочуй своїх салдатів до бою!..

Мецій Лібеон, що при першій навалі глядіяторів з панічного жаху відійшов назад до маленького загону, почувши, що його так не до речі кличуть, почав кричати без усякого ладу й глузду.

— Ну, звичайно... Капуанці, не бійтеся! Авжеж!.. Уперед, хоробрі капуанці!.. Я вас поведу... Бийтеся і не бійтеся!.. Бий!.. Убивай!..

І, викрикуючи все це безглуздя, потихеньку рачкував собі.

Але хоробрий Квінтій Волюзій упав, прошитий наскрізь Спартаковим різком. Глядіятори душили, рубали й кололи далі ворога, пробігли повз нещасливого префекта, що, увесь скандзюбившись, кинувся навколюшки і закричав страшним голосом усуміш з риданням:

— Я чоловік мирний!.. Я нікому не робив нічого поганого! Змилюйтеся, герої!.. Простіть!..

Він не міг скінчити своїх прохань, бо Окномао, що якраз підійшов до нього в цей момент, так сильно трутив його ногою, що бідолаха префект покотився і впав за кілька кроків від того місця цілком непритомний.

Пробігши кроків триста, Стартак став.

— Неодмінно треба, щоб половина з нас лишилася тут і загородила дорогу, — сказав він сумно звертаючись до Окномао, — треба затримати наших гонителів на пів години і дати час другій половині перелізти через міський мур.

— Я лишаяся, — крикнув Окномао.

— Ні, ти поведеш їх на Везувій, а я лишуюся тут...

— Ніколи цього не буде! Я помру, — ти продовжуватимеш війну, ти помреш, — все загине.

— Біжи, біжи, Спартаче, — скрикнуло вісім чи десять глядіяторів, а ми лишимося тут з Окномао.

Дві слъози викотилися Спартакові з очей, коли він відчув це шляхетне змагання саможертви й відданости. Міцно стиснув германцеві руку й сказав йому:

— Бувай здоров! Жду на Везувії!..

У супроводі одної частини глядіяторів, серед яких були ті, що несли ручні драбини, Спартак щез, заглибившись в той лабіринт завулків, що вів до міського

муру. А Окномао наказав товаришам, що лишилися, пролізти в сусідні доми і кидати з вікон лавки та інші меблі, щоб загородити вулицю, готуючися до довгого й запеклого опору римським когортам, що негайно ж підійшли.

РОЗДІЛ ХІ

ВІД КАПУЇ НА ВЕЗУВІЙ

Дві години після подій, що про них ми розповіли в попередньому розділі, якраз глибокої ночі, невеличкий загін глядіяторів, що втекли з Лентулової школи, став після швидкої ходи біля вілли Кнеєвої Корнелевої Долябеллиної, розташованої на мальовничому узгір'ї, миль вісім від Капуї.

Під прикриттям нічної темряви, трьома драбинами, зв'язаними одна з одною мотуззям, в той час, як Окномао, зробивши на вулиці барикади, бився з римськими легіонерами, Спартак та його товариші вдерлися на вищу площадку міського муру і з величезною небезпечкою спустилися додола по той бік муру. Потім вони тими ж драбинами перейшли через рів, а самі швидким маршем пішли відкритим полем, йдучи простою лінією між Ателлянською й Куманською дорогою.

Підійшовши до залізної брами (clathri) Долябеллиної вілли, Спартак кілька разів подзвонив в маленький дзвіночок (tintinnabulum). Прокинулися сторожкі собаки, прокинувся й воротар — старий тесалійський раб. Останній ще добре не прочумався й прийшов, прикриваючи рукою мідяний свічник, і пробурчав грецькою мовою:

— Хай покарає Юпітер набридливого... — Який це нахаба так пізно дзвонить, коли всі добрі люди сплять? Завтра без жалю сповіщу про це управителя дому (dispensator).

Кажучи це, старий підійшов до брами, а за ним бігли два меделянські пси, люто вишкіривши зуби.

Спартак відповів теж грецькою мовою:

— Хай Юпітер ласкавий буде до тебе і хай повсякчасно допомагає тобі Аполон Пегаський ⁷¹.

— Ми глядіятори... Ми греки... раби, такі ж люди, як ти; ми тікаємо з Капуї. Відчини нам згодою, не примушуй нас уживати насильства, а то й тобі буде зле!..

Легко собі уявити, що відчув старий тесалієць, побачивши при цих словах блідих, змучених, узброєних людей.

Воротар, наче прикипів, збентежений, нічого не тямлячи, з піднятим свічником у руці з широко роззявленим ротом.

Одну хвилину була повна мовчанка, що її порушували тільки величезні пси. Нарешті Спартак вивів старого з отієї скам'янілості, гримнувши:

— Ну, що? Присягаюсь непочатими лісами Осса і Пелії! ⁷² Чи впустиш ти нас з доброї волі, охотою? Чи вгамуєш ти цих настирливих псів, чи нам треба до сокир вдатися?

Ці слова паралізували всякі вагання, і воротар взявся виймати засуви й прогоничі і відчиняти ворота, раз-у-раз зацитькуючи собак:

— Цить но, Пірр, цить, Альцідій... Хай боги вам допомагають... Хоробрі люди... Зараз відчиню... Цитьте, скажені... Ви тут улаштуєтесь добре... Зараз і управителя побачите... він теж грек!.. Гарна людина... Знайдете тут що й попоїсти.

Скоро глядіятори ввійшли на більшу алею вілли, Спартак наказав знову заперти залізну браму. Він поставив тут п'ятеро своїх товаришів на варту, а з рештою вийшов на велику площадку, оточену деревами усякими, запашними шпалерами рож, ялівцю та боровиці, саме перед віллою патриція, що був уже консулом, Гнея Корнелія Долябелли.

Тут, нашвидку оглянувши своє військо, він побачив, що в нього є сімдесят вісім чоловіка ⁷³.

Трохи подумавши, він спустив голову, зідхнувши, знову підніс її й звернувся до молодого галла. Це був ставний парубок, ніжно збудований, білолиций, в русявих кучерях, з блакитними очима, повними життя й енергії. Він стояв біля тракійця і з пошаною мовчав.

— Борторідже! — сказав Спартак, — от якби доля усміхнулася нашій мужності, можна б почати добру

війну і славному справу із тим загоном з семидесяти восьми душ утікачів.

А далі, помовчавши, він додав:

— Часто історія робить висновок про шляхетність підприємства з його успіху!.. Але як знати!.. Може на її сторінках для цих семидесяти восьми смільців знайдеться місце біля трьохсот героїв Термопіл! Хто його знає, як воно буде...

І, поринувши в свої думки, Спартак дав наказ, щоб біля кожних дверей стала варта. Потім покликав до себе управителя вілли, що народився в Епірі, на ймення Псодофіла, запевнив його, що в віллі вони тільки візьмуть трохи провіянту, деякі потрібні їм речі та всю зброю, яка тільки єсть. Ніяких збитків, ніякої шкоди ні він, ні його товариші господареві не завдадуть, не грабуватимуть й не розкрадатимуть майна ні в віллі, ні в домі. Спартак переконав управителя постачити глядіяторам усе потрібне охотою, щоб не було ніякого насильства та вбийства.

Так глядіятори могли попоїсти й випити вина, щоб підкріпити свої сили, і з наказу Спартака взяли запасу на три дні. Щождо мужнього тракійця, що вже кілька день не мав відпочинку і, більше того, нічого не їв, то він ледве приторкнувся до їжі й питва, але знайшов у патрицієвій віллі те, що справило на нього велику втіху. Тут тримали дев'яносто рабів, що робили вони в полі і в домі; поміж них був лікар, грек, на наймення Діонісій Евдней. На його обов'язку було лікувати хворих рабів і самого пана, коли він перебував на віллі.

Цей лікар оглянув з великою увагою рудіярія і вправив звихнуту руку, забинтував правильно і порадив Спартака відновити свої сили сном і спокоєм, попередивши його, що в іншому разі він ризикує захворіти серйозніше, бо через утому, виснаження й тривоги, що він пережив за ці дні турбот, у нього вже була доволі сильна пропасниця.

Спартак, давши Борторідже найповніші й найдетальніші інструкції, витягнувся на вигідній постелі і проспав до пізнього ранку. Хоч він галлові наказав розбудити себе, як почне на світ благословитися, але Борторідже з поради Діонісія Евднея, лікаря, не став тривожити його сну, поки він сам не прокинувся.

Коли Спартак прокинувся, відсвіжений і підсилений, відчуваючи в душі приплив віри й надії, сонце вже височенько підбилося й обсипало сяйвом чудову віллу і узгір'я навколо неї, по один бік відкривалися кручі Апенінів, вкриті лісами, по другий бік — розляглася довга, приємна для ока перспектива міст і вілл, що тягнулися аж до моря.

Спартак скликав усіх рабів Долябелли на площу вілли і в супроводі управителя й доглядача (*ergastularius*) пішов до тюрми (*ergastulum*). В'язниці були по всіх віллах, що належали римлянам. Там сиділи заковані ланцюгами раби і працювали в залізних кайданах на руках і ногах (*compediti vincti*). Спартак випустив на світ божий понад двадцять нещасних в'язнів і зібрав їх разом з іншими на згаданій площі. Тут у гарячій, палкій промові він з'ясував цьому натовпу рабів, здебільшого греків, чому втекли він з товариством з Капуї, з'ясував і справу, що вони її намислили і, щоб виконати її, він присвятив їй ціле своє життя. Яскраво змалював Спартак святість своєї мети, повернення пригніченим прав, що їх відняли тирани, скасування рабства, визволення всіх людей. — ці найшляхетніші завдання війни, до якої він готувався.

— Ті з вас, хто прагне волі, хто чесну смерть ставить вище від мізерного животіння, а надто смерть з мечем у руках на полі війни; ті з вас, хто має в серці хоробрість і завзятість, хто годен витерпіти всі турботи, невгоди й небезпеки війни проти завойовників всіх народів; ті з вас, хто відчуває всю ганьбу кайданів, нехай візьме абияку зброю і йде разом з нами.

Розумні й красномовні Спартакові слова справили надзвичайне враження на душі цих нещасливих, затурканих людей, але таких, що не цілком іще втратили почуття своєї людської гідності. Посеред палких вигуків захоплення і радісних слів понад 80 чоловіка з тих знедолених взялися до сокир, кіс та тризубців і присягнули, об'єднавшись тим із Спілкою пригноблених.

Спартак, Борторідже й найхоробріші з глядіяторів узброїлися в мечі та списи, що їх знайшли на віллі Долябелли. Тракієць доручив кожному з глядіяторів одного некрута-раба, щоб вони перелили в душу своїх

нових братів щирість і відвагу. Вишикувавши бойовим порядком свою невеличку когорту, в якій було вже 150 душ, Спартак за дві години перед полуднем вийшов з вілли Долябелли і подався до Неаполя навпростець полями й винницями та глухими стежками.

Скорим маршем, без перешкод, загін глядіяторів надвечір з наказу Спартака зробив перепочинок в кількох милях від Неаполя, біля патриціанської вілли. Тракієць наказав своїм прибічникам взяти звідти провіанту ще на три дні і взяти всю зброю, що її вони там знайдуть; але насильство й грабіжництво він суворо заборонив.

Через дві години він покинув цю віллу, ведучи з собою ще 50 рабів і глядіяторів, що, розбивши свої кайдани, покинули свого доглядача і свої карцери на патриціанській віллі, щоб разом із Спартаком віддати своє життя великій справі волі.

Уночі Спартак далі йшов походом, знаючи й передбачаючи все, і вся його поведінка зробила б честь найдосвідченішому полководцеві. Він вів своє військо виткими дорогами і, йдучи зигзагами, ланами й ароматними узгір'ями між Неаполем та Ателлою, спинявся при кожній віллі, при кожному хуторі, щоб узяти зброю й покликати рабів боротися за волю. Так він на зорі, на світанку, дійшов до підгір'я Везувія, до тієї дороги, що з Помпеї вела краєм цієї гори до веселих патриціанських вілл, розкиданих на узгір'ях, аж до того місця, де починалися лісові нетрі та кручі.

Милі за дві, не доходячи до Помпеї, Спартак спинився. Він зайняв кілька садів, що тягнулися обабіч дороги, і за кущами акацій, миртів і розмарину, що пахощами їх просякло повітря навколо, вкрив своїх прибічників, тепер їх було вже понад триста. Тут він звелів почекати сходу сонця в глибокій мовчанці.

Скоро на найвищій верховині, що в темряві, здавалося, торкалася своїм шпилем блакитного небесного склепіння, — тонучи в його незмірній блакиті, — з'явилися сіренькі й біляві хмарки; вони все світлішали, наче найтонші звої диму, що попереджає пожежу, яка раптом займалася на краях недалеких Апенінських гір та й самого Везувія.

Хмарки білі рожевіли, далі червоніли і незабаром робилися найтоншим покрівцем, що блищав золотом.

Гора, що допіру була похмурою й чорною масою граніту, тепер поринула в хвилі яскравого світла. Це світло вирисовувало її величні контури, відтіняло її прискалки, вбрані в темні й густі ліси, чорні прірви, що хижо зяли поміж попелом та лявою. Відкриті, промінням сонця залиті, пишні схили її, що тягнулися навколо на цілі милі, наче чудовий килим, витканий квітками й усіяним зіллям, розстилався на підгір'ї гори велетня — Везувія.

У ті часи Везувій мав зовсім інший вигляд, ніж тепер, він не лякав і не загрожував своїми вибухами. Тепер уже нема сумніву, що вулканічні вибухи були й у давні часи, про які не пам'ятали люди описуваної доби; ця думка підтверджується нашаруваннями ляви, які тягнуться на багато миль вздовж цієї гори, і на яких оски збудували Стабію, Геркулянум і Помпею.

Але з давніх-давен вогонь, що клекотів у Везувієвих надрах, не порушав райського добробуту цих чудових узгір'їв, де під покриттям темно-блакитного, як сапфір, неба, оточені м'якою й теплою атмосферою, щасливо жили народи, оспівані від поетів, як жителі країни суміжної із щасливими Єлісейськими ланами; дихали вони тут чистим запашним повітрям і поринали в чудовий прохолоді сріблavo-зелених вод Тірренського моря.

Тільки підземні щілини та землетруси, що інколи струшували Кампанію, порушували спокійне раювання; явища ці, хоч і були часті, але так мало шкодили, що до них тут звикли і про них навіть не думали. З тієї ж причини вся нижня частина гори Везувія була розкішною колекцією садків, винниць, гаїв, вілл, палаців, оливних та овочевих ділянок; вона здавалася величезним суцільним садом, одним колосальним містом.

Видовище, що являв цього ранку Везувій й уся Байська чи Неаполітанська затока при блиску променистого денного світла в момент, коли воно з'явилося, було таке величне, чудове й грандіозне, що з глядіяторських грудей і з грудей їхнього ватажка вихопився мимовільний крик захоплення; а потім усі ніби замерли, без мови, здивовані, в захваті споглядаючи цю чарівну панораму. Недалечко від них було видно Помпею, наче кинуту між морські хвилі, багату, розкішну Помпею. Її зруйновані мури нагадували ту участь, що

десять років тому жителі її брали в союзницькій війні проти римлян. Тут Сулла явив свою ласку і зруйнував тільки мур в той час, як недалечко від Помпеї Стабію було спалено цілком, і тепер там починали виникати подекуди окремі хатинки, які свідчили про ту жорстокість, що її вчинив сам Сулла над жителями цього міста.

Кінець-кінцем, Спартак відірвався від чарівної картини, яку навів на його душу схід сонця. Повернувшись до верхів'я гори і втупивши на нього свої очі, він силкувався знайти дорогу, по якій він і його глядіятори могли б вийти на шпиль. Але густий ліс, що чим вище, то гущішав, позбавляв Спартака можливості розпізнати дорогу. Трохи подумавши, він зважився послати Борторідже з 30 наймоторнішими з своїх парубків розвідатися про дорогу. Сам він з головною частиною війська обійде сусідні вілли й суміжні позаміські хутори, щоб здобути зброї та визволити рабів; загін з семидесяти глядіяторів лишиться під захистом цих плотів на головному пункті дороги; тут Борторідже, скінчивши свою розвідку, і Спартак, повернувшись з екскурсії, зйдуться опівдні знову.

Усе зроблено було так, як наказав Спартак. За три години Борторідже, повернувшись, знайшов Спартака. Роздобувши нову зброю і збільшивши своє військо ще на двісті вояків, вибраних серед рабів та глядіяторів по сусідніх віллах, рудярій утворив із своїх п'яти сотень когорту і поділив її на п'ять маніпул (сотень). У одну роту ввійшло тільки вісімдесят чоловіка молодих і найхоробріших глядіяторів, що їх він міг узброїти списками й дротками, і яких через те за порядком, встановленим у римському війську, він назвав пікінерами, а начальникувати над ними поставив Борторідже. Чотирьом іншим маніпулам — кожна складалася з сотні чоловіка — він дав такі назви: косарів, узброєних в коси, реціярів — тих, що були узброєні тризубцями й рожнами; дві роти, що мали за зброю мечі, ножі тощо Спартак назвав тракійцями. Над кожним десятком солдатів було поставлено декана, в кожній роті двох центуріонів — старшого й молодшого, що фактично був за сотника. Усіх цих начальників Спартак вибрав із семидесяти глядіяторів, що втекли з ним з Капуї, бо знав

їхню відданість справі і мужність і міг цілком поклатися на них.

Борторідже повідомив Спартака, що дорога, на якій вони стояли, тягнулася на дві милі навколо чудових узгір'їв, потім переходила в зривисту й вузьку стежку, що вела лісом на верховину гори; на певній висоті ця стежечка губилася зовсім в недоступних прірвах та стрімчаках.

— А! після такої лихої години — скрикнув Спартак, сяючи від радощів, — великі боги починають підпирати нашу справу! Отже піднімімося, браття, туди, у ці лісові нетрі, де робить своє гніздо орел і де дикі звіри мають безпечне пристановище від людських образ. Там ми викинемо наш прапор визволення; там військо волі розташує свій табор; це тільки тимчасово наша армія невелика. Доля не могла дати нам вигіднішого місця... Вперед!

У той час, коли глядіяторська когорта рушила походом на верховину Везувія, Спартак затримав біля себе, назвавши їх іменами, дев'ять глядіяторів Лентулової школи. Він щедро надавав їм грошей і наказав їм піти найшвидше, кожному іншою дорогою: трьом до Риму, трьом до Равенни, трьом до Капуї, щоб сповістити товаришів у нещасті, що були по школах цих городів, що Спартак з п'ятьма сотнями салдатів отаборився на Везувії. Нехай усі сходяться сюди поодиноці, ротами, легіонами, кому як пощастить, щоб якнайскоріше почати війну за волю.

Посилаючи по три душі в кожне з названих міст, Спартак обрахував що коли з його дев'яти посланців буде кілька душ убито, то принаймні троє дійдуть до призначеного місця.

Спартак відіслав дев'ять глядіяторів, наказавши їм поводитися хитро й обережно. Потім тракієць, порадивши їм бути розсудливими і обачними, попрощався з ними. Вони попрямували пасмом гори, а він швидким кроком догнав передовий загін колони, що вже сховався на верховину.

Скоро когорта глядіяторів поминула дорогу, що йшла поміж садів, будинків та винниць і увійшла до лісової частини гори. Що крутіше ставало сходження, то повніше відчувалося, що нема людей, і тиша мов-

чазна панувала в цих лісових нетрях, де дрібний чагарник потроху переходив на терник, дуб столітній, берест і велетенські тополі.

Коли починали сходити на гору, то глядіятори ще здибали юрби селян, що йшли з кошиками на віслюках, навантажених городиною й садовиною на сусідні базари в Помпею, Неаполь, Геркулянум. Ці люди, напівздивовані, напівперелякані, дивилися косим оком на цей довгий ряд озброєних парубків. Але коли вони увійшли до лісової хащі, то тільки зрідка натрапляли на якогось пастуха, вівцю або цапа, що поскубували травичку в кущах і на скелях. Серед мовчазного оточення звуку гірської луни сумно повторювали жалісне мекання цих мізерних отарок.

Після двогодинного сходження на гору когорта Спартакова підійшла до широкої полонини на вукланічній скелі в кількох стах футів від найвищої точки Везувія, вкритої, хоч і неглибоким снігом, ніби величезним білим простирадлом.

Тут Спартак наказав своїм салдатам спинитися. Поки вони відпочивали, він оглянув усю цю полонину, що з одного боку прилягала до скелястого, стрімкого плаю, яким сюди пройшли глядіятори, а з другого боку — до високих і недоступних скель з гострими, прямовисними боками, що відділяли цю полонину від головної верховини Везувія. З третього боку — полонинка, що її зайняв Спартак, виходила на другий схил гори; на підгір'ї з цього боку після цілої низки круч та скель, укритих лісом, видно було мало не всю долину винниць, оливних дерев та зелених лук, що складали обширну квітнучу територію Ноли й Ночери. Тягнулася вона аж до Апенінських гір, що їх верховини велично вирисовувалися здалека на обрії. Сходити та спускатися з цього боку було ще важче, ніж з боку Помпеї, через що цей пункт був цілком для нападу недоступний.

Нарешті з півдня, звідки відкривався краєвид на Салерно, місце, що його вибрав Спартак, щоб розташувати табор, являло собою міцну й непереможну фортецю; сама бо скеля. на якій була полонина. з цього боку спадала в глибоку й страшну прірву, оточену звідусіль височенними кручами, урвищами, проваллями, подібними до вовківень. Унутрішні стіни її були недо-

ступні не тільки для людей, але й для кіз, що теж не в силі були по них видряпатися.

Ця прірва, куди й світло майже не заходило через розколини в скелях, кінчалось печерою, звідки раптом відкривався доступ до тієї пишної та квітучої частини пасма гір, що на цілі милі тягнулася аж до долини.

Докладно дослідивши цю місцевість, Спартак був дуже задоволений з неї. Йому здавалося, що не можна було уявити собі найзручнішого місця, щоб розташувати військо, поки не підйдуть допомічні сили з Капуї, Риму та Равенни. Він зараз же наказав одній з двох тракійських рот взяти сокири та йти до хашів, щоб нарубати палива на вогнища. Ці вогнища потрібні були, щоб захистити глядіаторів від сильних нічних паморозків, а тут високо в лютому вони, певне, давалися взнаки.

Тим часом він поставив невеличку варту із східнього боку полонини. Цей бік був сам по собі недоступний. Караул, складений з півроти, вийшов на той бік гори, що виходив на Помпею, а потім піднявся й на цю верховину.

З того часу ця верховина довгий час звалася табором глядіаторів.

На вечір повернулися ті салдати, що ходили по дрова: вони принесли не саме паливо, але й силу зеленого галуззя та свіжих сучків. Це дало їм змогу в тій мірі, в якій це можна було зробити на скелястому ґрунті гори, — побудувати собі намети, шатра й курені. А тим часом усі глядіатори під проводом самого Спартака, загородили стежку, якою піднялися сюди, величезними стовбурами та великими кам'яними брилами; позаду цієї барикади вони викопали широкий рівчак і вкрили стовбури й камінь землею, отже спорудили щось подібне до фортечного валу саме з того боку, звідки могли напасти на їхній табір. За цим валом розташувалися салдати тієї півроти, що мала тут стояти на варті. Рота поділилася на багато патрулів, що розташувалися на різній віддалі один від одного. Найближча сторожа була на півмилі від табору глядіаторів.

Скоро, стомлені працею й сумними враженнями останніх днів, вони лягли спати, а коли гори вкрила темрява ночі, все стихло й заспокоїлося на цій полонині, де полум'я ще не цілком догорілих огнищ, спалахуючи

й тріщачи, осяювало сонних глядіяторів і сіруваті скелі, що були тлом для цієї фантастичної сцени.

Тільки один Спартак не спав. Його міцна постать, проста й непорушна, посеред цих скель, посеред цього мовчання пустелі, напівосіяна блимаючим блиском таборових огнів, — його міцна постать дивно визначалася в цьому півсвітлі, і уява могла взяти її за одного з тих велетнів, що пішли воювати на Юпітера, і які — кажуть поети — оселилися на Флегрейських полях близько Везувія, готуючися нагромадити гори одна на одну, щоб атакувати небо.

Серед цієї урочистої тиші на цілій землі Спартак, підтримуючи правою рукою ліву забинтовану руку і схиливши трохи голову в бік моря, уже кілька годин пильнував з величезною увагою якоїсь світлої точки, що сяла на одному з кораблів помпеянської гавані.

Але в той час, як його очі вочевидь були зацікавлені цим видовищем, розум його поринув у безодню думок та міркувань. Поволі вони відтягли його далеко від тих місць, де він тепер перебував. Одна думка чіпляючися за другу, один спомин, протискаючися за другим, перенесли його уяву в рідні гори Тракії; перед ним пройшли його дитячі роки, колишне щастя, яке так швидко проминуло, ніби подих ніжного вітерця. Його обличчя, що при цих споминах зробилося спокійним та лагідним, знову похмурилося, коли в уяві перед ним стали страшні картини римського нападу, криваві бої й поразки, що їх зазнали тракійці, знищення його отар, його домів, рабство близьких його серцеві людей, і...

Раптом Спартак, вже понад дві години поринувши в ці хвили думок та спогадів, здригнувся й почав прислухатися: йому здається, що від того плаю, яким глядіятори вийшли на цю верховину, почулося якесь човгання й шарудіння.

Але скрізь усе мовчало; тільки зрідка легкий порив вітру колихав галуззя на деревах по лісових хащах нижнього схилу гори.

Спартак уже зібрався піти лягти в курені, що, не вважаючи на його живий опір, збудували товариші з дерев'яних галузок, покривши шкірами з кіз та овечок, що вони їх позабирали в палацах та віллах, де їм довелося побувати за ці, багаті на події, два дні. Але, зро-

бивши кілька кроків, Спартак знову спинився, ще раз прислухався і промовив:

— Ось тобі й маєш! Та це ж салдати лізуть на гору!..

Повернувшись до насипу, що його зроблено ввечері, він додав напівголосно, ніби сам із собою розмовляючи:

— Уже! Аж ніяк я такого не сподівався!

Спартак не встиг іще підійти до того посту, де половина роти глядіяторів вартувала, — невиразний шепіт її доносив до його вуха вітер, — коли раптом серед нічної тиші, пролунав звучний і чіткий голос передового вартівника, що грізно вигукнув:

— Гей! Хто йде?

І зараз же ще голосніше додав:

— До зброї!

Позад насипу все заворушилося: всі глядіятори, що не спали ще, вхопили зброю й вишикувалися як до бою позад валу.

У цю мить до караулу підійшов Спартак з мечем у руці.

— На нас хочуть зробити напад, але з цього боку не ввійде до нас ніхто, — промовив він спокійнісінько.

— Ні, — загуділи, як один, глядіятори.

— Нехай один з вас заб'є в таборі тривогу, а моїм іменем накаже заховувати порядок і мовчанку.

Тим часом на вартового голос, ті, що лізли на гору відповіли глядіяторським гаслом: В и т р и в а л і с т ь і п е р е м о г а ! У той час прибіг декан, а за ним вісімдесять салдатів, щоб розпитати новоприбулих. Увесь табір заметушився вмить без найменшого шелесту й замішання; кожен глядіятор узяв свою зброю і зайняв своє місце в роті. Когорта вишикувалася, наче вона складалася з легіонерів під проводом Марія та Сулли, готова одноставно й мужньо відбити напад будь-якого ворога.

Коли декан обережно розпитував новоприбулий загін, що вже підійшов близько до табору, Спартак і варта стояли за валом мовчки, уважно прислухаючись до того, що говорилося на стежці. Раптом вони почули радісний деканів голос:

— Це Окномао!

Всі глядіятори, що були з ним, теж скрикнули:

— Це — Окномао!

І якраз у цю мить почули голос германців:

— Витривалість і перемога! Так, товариство, це я й дев'яносто три наші брати, що поодинці втекли з Капуї.

Легко собі уявити, яку радість справило це прибуття на Спартакову душу. Він прожогом кинувся на вал назустріч Окномао, і обидва глядіятори упали один одному в палкі обійми, хоч Окномао стримував себе, щоб не зачепити звихнутої рудіярієвої руки.

— Мій любий Окномао! — скрикнув тракієць з виразом найглибшої прихильности, — не сподівався я, що так швидко побачу тебе.

— Я теж не думав, що так воно станеться, — відповів германець, гладячи своїми велетенськими руками русяве Спартакове волосся і цілючи його кілька разів у чоло.

Після взаємних щирих і радісних привітань Окномао розповів Спартакові, що він протягом години відважно опирався римським когортам; потім вони поділилися: одна билася далі з глядіяторами віч-на-віч, а друга рушила вулицями Капуї, щоб захопити Окномао ззаду. Зрозумівши їхній намір, він лишив барикади, побудовані на вулиці і, знаючи напевне, що глядіяторам, що втекли із Спартаком, досить було години, щоб урятуватися від римського переслідування, постановив і собі втекти. Він умовив глядіяторів, що билися під його проводом, розійтися хто куди і сховатися на цілу ніч, де пощастить, а на другий день вдягти якесь інше убрання і вийти з міста поодинці. Вони мали прилучитися до нього під водогінними арками, де Окномао обіцяв ждати товаришів аж до вечора другого дня. Далі він розповів, як понад двадцятаро глядіяторів було вбито в бою, уночі біля Лентулової школи. Із сотні й двадцяти душ, що разом з ним відбивали римський напад, а потім хто куди розійшлися, тільки дев'яносто три глядіятори поодинці зійшлися біля водогону, де він на них чекав. Вони пішли минулої ночі й обхідними дорогами підійшли до Помпеї, тут випадково вони здибали одного з Спартакових посланців до Капуї і здобули від цього гінця докладні вказівки, де розташувався табор утікачів з Лентулової школи.

У глядіяторському таборі велику радість викликало те, що прийшла шоста рота. Знову запалали вогнища:

готували не дуже шикований частунок; новоприбулим поставили хліб, сухарі, сир, садовину й горіхи. Серед безладної метушні чутно було кілька голосів: знайомі й приятелі пізнавали один одного, потім вітали, обіймалися, розпитували:

— Ах, і ти тут? Як ся маєш? — А звідки ви всі прийшли? — Як дісталися сюди? — Це місце чудове, щоб оборонятися... Тут ми безпечні... — А що було в Капуї? — Де ж наше товариство? — Де Тармінд? — Бідолаха! — Хіба вмер? — Як справжній герой! — А Помпідій? — Він тут із нами... Гей, Помпідію! — Ну, як там Лентулова школа? — Вона вся розійдеться. Що там і говорити... — Сюди прийдуть? — Авжеж!

Багато часу минуло в жвавих розмовах, обіцянках, надіях, що прокинулися в серцях Спартакового товариства, коли прибула ця допомога, і тільки, коли вже було за північ, запанувала знову тиша в таборі повстанців.

Коли вже було сонце на сході, десять чоловіка з рабів і глядіторів з Спартакового наказу, взяли, хто сопілку, хто фляйту, заграли на своїх дудах і розбудили глядіторів.

Щойно встали, зараз же вишикувалися бойовим порядком. Спартак та Окномао зробили їм огляд, дали нові розпорядження, вносячи корисні зміни, підносячи дух кожного салдата й видаючи кожному повну зброю, в міру змоги. Потім вони змінили вартових. З табору було виряджено дві роти: одну по харчі, а другу по дрова.

Усі ж глядітори, що лишилися на полонині, за прикладом Спартаковим і Окномао, сокирами та іншими хліборобськими знаряддями, що його в таборі сила була, почали викопувати з сусідніх скель каміння. Його призначено було кидати на ворога рукою, або з праці. Ці праці вони приготували з того невеликого запасу мотуззя, що його мали. Каміння цього — а кожен камінець глядітори старанно вигострювали з одного боку, — зібрано було силу силенну здебільшого з того боку гори, що виходив на Помпею, звідти й нападу треба було сподіватися напевно.

Отак інсургенти перебули цілий день і цілу наступну ніч. На світанку вартові розбудили глядіторів, закли-

каючи їх до зброї. Тепер це були дві римські когорти, числом щось із тисячу салдатів. Вони вже дерлися на гору під проводом трибуна Тіта Сервіліяна, щоб атакувати глядіаторів у їхньому притулку.

Після отієї бурхливої ночі, коли Сервіліянові пощастило на завалі стати повстанню десяти тисяч глядіаторів Лентулової школи, він дізнався, що Спартак і Окномао з кількома сотнями повстанців пішли на Везувій, ніби грабуючи вілли, що через них вони переходили, закликаючи до боротьби за волю і до зброї всіх невільників, що їм траплялися по дорозі. От чому трибун негайно побіг до капванського сенату, що зібрався, тремтячи з жаху й страху, в храмі, Юпітерові присвяченому. А до того всього поголоски в народі роздмухували й побільшували суть фактів. Сервіліян розповів, що він зробив, щоб урятувати Капую і римську республіку, а потім попрохав дозволу сказати, що, на його думку, лишилося зробити, щоб цілком придушити повстання в самому пуп'янку.

Знаючи, що придушення цього повстання може здобути йому велику пошану, підвищення на службі, вільний юнак доводив сенатові, як небезпечно лишати Спартак і Окномао на волі, хоч би протягом кількох днів, бо до них шохвилини тікатимуть раби й глядіатори, поповнюючи лави бунтівників і збільшуючи небезпеку. Треба кинутися їм услід, щоб наздогнати їх, порубати на шматки і повернутися з їхніми головами, настромленими на списи, й виставити їх у Лентуловій школі на страх десяти тисячам глядіаторів. Порада ця подобалася Капванським сенаторам, що вже пережили стільки тривожних годин і що були налякані глядіаторським повстанням. Страх цілком змінив і перевернув догори ногами млявий спокій солодкого й безжурного існування, от чому вони з охотою ухвалили Сервіліянове внесення й видали наказа, що в ньому було запропоновано нагороду в два таланти за голови Спартакову й Окномао. У тому ж наказі цих глядіаторів засуджено розп'яти на хрестах. Так ухвалили сенатори, як люди нечесні, що зробилися ще більше нечесними через те, що стали розбишаками. Наказ якнайсуворіше забороняв, загрожуючи жорстокими карами, як рабам, так і вільним людям допомагати бунтівникам.

Другий наказ капуанського сенату доручав трибунові Тітові Сервіліянові начальникувати над одною з тих когорт легіонерів, що перебували в Капуї. Друга когорта разом з міською міліцією під проводом центуриона Попілія лишалися охороняти Лентулову школу й місто. Сервіліянові надано уповноваження зібрати в сусідньому місті Ателлі ще одну когорту; з тими силами велено йому йти проти глядіаторів, щоб на самому початку придушити цю спробу повстати.

Накази ці було віднесено підписати Мецієві Лібеонові, що й досі ще не видужав від здорового стусана, що ним почастивав його Окномао і, втративши здібність думати, уже два дні лежав у ліжку, замучений страшною пропасницею. Нещасливий, він годен був підписати не то що два накази, але цілих десять таких наказів, аби як на найдовший час відсунути від себе непевну потребу знову ночувати отак, як тоді, бо й досі душа йому тріпотіла й боліли боки.

Отже, Тіт Сервіліян вирушив уночі того самого дня; в Ателлі він узяв другу когорту і на чолі своїх тисяч й двохсот салдатів підійшов найкоротшою дорогою до Везувія, куди, як він дізнався від селян та хуторян, пішли глядіатори.

Ночував він на схилі гори, а на світанку, після короткої й палкої відозви до салдатів, повів їх на верховину. Уже сонечко височенько підбилося, коли Сервіліян із своїм військом підійшов до глядіаторського табору.

Не вагаючи на те, що римські когорти йшли обережно мовчки, найближчий до ворога караул почув, що вони наближаються, і в одну мить тривога розійшлася, а караули швидко поховалися за бруствер, де стояли глядіатори з камінням та пращами, готуючися спіткати римських легіонерів цілим дощем каміння.

Коли серед скеляної самотини лунко й різко розлігся поклик до зброї, а луна недоступних печер його повторила, поки глядіатори швидко шикувалися в бойовий порядок, трибун Сервіліян, дряпаючися на гору майже бігцем, перший зняв страшний крик атаки, що його поволі повторила тисяча двісті голосів його легіонерів. Цей крик скоро збільшився до розмірів реву морських хвиль, коли буває зніметься хуртовина, — це було жакливе ревіння слона, що навіювало страх на ворога, —

традиційний крик, з яким римські легіонери кидалися в атаку.

Скоро Сервіліян і тільки частина першої когорти опинилися біля ворожого валу, п'ятдесят глядіаторів, що стояли позад нього, обкидали римлян страшним градом каміння.

— Уперед! Іменем Юпітера-творця! Сміливіше, дітки! Цією дурницею нас не залякати! — скрикнув трибун, відважно кидаючися вперед. — Ми одним духом будемо в цьому розбишацькому кублі й до ноги їх виріжемо.

Не вважаючи на удари й рани, — а їх завдавала кам'яна хуртовина, що вибухнула над ними та в міру того, як вони наближалися до глядіаторського табору, все ряснішала, сильнішала та щоразу робилася згубливішою, — не вважаючи на це все, римляни бігли до валу; наблизившись до нього, вони, кінець-кінцем, могли вжити своєї зброї, люто кидаючи в глядіаторів свої дротки, а надто в тих, що захищали вал.

Тоді крики й зойки пожвавішали, і сутичка перейшла в жорстоке пролиття крові.

У цей самий час Спартак з найвищої скелі оглянув струнку шерехи своїх вояків, оглянув і вороже військо поглядом, гідним Ганнібала й Олександра Македонського, і швидко зміркував, якої помилки допустився через свою юнацьку легкодумну відвагу римський ватажок. Сервіліян вів своїх салдатів щільно злученою колоною вузькою стежиною, на якій фронтіві не можна було розгорнутися далі, як на десять рядів і де ця глибока й щільна маса мусіла неминуче підпасти під камінний дощ, яким обложені могли її засипати, певні, що жадний камінь даремно не впаде. Спартак цю помилку зрозумів і зараз же використував її в тій мірі, в якій це дозволяло становище, що він його зайняв. Він наказав своїм салдатам посунутися вперед, вишикував їх у дві лінії на всю довжину полонини з того боку, звідки йшла атака і наказав їм без перерви і щосили кидати на ворога камінням.

— За чверть години, — скрикнув Спартак, що в перших рядах зійшов на вал, кидаючи в римлян каміння, — вони побіжать, а ми поженемо їх і мечами порубаємо на кавалки.

Трапилося якраз те, що передбачив Спартак. Трибун

Сервіліян разом з кількома відважними легіонерами хоробро протиснувся на вал. Тут, б'ючися з глядіяторами списами, римляни спробували перейти за вал. Але тут їх і їхніх товаришів спіткав не тільки мужній опір, а надто тих товаришів, що були в задніх шерехах й не могли ужити для захисту ані списів, ані мечів. Їх нестерпуче бив кам'яний дощ, шохвилини він більшав, ряснішав, псував їм тарчі й перстянки, вкриваючи їм лиця страшними синцями, оглушуючи й кидаючи на землю силою ударів. Дуже швидко колона обложників захиталася, заметушилася, подалася назад, почали купчитися без усякого ладу. Сервіліян охриплим від надсади голосом вимагав від своїх салдатів неможливого, а саме, щоб вони «непохитно» трималися при кам'яній хуртовині; але в передніх лавах, що їм найбільше далось взнаки вороже каміння, сталося велике замішання; легіонери толочили один одного, падали одні на одних і, кінець-кінцем, побігли.

Тоді глядіятори перескочили через вал й погналися із списами й мечами за римлянами; а ці, збігаючи з кручі, скоро прийшли до цілковитого розкладу. Ця довга лава салдатів з високого валу, — звідки тепер бігли за ними глядіятори, що їм кортіло люто помститися на римлянах, — аж до самого ар'єргарду римської колони, що через утечу став на її чолі, здавався здаля величезною гадюкою, яка вилася на узгір'ї.

Цей несподіваний бій, так несподівано обернувшись на поразку римлян, примітний ще й тим, що понад дві милі ні втікачі, ні переслідувачі не могли спинитися. Вони перекидалися, валилися один на одного. Тісний плай з лісовими та скелястими берегами і круча додали цьому людському потокові фатального руху. Він скидався тепер на снігову лявину і міг спинитися тільки на підгір'ї. І справді тільки в тому місці, де гірська стежка переходила в більшу дорогу, і круча переходила в спадисту місцевість, утікачі мали наспіті змогу розбігтися по ближчих ланах та сусідніх садах, наче бурхливий потік, що бувало затопляв підгір'я. Тільки там і глядіятори могли розгорнути свій фронт, переслідуючи легіонерів, рубаючи їх та колячи списами праворуч і ліворуч.

Сервіліян спинився біля чудового хутора; трибун

Спартак з ротою глідіаторів накинувся на Сервіліяни.

знесило, ледве чуто скликав своїх салдатів зібратися навколо нього і хоробро опиратися глядіяторам; але його небагато хто чув, а ще менше вояків стало біля нього, щоб спіткати віч-на-віч скажену навалу глядіяторів. У другому місці центуріон Кай Елпідій Солоній зібрав навколо себе щось п'ятдесят легіонерів і вчинив люті переслідувачів живий опір відважних грудей і сильних мечів. То тут, то там старші вояки з тих, що брали участь у перемогах над тевтонами й кимврами з Марієм на чолі, над греками й Мітрідатом з Суллою, пробували теж зібрати жменьку смільців і врятувати справу; але й їхні геройські змагання були ні до чого, бо найбільша частина легіонерів у плутанині, безладді й панічному жаху бігла й далі, і кожний думав тільки про те, як самому урятуватися.

Спартак з ротою глядіяторів накинувся на Сервіліяна та на його парубків, що билися поруч із ним. Почалася кривава різанина. Але Сервіліян був убитий Спартаквою рукою; число глядіяторів щохвилини збільшувалося, — римлян переможено й порубано на шматки. Окномом тим часом одним ударом меча відрубав голову Солонієві і разом із своїми товаришами знищив тих небагатьох римлян, що намагалися битися.

Поразка двох римських когорт була повна. Понад чотириста легіонерів було вбито. Понад триста ранено, а не поранених взято в полон. З наказу Спартака їх було обеззброєно й відпущено на всі чотири вітри. У переможців було вбито тридцять чоловіка, а поранено п'ятдесят.

Опівдні глядіятори, навантажені здобиччю, всі вбрані в тарчі та перстянки, що їх узяли від ворога, з їхніми списками та дротиками в руках, підперезані мечами, повернулися до свого табору на Везувії.

Вони принесли з собою ще багато зброї, що давало їм можливість озброїти інших товаришів в нещасті, які, розуміється, численним натовпом надійдуть до них.

Розділ XII

СПРИТНІСТЬ ТА ХИТРОЩІ СПАРТАКА ЗБІЛЬШУЮТЬ ЙОГО ВІЙСЬКО З ШЕСТИСОТ ДО ДЕСЯТИ ТИСЯЧ

Ледве сусідні міста облетіла звістка про поразку когорт, що атакували глядіаторів — втікачів з Капуї, як це, немов блискавка, поширилося по всій Кампанії, і сильно схвилювало й нагнало великий страх на всіх, а надто, коли люди дізналися про подробиці різанини, що вчинили її над легіонерами повстанці.

Нола, Ночера, Геркулянум, Байя, Неаполь, Кума, Мізено, Капуя та всі інші міста цієї родючої провінції готовилися захищатися; громадяни узброїлися, день і ніч стояли на варті в брамах та на бастіонах. Помпея, що мурі її було розвалено й скопано, не зважилася противитися глядіаторам. Вони приходили в це місто по їжу, але не як вороги або юрби дикуни, але як добре дисципліновані когорти на чималі диво жителів.

Тим часом префекти міст посилали гонців один за одним до Меція Лібеона, префекта провінції, прохаючи його взяти заходів, щоб відвернути небезпеку, а бідолаха Мецій Лібеон, що не встиг ще отямитися, під гнітом непереможного страху, послав теж гінців до римського сенату, благаючи негайної й сильної допомоги.

Звичайно, в Римі нікому й на думку не спадало надавати якоїсь серйозної ваги глядіаторському повстанню, oprіч хіба Сергія Катіліни та Юлія Цезаря, бо тільки вони одні могли оцінити важливість цього повстання рабів, тому що знали початки цього повстання, усі його таємні нитки, його силу й надзвичайну Спартакову відвагу, — oprіч хіба цих двох осіб, ніхто не думав про долю когорт, що їх глядіатори покришили на кавалки; а до того салдати, яким пощастило врятуватися від цієї

різанини, розповідали всі її подробиці і не без підстави приписували всю провину самовпевненим помилкам трибуна Сервіліяна, і, жартуючи, називали його Варроном Молодшим.

З другого боку, якраз у цей час римський нарід вимушений був провадити великі й небезпечні війни. Відважний та проникливий Серторій підняв проти римської влади мало не цілу Іспанію, а на його відвазі побилися палкий юнак Помпей і військове мистецтво старого Метелла. А могутній Мітрідат між тим знову рушив походом на римлян і уже почав перемагати Марка Аврелія Котта, що був консулом цього року разом з Люцієм Ліцінієм Люкулом.

Отже консул Люкул, що був іще в Римі, але сильно хотів зібрати віддани під його провід легіони, щоб іти на Мітрідата, бо його перемоги турбували римлян і сенат, з ухвали цих знаменитих зборів, послав до Кампанії проти глядіаторів трибуна Кльодія Глабра, відомого із свого розуму й хоробрости, давши під його провід шість когорт, або три тисячі салдатів.

Тим часом, як це відбувалося в Римі і поки Кльодій Глабр давав порядок довіреним йому когортам, щоб повести їх проти глядіаторів, останні побачили на ділі корисні наслідки своєї першої перемоги: за якісь двадцять день число повстанців з шести сот, що було їх в день бійки з Тітом Сервіліяном, зросло до тисячі двохсот чоловіка; мало не всі вони були добре озброєні і всі готові були віддати життя за святу справу визволення.

Спартак, що добре знався на військових порядках грецьких фаланг, добре був знайомий і з тракійською міліцією, Мітрідатовим військом та латинськими легіонами, де він служив, був ширий прихильник римської військової дисципліни; він до того й переконаний був, що римський нарід, найбільш войовничий, додержувався найрозумнішої військової тактики в цілому світі. На його думку, численні перемоги латинян над лютьми варварами, що своє життя за ніщо мали, великою мірою залежали від дисципліни, порядку й єдности римських легіонерів; майже весь світ римляни підкорили завдяки своїй відвазі на війні й силі.

Через те, як ми вже й бачили, Спартак намагався дати

глядяторському війську якраз такий лад, який було заведено в римському військові, і зараз же, як увійшли в Помпею після перемоги над Тітом Сервіліяном, зроблено було прапора для першого глядяторського легіону: держално спису, на якому в римлян пишався орел, він звелів увінчати червоним ковпаком, що римські пани вкривали ним рабські голови, коли хотіли дати їм волю і під тим ковпаком він наказав прибити маленького бронзового kota; кіт з натури вільнолюбна тварина; мітологи завжди уміщали kota, як символ, під статуєю волі. Опріч того, Спартак, римським звичаєм, дав кожній військовій сотні окремих прапор. Прапор цей був звичайним собі держалном, а на кінці його було зроблено дві сполучені руки, а під ними малесенький ковпачок, серед якого було вирізьблено нумери когорти й легіону. Спартак, хоч і розпочав боротьбу з малесеньким загоном озброєних, був певний того, що під його прапор зберуться всі глядятори Італії, і що буде він проводирем багатьох легіонів і когорт.

Маючи в своїй владі Везувій й прилеглі до нього долини, Спартак щодня вправляв свої загани в військових справах, як це повелося здавна робити по римських легіонах. Із сурм та бухцинів, що їх узято в Сервіліянових легіонерів, влаштовано невеличку військову оркестру; сурмачі грали вранці зорю, ввечорі теж.

Так Спартак з проникливістю та обачністю досвідченого ватажка користався з часу, що вороги мимохіть дали йому. Він привчив своїх вояків до суворого бойового порядку і готовий був завзято протівитися римлянам, що, на його думку, мали незабаром повторити свій напад.

Справді, Кльодій Глабр не спізнився з'явитися; зібравши свої когорти, він вирушив швидким маршем на глядяторів.

Завдяки дисципліні, що її з усіх сил намагався Спартак завести у своєму війську, Спартак дуже скоро викликав до себе співчуття і прихильність навкруги від усіх пастухів і дроворубів. От чому ще за день перед тим, як мав прийти Кльодій, тракієць знав уже не тільки час, коли має ворог прийти, але й про те, які його сили, що з ними він збирався атакувати глядяторів. Розуміючи, що він не міг витримати відкритого бою

проти трьох тисяч римського війська, маючи тільки тисячу й двісті салдатів, Спартак сховався в своєму таборі на Везувії і тут почав чекати на ворожу атаку.

Атака почалася олівдні на двадцятий день, як глядіятори розташувалися табором на Везувії. Якраз в цей час рота легкої піхоти розтяглася ланками по лісах, що були обабіч плаю, і поволі, піднімаючися, підійшла до табору глядіяторів, обсипала його цілою хмарою стріл, не заподіявши там великого лиха, через віддаль, що відділяла римлян від табору, а проте ранили кількох глядіяторів і поміж них Борторідже.

Але в той самий момент, як Спартак готовився вийти з табору назустріч ворогові, що йому кам'яний град, яким засипали його глядіятори, був не знати якою мізерією, бо римляни ховалися за дерева в лісі, привідці раптом швидко відступили, припинивши атаку.

Тракієць збагнув, що поразка, якої зазнав Сервіліян, була за добру науку для нового римського ватажка як щодо місцевости, так і щодо вдачі ворогів, з яким доводилося битися; він зрозумів, що Кльодій не атакуватиме вдруге глядіяторський табор, як це робив Сервіліян, а добере іншого способу, щоб примусити Спартака вийти з табору й тоді розбити глядіяторів.

Справді, Кльодій послав свою легку римську піхоту на гору, щоб переконатися, що глядіятори сидять у своєму таборі. Переконавшись в цьому, Кльодій, добре тямлячи особливості топографії цієї місцевости, бо, під прапором Сулли за громадянської війни він обійшов цілу Кампанію, потер собі руки, задоволено усміхнувшись, що не пасувало до його гембатих та суворих уст і до понурої засмаленої пики.

— Пацюк заліз у пастку!.. — скрикнув коротко Кльодій. — За п'ять день усі вони будуть у нас в руках.

Центуріони і їхні помічники, що стояли коло ватажка, зсирнулися здивовано, не розуміючи того, що хотів сказати трибун. Але скоро вони це зрозуміли, коли Кльодій, — взявши з собою дві тисячі чоловіка і залишивши на підгір'ї на консульській дорозі тисячу салдатів під проводом центуріона Марка Валерія Мессали Нігра, сам повів свої чотири когорти на Везувій аж до того місця, де починався ліс і витка стежечка, що провадила до глядіяторського табору. Тут він наказав

своїм загонам спинитися, поглядом пошукав відповідного місця на гарненькому хуторі і розташувався тут табором. Звідци він негайно відправив одного з молодших начальників до центуріона Валерія Мессали Нігра, наказуючи останньому перемістити своїх салдатів, як це було умовлено.

Цей Марк Валерій Мессала, що дев'ять років після описуваних подій правив за консула, був молодий парубок тридцяти трьох років, палкий і честолюбний; йому аж кортіло відзначитися в якійсь військовій події; за громадянської війни він воював у лавах Суллиного війська, виявивши велику відвагу, і був разом з Аппієм Клавдієм Пулькром чотири роки тому, коли той вируждався в Македонію втихомирювати деякі збунтовані провінції, а надто тракійців, що повстали проти нестерпучого римського гніту. Валерій Мессала так хоробро бився на Родопських горах, що його було ушановано цивічним вінцем і підвищено на центуріона. Але незабаром після смерті Аппія Клавдія Пулькра і закінчення війни молодий Мессала примушений був повернутися до Риму. Якраз в той час, як у місті поширилася чутка про нове повстання глядіяторів, Мессала саме збирався товаришувати консулові Люкулові в морській експедиції; але остання мала відбутися тільки по весні, от чому Мессала випрохав у Люкула дозвіл піти разом з Кльодієм Глабром на цю іграшкову війну з глядіяторами. Мессала, великий чванько, що належав до пишного патриціанського роду, цілком поділяв погляди тих, хто, думаючи про війну з глядіяторами, тільки з жалем та презирством усміхався.

Зрештою до прагнення слави у Мессали в даному випадку прилучилося ще одно таємне спонукання: він з величезною пристрасстю ненавидів Спартака. Адже він був близьким родичем Валерії Мессали, Суллиної вдови. До нього доходили чутки про її зв'язок із Спартаком, а це викликало в його душі такий сором, таке обурення, що він перестав вчашати, ба навіть вітатися із своєю родичкою, а «підлого» глядіятора, що забруднив своїми обіймами ім'я Мессали, зненавидів на смерть.

Отже, Мессала, одержавши наказ від трибуна Кльодія, вирудився походом із своїми двома когортами. Він пройшов вздовж підгір'я Везувія і, обійшовши навколо

гори, через кілька годин з тієї частини вибрався, звідки видати було чудовий краєвид в околиці Ноли й Ночери. Скоро він опинився на тій поганенькій дорозі, що з Ноли йшла вгору до певного пункту, і там губилася серед круч та прірв. Тут Мессала звелів своїм коортам стати й розташуватися табором.

Ми не будемо описувати, як обидва війська, менше як за дві години — одно по цім, а друге по тім боці гори — влаштували свої табори, звичайно чотирьох-кутником, оточивши його ровом та бруствером, а вершину захистивши рясним парканом. Швидкість, з якою римляни розташували свій табор, його чудове облаштування і безпека — надто відомі, бо його описувано в істориків і тактиків воєнних і нема чого довго над тим розводитися.

На вечір Кльодій Глабр — з одного боку, і Мессала Нігер — з другого — стали з своїми легіонами біля обох проходів, що тільки й були в глядіяторів, щоб вийти з свого табору. От тут римські салдати зрозуміли намір свого ватажка й раділи, що пацюк справді потрапив до доброї пастки.

Кльодій, людина розумна й обачна, лишив тільки тисячу салдатів, щоб захищати стежку, що вела до Ноли, бо величезна круча з цього боку була природною перешкодою, щоб тут глядіятори могли зійти з гори. Більшу частину своїх сил він скупчив у проході, збоку Помпеї, де спуск був куди зручніший і звідти, виходить, треба було ждати ворожого нападу напевно.

На світанку другого дня Спартак, як звичайно, обходячи полонину, помітив ворогів, що розташувалися табором під скелями, що нависли над Нолою; ще не бачачи Кльодієвого табору, бо він був заслонений лісом, Спартак зміркував, що вся ця справа має щось значити. Ось чому, вишикувавши дві роти глядіяторів бойовим порядком, він повів їх стежкою, що вела на Помпею. Не пройшовши двох миль, авангард глядіяторський сповістив свого ватажка, що вже видно передові караули римського табору, з якими авангард мусів обмінятися дротками й стрілами. Спартак наказав своєму загонові спинитися, а сам тим часом пройшов до того місця, де був його авангард і скоро римський

табор став перед очі враженого глядіятора в своїй грізній потузі.

Спартак застиг на місці без руху, увесь блідий, втупивши широко відкриті очі на палісад, що виріс перед ним, — цей палісад справив на нього таке враження, яке б було у похованого живцем, коли б він прокинувся і торкнувся рукою до віка власної труни.

Римський караул, як тільки з'явився глядіяторський авангард, забив тривогу. З табору вже вийшла сотня і наближалася до Спартака, кидаючи дротки, тим часом, як він, охоплений тугою і знаючи, що його оточено з усіх боків, і що неминуче він має загинути, не міг поворухнутися й не вважав на те, як дроток, та й не один, розтинаючи повітря, падав біля нього і міг його поранити.

Декан, що був на чолі авангарду, розбуркав його з глибокої задуманости.

— Спартаче!.. — промовив він. — Що ж оце ми робимо?.. Нам треба або наступати й битися, або геть піти звідци.

— Маєш рацію, Альцесте! — відповів рудіярій сумно, — підемо звідци.

І коли загін пішов назад швидким маршем, Спартак поволі підійшов до останніх салдатів другої роти і наказав їм спинитися й почекати на нього.

Глибоко задуманий він повів глядіяторів тією ж дорогою до табору.

Кілька хвилин римська сотня переслідувала глядіяторів, засипаючи їх дротками, але скоро припинила це робити і, ніби з наказу, повернулася до палісаду.

Повернувшись на полонину, Спартак покликав до себе Окномао, Борторідже, що йому, не вважаючи на зрештою легеньку рану, аж кортіло виконати свій обов'язок, і багатьох інших, найспритніших та найвідважніших глядіяторів, відвів їх на бік, туди, звідки відкривалася Нола, показав їм на ворожий табор унизу і поінформував їх щодо ситуації: їх замкнено з усіх боків. Потім він спитав, що, на їхню думку, треба робити за таких важких обставин.

Окномао, що горів невгамонною відвагою, скрикнув у пориві нерозумної люті і дикого презирства до життя, що так властиво було для нього.

— А!.. Богині Гніву!.. Що ж нам ще лишається іншого, як не пуститися на відчай душі, як розлютованим диким звірам або на той, або на інший римський табор, — нехай загине тисяча душ, аби двісті вільно вийшли!

— Якби це було можливо! — додав Спартак.

— А хіба це неможливо? — сердито спитав германець.

— У мене самого на хвилину промайнула ця думка... Але чи вважав ти на те, що ворожі табори розташовано якраз там, де круті й скелясті стежки, що ведуть до цієї полонинки, виходять на звідусіль відкриту місцевість? Або ти подумав, що ані тут, ані там ми не годні розгорнути свої сили фронтом понад десять осіб? Що нам до того, що нас є тисяча двісті, коли доведеться битися не більше, як двадцяти людям, водночас?..

Спартаківі слова були такі правдиві, а його міркування такі очевидні й певні, що Окномао, глибоко зідхнувши, повісив голову, а інші глядіятори, що навколо Спартака стояли, мовчали довго й сумно.

— З другого боку, ми зможемо проіснувати днів з п'ять, а може й шість, — вів своє Спартак, — але... що ж далі?..

Це питання, що його так руба поставив ватажок, похмурий і задумливий, розумові його старшин, які стояли навкруги його, уявилося, своєю всемогутністю, як щось страшне й невблаганне... Неможливо було втекти від наслідків цього гнітючого, невблаганного жакливого питання... Сімь, вісім, десять день вони ще витримать тут... А далі?..

Іншого виходу нема, або здатися або вмерти...

Довго тривала оця болісна мовчанка. Для оцих двадцяти відважних парубків було нестерпучими тортурами бачити, як умить зруйнувалися надії, що їх викохували вони п'ять літ, надії, що держали їх на світі, гріли кров, сміливим духом їхні серця надихали... Побачити таку мізерну руїну їхньої справи тоді, коли доля, здавалося, сама обіцяла їм перемогу і тріумф над ворогами!.. Смерть, мабуть, краща проти такої жакливої ганьби!..

Спартак перший порушив тоскну мовчанку.

— Ідіть за мною, — сказав він, — обійдемо нашу полонину з усіх боків і подивимося пильно, чи нема

нам якої пролазки: хоч як важко буде вийти нею, а все ж краще, ніж загинати живцем у цій могилі. Нехай би хоч сотня врятувалася від смерті, решта вмруть за перемогу святої справи, що ми їй присягалися служити.

У супроводі своїх товаришів-воjakів Спартак ішов мовчки, в глибокій задумі, оглядаючи околичну місцевість. спиняючися щороку, як лев замкнений у залізній клітці, засапавшись від люті, сказано шукає, де зламати міцні ґрати своєї в'язниці.

Коли глядіятори підійшли до того місця, де, наче високі мури, виступали скелі, що відділяли цю полонину від верховини, Спартак скинув поглядом на цю страшну кручу й, оглянувши її, прошепотів:

— З цього боку навіть і вивірка не видереться!..

А трохи подумавши, додав:

— Якби й видерлися туди, то становище наше ще б погіршало.

Кінець-кінцем ватажки глядіяторського війська підійшли до глибоких прірв, звернених у бік Сорренто, і, ставши біля бруствера, намагалися зазирнути в глибину. Майже всі подалися назад із жаху перед цими безоднями, що як дивитися на них, то й то вже крутилася голова.

— Звідци, — зауважив старший командир роти, — саме хіба каміння може дістатися у той гліб.

Недалечко від групи ватажків врозтяж лежали на землі п'ятнадцять чи двадцять глядіяторів-галлів, що плели тарчі з товстої та міцної лози. Вони робили цю операцію з надзвичайним мистецтвом, покриваючи потім торчі шматками твердої шкіри. Неуважний погляд кинув Спартак, занурений у свої сумні думки, на цю роботу товаришів в нещасті, на ці тарчі.

Бачачи, що Спартак машинально розглядає імпровізовані тарчі, хтось із галлів, усміхаючися, зауважив:

— У нас, у таборі сімсот маленьких і більших тарч металічних; от ми й домозкувалися зробити отак тарчі для решти п'ятисот товаришів... і зробили б, якщо вистачить шкіри!

— О, Гесус та Тетуан ⁷³ дадуть вам нагороду на тім світі! — скрикнув Спартак, схвильований чулою дбайливістю, що спонукала цих бідних галлів присвячувати

справі визволення пригнічених не тільки свою силу, але й дозвілля своє і свою кебету.

Помовчавши хвилину, протягом якої тракієць, наче все забувши, стояв ласкаво приглядаючися до роботи цих юнаків, він спитав:

— А в вас ще багато шкіри?

— Ледве-ледве вистачить на десяток тарч.

— Ми роздобули її в Помпеї в останню подорож, що ми туди зробили...

— Шкода, що шкіра не росте в лісі, як верба.

Спартакові очі пильно спинилися на цих жмутках міцного, гнучкого та пружистого вербняка, розкиданого в безладді біля двадцяти імпровізованих виробників саморобних тарч.

Останні галлові слова вразили тракійця якоюсь новою думкою. Він здригнувся і, нахилившись до землі, схопив жмут лози. Обличчя його спалахнуло радістю і він з полегші скрикнув:

— Присягаюся Юпітером, визвольником людським!.. Ми врятовані!..

Окномао, Борторідже та інші глядіаторські начальники легіонів здивовано запитливо подивилися на Спартака.

— Що ти сказав? — спитав Окномао.

— Як? — не розуміючи, сказав Борторідже.

— А хто ж урятує? — промовив третій.

— Говоріть...

— В якій спосіб?

Спартак, що найуважніше розглядав лозу і сказав, звертаючися до товаришів:

— Чи бачите оці лозини?.. Ми з них виплетемо довженну драбину, прикріпимо її до цієї скелі і спустимося поодиноці аж до того глибокого гроту. Потім вийдемо з нього, раптом нападемо ззаду на римлян і переріжемо всіх.

Сумна усмішка недовір'я промайнула на устах мало не всіх старшин Спартакових, а Окномао безнадійно хитнув головою і сказав:

— Спартаче, ти напевне маячиш!

— Драбину завдовжки на вісімдесят, а може й на дев'яносто кроків? — спитав, не ймучи віри тому, що почув, Борторідже.

— Хто має волю й рішучість, — відповів Спартак твердо, з глибоким переконанням, — для того нема нічого неможливого. Нас тисяча й двісті душ: за три години дружньої роботи у нас буде ця драбина, одна гадка про яку так вас вразила.

Палким словом, заражаючи інших своєю вірою, що так палала в ньому, він наказав чотирьом глядіяторським ротам взяти сокири та йти в сусідні ліси нарубати товстішої й міцнішої лози.

А інші глядіятори мали за цей час вишикуватися бойовим порядком на полонині в два ряди, запастися мотуззям, ремінням, що могли б здатися, щоб зв'язати різні частини цієї дивовижної драбини, що її ще мали їм спорудити.

Не минуло й години, як глядіятори, що пішли в ліс партіями по вісім, десять, а то й двадцять душ, поверталися з величезними оберемками лози.

Спартак перший показав, як зв'язувати між собою товсті лозини; всі взяли участь у цій роботі, — котрі приготувляли, котрі в'язали, а дехто згинав лозини, щоб скоріше спорудити чудовну драбину, що мала їх урятувати.

Робота аж клекотіла, бо й небезпека, що загрожувала глядіяторам, була не абияка. На цій полонині, де працювала водночас тисяча чоловіка, не покладаючи рук, панували порядок та мовчанка, переривані тільки тихо сказаним проханням допомогти або порадити, як краще виконати ту чи іншу частину роботи.

За дві години, як мала зайти ніч, драбину скінчили, вона була довга, мало не на дев'яносто футів. Спартак наказав чотирьом глядіяторам розгорнути її, щоб на власні очі переконатися, що вона міцна, а надто на закріпах. У міру того, як Спартак оглядав та обмацував частини драбини, глядіятори згортали драбину знову сувоєм.

У приимерку Спартак наказав своєму військові тихо зняти табір; кожна піврота зв'язувала в один вузол всю свою зброю, бо, спускаючися так, як це малюся на увазі, салдатові не можна було мати на собі якусь ношу, яка б зв'язувала волю рухів. Міцне мотуззя було прив'язане до клунка із зброєю кожної півроти; як тільки салдати півроти поодиноці дістануться на дно

прірви, гадалося спустити їм туди на мотузці клунок із зброєю.

Далі Спартак звелів прив'язати до одного з кінців драбини два великих камені і цей кінець наказав спустити, поволі й тихо, вздовж кручі, що зривистою стіною стояла на березі цієї величезної вовчої ями.

Спартак розумно розрахував, що ця обережність буде подвійно корисна для успіху цього важкого спускання. Насамперед, ці камені були далеко важчі від найважливого глядіятора, — отже коли кінець кодоли, до якої їх було привішено, можна було спустити на дно прірви без перешкод, це вже було запорукою безпеки, і люди могли зважитися злізати, не боячися вагою свого тіла розірвати драбину. А далі тракієць гадав, що дві кам'яні брили, тримаючи своєю вагою драбину непорушно на дні безодні, зменшать небезпеку від коливання, що неодмінно має бути через її виткість, коли ця тендітна й легка снасть затремтить під напором людського тіла.

Коли все було влаштовано й коли присмерк почав густішати навколо гори, Окномао перший приготувався спробувати страшне спускання. Обхопивши руками виступ скелі, до якого було прив'язано драбину другим кінцем, велетенський германець злегка поблід — адже цей спуск у глиб безодні можна було виконати, не мавши найменшої фізичної сили, ані непереможної сили духа, а до того все це таке нове для нього... Він, як почав спускатися, жартуючи пробубонів:

— Присягаюся іменем всемогутнього всезнавця Вотама⁷⁴, мені здається, що й Геллія, найлегша з Валькірій⁷⁵ не знайшла б приємним спускатися таким дивним способом.

З тими словами велетенська постать германцева потроху зчезла в бескидах, що оточали прірву; скоро він з головою сховався. Спартак пильно стежив за товаришем, що спускався униз. Він здригався з нервової пропасниці щоразу, як драбина стрясалася. Він стояв білий, як полотно, наче ціле його життя повисло на цьому новітньому рухомому трапі.

Глядіятори збилися юрбою навколо бруствера, і думки, й погляди їхні поривалися в безодню; ті, хто стояв позаду, ставав навшпиньки, щоб видніші були бескиди,

а надто та скеля, до якої примощовано було драбину; всі стояли непорушні, як застилі, ані пари з уст не пускаючи, і серед цієї нічної тиші на горі почути можна було саме важке дихання цієї тисячі й двохсот душ, уся бо їхня доля залежала від цієї тендітної колінкуватої снасти.

Повільне, рівномірне важке хитання драбини визначало для схвильованого зору глядіяторів все більше число ступенів, що їх пройшов Окномао. Цей хвилястий рух драбини тривав щось із три хвилини, що видалися бідним глядіяторам за три довгі олімпіади, за три століття.

Кінець-кінцем, хитання зовсім припинилося.

І тоді тисячоголовий натовп, порушуваний одним і тим самим імпульсом, однаковою думкою, почав прислухатися напружено, намагаючися зловити будь-який згук від безодні. На всій цій тисячі облич було скисано невимовний жах.

І ось за кілька хвилин, в які не було чути навіть зідхання цих схвильованих тисяч грудей, почувся глухий голос, спочатку далекий і невизначний, але щодамі кріпший. Здавалося, ніби той, хто говорив, наближався і кричав:

— До зброї!.. до зброї!.. (*Vigila, vigila*).

З усіх грудей вирвалося тремтяче зідхання пелегші: це було умовлене гасло, — Окномао щасливо спустився на дно пірви.

Тоді глядіятори поодиноці почали спускатися цією невживаною драбиною, як тільки можна швидко й легко. Віднині очевидно, що вона їх урятує від смерті і приведе від цілковитої руїни до блискучої перемоги.

Спуск цей тривав добрих тридцять шість годин. Тільки на світанку другої доби все військо було вже на нижній полонині. Лишався самий Борторідже, що спустив на низ зброю останньої роти і кілька в'язанок сокир, кіс та тризубів, що з Спартакового наказу зберігалися на той випадок, якби до них підійшли беззбройні товариші, — кінець-кінцем зліз він і сам.

Нема чого списувати, як палко виявили свою любов і подяку Спартакові його прихильники за те, що він, завдяки своїй вигадливості, так чудово врятував їх усіх.

Але Спартак примусив глядіяторів замовчати і наказав кожній роті засісти й причаїтися по околичних скелях, поки настане ніч.

Без кінця довгими здалися ці години нетерплячим салдатам. Але ось сонце почало сідати. Щойно небо почало набирати тієї барви, в якій поволі гасне білий колір, дві глядіяторські когорти вийшли із своїх схованок. За даним наказом, якнайобережніше, в глибокій мовчанці, одна з них під проводом Окномао рушила до морського берега, а друга на чолі з Спартаком пішла з боку Ноли.

Обидві когорти мусіли пройти приблизно однакову віддаль, ось чому вони майже водночас підійшли глупої ночі ззаду до обох римських таборів.

Недалеко від табору Мессали Нігера Спартак спинив свою когорту й один обережно прокрався до римського ретраншементу.

— Хто йде?.. — скрикнув вартівник, що почув ледве помітний шелест у винниці, що прилягає до табору. Там був Спартак. Він спинився й затаїв духа.

Настала довгенька тиша. Вартівник напружено прислухався, але скрізь панувала мертва тиша.

Скоро Спартак почув рівномірні кроки нічного патруля, що під проводом декана обходив вартових. Почувши голосний вигук: «Хто йде»? патруль поспішив у цей бік, щоб довідатися, що там трапилось.

Стояла глупа ніч, було так тихо, що тракієць міг почути кожне слово розмовників, що говорили стиха:

— Що трапилось? — спитав, треба думати, деканів голос.

— Мені здалося, що хтось там у винниці зашелестів. А коли спитав «хто йде?», то вже нічого не чув? Ані звуку, хоч пильно слухав.

— Це, мабуть, лис полює на кури.

— Та й мені здалося, що лист зашелестів, наче під ногами якоїсь звірини. Либонь вилізла з нори пополювати.

— А так.. Тільки це вже не глядіятори. Вони сидять собі там на горі; ні, їм звідти від нас втекти не доведеться.

— Правду казав центуріон, що пацюк попав у добру пастку.

— Це з найпевнішого найпевніше! Кльодій Глабр — старий кіт; для його зубів отакий пацючок, як Спартак — пусте... Відразу проковтне.

— Присягаюся творцем Юпітером, це вже, як світом світ.

Помовчавши трохи, — а Спартак у цей час у темряві, що ховала його, насмішкувато усміхався, — декан забалакав знову:

— Ну, дивись — не спи й пильнуй, Септімію. Тільки лиса не бери за глядіятора.

— Занадто багато чести було б для глядіяторів! — відповів насмішкувато й самовпевнено салдат Септімій.

І знову стало тихо.

А тим часом Спартакові очі, звикши до темряви, почали розрізняти все дійсно цікаве йому, а саме форму рова й римського бруствера; він бо й прийшов сюди ознайомитися, як розташовано ті з чотирьох воріт таборових, що були найближчі.

Поки Спартак робив свої спостереження, патруль, повернувшись до свого поста, знову підсилив мало не погаслі вогнища, і скоро червоні ясні язички полум'я освітили своїм промінням палісад, а це дало змогу Спартакові оглянути, як розташовано великі ворота, — в римському таборі звичайно це був від ворожої позиції найдавший пункт. У таборі Мессали їх було звернуто до Ноли.

Уважно обслідувавши місцевість римського валу, Спартак повернувся назад, зібрав свою когорту й повів її до великих воріт римського табору, пильнуючи тиші. Мовчки й тихо йшли салдати і тільки, коли вже зовсім близько підійшли до римського табору, римський вартовий почув, що вони йдуть.

— Хто йде? — скрикнув легіонер Септімій стривоженим голосом. Спартакові ясно стало, що зараз оце вартівник не нападе на лиса, вважаючи його за глядіятора; він був певний, що це йдуть глядіятори.

Не почувши відповіді, Септімій зняв тривоюгу.

Але глядіятори раптом побігли й кинулись у рів. З нечуваною люттю й швидко вони на плечах виносили один одного й умить були вже на бруствері. Спартак, що рука йому цілком загоїлася, перший скочив з найзвичайною легкістю своєї могутньої постаті. Обсипаючи ударами

легіонера Септімія, що ледве оборонявся від цих стусанів, Спартак голосно закричав:

— Краще було б для тебе, ехидо, якби зараз от напад на тебе лис, кращий, на твою думку, від глядіятора!

Ще не скінчено було слів, як легіонер вже лежав на землі забитий.

У тій хвилі глядіятори кинулися на табор групами по чотири чоловіка, по вісім, по десять і почали ту страшну різанину, що буває наслідком несподіваних нападів і якої не обминути під час раптових нічних атак.

Справді, римляни спали глибоким сном, як люди, що їм нема чого боятися ворога, бльокованого і цілком замкненого у своєму таборі. Даремні були спроби оборонятися від лютого напору глядіяторів, яких щохвилини все більшало. Взявши остаточно великі ворота, вони кинулися на намети сонних, беззбройних легіонерів, убиваючи й рубаючи їх на шматки.

По всьому римському таборі за хвилину лунали скажені зойки, прокляття, стогін, благання, намагання врятуватися, втікши. Метушня скажена й смерть запанували скрізь. Тут не було бою, а була кривава різанина; за яких пів години було перерізано понад чотириста легіонерів, а решта розбіглися, як божевільні на всі чотири вітри.

Тільки сорок чоловіка найхоробріших вояків під проводом Валерія Мессалі Нігера було притиснуто до преторіанських воріт, що римляни їх вважали за найголовніші. Майже всі ці легіонери були без перстянок і без тарч, але добре узброєні мечами, дротками й списами. Вони билися, як леви, намагаючися витримати напад ворогів, сподіваючися, що їхній опір дасть утікачам можливість знову поєднатися з другим загоном римським і повернутися до бою.

У числі цих відважних римлян, розуміється, визначався Мессала своєю хоробрістю. Він бився мужньо й заохочував римлян словами, повними високого завзяття, час-від-часу викликати на бій Спартака, жадно прагнучи його крові і бажаючи з ним помірятися силою.

— Гей, ти!.. Спартаче! Ганебний проводирю найпідліших розбишак! Де ж ти, підлий рабе? Май сміливість спробувати меча моїх рук, вільного громадянина... Спартаче! Розбишаку, де ж ти?

Не вважаючи на крики, стогін, брязкотню зброєю, оглушливий голос і гуркіт, що ними був табор повнісінський, трактієць почув, кінець-кінцем, дерзкі речі з уст римлянина, — міцними своїми руками він протиснувся крізь лави своїх прибічників, які з усіх боків оточили цю жменьку й, шукаючи ворога, що на бій його викликав, закричав і собі:

— Гей! Римський розбишаче! Ти з такою великою душею копав яму про інших, і сам до неї цієї ночі потрапив. Душогубе й душогубів сину! Лиши при собі свої лайки — єдину власність, що дійсно тобі належить. Ось я перед тобою, римлянине! Чого тобі від мене треба?

Кажучи це, Спартак наскочив просто на Мессалу, що вдарив його з усієї сили і з надзвичайною люттю.

Далі римлянин закричав переривним від хвилювання голосом:

— Хочу проколоти тебе «наскрізь»... хочу споганити славний Валерія Мессали меч, помочивши в твоїй крові.

Погордливі центуріонові слова розпалили тракійців гнів. Відбиваючи лютий напад римлянинів, Спартак одним ударом розбив його тарчу на друзочки, другим розірвав його перстянку, нанісши йому глибоку рану в бік. Третій удар улучив в нашоломник якраз у ту мить, коли Мессала промовив свої останні слова, і цілком приголомшив нещасливого центуріона. Він захитався й упав. На його щастя ім'я «Валерія Мессали», що його він вимовив, викликало в глядіяторових грудях згадку любови й відразу гнів палкий ущух і затримав руку, що готова була заколоти центуріона.

Мессала не був дерзкий задержка, що здатний тільки викликати на бій, він визначався великою хоробрістю та відвагою. Але хоч би він сильний був, хоч би як спритно й уміло уживав зброї, він не мав змоги відбити Спартаків напад, і йому загрожувала неминуча загибель від того, хто, не прибільшуючи, був супроти всіх найкращий вояка свого часу.

Отже, Спартак затримав свій меч, що був тільки в кількох дюймах від грудей центуріона, що лежав долі. Звернувшись до двох офіцерів, що прибігли, бачучи Мессалину загибель, Спартак закричав, вибиваючи швидким ударом меча одному з його рук, і раничи другого в живіт:

— Йди, юначе! розповідж, як підлий глядіятор подарував тобі життя. — І, убивши двох офіцерів, він повернувся до Мессали, допоміг йому підвестися й передав його в опіку глядіяторам, щоб вони захищали його від ударів товаришів, що до них наближались.

Після того, як мало не всіх смільців було перебито, тих, що опиралися глядіяторам, римський табор опинився у повній владі переможців.

Те саме сталося і в Кльода Глабра таборі, куди вдерся Окномао. Германець за кілька годин одержав повну перемогу над трибуновим військом, що, втікаючи, квалпалося рятуватися, покинувши табор напризволяще.

Отак завдяки розумові й проникливості Спартаковій тисяча глядіяторів блискуче перемогла трьохтисячне римське військо. Убито було щось із тисячу салдатів, а їхню зброю, прапори, обоз і табори стали глядіяторським здобутком.

На другий день два глядіяторських полки зібралися в таборі Кльодія Глабра, що його переможці без жалю обкидали жартами, глузуванням, дотепами, взиваючи його котом, що втік від пацюка. Вони навіть склали про нього отаку пісеньку:

У давню давнину та жив собі кіт,
присів біля нірки прехитрий воркіт.
А там у тій нірці запеклий пацюк
живе-поживає готуючи дрюк.
У засідку сівши мій кіт задрімав,
щура він до себе у гості не ждав.
Пацюк, треба знати, хитріший ката,
і зручний й моторний і швидко літа.
Іззаду зайшов він до того ката;
котину-хвальку знемогла дрімота.
О лихо, мій котку! ой лихо коту,
скоптує гіркого він скоро медку!..
Дзвіночок до хвостика в'язуть коту,
мотуззями міцненько зв'язали в кутку.
Коли це, як вдарило, мов на сполох...
Коту виливають нереполох!
Утік наш коточок, принаймні, бажав,
та тут прехитренний пацюк наздогнав.

Легко уявити собі, які вибухи веселого, голосного реготу залунали в таборі, де нещодавно були римляни,

Він захитався й упав.

а нині панували глядіятори, — коли творці цих куплетів почали їх співати улюбленим на ті часи мотивом.

Тим часом з Лентулової Батіятової школи глядіятори тікали юрбами. Щодня, щогодини вони цілими сотнями приходили в табор на Везувій. Не минуло й двадцяти день після перемоги над Кльодієм Глабром, як їх прибуло вже понад чотири тисячі. Усі вони були добре узброєні списами, тарчами й мечами, що їх взято в римлян.

Разом з тисяча двомастами салдатів, що вже воювали під Спартаковим проводом, вони утворили перший легіон війська пригноблених, що незабаром мало стати таким страшним і грізним.

Хоч Рим на ті часи був зайнятий важливішими справами, а проте поразка Кльодієва Глаброва викликала чимало шелесту. І сенатові, й народові однаково здавалося несполучним з римським ім'ям, щоб легіонерів, переможців світу, так ганебно лупцювали, — та й хто? — мерзотні банди нужденних глядіяторів.

А «мерзотні» глядіятори, що їх поволі набралось понад п'ять тисяч, зорганізовані в маніпули, когорти, легіон, під проводом умілого і відважного проводиря, — бо Спартак саме таким себе й виявив, — з'явилися якось раптом попід мурами Ноли. А Нола — квітнуче, багате, людне місто в Кампанії. Перед тим, як атакувати це місто, глядіятори зажадали від горожан, щоб вони з доброї волі відчинили міську браму, обіцяючи натомість лишити недоторканими життя їхнє і власність.

Мешканці з переляку від несподіваної небезпеки, що їм загрожувала, зібралися на форумі. Котрі радили піддатися, котрі переконували дати одсіч напасникам. Довго й даремно кричали, довго пусте балакали, але на останку гору взяла партія сміливіших. Міську браму зачинили, забили добре, а горожани повилазили на стіни, щоб відкидати оту причепу. Разом з тим тишком-нішком виряджено було гінців до Неаполя, Бріндізі, Риму, прохаючи мерщій дати допомогу, військо слати.

Але всі гоңці потрапили до Спартакових рук, бо свої караули він поставив не тільки на шляхах, але й на всіх перехрестях та стежках. Оборона, що до неї взялися абияк узброєні та й до війни незвичні мешканці, повернулася на якийсь божевільний безглуздий експеримент

і тяглася щось із дві години. Глядіятори драбинами, а вони силу їх мали, — дуже скоро, майже без утрат опанували міські мури й увійшли в місто, але вже люті на горожан за цю спробу оборонятися, переможці віддалися різанині й грабункам.

Не вважаючи на суворий наказ Спартаків салдатам додержувати найпильнішої дисципліни, не вважаючи на величезну любов і пошану салдатів до нього, вони не могли здержатися (а яке військо й коли здержувалося) від отієї запамороки від крові й руїни, запамороки, що опанувала їх проти їхньої волі, коли вони побачили, що мусять битися з небезпекою для життя, щоб увійти в місто, втративши не одного з товаришів і приятелів.

Щоб там не було, а Спартак метнувся мершій на місто, щоб якось утихомирити грабіжництво й різанину з боку глядіяторів. Завдяки його енергії й велетенській силі волі, з допомогою своїх офіцерів, за кілька годин йому пощастило припинити вбивство й грабунки.

Незабаром засурмили збиратися... Глядіятори почувши заклик, почали звідусіль збиратися. Від Спартаківого імени легіонові було наказано вишикуватися бойовим порядком серед величезного форуму Ноли, що його оздоблено було величними храмами, базиліками та портиками.

Не минуло й години, як глядіяторський легіон вишикувався на майдані в три шерехи. Спартак зійшов на сходи храма на честь Церері і своє бліде розлютоване, гнівом скривлене обличчя звернув до своїх салдатів. Постоявши кілька хвилин з похиленою головою, занурений у важкі думи, серед глибокої тиші, — він нарешті підніс чоло. Гучний його голос пронісся-пролунав на форумі сильною й мелодійною хвилею, коли він почав:

— Невже вам приємно, люті й беззаконні люди, щоб про вас скрізь казано, що ви розбишаки, грабіжники, убійники? Питаюся вас іменем всіх пекельних богів!

Він замовчав.

Після кількох хвилин загальної мовчанки він вів далі:

— Невже оце тая воля, що ми несемо рабам? Невже це — дисципліна, що ми нею доводимо, що ми люди, гідні тих прав, що їх нас позбавлено? Невже це ті шляхетні вчинки, що ними викличемо прихильність італійців? Невже це та відвага, що ми їй даємо за приклад?..

Або вам не досить того, що маєте за ворога величне й всемогутнє римське ім'я, що ви хочете під'юдити проти себе всі народи Італії, викликати проти себе гнів, прокляття, жадобу помститися? Невже, на вашу думку, ще мало шкоди завдає ота неслава, що створили навколо нас наші гнобителі, що скрізь біжить з нами, примушуючи всіх уважати нас за варварів, за розбишак, за найпідліших людей? На вашу думку, все це жарти, пусте; і намість того, щоб шляхетними вчинками, суворою дисципліною, прикладною поведінкою спростувати те, що плещуть на нас, ви хочете, навпаки, підтвердити, зміцнити їх мерзенними, ганебними й безчесними вчинками?..

В Італії всі вважають нас за страшних, непевних людей. Із них — хто нам ворог — одвертий, а хто й приятель, то непевний. І наша справа свята, прапор, під яким ми б'ємося, найшляхетніший з усіх прапорів, що маяли в бою зроду-віку, не має співчуття на цьому півострові; щоб завоювати собі прихильність, ми маємо тільки єдиний спосіб, це дисципліна.

Це та сама залізна дисципліна, що вона була й тепер є непроникливим, непереможним захистом римських легіонів. Не тому римське військо перемагало досі своїх ворогів, що воно було сильнішим і наймужнішим у світі, бо є багато народів, що не поступлять перед ними, ані щодо величі духа, ані щодо відваги, а тільки тому римляни скрізь перемагають своїх ворогів, що ні один нарід не має такої суворої дисципліни, як вони.

Ні до чого вам буде і ваша сила надзвичайна в боях, рвачка відвага душ ваших, якщо ви не навчитеся дисципліни в римлян, якраз так, як перейняли в них військовий лад.

Якщо хочете, щоб і надалі я лишився вашим ватажком, то я вимагаю слухняности та мовчазности, тверезости та стриманости, бо військова сила це насамперед порядок, слухняність і тверезість серед воєнків.

Нехай кожний з вас присягнеться перед богами, і всі, всі присягайтеся своєю честю, що віднині ви найменшого бешкету не зробите й на кожному кроці пам'ятатимете про дисципліну.

Якщо ми хочемо перемогти, то маємо знайти в собі потрібну енергію, як це зробив консул Манлій Торкват

із своїм рідним сином, — відрубати голову найдорожчому другові, якщо він хоч трохи зламає присягу і порушить закони, що ми їх устанavimo. Треба, щоб ви могли, як і римські легіони, про які збереглося це чудове оповідання, стати табором навколо яблуні, і щоб, коли ви підете, всі яблука залишилися на дереві, як у той день, коли ви розташувалися там з своїми наметами.

Тільки при цій умові ми станемо гідні волі, якої так сильно прагнемо. Тільки при цій умові, мабуть, ми переможемо найхоробріше й найвідважніше військо в світі!..

У міру того, як Спартак говорив свою промову, насичену шляхетним духом, в лавах глядіяторів пронісся шепіт похвали. Ці люди були цілком очаровані суворим, але глибокого чуття й пристрасти красномовством свого проводиря; коли він скінчив говорити, вони одноставно, голосно крикнули йому: «слава!».

Потім Спартак вивів своє військо з Ноли й велів їм розташуватися табором недалеко на згірку. Він лишив дві когорти (що мали кожен день змінити одна одну), щоб охороняти місто. У Нолі Спартак здобув силу зброї, перстянок, тарч, що поскладав їх у таборі, щоб узброювати рабів та глядіяторів, які щодня юрбами збиралися під прапор повстанців.

Так біля Ноли Спартак прожив понад два місяці, завжди вправляючи своїх салдатів, навчаючи їх військових вправ та вміння вживати зброї. Його військо скоро вирросло аж на вісім тисяч, і він міг утворити повних два легіони. Порядок і дисципліна, що їх відважний тракієць зумів завести в своєму війську, викликали пошану й подив навіть у жителів Кампанії. Власність і особа цих людей була безпечною, і ніяких шкод від глядіяторів вони не знали.

Між тим в Римі ухвалено було послати проти повстанців-рабів та глядіяторів претора Публія Варінія з легіоном, що здебільшого складався з волонтерів та молодих некрутів. Старих легіонерів і ветеранів, заготованих в боях і військових чварах, було послано проти Серторія й Мітрідата.

Але за кілька днів перед тим, як Публій Варіній рушив походом з Риму з шістьма тисячами війська, підсиле-

ного союзним загоном понад триста вершників та пікінерів, щоб розбити глядіаторів, — з лісу між Сутри та Сесси Помеції біля Аппієвої дороги, надвечір вийшло понад дві тисячі чоловіка, озброєних до зубів різним сільсько-господарським знаряддям — залізними лопатами, вилами, сокирами, серпами, в інших було тільки довженне загострене дрюччя і тільки дехто мали списи або мечі.

Це були глядіатори, що поодинокі втекли з шкіл Аціянової, Рабецієвої та інших римських ланістів. Вони зібралися на Кріссів поклик і під його проводом, озброєні так, як уже сказано, поділені на чотири когорти й двадцять рот, рушили до Везувія, щоб сполучитися з Спартаковими легіонами.

Уранці п'ятнадцятого лютого того року, коли Метробій доніс консулам, Котті й Люкулові про глядіаторську змову, Крісс оббігав всі глядіаторські школи, — він попередив товаришів про те, що сталося, і радив їх поводитися спокійно, щоб отим удаванням спокою відвернути ворогам очі.

У одній з тих шкіл галла було арештовано й кинуте до Мамертинської в'язниці. Держали його там понад два місяці, покарали нагаями і, хоч він твердо заперечував перед римським претором свою участь у Спартаковій змові, але його напевне засудили б розп'яти на хресті, якби Крісса не обстоювали ланісти на прохання і до того настирливі мало не всіх глядіаторів. Ланісти щиро клопоталися за Крісса перед Цетего, Лентулом, Юлієм Цезарем та Катіліною і, кінець-кінцем, здобули йому визволення.

Вийшовши з в'язниці, Крісс добре розумів, що його школи та взагалі глядіаторів доглядають добре, через те він обрав собі ролю простачка, що нічогосінько не знає. Він тим самим гадав, принаймні, хоч почасти зменшити підозріння ланістів і римського уряду.

Ось чому, не вважаючи на всі Спартакові прохання, бідний галл примушений був душити в душі своїй палке прагнення й гнів: він не міг ані сам піти, ані послати або відвести на Везувій жадного глядіаторського загону.

Тільки після цілої низки численних спроб, довгого бажання і жахливих небезпек, Кріссові пощастило. кінець-кінцем, утекти з Риму, сховавшись в згаданому

вже лісі. Там він сподівався знайти в умовленому місці, якщо не всіх товаришів, то принаймні більшість з них. Трапилося це через чотири місяці після того, як почалося повстання, і Спартак уже встиг за цей час двічі перемогти римлян.

Два дні галл ховався по лісових пущах, а потім пішов в напрямку на Везувій і прибув туди на чолі двадцяти своїх рот після виснажного марша аж на чотири доби. Кріссів прихід викликав величезну радість у Нольському таборі. Спартак, як рідного брата, вітав Крісса, що його особливо любив з усіх товаришів в нещасті.

Дві тисячі нових глядіторів одержали всю потрібну зброю і їх розподілено було по полках обох Спартаківих легіонів. Над першим легіоном начальникував Окномао, над другим — Крісс. Серед загальних та одностайних вигуків Спартака знову вітали, як головного привідцю всього глядіторського війська.

Два дні після того, як прийшов Крісс, вивідачі донесли Спартакові, що Аппіевою дорогою швидким маршем іде претор Публій Варіній. Ватажок глядіторів наказав військові зняти тихенько табор і вночі швидко рушив назустріч ворогові.

РОЗДІЛ XIII

ВІД БОЮ ПІД КАЗІЛІНО ДО БОЮ ПІД АКВІНО

Публій Варіній був чоловік літ на сорок п'ять. Плебей з походження, сильної будови, понурої вдачі, але з гордою душею, він мав у собі всі чесноти римського вояка, був його типовим представником, найблискучішим і найдосконалішим, якого тільки можна собі уявити: уміркований щодо їжі й пиття, обмежений щодо своїх бажань, навиклий до холоду, морозів, до походів і безсоння, до всякого труду й невигод, суворий, мовчазний, хоробрий. Коли б до всіх цих чудових прикмет своєї вдачі Варіній мав би ще живий розум та глибоку й витончену освіту, то може з нього був би консул, військовий привідця, тріумфатор; але, на жаль, розум Варініїв, куди слабший був від його шляхетної душі і на протязі двадцятивосьмилітньої військової служби він дослужився тільки до претора, та й то через любов та повагу, що мали до нього всі римляни, які воювали в одних з ним лавах, а особливо ті, що під їх проводом він воював, був бо він безсторонній, хоч і суворий, бездоганно хоробрий, а до того глибоко знав дисципліну, правила, всі подробиці військового життя: всі римляни, а надто товариші, захоплювалися його щирістю, відвагою і міццю тіла й духа.

Сімнадцяти років, він уперше воював під прапором Кая Марія у війні з тевтонами й кимврами, визначився в ній, і було його винагороджено за це цивічним вінцем і чином декана. Потім уже за Помпея Страбона, знаменитого Помпея-батька, за громадянської війни, Варінія кілька разів було поранено, і він одержав другий вінок за громадянську відвагу. За Сулли, у війні з Мітрідатом, він був знову ранений і одержав вінець за мур

(*corona muralis*)⁷⁶ за облогу Атен і чин молодшого центуріона. Після того вже він не кидав Сулли в усіх пригодах громадянської війни і, завдяки новим подвигам, його призначено було на старшого центуріона, а потім і на трибуна. У цьому чині він ходив з Помпеем Великим, воював Доміція і Ярба в Африці і в цій війні добився квесторського чину, що його він прославив за Аппія Клавдія у війні з повстанцями Македонії та Тракії. Коли Клавдій помер, а військові дії у Тракії припинилися, Варіній повернувся до Риму, щоб одержати від консула Аврелія Котти, що набирав легіони проти Мітрідата, чин лейтенанта або принаймні підтвердження квесторського звання. Але коли Варіній прибув до Риму, Котта поїхав в Азію, а другий консул — Люцій Ліціній Люкул — вже зформував своє військо; але, хотівши використати Варінієву досвідченість, — він бо його й шанував, — консул пропонував його й уплинув на вибори Варінія в претори Сіцилії, доручивши йому погасити ганебну війну з глядіяторами.

Такий ото був чоловік, що року 680, за 17 день до липневих календ (14 червня), виступив з Капенської брами Аппіевою дорогою проти глядіяторів, що ними керував Спартак, — на чолі шести тисяч легіонерів, тисячі велетів, шести сотень пращників, прилучених до легіонів на преторове бажання й за Люкуловою допомогою. Та й, правда, була потреба мати під рукою легке військо в такій війні, як оця. До всього того додали ще триста вершників. Взагалі військо складалося з восьми тисяч чоловіка, молодих, здорових і добре узброєних. Квестором під проводом Публія Варінія був Кней Фурій, чоловік років на тридцять п'ять, хоробрий, меткий, але гультай і розпусник.

З шести трибунів тих легіонів, що були тепер під командою Варініевою, відомі були як члени сильних патриціянських фамілій: Кальпурній Бібуло, що року 695 був консулом з Каєм Юлієм Цезарем, і ще зовсім юнак Квінт Фабій Максим, що року 709 теж був консулом з тим же Цезарем, але вже за Цезаревої диктатури. Але найстаршим з трибуців був Лелій Коссій, людина неотесана й вульгарна, років на п'ятдесят, що брав участь у п'ятидесяти шести боях, одинадцяти облогах і ста двадцяти дев'яти сутичках. Він мав двадцять і дві

рани і два цивічних вінки; але через своє нецтво й глупоту за тридцять два роки служби він далі трибуна не посунувся і на цій посаді був уже одинадцять літ.

Швидкими переходами за три дні Публій Варіній дійшов до Гаети, де отаборившись, покликав до себе Павла Ерденія Тібуртіна, префекта кавалерії, і доручив йому зробити розвідку аж до Капуї, зібрати докладні й точні відомості про місцевість, де сидять бунтівники, про число їх, озброєння, а при добрій нагоді дізнатися й про наміри.

Молодий Тібуртін виконав покладене на нього доручення обачно й розумно, одвідав не саму тільки Капую, але й Куми, Байю, Поццуолі, Геркулянум, Неаполь, аж до Помпеї й Ателли, щоб зібрати в римської влади, у жителів та чабанів відомості про ворога. За три дні він повернувся до Варінієвого табору на змучених конях, але подав важливі відомості про глядіаторські справи. Так, він доніс преторові, що повстанці зараз віддалені від римського табору на десять миль, що озброєні вони й устатковані на римський зразок; що табор свій розташували побіля Ноли і звідти роблять екскурсії, але вочевидь не думають іще виступати остаточно, бо оточили себе міцним палісадом, видно, що саме там вони ждуть римської атаки і думають опиратися.

Почувши ці звістки, Варіній уважно обміркував у своєму наметі, що йому робити, й постановив. кінцеькінцем, поділити свої сили на два загони й двома рівнобіжними дорогами йти на глядіаторський табор, щоб оточити його з двох боків: такою тактикою він сподівався напевне перемогти їх.

Так, він виділив чотири когорти легіонерів, триста піших, двісті пращників та сто кавалеристів під командою квестора Кнея Фурія і наказав рушити Аппієвою дорогою до Сінуесса, де він мав зійти з Аппієвої дороги й вийти на Доміціянову дорогу, що вела від цього міста через Лінтерно, Куми, Байю й Неаполь вздовж морського берега аж до Сорренто. Дійшовши до Байї, Фурій мав чекати там шість днів, а потім йти на Ателлу, де має одержати новий наказ від Варінія. Останній постановив, що тоді, коли Фурій ітиме, сам він піде річкою Лірі до Інгеррамни, звідки перебреше її, щоб

вийти на Латинську дорогу, що веде з Риму через Тусколо, Норбу, Інгеррамну, Теано й Аліф у Беневенто. В Аліфі він покине консульську Латинську дорогу, зійде на преторіянську⁷⁸, що минаючи Кавдинське межигір'я, веде на Кавдію, і отак він зайде в запілля глядіаторського війська. Там він просидить один день у засідці, далі накаже своєму квесторові Фурію йти на Ателлу й атакувати бунтівників; ці, побачивши, що вони числом міцніші від легіонерів, вилізуть із своїх фортів, і тоді він атакує ворога з тилу й розіб'є його дощенту.

Такий був военний план, що його запропонував претор Публій Варіній і, звичайно, план зовсім не поганий, але в тому тільки випадку, коли глядіатори уперто ждатимуть римлян біля Ноли; щодо цього Варіній, який вважав Спартака не за людину, а за якусь погану звірину, ані трохи не сумнівався.

Тим часом тракієць, коли дізнався, що наступає претор і що він уже в Гаєті, перейшов на Доміціянову дорогу й подався на Лінтерно, куди й прибув після двох покvapних та важких переходів.

З другого боку, квестор Кней Фурій, посуваючися тією ж Доміціяною дорогою і дійшовши вже до Тріферно, дізнався там від своїх розвідників, що Спартак з усім своїм військом несподівано прийшов до Лінтерно, що було на віддалі одного дня від глядіаторського табору.

Кней Фурій, що, як людина й салдат, готовий був боротися сам-на-сам з усіма глядіаторами, не виключаючи й Спартака, як начальник, що на нього покладено певне доручення, не вважав за можливе вступити в бій з ворогом, що його числом було куди більше, а перемогти його не було ніякісінької надії. Відступити назад здавалося йому необачним, бо в той час, якби він утік до Лація, Спартак легко міг би його наздогнати й вибити до ноги.

Через те він вирішив покинути консульську дорогу, звернути ліворуч, пройти в Кальві, звідки йому легше буде за кілька годин дійти до Капуї, де дві тисячі вісімсот чоловіка, що були під його командою, сполучившись з гарнізоном цього міста, могли б непереможно опиратися глядіаторам.

Якби Спартак подався на Лацій, Кней Фурій устиг би

наздогнати Варінія і, з'єднавшись з ним, напасти з тилу й винищити геть держких повстанців.

А коли б Спартак повернув назад, то Фурій гадав, що й тоді він виконає доручене, теж повернувши назад Доміціяноюю дорогою або вийшовши з Капуї преторіанською дорогою, щоб прийти до Ателли на призначений день.

Про ці мудрі міркування і про цю мудру постанову, до якої прийшов Кней Фурій, можна було сказати, що вони, виявляючи його розум і хист, були в той же час такі, що сам Помпей Великий похвалив би їх.

Отже, Фурій наказав зняти намети за дві години перед світанком і в великій мовчанці і повному порядку вийшов з Кальві; але перед тим, як перейти на консульську дорогу, він звелів трьом розвідникам перебраться в селянську одежу, і вони, ризикуючи життям, мусіли одурити ворога, давши неправдиві відомості про Кнея Фурія, і запевнивши, що він пішов до Гаети, а звідти повернувся назад.

Але Спартак, дізнавшись вже через своїх розвідників, що частина ворожого війська стала табором біля Триферно, збагнув раптом, що претор Варіній необережно поділив свої сили, щоб обійти його і цілком зрозумів його наміри й план. Швидко зміркувавши, як це буває з людьми великого розуму, він зрозумів, що йому слід робити: пройти всередину двох ворожих загонів і поодиноці розбити їх, наскочивши швидко, як блискавка.

Одною з найбільших військових прикмет своїх, що їх блискуче виявив Спартак за це своє славне повстання, була швидкість, з якою він орієнтувався в ворожих планах, ураховував, угадував їх і, зважившись на щось, здійснив свій намір. Маючи багато рис властивих Наполеонові першому, Спартак, що засвоїв собі воєнне мистецтво та дисципліну римську, і застосовував їх до свого війська, не запозичив від римських привідців тієї систематичної тактики, що цілком забороняла збочувати від певних правил, певної норми, певних звичок. Спартак застосовував свої постанови і плани переходів не тільки щодо характеру місцевості, але й до інших обставин, до становища ворога і вживав найпростішої й найлогічнішої тактики. — тактики швидкості, приклад якої показав уперше Кай Марій і завдяки якій Юлій

Цезар зробив Рим всесвітньою імперією. Усі великі бої, в яких переміг Спартак, і які дають право вважати його за найзнаменитішого полководця старих часів, мали успіх не тільки через хоробрість його салдатів, але й завдяки надзвичайній Спартаковій моторності⁷⁹.

Але повернімося до оповідання. Спартак, як рішив, так і зробив: короткою палкою промовою він підбадьорив своїх товаришів рушити до нового великого походу, не зважаючи на те, що вони ще не спочили, і, знявши табор, він зійшов з Доміціянової дороги і виткими стежками, через гірські розпалини, що з Капуї через Казіліно ведуть до самого моря, пройшов до Вольтурно, що з клеконом женє між гір свої бурхливі води-хвилі.

Наслідком цього переходу було те, що на світанку, коли квестор Фурій проходив через Кальві, Спартак був уже біля Капуї. За три милі від цього міста він дав своїм салдатам відпочити протягом кількох годин, а потім знов виступив, підсміюючися над страхом, що охопив захисників та оборонців Капуї. Вони заперли ворота, спустили ґрати і в тривозі вийшли на міський мур, ждучи щохвилини наступу. Спартак пройшов далі; місто дроґістів лишилося в нього праворуч, а сам він подався на Казіліно, куди й прибув на вечір, саме тоді, коли квестор Фурій прийшов до Кальві.

Казіліно було маленьке, але людне місто, на правому березі Вольтурно, що розбивав свої хвилі об міські мури. Місто це було за шість миль від Капуї і майже на одинадцять миль від Кальві. Щось двадцять дві милі відділяли його від того місця, де річка вливалась у море. При тому становищі, що його зайняли войовники обох армій, Казіліно був найважливіший пункт театру, на якому мали розгорнутися операції цієї війни. Спартак вважав за найсерйознішу річ зайняти цю позицію; із цього місця він панував над обома берегами і всією долиною Вольтурно. Отаборившись тут, він не то що на завжди роз'єднував військо ворога, але й перешкоджав їм зійтися у Капуї. Отже він міг напасти на них поодинці і розбити до ноги. Жителі Казіліна, налякані несподіваним прибуттям глядіаторів, вислали свою владу назустріч Спартакові, щоб покірливо й улесливо заявити Спартакові про своє співчуття, отже, Спартак не має чого вживати сили, щоб увійти в місто. Поста-

вивши сторожу біля кожної брами і, залишивши одну когорту в середині міста, тракієць вийшов з нього з двома легіонами, зайняв з ними високий пункт по той бік римської брами, звідки можна було панувати над дорогою в Кальві.

В період часу між поразками Кльодія Глабра і призначенням Публія Варінія, Спартак міг вільно їздити мало не по цілій Кампанії, і він доручив найспритнішим із своїх людей об'їздити коні, що випасалися на пасовищах цієї багатющої провінції. Отак йому пощастило зформувати загін кавалерії на шістсот людей, на чолі якого став, як префект, хоробрий і моторний Борторідже, що, коли прибув Крісс, передав начальникування останньому над одним з двох легіонів, яким перед тим командував.

Як тільки табор було розташовано, Спартак наказав стомленим легіонам відпочити й постановив лишити їх у цьому місці днів зо два, поки не прийде з Лінтерно квестор Фурій, про якого Спартак думав, що він продовжує свою дорогу Доміціяновим шляхом. Тут Спартак мав намір атакувати його з тилу і вибити до ноги.

А проте, бувши людиною обачною, Спартак покликав до себе Борторідже і наказав йому, відпочивши шість годин, десь опівночі, поділити свою кавалерію на два загони й один з них направити Доміціяною дорогою на Тріферно, щоб розвідатися про ворога; другому загону, з обачности, Спартак велів рушити Аппієвим шляхом на Кальві, обслідуючи місцевість. На світанку обидва загони мали повернутися до табору й повідомити про наслідки розвідки.

За годину перед тим, як почало на світ благословитися, на велике здивування Спартакові, повернувся перший кавалерійський загін, що його було відряджено на Кальві і повідомив Спартака, що ворог суне з тих місць просто на Казіліно. У першу хвилину ватажок повстанців не повірив цій звістці, але, докладно розпитавши начальника загону і, поміркувавши, зрозумів, що сталося: він зійшов з Доміціянової дороги й кинувся праворуч, щоб дати пройти Фурієві і напасти на нього ззаду якраз тоді, коли римляни, звернули ліворуч, щоб обминути глядіяторів і повернутися до Капуї. Отак обидва зійшли з консульської дороги, обминаючи один

одного, а натомість цілком природно здибалися на преторіанській дорозі.

Спартак наказав негайно сурмити похід і, не знімаючи табора, вивів з нього перший легіон, вишикувавши його в дві лінії бойовим порядком. На фронті він поставив дві тисячі велетів та пращників, що мали напасти на ворога, як тільки його побачать, б'ючися врозсип; позаду цієї лінії він поставив решту вояків, озброєних дротками й списами.

Цей другий легіон він поділив на дві частини й помістив серед ланів та винниць: одну — ліворуч, а другу — праворуч, наказавши їм якнайдовше розтягнути свою лінію і якнайкраще сховатися для того, щоб, коли почнеться бій, обійти й оточити римлян з запілля і з флангів.

Сонечко щойно підбилося, золотячи промінням своїм яскравим і суворі бескиди, і зелені від рясної лози узгір'я, і жовто-золоті лани широкополі, і квітчасті луки, коли авангард римський уперше впав в око глядіяторам. Легко озброєні, вишикувані ланцюгом, вони зустріли ворога цілим градом каміння й олив'яних ядер. Ворог повернув назад і погнав сповістити квестора Фурія, що Спартак близько. А Спартак, що в поході завжди із своїм загоном ішов пішки і тільки серед бою сідав на чудового й сильного вороного коня, дав гасло маршем наперти на ворога, щоб оточити його раніше, ніж він вишикується бойовим порядком.

Гней Фурій, почувши про несподіване наближення глядіяторів, спинив негайно колону своїх легіонерів і з спокоем, що його ніколи не тратять люди обдаровані справжньою мужністю, наказав, щоб велети і пращники розсипалися ланцюгом і якнайбільше розтягли свій фронт. Він хотів якось обминутися, щоб численніший ворог не оточив його когорта, й велів своїм воякам зайняти позицію на одному із згірків, що прилягали до дороги, щоб вони могли вишикуватися, коли тим часом велети й пращники витримуватимуть натиск глядіяторів.

Не вважаючи на збентеження й метушню, що завжди бувають при несподіваному нападі, усі ці квесторові накази почали виконувати швидко й у повному порядку.

Але, перше, ніж виконано було його накази, глядіятори вже зробили сильний натиск на римських пращ-

ників. Ці останні, хоч і мужньо оборонялися, але проте мусіли відступити перед численнішим ворогом аж до узгір'я, на якому Фурій ледве-ледве встиг поставити бойовим порядком свої чотири когорти.

Римські сурми засурмили атаку, і легіонери, що на їх чолі був Фурій, з таким запалом накинулися на ворога, що той мусів відступити. Але Спартак подав знак відступати, і дві тисячі легко озброєних глядіяторів, пустивши наостанку цілий град дротків, перемішалися з тими глядіяторськими когортами, що допіру підійшли, і з страшним ревом, що сколихнув усю долину й гори сусідні, накинулися на римлян. Скоро нічого іншого не можна було почути, окрім сухого тріску тарч, що билися одна об одну, окрім згучного стукання мечів і дикого крику войовників.

З пів години билися вони з однаковим запалом і завзятістю; але римлян було куди менше й вони не могли встояти під натиском ворога. Скоро, збиті до гурту, оточені з усіх боків, Фурієві легіонери захиталися; якраз у цей момент підійшов Крісс із своїм легіоном. Умить римляни, що їх обійшов і оточив ворог з усіх боків, заметушилися й кинулися навтеки. Але тільки декому пощастило врятуватися; більшість, а Фурій один з найперших, стиснуті залізним колом мечів, зустріли славу смерть.

Отак за якісь дві години почалася й скінчилася ця сутичка, яку певніше треба вважати різаниною, а не боем при Казіліно.

На другий день після цієї нової перемоги, що при ній глядіятори постраждали дуже мало супроти римських утрат, римляни бо мало не всі лягли на місці, Спартак не гаючи часу, зняв табор в Казіліно і майже без перерви пройшов Апенінами, повз Кальві й подався на Борго Сідіціне, куди пройшов надвечір з легіонами, що втомилися від довгого переходу. Тут він розташувався табором, відіслав кавалерію до Теано, що було за кілька миль звідци, розвідатися про те, де є претор Публій Варіній, що, на думку Спартакову, повинен був два чи три дні тому пройти звідти до Аліфу.

Коли розвідники повернулися з своєї екскурсії, Спартак з їхньої доповіді про ворогів рух переконався, що він майже не помилився, і що Публій Варіній пройшов

через Теано, простуючи на Аліф, тільки кілька день перед тим. Тоді глядіатор, після довгих розважань, зріло обміркувавши все, що мав він надалі діяти, через перемогу вчорашнього дня і через присутність в Борго Сідіціне, постановив нарешті перерізати Варінієві дорогу і почати з ним бій перше, ніж підсилення з муніципій та союзників утруднять перемогу над його когортами.

На другий день після цього тракієць вийшов з Борго Сідіціне і правим берегом річки Вальтурно пройшов до Кавдінського межигір'я, куди прибув після восьми годин переходу і там став табором на березі річки. Назавтра вранці він наказав нарубати багато високого дерева і перекинути їх через річку, що в цій порі року була неглибока й неширока, і цим мостом перейшов із своїм легіоном на лівий берег недалеко від Кавдінських гір і, зайнявши з кавалерією сильну позицію на Латинській дорозі, став ждати ворога.

Він не загаявся; опівдні Публій Варіній, вийшовши з Аліфу, підійшов з двома когортами на верховини, якими кінчалася річка Вольтурно, навпроти Кавдінських гір. Спартак поставив уже свої легіони бойовим порядком, але справа скоро дійшла до бою ізруч.

Бій був жорстокий, кривавий і тягнувся до вечора. Римляни билися мужньо, твердо, понад усякі похвали, але, коли вже сонце почало сідати, мусіли відступити, власне тікати врозтіч. Їх спочатку переслідувала глядіаторська піхота; але, коли вона вже не могла навздогнати, Спартак наказав засурмити збори; ледве хвиля глядіаторів відхлинула, як кавалерія кинулася навздогін віткачам і вчинила їм жорстоку різанину.

Понад дві тисячі римлян лягло в цьому бої під Кавдінським межигір'ям, що вже другий раз було фатальним для римлян, понад півтори тисячі римлян було поранено, поміж них сам Варіній, трибуни Коссій, Фабій Максим, Бібуло.

Багато поранених потрапило до рук переможців; але Спартак, знезброївши їх, відпустив на всі чотири вітри, бо вирішив не брати полонених; їхня присутність у таборі могла бути в певних випадках небезпечною і компромітуючою.

Чимало втратили й глядіатори в цьому бої, що в ньому

вбито було двісті п'ятдесят чоловіка з їхнього війська і двоє тільки поранено.

Пригнічений і нещасний повернувся Публій Варіній до Аліфу, де зібрав, скільки встиг за ніч, збігців, а разом з тим почув страшну звістку про повну поразку свого квестора. Боячися нового нападу від переможців, — нападу, що противитися йому Варіній не мав ніякісної сили, він скоріше пішов непрохідними стежками через розколини Апенінських гір і, покинувши Кампанію, пройшов до Самніюма й сховався в Бовіано.

Дві блискучі перемоги, що їх мав Спартак протягом трьох днів, оточили його ім'я якоюсь чарівною звабливістю по всіх провінціях південної Італії.

Не тратячи часу, він повернув до Кавдію, де знайшов Брезовіра, глядіатора галла, що його читач уже знає — з шинка Венери з Цвинтаря у Римі, коли він з наказу керівників Спільки пригноблених забив пущенця Веррового, що шпигував за ходом змови, — ось цей самий Брезовір з п'ятдесятьома товаришами втік до Капуї, до Спартакового табору.

За його порадою тракієць постановив почати справу, наслідком якої мав бути вільний вихід з Капуї п'яти тисяч глядіаторів, що залишилися в Лентуловій Батятовій школі.

Три дні після цього бою під Кавдінським межигір'ям, Спартак на чолі свого десятитисячного війська підійшов до мурів Капуї і послав туди вісника, наказуючи префектові й сенатові випустити п'ять тисяч безбройних глядіаторів, зібраних у Лентуловій школі. Якщо міська влада відмовиться виконати цю вимогу, Спартак обіцяв атакувати місто, взяти його силою, спалити й перерізати всіх жителів без усякого милосердя, не відрізняючи статі й віку.

Звістки про Спартакові перемоги вже дійшли до Капуї; роздмухані страхом та чутками, вони надхнули жахом серця жителів. Коли він з'явився під міськими мурами, це ще підсилювало тривогу, а його вимоги й погрози довершили справу, й почалася загальна паніка.

У храмі Діяни зібрався сенат; на форумі, що прилягав до храму, зійшовся нарід. За пів години всі крамниці були зачинені, жінки збігалися до храмів, благаючи богів допомогти, а на вулицях гукав плебс, що вима-

Спартак на чолі свого війська підійшов до мурів Капуї.

гав задовольнити глядіяторів вимогу й рятувати місто від небезпеки...

Мецій Лібеон, весь блідий, схвильований, в безмежному розпачі, белькотючи, докладав сенатові про вимоги Спартакові, і сенатори, не менш бліді й схвильовані, аніж префект, дивилися з жахом і ніхто не посмів забрати слово, дати пораду чи внести пропозицію в такий небезпечний час.

Військовий трибун, що командував чотирма когортами, яких надіслав римський сенат обороняти Капую ще місяць тому, — людина хоробра й досвідчена, бачучи вагання й мовчання сенаторів, попросив дати йому слово, щоб висловити й свою думку. Розумними доводами, різкими, хоч і промовистими словами він — єдиний з усіх вільний від паніки — доводив, що Спартакова заява це просто собі погроза, розрахована на те, щоб навіяти на громадян жах. Він доводив, що глядіятор не зможе атакувати міста насамперед через те, що місто оточене грізним муром і що тим, хто хотів би до пуття довести облогу, треба мати цілий комплект скорпіонів, таранів, катапулт і стінних кіс, щоб зробити тільки спробу атакувати.

Але жах, що охопив душі ніжних капуанських сенаторів, той самий жах, що від нього завмирили всі слова на вустах, вивів їх з одубіння і вони аж підскочили на своїх місцях, наче їх укусив тарантул. Потім почали кричати, що трибун з глузду з'їхав, що Нолу було взято за дві години, коли глядіяторів було куди менше і куди гірше озброєно, аніж тепер, що будинки в ній зруйновано дощенту, а жителів вибито до ноги, що сенатори, мовляв, не хочуть віддавати себе на котлети через честолюбні трибунові забаганки, що вивести з міста п'ять тисяч глядіяторів є один з наймудріших і обережних заходів, бо в такий спосіб можна надовго позбавитися заколоту і різанини і багато ще подібних резонів. До цього прилучилися ще крики народу, що зібрався на форумі і голосно вимагав виконати Спартакову вимогу й урятувати місто. Через те Мецій Лібеон вважав за неможливе відкинути пропозицію багатьох сенаторів: погодитися на Спартакову вимогу, — цю пропозицію ухвалено було одностайно.

І ось п'ять тисяч глядіяторів, що їх ув'язнено було

в Лентуловій школі, вийшли з міста і прилучилися до Спартака, що розташував свій табор на узгір'ї сусідньої гори Тіфата. Там їх зустріли криками радості, узброїли до зубів і з них склався третій легіон; на командира призначено було Борторідже, що його на посаді префекта кавалерії замінив Брезовір.

Спартак мерщій повернувся до Ноли, знову розташувався там табором і пробув там щось із тридцять день, з великою охотою навчаючи свій новий легіон щодня військовим вправам. Тим часом до Спартака доходили відомості про претора Варінія, який, із звісток, що їх одержав Спартак, набирав нове військо, щоб іти на нього. От Спартак постановив попередити Варінія, і, залишивши в Нолі Крісса з двома легіонами, взяв із собою перший, що ним командував Окномао, і, перейшовши через Апеніни, пройшов до Самніума й підійшов до Бовіяно.

Варіній писав римському сенатові, повідомляючи про фатальні події цієї війни, що відтепер зробилася серйозною справою і щоб зліквідувати її, треба вже стало не менше двох легіонів. Нагадуючи про свої давні заслуги перед рідним краєм, чесний салдат просив, як ласки, щоб ветерана, що брав участь у численних боях, не кидали під тягарем ганьби від поразки й дали йому можливість і змогу довести війну до пуття і кров'ю змити образу від немилосердної фортуни.

Сенат пристав на справедливу Варінієву вимогу. Він вирядив до нього вісім когорт, цебто понад чотири тисячі ветеранів, і уповноважив його набрати серед жителів Марсії, Самніума й Піцени ще шістнадцять когорт салдатів, щоб утворити ще два легіони, потрібні, щоб зліквідувати повстання глядіяторів.

Претор, в очах якого вищість посади і службових заслуг була найбільшою перевагою, з усіх трибунів, що були під його проводом і що всі були розумніші й проникливіші від Лелія Коссінія, — якраз цього Лелія Коссінія призначив на пост квестора, вакантний після Фурієвої смерті. Він доручив йому командувати над когортами, що їх прислано з Риму, і наказав зайняти Бовіяно, щоб стати на заваді Спартакові, коли він ітиме на Самніум, сам же він з двома тисячами, що залишилися в нього після погрому під Кавдінським межигір'ям, ви-

рішив обійти провінції Марсію й Пецену й набрати там людей.

Отак, коли Спартак прийшов під Бовіано і почав викликати на бій Коссінія, цей останній, на підставі одержаних суворих наказів в цій справі, замкнувся у місті, дрижачи від злоти, що не може кинутися на глядіятора, але постановив твердо витримати всі образи й виклики.

Тоді Спартак зрозумів, які Варіній має плани, і вирішив заваджати йому збирати військо, що він його комплектував в Самніюмі й Піцені. Він полишив Окномао з легіоном в таборі під мурами Бовіано і з невеличким загоном кавалерії повернувся до Ноли.

Там його ждали доволі приємні новини. Перша і найбільш приємна, — це було прибуття глядіятора Граніка, який привів з собою понад п'ять тисяч ґаллів, германців і тракійців з равенської школи. З цим підсиленням військо глядіяторів, розподілене на чотири легіони, доходило тепер до двадцяти тисяч душ, і Спартак відчув себе непереможним. Друга новина, не менше приємна, це була поява в глядіяторському таборі Спартакової сестри Мірдзи. Спартак із сльозами любови обійняв її і вкрив її обличчя поцілунками. Щодо дівчини, то тривожно цілуючи лице, руки, навіть вбрання Спартакове, вона голосом, здушеним від ридання, ледве чутно промовляла:

— Спартаче! Любий Спартаче! Брате мій! Як боялася я, як тремтіла за тебе, знаючи, на які небезпеки виставив ти себе в цій кривавій війні. Я не знала спокою... не в силі було жити... Бо весь час було на думці... «А якщо він ранений?.. а якщо я йому потрібна?.. Адже ніхто не вигоїть Спартакові рани так, як я... коли боги допустять це!» Я повсяк час плакала... ввесь день... я просила Валерію, мою найдобрішу пані, щоб вона пустила мене до тебе... І вона, бідолашна, пустила! Хай береже її Юнона за її добрість! Вона згодилася... відпустила мене... знаєш, на волю... Я тепер вільна... і завжди буду при тобі.

І через цей дитячий лепет, і через сльози, що змочили їй лице, бідна дівчина усміхалася братові і всіма своїми порухами виявляла щиру радість, що вона тоді відчувала.

Недалечко від цієї групи стояв з обличчям, захмареним сумом і з повним співчуттям, і мовчки дивився на ці оспвідчення білявий і гарний з обличчя Арторідже, що теж разом з Граніком два дні тому прибув з Равенни. Коли братські почуття заспокоїлися, він підійшов і соромливо промовив:

— А мене, любий Спартаче, бажаний і непереможний полководче, хіба ти не обіймеш, не поцілуєш?

Кажучи це, юнак крадькома зирнув на дівчину, наче перепрошував за поцілунок, що хотів украсти в її брата.

— О, Арторідже! — скрикнув Спартак, обіймаючи юнака й пригортаючи до своїх грудей.—О, найлюбіший мій Арторідже!.. Дай себе поцілувати! Дай себе обійняти! О, найшляхетніший юначе!..

Отак до радости, що її відчував Спартак за останні місяці і яка тільки зміцнилася від чудових перемог і останніх наслідків цієї жахливої війни, прилучилося ще, з ласки долі, пригорнути до серця сестру й Арторідже, цебто тих двох осіб, що він понад усе любив у світі.

А проте, скоро Спартакове обличчя, що сяло від утіхи, похмурилося, і він сумно схилив голову на груди, глибоко зідхнув і поринув у сумні думи.

Трохи згодом, попрощавшись з друзями, він пішов до свого намету з сестрою, яку аж кортіло Спартакові розпитати про Валерію, але шляхетне почуття соромливості, пошана до сестриної невинності, стримували його.

На щастя Спартакові, невгамовна, весела й жвава балаканина дівчини скоро довела до того, мимо всяких запитань та незадовільних відповідей, бо Мірдза ніколи не підозрювала, щоб поміж братом і Валерією були якісь інші зв'язки, oprіч тих, які могли бути поміж матроною й рудіярієм, розмова сама собою торкнулася Суллиної удови.

— О, повір... повір мені, Спартаче, — повторяла дівчина, готуючи братові скромненьку закуску на пні дерева, який в середині намету був Спартакові намість стола, — якби всі римські матрони були подібні до Валерії... повір мені, що на досвіді переконалася у її цнотливості, доброті і шляхетному почутті, — невірність давно було б скасоване; ніхто не терпів би далі,

щоб глядіяторів садовили по в'язницях, били киями, розпинали й били до смерти.

— О, я це знаю! — палко скрикнув Спартак.

І поправляючися, додав:

— О, я в це вірю... вірю...

— І добре робиш, що віриш, бо ця матрона й тебе шанує... навіть більш, ніж інша матрона на її місці шанувала б ланіста власних глядіяторів. Вона часто говорила мені про тебе з великою похвалою, а надто після того, як ти розташувався табором на Везувії... При кожній звістці, що приходила від тебе... коли почула, що ти розбив Сервіліяна, коли узнала, що ти переміг Кльодія Глабра, вона часто говорила: «Він народився з хистом великого полководця!..»

— Вона це говорила? — спитав Спартак з жадібним інтересом, а на лиці йому відбилися всі почуття його душі, хвилюваної від тисячі переживань і від найрізніших споминів.

— А як же, — відповідала Мірдза, все готуючи закуску. — Чи довго ми будемо в цьому таборі? Бо мені треба дати порядок твоєму наметові, треба, щоб він був гідний імени великого полководця глядіяторів... а в ній розгاردіаш... ніяких вигод... як у звичайнісінькому салдатському наметі... Звичайно казала... одного разу навіть сперечалася з своїм братом Гортензієм... ти його знаєш? Ну, ось вона й казала, що війна, яку ти почав... війна за справедливість, і якщо боги пильнують людських справ, ти не можеш не перемогти.

— О, божиста Валеріє! — прошепотів про себе глухим голосом Спартак, блідий й увесь тремтючи від хвилювання.

— І до того ж бідолаха вона така нещаслива, — вела далі, помовчавши з хвилинку, дівчина, — така нещаслива... знаєш?

— Нещаслива? Вона нещаслива?.. Але чому?—жваво спитав тракієць.

— Що вона нещаслива, я це знаю... бо бачила багато разів, як вона плакала, як очі їй наливалися сльозами... Я чула, як глибоко й часто вона зідхала... Але чому вона завжди зідхає, — не знаю, не можу навіть доміркуватися... Не знаю, може через те, що нема в неї згоди з її родичами Мессалами... або може через те, що помер

чоловік... але ледве чи це так. Кажу тобі, не знаю чого... Єдина втіха їй — це мала донечко Постумія⁶⁰. О, яке це чудове й миленьке дитятко!

Спартак ще глибше зідхнув і витер сльози, що навернулися йому на очі, бистро крутнувся і пройшовся трохи, а далі спитав у Мірдзи, аби розмову змінити:

— А скажи мені, сестрице... ти нічого не знаєш про Марка Валерія Мессала Нігра... Валерійного брата в-перших?.. Ми стикнулися... билися... Я його ранив, але лишив його живим... Не знаєш, чи видужав він?

— Так, так, видужав! Ми узнали про твою великодушність... Валерія в сльозах благословляла твоє ім'я, коли Гортензій прийшов їй розповісти про це на віллу в Тускуляні, де ми жили тоді... бо після Суллиної смерті Валерія цілий рік жила на своїй тускулянській віллі.

У цю хвилину декан глядіяторів став на порозі намета і сповістив головного командира про те, що з Риму прибув молодий салдат і гаряче просить дозволу переговорити з ним.

Спартак вийшов з намету до преторії; через те, що глядіяторський табор було розташовано якраз так, як і римський, то Спартаків намет було поставлено вище від інших, а перед ним була невелика площа для трибуналу, що його римляни звали преторією. Позад Спартаківого намету був іще намет, де ховали значки й прапори, а біля цього намету стояла сторожа з десяти салдатів з деканом на чолі.

Вийшовши з намету, Спартак побачив не юнака, як сказав декан, а хлопця років чотирнадцяти, узброєного багато й оздобно.

Обтягуючи плечі й щільно прилягаючи до тонкої, гнучкої постати хлопця, спускалася аж до колін перстянка із срібних петель, що творили безперервну ланку, яку підперезано було в талії ременем, обкладеним металом і прикрашеним золотими кульпами.

На ногах у нього були залізні наколінники, зашнуровані ременем; на руках були теж залізні поручі; ліва рука тримала круглу, маленьку тарчу з бронзи з рельєфними фігурками майстерної роботи. З правого плеча спускався на лівий бік, замість перев'язі, товстий і міцний золотий ланцюг, а до нього привішено було невеличку й легеньку шабельку. Срібний шолом з нашо-

ломником, що являв собою золоту зміюку, вкривав хлопцеві голову, а з-під шолома вибивалася ціла шапка тонкого рудого волосся, локони якого облямовували гарне обличчя, цілком ще дитяче, білопрозоре, як алябастер. Великі очі, барви хвилі морської, що горіли наче живі огні, надавали невинному й наче жіночому обличчю вираз відваги, рішучості, що не відповідали ніжній будові цього хлопця.

Спартак подивився здивовано й не розуміючи, що воно й до чого, на хлопця, потім звернувся до декана, що викликав його з намету, ніби збираючися спитати, невже це той самий вояк, що хотів з ним говорити; але побачив, що декан, схиливши голову, ствердив це. Спартак повернувся до хлопця і в тоні його голосу звучало нерозуміння, коли він спитав:

— Невже це ти хотів мене бачити?.. Хто ти такий? Чого хочеш?

Обличчя хлопцеві раптом густо зашарілося, що було не більше хвилинки; так само, хвилинку вагаючися, хлопець відповів твердо:

— Це я, Спатаче, я сам.

Помовчавши, він додав:

— Не пізнаєш мене?

Спартак іще хвилину вдивлявся в це ніжне делікатне обличчя, ніби шукаючи у своїй пам'яті якогось давнього спомину, потім відповів, не відводячи очей.

— Справді... мені здається... я бачив тебе... Але де? коли?..

Коротка мовчанка настала після цих глядіаторових слів, і він перший порушив його, спитавши хлопця?

— Ти римлянин?

Хлопець похитав головою; уста йому склалися до страшної усмішки, подібної більше на конвульсію, і він промовив:

— Пам'ять твоя слабша від сили твоєї правиці, хоробрий Спатаче!

При цій усмішці, при цих словах, наче світло освітило Спартаків розум; він широко розкрив очі, здивовано втопив їх у лице хлопцеві і скрикнув, все ще не вірячи своїм очам.

— Ах! чи це можливо? Невже це правда? Присягаюся Юпітером Олімпійським! Невже ти?..

— Євтібиде?.. Еге, я — Євтібиде, — відповів хлопчик, чи певніше дівчина, бо це дійсно була грекиня-куртизанка, що стала Спартакові перед очі. І через те, що він дивився ще й досі, не стямившись від здивування, вона додала:

— Хіба я не була невільницею? Хіба я не бачила, як мої близькі йшли в неволю? Хіба мене не було відірвано від рідного краю? Хіба римська зіпсованість не зробила мене ганебною куртизанкою?

Ці слова дівчина вимовила з придушеним гнівом, але останні сильніше, хоч і не так углос...

— Розумію, розумію... — промовив Спартак, стаючи сумним і задумливим, бо може якраз він тепер згадав про свою сестру.

Помовчавши з хвилину, він підняв голову, глибоко зідхнув і тяжко додав:

— Ти жінка... ніжної будови... звикла до вигод... Що ти тут можеш робити? Що ти тут хочеш робити?

— Ах! — скрикнула вона з поривом гніву, хоч, здавалося, ніяк не можна було його ждати від такої тендітної дівчини. — Ах, хоч би Аполон з Дельф освітив йому розум! Він нічого не розуміє... Присягаюся Евменідами⁸¹, кажу тобі: я хочу помститися за мого батька, за моїх братів, за пригноблений рідний край, за моє юнацтво, засуджене задовольняти підлі пристрасті наших гнобителів, за мою честь, болотом замашену, за моє життя, що йому доля судила вічну ганьбу! А ти питаєшся ще: що я робитиму в цьому таборі?..

Обличчя дівчині гнівом палало: її чудові очі зробилися гнівними, грізними й кидали блискавиці. Дивлячись на таку невгамовну енергію, Спартак відчув, що він неправий, і він засоромився. Подавши грекині руку, він промовив:

— Правильно! Лишайся в таборі... Будь товаришем... бийся разом з нами... якщо ти вмієш орудувати зброєю.

— Я зумію все, чого тільки захочу... — відповіла дівчина, суворо морщачи чоло й брови, конвульсійно стискаючи руку, що протягнув їй Спартак.

Але доторкання його руки враз здушило її енергію і мужню силу: Євтібиде затремтіла, сплотноїла, коліна їй зігнулися, й вона мало не впала. Спартак підтримав її обома руками, щоб не дати їй упасти. При цьому дру-

гому доторканні Спартаковому Євтібіде знову відчула, як тремтіння пішло жилами. Спартак жваво спитав її:

— Що тобі?.. Чого ти хочеш?..

— Поцілувати твої руки, твої славні руки, — жебо-ніла вона обмерлим голосом і, схилившись усім тілом на руки глядіяторові, вкрила їх гарячими поцілунками.

Хмара заволокла очі великому ватажкові: він відчув, як кров забурхала йому в жилах і кинулася до голови. Ще хвилина, і він стиснув би в обіймах дівчину, але вмить стримався і, нашвидку вириваючи руки, відсунув дівчину, суворо сказавши:

— Дякую тобі, хоробра жінко, від імени усіх пригнічених; дякую тобі за вираз пошани до мене, але ми, що хочемо скасувати рабство, маємо цуратися й зараз усяких рабських учинків.

Хвилину помовчавши, Євтібіде стояла нерухома й засоромлена, мовчки спустивши голову, — глядіятор додав:

— До якого загону тебе зарахувати?

— З того дня, як ти зняв повстання аж до вчорашнього, я зранку до ночі училася фехтувати й їздити верхи... Зі мною троє коней, — промовила куртизанка, потроху опановуючи себе й підносячи голову,—я б хотіла бути при тобі за ординарця.

— У мене ніяких ординарців нема, — відповів ватажок глядіяторів.

— Але якщо навчаеш військової муштри рабів, що повстали, щоб волю здобути; коли ти з них твориш армію і вже маєш чотири легіони; коли ці чотири скоро зростуть до восьми, десяти легіонів, то тобі доведеться, як полководцеві й консулові, оточити себе по-римськи усіма аксесуарами, які підтримують владу й вигідність. Тобі, нема чого говорити, потрібні будуть ординарці навіть завтра, адже ти стоїш на чолі двадцятитисячного війська, ти сам не можеш бути всюди і маєш потребу в ординарцях, щоб посилати накази до командирів окремих легіонів.

Спартак здивовано дивився на дівчину і, коли вона замовкла, пробурмотів:

— Ти незвичайна жінка, не абияка!

— У мене палкий і твердий дух чоловічий в тендітному жіночому тілі, — гордо відповіла грекиня.

І, промовчавши, додала:

— У мене мужнє серце і жвавий розум; я добре знаю латинську й грецьку мову; можу сильно прислужитися нашій справі, для якої офірую все своє майно... щось шістсот талантів *... і якій віднині віддаю все мое життя.

Кажучи це, вона повернулася на головну таборову вулицю, що проходила недалеко від преторії, і якою у всіх напрямках товклися глядіятори, раптом вона різко й якось незвичайно засвистала, і незабаром з'явився невільник, що вів коня, навантаженого золотом в двох торбах, що їх офірувала Євтібіде. Невільник став разом з конем перед Спартаком.

Цей останній, щодалі дивуючися більше на сміливу й палку грекиню, але й морочучися, як їй відповісти на це, сказав, кінець-кінцем, що його табор є табором усіх, хто прагне волі й хоче їй служити, то звичайно, що такий табор відкрито для всіх невільників, що бажать боротися за цю справу; що через те вона — бажаний гість у глядіаторському таборі, що ввечорі він збере членів спілки, щоб обговорити Євтібїдину пропозицію офірувати глядіяторам увесь свій достаток. Щождо її прохання зарахувати в майбутні Спартаківі ординарці, він нічого не може їй обіцяти. Якщо ухвалено буде, що ватажок глядіаторів має їх держати, то він не забуде про її пропозицію.

Кажучи це, він намагався віддячити їй і потішити її словами, що мали бриніти за грецькою граматикою, як м'які й дружні, але сказав він їх тоном суворим, понурим. Після того він відпустив її й повернувся до свого намету.

Дівчина лишилася, як укопана, на тому місці, де вона стояла, стежачи очима за Спартаком, поки він не сховався в наметі. Вона довго ще не зводила очей з нього і нарешті, глибоко зідхнувши, тихо, з похиленою головою подалася до тої частини табору, де, римським звичаєм, стояли союзники. Тут вона наказала невільникам, що привезла їх із собою, зробити для неї намета.

Томним голосом прошепотіла вона:

— А проте, я його кохаю!

Спартак тим часом зібрав у своєму наметі Крісса, Гра-

* Щось понад мільйон карб.

ніка, Борторідже, Арторідже, Брезовіра та інших трибунів, старих членів спілки, і радував з ними до глибокої ночі.

Ухвали, що до них дійшли збори, були такі: суму, що її офірувала куртизанка-грекиня, взяти, але тільки для того, щоб на неї замовити багато зброї, тарч, панцерів всім майстрам зброї в сусідніх містах; грекині дозволено було, як вона й просила, служити за ординарця при Спартакові разом з дев'ятьма юнаками, що їх Спартак вибрав із глядіяторів. Усіх їх було прираховано до головного штабу, бо визнано за потрібне, щоб вони оточали головного командувача й передавали його накази. Опріч того, вирішено було двісті талантів з шестисот, що їх офірувала Євтібіде, вжити на те, щоб купити коней, щоб якнайскоріше утворити корпус кавалерії. Це для того, щоб підсилити численну піхоту армії глядіяторів.

Щодо воєнних операцій, то ухвалено було, що Крісс лишиться з двома легіонами в Нолі і там, разом з Граніком, керуватиме військовою муштрою равенського легіону, прилученого до табору за два дні перед тим. Спартак же з легіоном, що був під проводом Борторідже, приєднається в Бовіано до Окномао, атакує Коссінія й Варінія, поки вони остаточно встигнуть зформувати свою нову армію.

Отак на світанку другого дня Спартак на чолі легіону виступив з табору і через Кавдій подався на Аліф; але хоч як його просили Євтібіде й Мірдза, щоб він їх узяв із собою, він не поступився на їхні прохання, кажучи, що це має бути не воєнна виправа, а екскурсія, і що він незабаром повернеться; їм він наказав залишитися і чекати на його повернення.

Коли Спартак прибув до Бовіано, то побачив, що Окномао, замість того, щоб нічого не чинити під тим містом, вже два дні, як зняв свій табір і, покинувши Коссінія в Бовіано, подався на Сульмону, куди, за відомостями розвідників та шпигів, пішов Варіній. Окномао сподівався, що зуміє його атакувати й розбити.

Тим часом через обмеженість свого розуму, германець не передбачав, що Коссіній на другий день після того, як Окномао вийшов сам, нишком вийде з Бовіано і піде слідом за глядіяторами з очевидним наміром напасти на них з тилу, якщо вони почнуть бій з Варінієм.

Спартак зрозумів усю небезпеку становища, в якому опиниться через кілька днів Окномао і, давши шість годин відпочити своєму легіону, пішов слідом за Коссінієм, що випередив його на два дні.

Але Коссіній, старий салдат, без винахідницького хисту, відданий усім навичкам та звичаям старовинним, ішов правильно, проходячи 20 миль на день; це тоді, коли Спартак за два переходи в тридцять миль кожний, наздогнав його при Авфідені, атакував його і, завдавши римлянам великих втрат, розбив Коссінія, нападаючи з такою скаженою відвагою, піддаючи свої сили й себе такій жорстокій різанині, що Коссіній, засоромлений і доведений до розпуки, вдерся в глядіаторські лави і поліг на місці.

А Спартак рушив далі і на другий день після свого прискороного переходу, прибув у свій час, щоб поразку обернути на перемогу, бо саме поразка загрожувала Окномао. Між Маррубієм та озером Фучіно, Спартак наздогнав Варінія, що начальникував над військом у вісім тисяч чоловіка; під навалою римського війська глядіатори мали от-от податися, але з'явився Спартак і переінінив долю обох лав воївників. Варінія було розбито з чималими втратами, і він мерщій відсунувся до Корфінії.

Звідси Спартак, давши відпочити три дні своїм легіонам, знову виступив походом, знову перейшов Апеніни біля Авфідені і прийшов до Сори, яку й зайняв без опору з боку римлян; він не робив там жадних насильств, але визволив усіх глядіаторів і невільників, які там були, й озброїв їх.

Звідси він почав екскурсію на Лаціум і протягом двох місяців відвідав Ананьї, Арпіно, Ферентіно, Казіно, Фреджелле і, пройшовши через Лірі, зайняв Норбу, Сессу, Помецію і Піверно, на превеликий жах Риму, що бачив, як страшний ворог певним кроком наближається до його брам.

Під час цих екскурсій Спартак набрав стільки рабів і глядіаторів, що за два місяці йому пощастило утворити ще два легіони і добре озброїти їх. А проте Спартак був такий розумний, що зовсім не думав атакувати Рим: він розумів, що із своїм військом у двадцять тисяч і навіть, коли додати ще тридцять тисяч воїків, тих, що

можна покликати із Кампанії, він нічого серйозного й корисного не міг би почати проти Риму.

А в той же час Публій Варіній, набравши чимале військо в Піцені і одержавши велике підсилення з Риму, спонукуваний від сенату та й сам бажаючи змити ганьбу від своєї поразки, рушив із Асколи наприкінці серпня й великими переходами посувався на чолі вісімнадцяти тисяч війська на Спартака. Цей останній, просунувшись до Террачіні, почув, що наближається Варіній, пішов йому на спіткання й найшов його, коли він став під Аквіно. У день перед вересневими ідами (12 вересня) обидві армії зішлися й почали генеральний і остаточний бій.

Бій був довгий і кривавий, але на вечір римляни подалися і почали поступатися... Потім шалена навала глядіаторів примусила їх тікати. І така настирлива була остання атака, що легіонерів було цілком розбито, а переможці вбивали ворогів, скільки могли.

Варіній бився з розпачем, щоб підтримати честь римського імени, і так довго ставив опір, що, коли його поранив сам Спартак, примушений був залишити в його руках власного коня, і дякувати богам, що якимсь дивом лишився живий. Полягло в цьому бою понад чотири тисячі римлян, а глядіатори забрали зброю, обоз, ворожий табор, ба навіть лікторів, що йшли перед претором.

Р о з д і л XIV

ДЕ СЕРЕД УСЯКИХ ПРИСТРАСТЕЙ ЯСКРАВО ВИРІЗНЯЄТЬСЯ САМОЛЮБСТВО ЛІКТОРА СІМ- ПЛІЦІЯНА

Після поразки під Аквіно претор Публій Варіній відступив до Норби з рештками своїх легіонів, щось із десять тисяч чоловіка. Тут він поробив шанці, щоб захистити Аппієву й Латинську дороги, коли б ненависний глядіятор, що, на Варінієву думку, діяв усупереч усім правилам військової муштри й ігнорував усяку традицію, вказівки й заповіти досвідчених полководців, насміввся підійти до мурів Риму, не вважаючи на те, що прийшла вже зима.

Щождо Спартака, то він після блискучої аквінської перемоги, оповістив про неї свій табор у Ноли, і дав своїм легіонам змогу відпочити на місці колишнього римського табору. Потім, покликавши до свого намету Окномао, доручив йому начальникувати над чотирма легіонами й вимагав від нього присяги, що він ні за що не покине аквінського табору, поки не повернеться сам Спартак. Коли Окномао присягнув, Спартак поїхав з табору нишком, у другій годині вночі, з трьомастами вершників. Ніхто того не знав, куди це він подався.

Тим часом до Нольського табору протягом двох місяців Спартакового перебування в Самніюмі й Лаціюмі, щодня сходилися звідусіль натовпи рабів та глядіяторів. Їх було так багато, що Крісс зміг утворити з них аж три нові легіони, кожний по 5 тисяч душ, а то й більше. Привідцями для них призначено було Борторідже, Брезовіра і старого велетня кімвра, що його дитиною під час верчельського бою взяв у полон Марій. Кімвр цей називався Вільмір. Він вирізнявся дикою грубою вдачею, занадто прикладався до чарки, глядіятори його

сильно шанували за його велетенську силу і надзвичайну душевну простоту.

Виконуючи Спартаків наказ, легіони кожен день училися військові муштри, училися орудувати зброєю, пересовувати військо, засвоювали ще й інші воєнні манери. Салдати охоче відвідували муштру. Надія здобути волю і бачити перемогу своєї справедливої справи, навіювала палку мужність на всіх цих нещасних, що римляни їх позбавили рідного краю, родини й друзів. Думка, що вони вільні й битимуться під визвольним прапором, відродила в їхніх душах почуття власної гідності й піднесла їхні стремління. Жадоба помститися за незчисленні образи, яких вони зазнали, запалила в їхніх душах таке прагнення почати з ворогами бій ізруч, що в Нольському таборі панувала безперечна довіра, непохитна відвага й мужність. Молоде військо Спартакове здавалося непереможним через довіру, що глядіятори мали до свого полководця, якого вони безмежно поважали й безмежно кохали.

Коли до Нольського табору дійшли вісті про те, що під Аквіно Спартак переміг Публієві Варінієві легіони, радість була однодушна, надмірна, бурхлива; в таборі скрізь чути було веселі пісні, повні захвату оклики і жваві розмови.

У цій метушні, серед галасу багатьох голосів, серед цього бурхливого руху в таборі, що нагадував зараз скаламучене море, тільки одна Мірдза нічого не знала, чого так радіють глядіятори. Вона стала біля чільного входу до намету, де мало не цілий день просиділа запертою, і спитала в салдатів про причину цього несподіваного радіння.

— Знову Спартак переміг!

— Він розбив римлян до ноги!

— Він наніс таку поразку, що довго пам'ятатимуть його!

— Де?.. як?.. коли?..—тривожно розпитувала молода дівчина.

— Під Аквіно...

— Три дні тому...

— Розбив претора, відняв йому коня, взяв у полон лікторів і прапори!

Якраз у цей момент підійшов Арторідже до Мірдзи;

треба було повідомити її докладніше про перемогу, що її брат здобув над римлянами; але, підійшовши і вклонившись, він увесь зашарівся і збентежився так, що й не знав, з чого почати.

— Ось що... вітаю, Мірдзо, — пробелькотав юнак; очі йому неспокійно забігали, а руки смикали перев'язь, що з лівого плеча спускалася на правий бік: — ти вже знаєш... був під Аквіно... Як ся маєш Мірдзо?

Після недовгого вагання він скінчив свою мову словами:

— Ну ось, Спартак переміг!

Арторідже, збентежившись, щодалі, то більше заплутувався і так говорив, наче йому язик потерп. Він наче обценьками витягав із себе фрази й охоче згодився б опинитися в якійсь гарячій січі, підпадаючи всім тяжким небезпекам в бою з завзятим ворогом.

Арторідже, ця чиста, ніжна, наївна душа, як у немовляти, — Арторідже, що, як бога, шанував Спартака, з деякого часу відчував такі сердечні хвилювання, які перед тим йому були цілком незнайомі. Він торопів, бентежився, тільки було побачить Мірдзу. Від її голоса він мало не тремтів, а розмова її здавалася йому приємнішою від музики, підносила його до якогось невідомого світу, і він забував все навколо.

Спочатку він з захопленням уносився в ці солодкі екзальтації, не дбаючи про те, що вони значать, і в чому їх причина. Ця таємнича гармонія п'янила його й заколисувала; унесений потоком незнаних переживань, він не розумів і не намагався зрозуміти, що творилося в його душі.

З того дня, як Спартак подався до Самніюма, молодий глядіятор часто з'являвся в вантажковому наметі біля Мірдзи, сам не знаючи, нащо він туди йшов; часто він, наче уві сні, нічого не пам'ятаючи, опиниться було в полі, або в винниці за кілька миль від табору й не може собі ради дати, чого він потрапив туди, про що думав дорогою.

Але через місяць після того, як поїхав Спартак, трапилося дещо, що примусило юнака-галла схаменутися від цих небезпечних солодких галюцінацій, дати порядок своїм думкам і почуттям, що хвилювали йому душу.

Ось що сталося. Мірдза спочатку найменшої уваги не

звертала на те, що до намету вчащає Арторідже, завжди розмовляючи з ним з ніжною довірою щирої приязні. Але поволі і їй лице іноді зашариться або сплотніє так, ніби без причини. Вона зробилася якоюсь неспокоїною, задумливою, збентеженою.

Отоді юнак зазирнув у власну душу і зрозумів, кінець-кінцем, що безумно закохався в Спартаковій сестрі.

І він подумав, що причиною дивної, незрозумілої Мірдзиної поведінки є презирство до нього. Він не міг уявити собі, що Мірдза зазнала, як і він, всіх хвилювань кохання. Він не смів голубити в собі надію, що молода дівчина відповідатиме йому такою самою палкою, безоглядною любов'ю, і що причина її бентеження, коли він був, було саме це кохання.

Отак молоді люди жили, переживаючи таємні страждання і постійні тривоги, щоб не зрадити себе якимсь нескромним зідханням. Вони намагалися навіть обминати одно одного, і в той же час їм аж кортіло бути разом, і що більше ховалися вони одно від одного, то частіше зустрічалися, а зустрівшись, хотіли говорити, та не було їм слів, хотіли розійтись, але стояли, як приковані, спустивши очі в землю, наче вважали за злочин дивитися одно на одного.

Ось чому Арторідже радісно скористався із звістки про нову Спартакову перемогу, щоб піти до тракійського намету. Він говорив сам собі, що наче б він не вигадує мотиву, бо це найвідповідніша і найшляхетніша підстава піти до дівчини, і переконував себе, що було б не тільки по-дурному, але просто гидко, не повідомити молодій дівчині про таку приемну подію.

Він поспішив до Мірдзи з серцем, що калаталося від радості й надії, твердо зважившись будь-що-будь перемогти своє бентеження, незрозуміле оторопіння, що опановували його перед нею. Він дав собі зарік висловитися перед нею просто, як належить це парубкові й воякові, відкрити їй усю свою душу: треба—гадав собі він, ідучи до Спартакового намету — покласти край цим дивним взаєминам; треба знайти той чи інший вихід, вирішити справу так чи інак.

Але ледве Арторідже опинився біля Мірдзи, як усі ці міркування, що вклалися йому в умі, розлетілися, як

дим, і він стояв тепер перед нею, пошившись в дурні: уся бо його красномовність одразу висохла. Він міг сказати тільки слів із десять, уривкових, без зв'язку, в яких не було ані крихітки здорового розуму.

Обличчя молодої дівчини спалахнуло червоною загровою, після недовгого вагання, намагаючися перемогти власне збентеження, вона промовила, нарешті, до Арторідже злегка тремтячим голосом, якому хотіла надати твердості.

— Ну, що ж, Арторідже, хіба так слід розповісти сестрі про геройський подвиг її брата?

Юнак почервонів, коли дівчина йому оце закинула, і він здобувся на деяку бадьорість. Він розповів молодій дівчині докладно про все, що гонці переказували про Аквінський бій.

— І Спартака не було поранено? — спитала Мірдза, що тривожно прислухалася до глядіяторового оповідання. — Не може того бути, щоб його не поранено! Не може того бути, щоб з ним там усе добре було!

— Авжеж, твій відважний брат лишився здоровий і цілий серед усіх небезпек, що його оточали.

— О, хоробрість він має надлюдську! — сумно промовила Мірдза. — Вона якраз і примушує мене тремтіти за нього повсякчасно, щохвилини.

— Нема чого тремтіти й уболівати за нього, шляхетна дівчино. Поки Спартак має в руках меч, нічия зброя не торкнеться його грудей.

— О, я вірю, — зідхаючи промовила молода дівчина, — що він непереможний, як Аякс, але я знаю, що він не має невразливості, як Ахілл.

— Великі боги, що вочевидь охороняють нашу справедливу справу, захистять і збережуть дорогоцінне життя нашого ватажка.

Молоді люди замовкли.

Арторідже стояв, утопивши свій палкий погляд на біляке красуню, на її тонке обличчя, від якого пашіло невинністю, і на її тонку постать.

Мірдза спустила очі і хоч не бачила юнака, але почувала на собі його пильний погляд. Ці пристрасні, повні кохання погляди водночас і подобалися їй, і турбували її, справляли їй утіху й бентежили.

Ця неприємна мовчанка для Мірдзи тягнулася одну

мить, але йому здалася цілим століттям. Кінець-кінцем, вона зробила над собою зусилля і, позирнувши на Арторідже, промовила:

— Ти не поведеш сьогодні своїх салдатів муштрувати на поле?

— О, Мірдзо!.. Невже бо тобі неприємна моя присутність, що ти мене женеш? — скрикнув юнак, вражений її питанням.

— Ні, Арторідже, ні!.. — не подумавши, палко відповіла молода дівчина. Потім, раптом спинилася і, почервонівши, як мак, додала, заникуючися:

— Я хотіла сказати... бо... адже ти так ретельно виконуєш свої обов'язки!..

— Сьогодні, з наказу Кріссового, щоб відзначити Спартакову перемогу, всі легіони відпочивають.

І знову мовчанка.

Але ось Мірдза зробила зважливий порух, щоб увійти до намету і, не дивлячися на молодого глядіятора, промовила:

— Бувай здоров, Арторідже!

— О, не тікай, вислухай мене, Мірдзо! Я хочу сказати тобі те, що вже кілька днів мав намір розповісти... Нездіймовано мушу сказати це тобі сьогодні, — скрикнув похапцем Арторідже. Боязнь, що дівчина піде, додали йому сміливості, і він зважився відкрити їй своє серце.

— Що ж ти хочеш мені сказати? Про що хочеш говорити до мене? — спитала Спартакова сестра, більше засмучена, як здивована, від слів юнака-галла. Вона вже поставила одну ногу на поріг хвіртки і всім корпусом обернулася до входу, тільки лице іще звернене було до Арторідже.

— Ось послухай но мене... прости мене... я хотів сказати... я мушу сказати... не гнівайся на мене за мої слова... бо... я не винен... ось уже два місяці... як...

Він так заплутався, що раптом спинився. Потім відразу, уривчастими виразами, немов струмок у свого джерела, ледве дух зводячи, швидко заговорив:

— Нащо б я став критися перед тобою? Нащо б я ховався із своїм коханням, якого я не в силі більше стримати? Це кохання просвічує в кожному моєму порусі, в кожному погляді, слові, ба навіть у кожному віддиху? Досі я стримувався відкрити перед тобою свою душу,

— Коханья між нами неможливе!

бо боявся образити тебе; а до того думки навіть страхався, що ти мое кохання відкинеш, що я зроблюся тобі осоружним; але зараз я не в силі, не можу опиратися чарівному твоєму погляді, голосові. Не можу перемогти в собі потужну силу, що тягне мене до тебе. Відчуваю, що не можу та й не хочу жити в цих тортурях, тривозі. Я люблю тебе, прекрасна Мірдзо... Я кохаю тебе, ніжна Мірдзо! Я люблю тебе, як люблю наш прапор, Спартака, люблю понад усе найдорожче в світі, понад душу свою власну. Якщо я образив тебе, або засмутив своєю любов'ю, — пробач мені! Незрозуміла сила, потужніша від мене, від моєї волі, підкорила мою душу, я не міг, повір мені, я не міг протидіяти їй.

Він замовк, промовивши це голосом, тримтячим від хвилювання, низько спустивши голову, і серце йому похололо, коли він ждав собі вироку.

У міру того, як говорив юнак з усе міцнішим запалом, що його надає словам тільки глибоке почуття, Мірдза слухала його явно й сильно хвилюючися. Зіниці їй поширилися, потім на вернулися їй на очі буйні сльози, що важко їй було тримати їх на очах. Коли Арторідже промовив своє, почуття, що хвилювали душу молодій дівчини, дійшли до найвищого ступеня; груди їй здіймалися й спускалися дуже швидко. Вона стояла, як укопана, наче скам'яніла на місці, уся в сльозах, що вже більше не стримувала їх і поглядом повним кохання голубила русяву юнакову голову, похнюплена перед нею. Хвилину помовчавши, вона відповіла йому ледве чутним від ридання голосом:

— О, Арторідже! Краще б ти ніколи про мене не думав. А ще краще, якби ти ніколи не говорив мені про своє кохання...

— Невже я тобі такий немилий, такий осоружний? — сумно спитав галл, піднісши своє смертельно-сполотніле лице.

— О ні, великої душі шляхетний юначе! Найбагатша дівчина, найшляхетніша жінка, — не мені рівня, — і то можуть пишатися твоїм коханням... але ти мусиш придушити в собі... мужньо й назавжди...

— Але нащо, нащо?.. — спитав у страшній тривозі і бланганні бідний глядіатор, простягаючи до дівчини свої руки.

— Бо, — промовила Мірдза сумно, здушуючи ридання, — бо ти не можеш скерувати на мене своє кохання. Кохання між нами неможливе...

— Що? Як? Що ти сказала? — перебив її юнак, зробивши до неї кілька кроків, наче хотів схопити її за руки. — Що ти сказала? Немоżliве? Але ж чому неможливе? — мало не кричав він з одчаю.

— Немоżliве! — твердо й похмуро повторила дівчина. — Кажу тобі, кохання поміж нами неможливе!

Вона хотіла увійти до намету, але Арторідже зробив рух, ніби хотів піти за нею. Тоді вона спинилася, зробила владний порух рукою, витягнувши вказовий палець, і, задихана, промовила:

— Іменем гостинності, прошу тебе ніколи не приходи до цього намету. Наказую тобі Спартаковим ім'ям!

Арторідже спинився. Почувши ім'я свого ватажка, що його мав за бога, він, понуривши голову, голосно заридав і став, як розбитий, принижений під вагою страшного нещастя, яке на його голову спало.

А Мірдза, бліда, з обмерлим від лиха лицем, ледве стримувала сльози, сховавшись в наметі.

Галл ще довго стояв, тяжко вражений, приголомшений, як несамовитий, іноді белькочучи: — Немоżliве!.. неможливе!

Нарешті, весела військова музика наче розбудила його: табор святкував перемогу Спартакову. Арторідже стиснув п'ястуки і несамовито скрикнув, загрожуючи небові:

— Побий мене блискавкою, на попіл поверни мене, Таране⁸², поки я збожеволію.

І, схопивши обома руками своє чоло, ніби хотів спинити жорстоке стукотіння в скронях, — Арторідже, хитаючися, як п'яний, пішов геть від Спартакового намету.

У глядіторському таборі продовжували лунати пісні, гімни й вигуки захоплення на честь аквінської перемоги, що її здобув Спартак.

А він між тим нісся з трьома сотнями вершників по дорозі до Риму. І хоч великий був жах, що його справила остання Спартакова перемога на людність латинських городів, але Спартак вважав за ризиковану річ їхати вдень Аппіевою дорогою і через сусідні з нею преторства, маючи при собі тільки триста салдатів. Через

те він їхав тільки вночі, а на світанку ховався в якомусь ліску, або в якійсь віллі, розташованій осторонь від дороги, де можна було витримати несподіваний ворогів напад. Ось так поспішаючи, опівночі на третій день після того, як Спартак виїхав з аквінського табору, він прибув в Лабіко (нині Вальмонтоне). Місто це було на однаковій віддалі від Тускулюма й Пренесте, між Аппіевою й Латинською дорогою. Тут у самотньому й безпечному місці, він наказав своїм воякам стати табором. Потім полководець глядіаторів покликав до себе самніта, що командував цим загоном, і доручив йому стояти 24 години. Якже через щось Спартак не повернеться за цей час, то самніт із загоном мають повернутися до аквінського табору, тією ж дорогою і тим самим порядком.

А сам один поскакав преторіянською дорогою, що вела від Пренесте до Тускулюма.

На чудових узгір'ях, що оточали це стародавнє місто, пишалися численні римських патриціїв вілли. Вони з'їздилися сюди подихати чистим смолким повітрям лісів літніми місяцями і звичайно перебували тут до пізньої осені.

Починало вже світати. Спартак був на віддалі двох миль від міста. Він спитав у селянина, що вже на світанку працював на полі, де тут Валерії Мессали, Суллиної вдови, вілла. Здобувши потрібні відомості, Спартак подякував селянинові й повернув свого коня на вказану стежечку. Скоро він під'їхав до вілли, ізліз до коня і, накинувши на своє лице причілля, подзвонив у дзвінок при брамі.

Воротар довгенько не відчиняв ґраток, але коли відчинив, то довго не погоджувався будити управителя, щоб доповісти про приїзд якогось салдата з когорт Валерія Мессала Нігера, що був тоді під началом консула Люкула: салдат цей, мовляв, зроду тракієць, де зимувало на той час військо згаданого консула; домагався, щоб його допущено було до Валерії, якій він мав передати важливе доручення від її родича.

Нарешті, Спартакові пощастило переконати воротаря. Але управителя було ще важче умовити, ніж воротаря. Він не хоче, мовляв, будити свою пані, коли ще й на світ не зайнялося.

— Що ж робити! — промовив, кінець-кінцем, Спартак, зважившись вжити воєнних хитрощів, щоб дійти свого. — Може ти, добродію, зумієш розібрати грецького листа?

— Ні, грецького я зовсім не тямлю, у мене й латинь, просто сказати б, сильно шкутильгає, а до того...

— Та невже в вас на цілій віллі не знайдеться жадного грека-невільника, щоб хоч трохи знався на грецькій мові? Ну, хоч щоб міг прочитати рекомендаційного листа, з яким трибун Мессала посилає мене до своєї сестри?

Тим часом, тривожно вичікуючи на дворецького відповідь, Спартак поліз рукою за пазуху перстянки, ніби достаючи листа, щоб швидше його передати, якщо на віллі знайдеться людина, що знається на грецькій мові.

Але, як запримітив Спартак, управитель ніяково зідхнув, похиливши сумно голову, й відповів, гірко усміхаючися.

— Були такі, а якже... але всі повтікали... повтікали всі, і греки, й інші до табору глядіятора...

І тихіше додав з глибоким презирством:

— Мерзенного глядіятора, ненависного... проклятого. Хай найвищий Юпітер поб'є його...

У першу хвилину Спартака охопив страшний гнів; йому закортіло дати дурному дідові доброго стусана, щоб аж ногами вкрився, але він стримався від спокуси і спитав управителя Валеріної вілли:

— А чому ти так потиху, мало не пошепки, лаєш глядіятора?

— Чому? Чому? Бо бачиш, отой Спартак, — відповів сконфужений, ніби сорому наївшись, дворецький, — отой Спартак колись належав до Валерії дому і її чоловіка, великого Сулли. Ну добре, він був тут за ланіста їхніх, значить, глядіяторів... ну й ото Валерія, моя славна пані, нехай легенько їй згадається, — вважає цього Спартака за велику людину... і навіть думати про нього погано не дозволяє.

— Ой, як же це бога не боїться твоя пані! — тонко іронічно зауважив Спартак.

— Диви в мене, салдате, — гукнув на нього управитель, відступивши трохи назад і виміряючи поглядом

Спартака, — ти, здається, зле говориш про мою шановну пані?

— Чого ти визвірився? Я й не думую говорити про неї погано... Але як це можна, щоб магнатка, римська матрона, і обстоювала глядіятора?..

— Звичайно... та я ж тобі сказав, що вона... е... е...

— Еге! Розумію. Але поки ти невірник, не вважаєш отого за щось негоже, то дозволь мені, вільній людині, трохи полаяти її.

— Адже винен тільки Спартак...

— Авжеж! Присягаюся Плутоном!.. Хіба й я того не кажу?.. Винен тільки Спартак! Присягаюся Геркулесом! Як це він зважився навіть на шляхетну матрону таку щиру прихильність до себе? Побожній матроні?!

— До нього, до мерзенного глядіятора!..

— Саме ото, до мерзенного!

Потім відразу, знизивши голос, Спартак спитав управителя:

— Слухай но, що поганого зробив тобі Спартак, що ти його так ненавидиш?

— Ти питаєшся, що він мені зробив?

— Я питаюся тебе, бо кажуть, що оцей негідник ніби хоче визволити рабів, а ти сам раб, то мені здається, що й ти маєш обстоювати цього розбишаку?

І, не давши дворецькому схаменутися, Спартак додав:

— А в тім може ти тільки удаєш?

— Це я... я удаю? Ох, нехай Мінос буде милосердний до тебе на тім світі! Нащо б я став удавати? Цей шахрай Спартак зробив з мене найнещасливішу людину в світі своїми божевільними витівками, хоч я нехай там і раб, але мені добре в славної Валерії: при мені було двоє моїх синів, і я думав собі, що я найщасливіший у світі. Двоє парубків, як соколів, коли б ти їх побачив, коли б ти їх знав! Вони близнюки... хвала богам, такі були чудові, як наче Кастор і Поллукс⁸³.

— Що ж із ними сталося?

— А пішли до глядіяторського табору і от уже три місяці, як не було ані чутки... Хто зна, може вони й неживі... О, великий Сатурне, покровителю Самніума, не допусти, щоб їх там хто вбив, моїх любих, моїх коханих, моїх рідних синків.

І старий гірко заридав. І Спартакове серце зворушили ці сльози.

Помовчавши трохи, тракієць спитав:

— Значить, на твою думку, Спартак зле зробив, запозвавшись визволити глядіяторів? Невже й твої сини зле зробили, пішовши за ним?

— Милосердні боги, покровителі Самніюма!.. Ну, хіба годиться бунтувати проти Риму? Про яку це волю варнякає отой розпусник, ніяк не можу збагнути? І я народився колись вільним у Самніюмі. А тут якраз почалася союзницька війна. Наші начальники почали гомоніти: хочемо собі й усім італійцям добути волі, добути права, що їх уже латиняни мають... Ось ми й забунтували — билися до відчаю... Ну, і що ж вийшло? Я, вільний самнійський чабан, зробився рабом Мессалиного дому. І це моє щастя, що я потрапив до цієї шляхетної, великої душі фамілії. І жінка вільного самніта зробилася рабинею і в рабстві породила мені синів, і...

На мить мова старого перервалася, а далі він додав:

— Безглуздя! Пусті мрії! На світі, як було, так і завжди буде, — пани й раби, багаті й бідні, патриції й плебеї... І щоб там люди не робили, світ не зміниться ніколи... Мрії!.. Химери!.. Женуться за тим, чого не було й не буде, по-дурному лють кров дітей наших... А що далі буде?.. Що мені, що раби стануть вільними, коли через це буде повбивано моїх синів? Нащо здалася мені така воля? Щоб сльози лити? О, тоді я буду багатий і щасливий... Бо буду господарем проливати сльози, скільки схочу... Ну, а коли б навіть сини мої живі лишилися, коли б усе склалося на добре і ми раптом завтра зробилися вільні? Що ж далі? Як?.. Що ми з тією волею робитимемо, коли в нас ні шага за душею? Тепер в нашій славетній пані ми не бідуємо; всього потрібного в нас є задосить. А завтра вільні, підемо ми тяжко працювати на чужі лани за таку мізерну платню, що нам жити не буде з чого... Нема чого казати, велике щастя отака воля! Вмирай з голоду! От тобі й воля!..

Старий управитель замовк. Його промова, спершу уривчаста і незв'язна, потроху зробилася така потужна, що справила глибоке враження на Спартака. Він

похилив голову і довго стояв нерухомий, занурений в серйозні й сумні думи.

Кінець-кінцем, він отямився й спитав:

— Значить, тут на віллі ніхто на грецькій мові не розуміється?

— Ніхто.

— Ану ж бо принеси мені стилет і дощечку.

Дворецький приніс салдатові стилет і дощечку, і Спартак написав на воску, що ним вкрито було дощечку, грецькою мовою оці два вірші з Гомерової «Одісеї»:

Прекрасна чарівна жінко, славна царице,
Обійняти коліна твої прихожу я ⁸⁴.

Потім, подаючи дощечку дворецькому, він промовив:

— Звели цю дощечку передати рабині, що слугує твоїй панії; нехай вона мерщій розбудить і подасть їй цю дощечку, а то нам обом буде біда.

Дворецький пильно приглядався до незрозумілих йому літер, дивився й на Спартака, що поволі й задумливо ходив алеєю. Кінець-кінцем, старий зважився виконати доручення й пішов просто до палацу.

А Спартак і далі ходив повільним кроком алеєю; дійшовши до плячика, що був перед палацом, він спинився, потім знову продовжував свою прогулянку то поволі, то швидко, що виявляло, як бурхливі думки хвилювали йому душу. Розмова із старим управителем Валеріїним сильно зворушила тракійця, і він тепер думав про себе.

— Присягаюся всіми богами з Олімпу! Цей дід правду каже... Якщо його сини вмерли, то що дасть йому воля на краю могильної ями? Якщо ми переможемо, на що йому воля, коли й з нею доведеться на послідку голодувати? Справді!.. Він має рацію!.. Тоді, що я роблю? Чого шукаю? Куди йду?.. Чого хочу?..

Він спинився, наче перелякавшись таких питань, що ото стали перед ним. Потім він знову пішов тихим кроком, похнюпивши сумно голову, і далі думав свою думу.

— Ось я женуся за химерою, що причарувала мене під виглядом правди. Я біжу за примарою, якої ніколи не дожену, то вона, як той туман, розвіється з-перед

мене, якраз тоді, коли я думатиму, що вже тримаю її у своїх руках... Невже це все «пусті мрії»? Гарячкове марення розпаленого мозку?.. І через моє навіженство ллються річки крові?

Він знову спинився пригнічений, сумний, наче непри- томний під гнітом болісних думок, потім відступив два- три кроки назад, немов людина, що нею опанував невид- ний, але страшний ворог — гризота, скруха.

Але в тій хвилі він високо підняв голову і пішов пев- ним кроком.

— А! Присягаюся всемогутнім громом самого Юпі- тера Олімпійського, — подумав він, — і хто це каже, що воля має йти поруч із голодом, що гідність людської свідомости може обходити тільки брудні лахмани мізер- них злиднів? Хто це сказав?.. У якому божеському законі це написано?

Тут Спартак прискорив свої кроки, настрої його під- бадьорився.

— А!.. — міркував він собі, — тепер ти до мене прий- шла, свята правдо, без покриття нерозумного мудру- вання: зараз побачив я тебе в шляхетній величі твоєї невинної голизни. Зміцни мою душу, підтримай мое чисте сумління, дай мені мужність здійснити мої завітні бажання!.. Та хто, хто завів поміж людей різницю? Чи не однаково всі ми народилися? Чи не всі мають одна- кове тіло, ті самі потреби, однакові бажання й праг- нення?.. Хіба не однакові у всіх відчуття і чуття, розум, свідомість?.. Хіба ми не живемо в однаковій атмосфері? Чи не всі ми дихаємо однаковим способом, тим самим повітрям, чи не годуємося тим самим хлібом, заспоко- юємо спрагу тією ж водою з однакових джерел? Або може сама природа зробила різницю поміж насельцями землі?.. Може когось освітлює гаряче соняшне про- міння, а хтось засуджений на холод і вічну темряву?.. Може й роса для котрих благодійна, а котрих губить?.. Хіба не однаково після дев'яти місяців вагітности наро- джуються і короленки, і рабині сини?.. Або може боги вибавили королеву від болю народження, що їх зазнає жінка мізерного раба-селянина? Хіба патриції живуть вік вічний, або вмирають інакше, як прості люди? Чи не зотлівають магнатів тіла так, як і рабів тіла?.. А хіба кістяки й останки багатів відрізняються від останків

бідняків? Хто ж, хто завів різницю поміж людьми? Хто перший сказав: «це — моє, а це — твоє», і тим заволодів правами на власність братову? Звичайно, то був якийсь велетень, що, похваляючись своєю фізичною силою, схопив своєю могутньою рукою слабшого за горло і підкорив його собі... А коли груба сила була тільки на те, щоб установити першу несправедливість, рабство, то чому ж не скористатися з неї, щоб відновити рівність, справедливість, волю?.. І коли ми зрошуємо своїм потом землю, що нам не належить, щоб зросли й вигодувалися наші діти, то чому не пролити своєї крові, щоб зробити їх вільними й дати їм права?

Спартак спинився і, глибоко зідхнувши, скінчив свої думки такими словами:

— Геть сумніви! Що ж говорив отой старий!? Розбитий, пригноблений, зведений на ступінь худоби через рабство, він давно втратив людську свідомість; як в'ючний кінь, він не відчуває ваги своїх кайданів. Нема вже в нього ні почуття людської гідності, ні розуму!

У цю хвилину повернувся дворецький і заявив Спартаківі, що пані вже встала і жде його в своїх покоях.

Спартак мерщій пішов туди. Серце так і скакало йому в грудях. Його ввели в невеличку кімнату, де на каналі сиділа матрона. Спартак замкнув двері зсередини, відкинув свій начільник і впав до Валерієвих ніг.

Вона повила його шию своїми руками, і уста коханців без слів, без крику злилися в пристрасному, довгому, гарячковому поцілунку. У цих тісних обіймах, віддані захватові нескazanного щастя, захоплені поривом безмежної насолоди, вони стояли довго непорушні, безмовні.

Нарешті, майже водночас вони один від одного відірвалися і, закинувши голову, дивилися й не могли один на одного надивитися. Обидвоє були бліді, схвильовані, зворушені. Валерія, вся обнята білою, як сніг, мантиєю, з чорним пишним волоссям, розкиданим по плечах, з чорними очима, що радісно блищали, а в них ще тремтіли дві буйні сльози, — перша порушила мовчанку.

— О, Спартаче, мій Спартаче!.. — шепотіла вона, — яка я щаслива, що знову тебе бачу!

І вона знову обійняла його, конвульсійно голублячи і цілуючи його.

— Як я боялася! Як я страждала!.. Скільки сліз пролила через тебе! Ти бо цілий час був у небезпеці... Я завжди тремчу за тебе... Усі мої думки з тобою, про тебе, Спартаче; серце моє повне тільки тебе одного... Ти був перший, ти будеш останній і єдиний, кому належить моя любов!

І після хвилинки, голублячи і цілуючи його, вона знову засипала його потоком запитань.

— Скажи мені, мій красуню, як ти приїхав сюди? Ти вже може на Рим ведеш своє військо? Адже тобі тут ніяка небезпека не загрожує? Адже так? Мені розповіли події останнього бою. Я чула, що ти під Аквіно розбив вісімнадцять тисяч римлян... Коли вже скінчиться оця війна, що через неї ні вдень, ні вночі я не маю спокою?! Ти завоюєш волю, повернешся до рідної Тракії, до тих місць щасливих, де колись жили боги ⁸³.

І, помовчавши, вона додала млявим, улесливим голосом:

— І туди я теж піду за тобою... щоб жити далеко від світа, побіля тебе, забута від усіх. Я любитиму тебе завжди, о хоробрий, як Марс, о чудовий, як Аполон, всіма силами моєї душі, мій любий Спартаче!

Глядіятор усміхнувся сумною усмішкою, чуючи ці солодкі й облудні мрії, що ними хотіла прикрасити його майбутність закохана жінка, голублячи її чорне волосся й пригортаючи до своїх грудей, Спартак прошепотів:

— Довго й уперто доведеться нам воювати... Я назову себе щасливим, якщо мені пощастить відвести виволених рабів до їх рідних країв. А щоб відновити хоч частину справедливості і рівності на світі, народи почнуть воюватися не тільки проти Риму, всесвітнього пана, але кожний з них повстане проти ненажерливих вовків, проти патриців, проти упривілейованих станів своєї країни!

Останні глядіяторові слова бриніли такою тугою, такою журбою, що було ясно, як мало надій покладав він побачити на власні очі здійснення своєї великої справи.

Молода жінка стала потіпати своїми поцілунками

ватажка глядіяторів і ніжними пестощами змагалася розвіяти хмару, що затуманила йому чоло.

Незабаром ці дві палко закохані душі віддалися новому потокові взаємних освідчень, пестощів, що з ними непомітно минув день. Присутність і дитячі пестоші малесенької Постумії збільшували щастя коханців. Коли вона пустувала або сміялася, коли по-дитячому лепетала, це ще більшу красу й чари додавало її невинному личку. Яскраво блищали її великі чорні оченята, а головка цієї гарненької дівчинки втопала в густих русявих кучерях.

Але коли присмерк почав спускатися на землю, поволі сум почав застилати радість, що на короткий час осіяла самотню кімнату Валерііну. Разом з денним світом, здається, сховалося, зникло й щастя цього дому.

Спартак розповів Валерії, як йому пощастило прокрастися до неї. Тепер обов'язок, непохитний і святий обов'язок, кличе його продовжувати почату справу. Йому треба цієї ж ночі повернутися до Лабіко, де його ждав загін кінноти. Почувши це, закохана жінка знову вдалася в розпач. Вона відіслала манісіньку Постумію, впала в обійми свого любого, залившись ревними слізьми.

Шість годин Спартак і Валерія були в обіймах один у одного, — пестоші чергувалися з ревним риданням. Фатальне передчуття стискало Валерііне серце, передчуття, що востаннє вона обіймає, голубить його, востаннє чує голос людини, яку кохала так безоглядно, щиро, глибоко, таким коханням, що буває єдиний раз на ціле життя.

Спартак намагався відвернути страхи й висушити сльози Валерії. Він шепотів їй солодкі слова втіхи й надії, сміявся з її передчуття й побоювань. Але ясно було, що ці побоювання глибоко зачепили йому душу. Усмішка йому була силувана, сумна; слова важко виходили йому з уст і звучали так тихо, майже безживно. Мимохіть журливі думки, болісний жаль і неказанна втома опановували його душу.

Так точилося аж до того часу, поки вода, що переливалася в склянній кулі годинника (у клепсидрі),—а він стояв на столичку біля стіни, майже не дійшла до шостої лінії, що означало шосту годину ночі. Тоді Спар-

так, що часто нишком поглядав на клепсидр, скочив з канапи, визволився з Валерійних обіймів і почав одягати на себе шолом, перстянку і меч.

І тоді вся в сльозах скочила й Мессалина донька. Обійнявши Спартакові шию своїми руками, притулившись блідим лицем до його грудей, благаючи, дивилась вона своїми вогненними чорними очима на глядіатора й говорила, важко дихаючи від розпачливого ридання:

— Ні, Спартаче, ні! Не їдь... не їдь! На бога благаю тебе... Згадай любих тобі небіжчиків... Благаю тебе... Заклинаю тебе... Усе одно глядіатори справу виграли. Начальники твоїх загонів завзяті вояки... Крісс, Гранік, Окномао упораються, любий мій, серце мое, без тебе... Ти, Спартаче, не їдь, ні, не треба!.. Лишайся тут, де тебе оточено ніжністю, відданістю, дбайливістю... безмежним коханням... Тут для тебе будуть тільки радість і щастя.

— О, Валеріє, моя Валеріє, адже ти не захочеш, щоб я зробив підлоту, щоб я був нечесним, — промовив Спартак, визволяючися з обіймів коханої жінки.—Я не можу, не можу, не повинен зрадити тих, кого я примусив підняти зброю. Вони вірять мені, вони ждуть, кличуть до себе... О моя божиста Валеріє, я не повинен, я не в силі зрадити своїх товаришів в нещасті. Невже ти хочеш, щоб я зробився негідним твого кохання? Невже ти хочеш, щоб намість кохання я мав у твоїм серці презирство до себе, щоб я сам собі зробився ненависним... Не зловживай своєю владою, своїми чарами, не віднімай мені мужності... Відпусти мене, моя Валеріє, моя любя, моя кохана!

Довго б певно точилася ця очайдушна боротьба. Валерія все міцніше пригорталася до Спартака, та він ніжно домагався визволитися з її обіймів, кілька хвилин тільки й чути було в кабінеті матрони важкі зідхання, поцілунки, корчі, стогін, палкі благання. Але Спартак, що йому лице було бліде, а в очах блищали сльози, поклав на допомогу всю свою душевну твердість, зробив надлюдське зусилля, вирвався з обіймів Валерійних, поклав її на канапу, безсилу, плачущу. Тракієць тим часом, потішаючи її безладними словами, одяг перстянку, шолом, підперезався мечем і зібрався востаннє поцілувати кохану жінку. Він уже хотів вийти

з кімнати, як Валерія скочила з канапи, упала до ніг свого любого і, охопивши коліна руками, голосом всуміш з риданням лепетала:

— О, Спартаче, мій Спартаче!.. Я почуваю, почуваю в душі, — і показувала на серце, — що як ти пойдеш, я тебе вже більше не побачу... Я це передчуваю... Ні, не виїжджай... Хоч не сьогодні, благаю тебе! Завтра пойдеш... тільки не сьогодні! Благаю тебе всемогутнім, безоглядним коханням, що ним люблю тебе...

— Ні, не можу... Мушу їхати...

— Спартаче, Спартаче! — благала його нещасна жінка безсилим голосом, здіймаючи руки. — Благаю тебе для нашої донечки, для до...

Вона не могла скінчити фрази. Спартак підніс її й притиснув до своїх грудей. Його тремтячі вуста міцно притулилися до її похолоділих вуст. Кілька хвилин стояли коханці, держачи мовчки один одного в обіймах. Тільки їхні тяжкі зідхання злилися в одне дихання, що порушувало тишу.

Але поволі Спартак стримав своє хвилювання; визволившись з Валерієвих обіймів, він сказав їй ніжним, повним ласки голосом:

— О, моя божиста!.. Я в своїм серці поклав тобі вівтар, як єдиній богині, бо сама думка про тебе підтримує мене в найтяжчі хвилини, серед страшної небезпеки. Невже ти, моя Валеріє, захочеш, щоб я зробив нечесно, підло й заслужив на ненависть сучасників і нащадків?..

— Ні, я не хочу твого безчестя... Я хочу, щоб ім'я твоє було велике й славне, — відповідала Валерія переривними словами і ніжним голосом, — але я бідна мізерна жінка, — май до мене співчуття... Ти завтра пойдеш... тільки не сьогодні, не тепер... не так хутко...

І своїм блідим плачущим личком вона пригорнулася до Спартакового плеча. Потім, цілуючи його, вона прошепотіла:

— Мені так добре коло тебе... Не віднімай мені цієї відради...

Вона закрила очі, наче хотіла взяти всю насолоду від свого щастя.

Лице її, на якому ще блукала щаслива усмішка, скидалося на лице мерця.

А Спартак схилив своє лице над лицем своєї жінки, що так безоглядно віддалася йому. Він дивився на неї поглядом ніжного співчуття й кохання; блакитні, блискучі очі великого ватажка, що їх ніяка небезпека ще не лякала, навіть смерть, залилися сльозами. Вони пригнули з очей і закапали на панцер.

Валерія тим часом, не відкриваючи очей, лепетала:

— Поглянь, подивися на мене, серце Спартаче!.. Який ніжний, який ласкавий цей погляд! Я бачу його навіть через закриті очі! Я бачу тебе! Твій променистий образ, твої такі блискучі очі, такі ніжні!.. О, Спартаче, який ти чудовий!

І минуло ось так ще чимало хвилин.

Але ледве Спартак зробив легкий порух, щоб підняти Валерію і посадити її на канапу, молода жінка, не відкриваючи очей і не перестаючи обіймати глядіятора, палко промовила:

— Ні, ні... не ворушися!..

— Але мені треба їхати, моя Валеріє!..—прошепотів їй на вухо тремтячим голосом бідний рудіярій.

— Ні! не поїдеш!..—відповіла жінка, відкриваючи й розширяючи зіниці полохливо.

Спартак не відповів, але, схопивши руками Валерію голову, вкрив її лице палкими поцілунками, в той час, як вона з дитячою ласкою говорила:

— А правда, ти цієї ночі не поїдеш? Поїдеш завтра. Уночі... Знаєш, у відлюдній компанії, в темноті... коли все навколо мовчить... не добре подорожувати... як подумаю—мене аж жах бере... Страшно!..

І бідна жінка вся затремтіла і пригорнулася до свого коханого.

— Завтра вранці! На світанку! Коли сонечко зійде, й оживе ціла природа! Коли так солодко буде в повітрі від запашної трави... Так весело тоді цвірінькати будуть пташки. Ти поїдеш тоді, коли з тобою ще раз націлуємося, наголубимося, коли ти ще раз попештиш свою донечку, рідну Постумію, після того, як я тобі під туніку надіну цей ланцюжок з медальйоном...

Вона вказала на золотий медальйон, всипаний дорогим камінням. чудової роботи, що висів на золотому ланцюжку на її білій шиї.

— Знай же, Спартаче, що в цьому медальйоні заховано коштовний талісман, що збереже тебе від усякої напасти... Ану вгадай, який це талісман?

Через те, що глядіятор не відповідав, а тільки дивився на молоду жінку закоханими очима, вона, всміхаючися крізь сльози, промовила, ніби дорікаючи його:

— Невже, невдячнику, ти не розумієш, про що я кажу?

Вона зняла з шиї ланцюжок з медальйоном і дала:

— Чорне волосся матері й білявенький кучерик твоєї донечки!

Кажучи це, вона показала рудіярієві пухкі волосся, старанно вкладені до медальйону.

Спартак узяв медальйон, підніс його до уст і палко його поцілував.

Валерія, взявши медальйон назад із рук Спартакових, теж його поцілувала, зачинила і, надіваючи його на Спартакову шию, промовила:

— Але ти маєш його носити під панцером, під тулікою, на грудях!

Спартаків серце заскимніло; він не міг говорити і тільки пригортав до грудей свою любу, кохану жінку, а мовчазні буйні сльози лилися по його лиці.

Раптом на пляцику, що був перед палацом, почулося брязкання зброї й галас. Віддалений гомін голосів донісся до кімнати, де були Спартак і Валерія.

Обидва замовкли і, стримуючи дихання, почали прислухатися.

— Ми не відчинемо для таких, як ви, злодіїв браму цієї вілли!—кричав хтось голосно поганою латинською мовою.

— Може ви без червоного півника скучили? — питався, глузуючи, якийсь сердитий голос.

— Присягаюся Кастором і Поллуксом! Ми вас почуємо стрілами! — відповідав перший голос.

— Що там таке?.. Що сталося? — спитала тихо схвильованим голосом Валерія, скинувши на Спартака поглядом, повним жаху.

— Може хтось дізнався про те, що я тут, — відповів тракієць, намагаючися визволитись з Валерійних обій-

мів, а вона, почувши загрозливу розмову на подвір'ї, ще щільніше притиснулася до Спартака.

— Не виходь... не ворушися... Благаю тебе, Спартаче, — скрикнула бідна жінка придушеним голосом. Обличчя їй сплотніло: усі її душевні тривоги і муки ясно можна було прочитати з нього.

— Та невже ти хочеш, щоб я живий віддався ворогам? — тихо, але страшним і грізним голосом, промовив ватажок глядіяторів. — Або ти хочеш побачити мене розіп'ятим на хресті?

— О ні... ні!.. присягаюся всіма пекельними богами! — з жахом скрикнула Валерія, вириваючись із Спартакових рук і подаючись назад.

Потім рішучим рухом, вона вихопила з піхов меч своєю чудовою ручкою, білою, як сніг, меч важкий гішпанський, що висів у Спартака при боці; не схопилася б вона за нього другою рукою, вага його кинула б її на землю. Молода жінка подала його глядіяторові і промовила глухим голосом, якому намагалася додати твердості:

— Рятуйся, якщо це можливо... Якщо тобі судилося вмерти, то вми, прошитий мечем у груди, із зброєю в руці!

— О, дякую, дякую тобі, моя божиста Валеріє! — скрикнув Спартак з блискучими очима; він схопив меча твердою рукою і подався до виходу.

— Прощай, Спартаче, — тремтячим голосом промовила бідна жінка і ще раз обійняла Спартака.

— Прощай! — відговів він, стискаючи її в своїх могутніх обіймах.

Але раптом Валеріїні уста під Спартаковим поцілунком похололи, і глядіятор відчув, що її тіло повисло йому на руках, як маса без життя: голова молодої жінки похилилася і впала йому на плече.

— Валеріє!.. Валеріє!.. Валеріє, моя люба! — скрикнув з невимовною тугою тракієць. Лице йому, що раніше почервоніло було від гніву, тепер пополотніло.

— Що з тобою, моя люба Валеріє? Юноно, допоможи нам! Валеріє, рідна моя, отямся!

Кинувши меча на долівку, він підняв молоду жінку своїми сильними руками і поклав її на канапу. Ставши біля неї на коліна, Спартак почав її голубити, потішати,

звати ніжними іменами і зігрівати своїм віддихом та поцілунками.

Але Валерія лежала глибоко зомлілою, наче мертва. Дивна думка прошила мозок Спартаківі. Увесь тремтячи, він зірвався на рівні ноги. Поглядом повним туги і жаху, уп'явся він в обмерлі уста своєї коханої, щоб переконатися, що вона ще дихає. Поклавши руку нижче лівої груди Велеріїної, він відчув, як мляво колотиться серце зімлілої. Він кинувся до невеличких дверей, що вели до внутрішніх покоїв і, розчинивши їх, крикнув кілька разів.

— Софроніє! Софроніє! Швидше йди, Софроніє!..

У цей самий момент почулося стукотіння пальцями руки у двері, через які він хотів вийти. Він прислухався: галас і крики, що лютували надворі, зникли, але стукотіння скоро відновилося і в той же час голос чоловічий промовив:

— Ласкава Валеріє!.. Моя пані!..

Швидко, як блискавка, Спартак взяв свій меч, кинувся до виходу, відчинив двері й спитав:

— Чого тобі треба?

— П'ятдесят верхівців... приїхало сюди...—промовив тремтячим голосом старий дворецький, що був якраз за дверима, дивлячись блудними очима на Спартаків при світлі смолоскипу, що його тримав у руці.—Вони кажуть... галасують... вимагають свого ватажка... вони запевняють, ніби ти Спартак...

— Перекажи їм, що я зараз вийду до них!

Спартак причинив двері під носом старого дворецького. Останній був такий приголомшений, що так і прикипів на місці.

У той час, коли Спартак повернувся до канапи, на якій непорушно лежала Валерія, з других дверей увійшла Валеріїна служниця-рабиня.

— Йди, — сказав Спартак, — поклич ще одну невільницю й принеси різних пахоців, щоб якимось одволати твою пані, що ось зімліла.

— О, моя гарна... моя бідна пані, — промовила рабиня, складаючи побожно руки.

— Швидше!.. роби!.. не балакай!..—загримав сердито Спартак.

Софронія вийшла й скоро повернулася з двома ще

невільницями і з різним лікарським зіллям. Вони з любовним клопотом заходилися коло своєї панії. За кілька хвилин мертво-біде Валерієне лице вкрилося легеньким румянцем, а дихання зрівнішало й поглибшало.

Баручи це, Спартак, що весь час стояв біля коханої жінки, вглядаючись в неї і тримаючи руки на її персях зідхнув легко, зняв очі до неба, наче дякуючи богів. Потім наказав невольницям відійти вбік, став навколішки і поцілував білу Валерієну руку, що, як мертва, звисла з канапи. Далі підвівся, поцілував довгим поцілунком Валерієне чоло і швидким кроком вийшов з кімнати.

В одну мить він опинився на пляцику, перед яким стояло п'ятдесят вершників; вони зійшли з коней і держали їх за обротьки.

— Що таке? — спитав він суворим голосом. — Що ви тут робите? Чого вам тут треба?

— З наказу від начальника загону Мамілія, — відповів декуріон, що командував вершниками, — ми їхали слідом за тобою й боялися...

— На коней! — наказав Спартак.

І в ту ж мить п'ятдесят кавалеристів міцно схопили лівою рукою гриви коней, а правою сперлися на хребет і скочили на своїх бойових коней, покритих тільки блакитною простою попоною.

Спартак звернувся до кількох невольників, що через старість лишилися на віллі, стояли при вході до неї й перелякано дивилися на те, що відбувалося перед їхніми очима.

— Приведіть мені могого коня! — наказуючи промовив він.

Трое чи четверо дідів хутко кинулися до близької стайні; вони звідти вивели Спартакового коня й підвели до глядіятора. Він стрибнув на нього, під'їхав до старого управителя й спитав:

— Як називаються твої сини?

— Прехвальний Спартаче! — відповідав, мало не плачучи, дід, — не май за провину мого вчорашнього дурного базікання...

— Рабська, підла душе! — скрикнув обурений тракієць, — невже ти вважаєш мене за таку падлюку, як

сам? Коли я питаюся, як називаються твої сини, яких недостойний зватися ти батьком, то я хочу подбати про них, як ти й просиш.

— Пробач мені, прехвальний Спартаче!.. Вони називаються Аквілій й Ацілій... Лібедієві сини... Будь їм за патрона, великий полководче! Щастя тобі, боже!

— Хай би пекло проковтнуло підлих облесників!— крикнув Спартак. І, стиснувши острогами свого коня, він наказав своїм воякам:

— Учвал!

Незабаром вершники й їхній ватажок зникли в хмарі куряви за муром вілли.

Старі прислужники Мессалиної вілли ще протягом кількох хвилин стояли мовчки, здивовані. Тільки тоді, коли поволі кінський тупіт ледве вже було чутно, невольники отямилися.

Тяжким було Валерієне опритомніння. Коли, завдяки дбайливості своїх невольниць, вона ніби видужала після зімління й довідалася, що Спартак поїхав, її розпач і сльози були такі страшні, що й описати їх неможливо.

А Спартак, поринувши в самого себе, з душевною тугою, похмурим лицем, зміненим обличчям тим часом летів щосили, наче хотів якнайдалі відлетіти від сумних думок, що шарпали йому душу і мчалися за його конем. Він їхав так швидко, сам не помічаючи того, що його вояки, які їхали повним галопом, ледве встигали доганяти його, весь час відстаючи на дві стріли з лука.

Він думав про Валерію, про те, як вона там очунала, про болі, що вона їх відчуває, про сльози, що їх проливає, і конвульсійним, несвідомим рухом він колов острогами коня, що шалено ніс свого вершника,—ніздрі йому роздувалися, груди важко дихали, грива маяла за вітром.

Нещасливий намагався вигнати з голови Валеріїн образ, але тоді він починав думати про Постумію. Ця чудова дитинка — жвава, розумна, білява, рожевенька, вся щастя й радість, з чорними очима своєї матері — була викапаний Спартак. Яка вона миленька! Яка гарна, чудова!.. Вона стала перед нього, як жива, з витягнутими до нього в пориві дитячих пестощів пухкими рученятками. Може ніколи вже він не побачить свого лю-

бого немовлятка... І знову несвідомо він колов острогами скривавлені боки свого бідного коня.

Не відомо, що сталося б з конем і верхівцем, так ідучи, коли б, на щастя для обох, раптом низка страшних думок не промайнула в Спартаковій голові.

— А що, як Валерія не видужала після зімління? А що, як вона, дізнавшись, що він поїхав, знов ще тяжче зімліла? Може якраз вона лежить хвора? А як його люба... Ні, це неможливо!.. це не має, не повинно бути... А в тім хто його знає?

Це подумавши, він одразу сильно смикнув оброть свого баского коня і вмить спинив його. Незабаром його наздогнали товариші і теж спинилися позад його.

— Мені треба повернутися на Мессалину віллу,— сказав він глухо, — а ви їдьте до Лабіко.

— Ні!

— Ні за що! — відповіли мало не всі разом.

— А чому?.. Хто може мені на заваді стати?

— Ми! — відповіли голоси.

— Наша любов до тебе! — промовив один.

— І твоя честь! — додав другий.

— Твоя присяга! — закричало трое, чи четверо.

— Справа наша, що без тебе загине!

— Обов'язок! Твій обов'язок!..

І тут почалися загальний гомін, змішані крики, майже однодушне прохання.

— Зрозумійте, заклинаю вас іменем всемогутнього Юпітера, що там страждає жінка, яку я понад життя кохаю; як знати, — вона може вмерти з лиха... я не можу...

— Якщо з нещастя й з волі богів вона вмерла, тобі її не врятувати, а сам ти загинеш. А якщо цього не трапилось, то досить, щоб заспокоївся ти і вона, пошли до неї когось, — сказав декуріон з пошаною й ласкаво.

— Так я маю берегти себе від небезпеки, піддаючи небезпеці іншого? Присягаюся олімпійськими богами, ніколи не зроблю я такої підлоти.

— Я можу, не ризикуючи нічим, повернутися на Мессалину віллу, — пролунав рішучий голос одного з воєнів.

— А як це ти зробиш? Хто ти?

— Я—твій вірний слуга, я шаную тебе! Я готовий за

тебе життя своє покласти, — відповів салдат, підїхавши до Спартака.

— Нічим не ризикую я зараз; — вів далі своє салдат, — я італієць; ці місця й мова мені добре знайомі. У першій-ліпшій селянській хатині я вберуся за селянина і піду на Мессалину віллу. Я дожену тебе раніше, ніж ти прийдеш до Ноли, і я привезу звістку про неї.

— Якщо не помиляюся, ти — вільнонароджений Рутілій?.. — промовив Спартак.

— Еге, — відповів вільнонароджений. — Я Рутілій. Я питаюся, Спартаче, що ти серед десяти тисяч глядіяторів не забув мене і признав.

На вірність Рутілієву, спритного й хороброго юнака, можна було покластися. Спартак поступився на прохання своїх салдатів, пристає на пропозицію італійця і, поїхавши на чолі своїх вояків, скоро прибув до одного з найближчих сіл, де італієць змінив свою зброю вояцьку на селянську одежину, а Спартак на воскованій таблиці написав листа до Валерії грецькою мовою й дав його юнакові, що пішов назад, звідки глядіятори тількищо приїхали, обіцяючи доставити листа особисто Валерії.

Тоді Спартак, трохи заспокоєний, стиснув острогами свого коня, поскакав із своїм загonom по дорозі, що вела з Тускулума в Лабіко.

На світанку другого дня він прибув до того місця, де його в тривозі ждав Мамілій з двомастами п'ятдесятьма вояками. Начальник загону повідомив ватажка, що протягом цих двадцяти чотирьох годин звістка про екскурсію в Лабіко швидко поширилася поміж сусідніх жителів. Через те розумніше було б не чекати тут до вечора, а негайно їхати до Аквіно.

Спартак цілком пристає на розумну пораду Мамілія і, не трапляючи часу, поїхав з Лабіко преторіанською дорогою, а потім збочив від Пренесте на Латинську дорогу. Увесь день і цілу ніч летіла кіннота, а на світанку другого дня, зовсім знесилена, прибула в Алятрі, де стала на один день табором, щоб відпочити. Потім уночі, швидким маршем, вона поїхала на Ферентіно, куди прибула години у дві після того, як на світ благословилося, і зараз же звідти рушила на Фреджелле, дізнавшись від римських перекінчиків, які з Норби, де

перебував табор Варініїв, тікали до глядіаторського табору, що жителі Лабіко повідомили Варінію про присутність глядіаторського загону кінноти біля Тускулюму. Варіній поділив свою кінноту на два загони, по п'ять сотень салдатів у кожному. Один загін претор послав навздсгін за ворогом до Тускулюму, а другий мав прибути до Ферентіно і відрізати глядіаторам, що поверталися зі своєї екскурсії, путь до Аквінського табору.

Через те Спартак швиденько поїхав із Ферентіно й дав своїм воякам відпочити тільки в Фреджелле. Звідці вершники з своїм ватажком рушили на Аквіно, куди вдосвіта ще й приїхали.

Увечері того ж дня приїхав і Рутілій з звісткою, що Валерія здорова. Вона відповідала ніжним листом, хоч і дорікаючи Спартакові, на короткий і повний кохання ватажків лист.

У цьому листі Валерія повідомляла свого коханця, що буде іноді надсилати йому звістки про себе через старого управителя Лібедія, і благала його з свого боку робити те саме. Легко зрозуміти, з якою радістю Лібедій узяв на себе обов'язок, що його поклала на нього пані,—у глядіаторському таборі він гадав побачити й обняти своїх любих синів.

Другого дня, порадившись з Окномао, Борторідже та іншими начальниками легіонів, Спартак, як було ухвалено, наказав зняти табор, що стояв під Аквіно, і на чолі своїх двадцяти тисяч глядіаторів подався на Нолю, куди й прибув на шостий день.

Не можна описати, з яким радісним захопленням спіткало двадцятитисячне глядіаторське військо, що стояло біля Ноли, своїх Аквінських братів, що уславилися стількома перемогами.

Три дні в Нольському таборі лунали пісні, панувала радість... З постанови головного начальства «Спілки пригноблених» глядіаторське військо мало простояти в Нолі цілу зиму. Суворя пора злив та сніговиць була близько. Очевидно Варіній не турбуватиме глядіаторів, поки не спроможеться на свіжі сили, бо його військо було дезорганізоване і сильно порідшало через Аквінську поразку. А до того всі зрозуміли, що саму думку напасти на Рим треба вважати безумством. Хоч який знесилений був Рим після поразки під Каннами, — не

вважаючи на сприятливіші умови, в яких були картагеняни, проти тих умов, в яких були тепер глядіятори — нічого не міг тоді зробити Ганнібал, найбільший полководець того часу, якого Спартак вважав вищим і від Кіра і від Олександра Македонського.

Глядіятори покинули свій передніший табор і зробили новий, ширший, зміцнивши його широкими й глибокими шанцями й грізним палісадом. Як уже глядіятори влаштувалися в своєму новому таборі, Спартак почав думати про виконання давнього плану щодо реорганізації своїх легіонів. Йому хотілося, щоб кожний з них складався з салдатів одної національності, цебто, щоб усі германці становили один легіон, усі галли — другий, усі тракійці — третій, греки — четвертий і так далі. За такого нового порядку, що мав свої хиби, бо він давав привід змагатися між собою окремим легіонам, було б і багато доброго, бо в кожному легіоні було б більше спільности й об'єднання. Але ватажок глядіяторів мав на увазі ще й другу, далеко важливішу мету: він хотів поділити своє військо на різні корпуси, кожний під проводом ватажка одної національності з салдатами, а це сприяло б більшій довірі останніх до свого ватажка.

Щодня все нові глядіятори приходили до Спартакового табору, і незабаром з п'ятидесяти тисяч салдатів — нині число повстанців зросло до такої вже цифри — він міг зформувати десять легіонів по п'ять тисяч душ кожний. Він поділив своє військо так: два перші легіони, що склалися з германців під проводом Вільмірія та Мероведа, створили перший корпус під орудою Окномао; третій, четвертий, п'ятий і шостий легіони набрані з галлів на чолі з Арторідже, Борторідже, Арвінієм та Брозівіром утворили другий корпус під орудою Крісса; сьомий легіон, що складався з греків, був під командою епірота Тессалонія, людини надзвичайної хоробрости, а до восьмого легіону ввійшли глядіятори й пастухи з Самнія; начальником їм призначено було Рутілія; у дев'ятому й десятому легіонах були самі тракійці. Начальниковати в цих легіонах Спартак доручив двом тракійським народженцям, бо в них сполучилася велетенська сила, душевна мужність, грецька культура й високий розумовий розвиток. Одного з них, начальника дев'ятого легіону, звали Мессембрій; йому було п'ятде-

сят років; увесь відданий Спартакові, він за найвищу річ у світі вважав обов'язок. Другий, ще юнак, на наймення Артаче, був такий сміливий і хоробрий, що тракійці шанували його якнайхоробрішого після Спартака, звичайно, серед глядіаторів свого рідного краю.

Чотири останні легіони утворили третій корпус. Полководцем туди призначено було Граніка, родом іллірійця, чоловіка років тридцяти п'яти, високого й стрункого красуня, смуглявого, з чорним волоссям та очима; він був величавий, спокійний, мовчазний, найхоробріший і найгрізніший з усіх десяти тисяч глядіаторів равенської школи.

Свою кінноту, числом щось три тисячі душ, Спартак поділив на шість фаланг, а за начальника поставив Мамілія.

Головним командувачем було знову проголошено при голосних оваціях п'ятдесяттрьохтисячного війська «найславнішого і найхоробрішого» Спартака.

Через тиждень після того, як заведено було цей новий порядок, тракієць зробив огляд свого війська. Коли він з'явився на галявині, де вишикувалося три корпуси в три лінії,—вбраний у звичайний панцер, на своєму бойовому коні, без усяких прикрас, з простою обротькою і буденною попоною,—з грудей п'ятдесяти трьох тисяч глядіаторів вибухнув одностайний крик, наче оглушний грім:

— Слава Спартакові!

А коли цей крик, кілька разів повторений з дикою енергією, ущух, коли сурми й тарабани заграли гімна волі, що його глядіатори зробили своїм воєнним гімном, Окномао, що вигравав на великому гнідому коні, спинився перед першим загоном і закричав своїм гучним голосом:

— Глядіатори! Слухайте но, що я вам скажу!..

В усіх рядах зараз же запанувала глибока тиша, і германець, трошки помовчавши, говорив далі:

— Якщо наше військо, навіть у дрібницях влаштоване на зразок римського війська, то чому наш головний командувач не має зверхніх знаків, чому ми не віддаємо йому шани, як це роблять римляни своїм консулам?

— Імператорські регалії і шана Спартаківі! — закричав Крісс.

— Імператорські регалії і шана Спартаківі! — гукнуло, як одна душа п'ятдесят три тисячі глядіяторів...

Коли трохи крик ушух, Спартак, сполотнілий і сильно схвилюваний, зробив знак, що він хоче говорити.

— Від щирого серця дякую вам, мої товариші по зброї й любі брати в нещасті, але я рішуче не хочу ніяких відзначень для себе, — не треба мені ані шани, ані регалій. Ми взялися до зброї не для того, щоб установляти головну зверхню владу, привілеї й відзначення, а для того, щоб завоювати волю, права, рівність.

— Ти — наш імператор, — правив своє Ругілій. — Тебе зробила нашим імператором твоя мудрість, мужність, відвага, високі прикмети твоєї душі й твого розуму. Ти — наш імператор! На цю ступінь підносять тебе твої перемоги. Ось чому ми одностайно, з власної ініціативи вітали тебе цим ім'ям. От через що ми можемо вимагати, якщо не для пошани, — бо ти її відкидаєш, — то принаймні для нашої власної гідності й наших прапорів, ми можемо вимагати й вимагаємо, щоб ти вдяг палюдаментум⁸⁸, і щоб побіля тебе йшли твої ординарці, а поперед тебе йшли ліктори.

— Імператорську мантию Спартаківі! — могутньо загуділи глядіятори.

— Ординарців і лікторів! — гукнув Окномас, і його крик повторили всі легіони.

За хвилину кричав уже Крісс щосили:

— Нехай римські ліктори, що їх Спартак узяв у полон при Аквінах, нехай вони йдуть спереду з сокирами й лозинами.

Ця пропозиція викликала такий вибух галасливих і гучних похвал, що, здавалося, наче земля від них затремтіла. Гук цей повторяла ще довго луна найвіддаленіших гір.

Справді, Крісова ідея, що так просто виникла в його нехитрому розумі, була в своїй простоті така велика, що цілком природно викликала цей шалений ентузіазм. Примусити римських лікторів, що йшли перед найзнаменитішими римськими консулами того часу, а саме: перед Каєм Марієм та Люцієм Суллою, йти перед гідним презирства й ненависним глядіятором, зна-

чило не тільки принизити свої римські гордощі, не тільки відновити людську гідність цих бідних рабів, але це було, безперечно, найблискучішою перемогою, що досі мали глядіятори над гордими завойовниками світу.

А через те, що Спартак, завжди скромний і вірний самому собі в дні щастя і в ці дні своїх блискучих перемог і своєї величі, спротивлявся бажанню своїх леґіонів, то він просто примушений був надіти на себе коштовний панцер із срібних перснів, що його приготував, на Кріссове замовлення, славетний майстер з Помпеї, срібний шолом майстерної роботи, підперезатися гішпанським мечем, якого золоту чашку було обсіпано дорогим камінням, і на плечі накинути імператорську мантию з найтоншої вовняної матерії пурпурового кольору, облямовану широким золотим позументом завширшки в три пальці.

Коли глядіяторський ватажок знову в імператорському убранні з'явився на своєму коні, що теж був із срібною уздечкою, з розкішним поводом, а спину вкрито попоную ясно-блакитного кольору, обшитою срібним галуном, — навколо залунали бурхливі оплески і загривів загальний салют:

— Хай живе Спартак—імператор!

На цьому урочистому видовищі були присутні дві жінки із сльозами на очах—хоч вони були й не одні, що плакали, бо Спартакові, Арторідже і багатьом тисячам глядіяторів вії були теж вогкі від хвилювання—дві жінки не зводили своїх поглядів, повних невимовного кохання, з ватажка хороброго війська. Це були Мірдза й Євтібіде.

Глядіяторова сестра милувалася братом своїми спокійними, ясними, блакитними очима, що сяли чистою братньою любов'ю; грекиніні очі дивилися на нього блискучим, жадібним поглядом пожадливості, в якому виявлялася вся палкість її похитливого кохання до нього.

Старшина вивів з намету шість лікторів претора Публія Варінія, що їх було взято в полон у бою під Аквіно. Їх поставили перед Спартаком і їм у цей день було наказано йти перед конем полководця. У той же час лікторам було об'явлено, що відтепер кожного разу, коли головний командувач виходитиме пішки чи верхи, вони повинні йти перед ним з жмутами з ло-

зини — як це, бувало, робилося перед консулами й преторами — на знак пошани.

Були ці шість чоловіка високі на зріст, з довгим волоссям, вояцького вигляду, шляхетні, ставні. Поверх перстянок на кожному з них була чорна мантия з товстої вовняної тканини, застібнута пряжкою на правому плечі і спущена до колін (*sagum*); лівою рукою вони тримали жмут лози (*fasces*), що лежав у них на плечі, з верхнього кінця того жмута видно було сокиру (*securis*). Останній вкладали в жмут тільки під час війни. У правій руці вони держали паличку (*virga*), що доповнювала їхні клейноди.

Грізний, майже дикий крик радості вирвався із грудей усіх присутніх, коли побачили лікторів. Крики ці ставали все гучніші й тривали довго-довго, аж поки Спартак не наказав сурмити, щоб тим прикликати легіони до тиші і порядку.

Тоді ватажок глядіяторів зійшов з коня. Спереду його йшли ліктори, а позаду Крісс, Гранік і Окномао. Спартак зробив огляд двом германським легіонам, що склали перший корпус і були в першій шереху. Він похвалював їхню зброю, їхній порядок і молодецьку муштру.

Ліктори йшли спереду з приниженим виглядом, низько похнюпивши голову: один з них ішов, сплотивши від стриманої люті, а інші почервонівши від сорому.

— От ганьба!.. от ганьба! — промовив один з них тремтячим придушеним голосом, ледве чутним для того товариша, що йшов поруч.

— Уже краще було б умерти під Аквіно, — відповів той, — ніж дожитися до такого сорому.

Першому з тих двох лікторів було сорок п'ять літ; він був високий на зріст, міцно збудований, з засмаленим лицем і рішучою ходою. Його звано Оттацілій. Другий — дід, якому вже було понад шістдесят років, худий, сухий, із сивим волоссям, з виснаженим і суворим лицем, з широким шрамом на чолі, з орлиним носом, сірими жвагими очима, в яких світилися вираз мужності й енергія. Ім'я йому було Сімпліціян.

Вимушені ось так іти перед Спартаком, шість лікторів—коли зважувалися нишком позирнути на глядія-

торські легіони—зустрічали на всіх лицях радість, яку справляло їм їхнє приниження, і на всіх вустах насмішкувату усмішку переможця, що зневажає гідність переможеного.

— Упала римська велич!—прошепотів Оттацілій після довгої мовчанки, повернувши до Сімпліціана своє лице, зрошене сльозами.

— Боги, оборонці Риму, врятують мене від цих тортур,—відповідав глухо старий Сімпліціян. Його суворе лице конвульсійно здригалося, що свідчило про жахливі муки, що переживала його горда душа.

Протягом трьох годин Спартак устиг оглянути фронт усіх своїх легіонів. Він кидав вглиб шеревів слова похвали та заохочування; енергійно він радив додержувати найсуворішої дисципліни, як основи всякого війська і головного чинника всякої перемоги.

Оглянувши військо, ватажок глядіторів скочив на свого бойового коня і, вийнявши з піхов меч, майнув ним, наказуючи сурмити сигнал на муштру. Усі рухи, за його командою, легіони виконали надзвичайно точно, потім три корпуси кинулися один за одним в атаку; спочатку швидким кроком, потім бігом з прожогом щільним і сильним, виповнюючи повітря звуками страшних криків.

Скінчивши цю атаку для прикладу, легіони вишикувалися на взгір'ї, де гадалося, ніби стоїть ворог, і чудовим порядком пройшли церемоніальним маршем перед своїм ватажком. Вони знову вітали з захопленням свого імператора і повернулися один за одним до табору.

Останнім повернувся туди Спартак; як і раніш, попереду йшли ліктори, а біля нього Окномао, Крісс, Гранік, а позаду йшли всі начальники легіонів.

У новому таборі, коли Спартак нічого про це не знав, йому влаштували пишного намета. У ньому в цей урочистий день було влаштовано скромний бенкет для десяти начальників легіонів, трьох Спартакових лейтенантів і для проводиря кінноти. З пошани до Спартака бенкет було влаштовано скромно, Спартак бо був ворогом усякого надуживання й обжорства не тільки з недавнього часу, не з пустого гонору чи там міркувань команди, а з самого малку і протягом усього свого життя; він був уміркований в їжі й питві і мав одворот

в натурі своїй і через звички до розкішних бенькетів та пияцтва.

Ось чому при цьому столі вони пили й їли помірно, всупереч бажанням і апетитам більшої частини присутніх, бо Вільмір, Окномао, Борторідже, Брезовір, Рутілій і інші присутні охоче зробили б з цієї скромної трапези п'яну оргію.

А проте, гості були дуже веселі, обмінювалися жвагими й щирими привітаннями. У кінці бенькету Рутілій устав з свого місця з келихом у руці, що його було налито по вінця пінним вином: він і іншим запропонував зробити те саме, підніс келих високо й голосно промовив:

— За волю рабам, за перемогу всіх пригноблених, за здоров'я непереможного Спартака, нашого імператора!

Він жадібно випив напій під оплески й похвальні крики товаришів, що всі зробили за його прикладом, окрім Спартака; він ледве пригубив келих.

Коли галас від оплесків та вигуків ущух, Спартак і собі підніс келих угору й твердим і сильним голосом промовив:

— На славу Зевсові, великому визвольникові! За невинну й соромливу волю, що звернула на нас свої божисті очі, світить, опікується нами і вимолює ласку богів-мешканців Олімпу.

Усі прилучилися до цього голосу-тосту, хоч галли й германці не мали віри ані в Юпітера, ані в яких там інших грецьких і римських божищ. Окномао теж запропонував тост, закликаючи на допомогу Одіна; а Крісс благав Гесуса бути прихильним до глядіаторського війська. Нарешті епірот Тессалоній, що був епікуреєць і зовсім не вірив ні в яких богів, і собі удався до товаришів:

— Я поважаю ваші вірування... я заздрю вам... але тих вірувань не поділяю... Доктрина незрівняного Епікура довела мені, що боги — утвори жаху, примари. Кожного разу, коли нас спіткає тяжке лихо, у нас прокидається віра в надприродну силу і бажання захиститися під крилами цієї віри, щоб здобути в ній душевну бадьорість і втіху... Але коли людина переконалася, що природа творить і руйнує сама по собі через

свої не завжди відомі нам сили, часто таємничі й незрозумілі, але у всякому разі матеріяльні сили, то чи може вона вірити в так званих богів? Отже, дозвольте мені, друзі, проголосити бажання успіху нашій справі відповідно до наших думок і переконань.

І, трохи помовчавши, він вів далі:

— За одностайність нашу й одnodумність, за відвагу серця, за силу меча, за все найкраще в таборі глядіяторів!

Усі радо вітали епікурейців тост і випили, як здоровню, келиха. Потім знову сіли і поточилася далі весела жвава бесіда.

Мірדза, чудова в своїй широкій сукні із світло-блакитної льонової тканини з сріблястими смугами, давала порядок, коли роздавали страви, але не сиділа і, стоячи, дивилася на Спартака, — на честь бо його й бенькет улаштовано, — дивилася ніжними, повними любови очима. Її бліде личко, звичайно сумне, на якому вже давно примітніша була сльоза, ніж усмішка, виявляло в цей час ясну радість, тихе щастя, таке спокійне, що не важко було зрозуміти, що ця веселість була скоротечна, а за нею погано приховалися тяжкі турботи й таємна туга сумної душі.

Арторідже голубив її закоханим зором і майже не зводив з неї повних ласки очей. Нишком, наче мимохить, і вона поглядала інколи на відважного юнака. Лице його за ці кілька днів сильно змарніло й схудло. Кохання, що палило йому душу, не давало йому спокою ні вдень, ні вночі і поволі підточувало його здоров'я.

Уже кілька часу Арторідже сидів мовчки, без найменшого руху, не беручи участі в веселій бесіді Спартакових товаришів. Він був увесь охоплений спогляданням молодої дівчини, що дивилася тільки на свого брата. Ця сердечна відданість, це безмежне захоплення, що Мірдза мала до Спартака, додавали їй гідности й краси в очах Арторідже.

Він, довго милуючись на дівчину, охоплений палким ентузіазмом, підвівся з лавки і, несподівано насмілившись, підніс угору свій келих і промовив:

— Я п'ю, друзі мої, за щастя Мірдзи, сестри нашого улюбленого ватажка!

Усі підхопили цей тост... Але ніхто серед чаду цієї бесіди не звернув найменшої уваги на яскравий рум'янець, яким спалахнули щоки галла-юнака, oprіч самої Мірдзи, що здригнулася навіть, почувши той голос, що назвав її ім'я, звернулася до Арторідже й кинула на нього погляд, повний подяки й дорікання. Потім, ніби згадавши, що переступила межу стриманости, яку вирішила завжди й постійно додержувати у взаєминах з юнаком, вона розчервонілася, соромливо спустила голову і не дивилася більш на гостей, не рухалась, не вимовила ані слова.

Ще з годину продовжувався бенькет, точилася весела бесіда з пристойними дотепами поміж розсудливих, щирих друзів. Коли Спартакові друзі попрощалися з ним, сонце було вже низенько, а вечір близько.

Спартак, що мав вдачу поринати в свої думки, коли провів своїх бесідників-гостей до виходу, і вони вже були далеченько, став і почав після заходу сонця уперше оглядати величезний глядіаторський табор.

Скачучи від одної думки до другої, він задумався про всемогутнє значіння чарівного слова воля,— слова, що поставило, менше ніж за один рік, під зброю п'ятдесят тисяч нещасливих, позбавлених усіх людських прав, усякої майбутности, усякої надії, зведених на ступінь звірячого існування через тяжкі умови життя, таких людей, що втратили навіть почуття всякої людської гідности. І слово «воля» піднесло їх з болота, поставило на одному рівні з найкращими вояками того часу, надхнуло їхню душу мужністю, саможертвою, самосвідомістю. Він задумався над таємничою й непереможною силою цього слова, що його, бідного й мізерного глядіатора, зробило відважним і грізним ватажком найхоробрішого війська, влило йому в серце стільки мужности, щоб перемогти всяку іншу любов, навіть шляхетне й могутнє кохання до Валерії; вона дорожча йому була від нього самого, але не дорожча від святої справи, якій він віддав своє життя.

Валерія!.. Ця шляхетна матрона, що сміливо потоптала всі забобони своєї кляси, піднеслась понад родинні навіть зв'язки, не перелякалася презирства своїх співгромадян і своїх родичів, віддала йому безоглядно з

усім запалом свого глибокого кохання і душу, й честь свою.

Валерія зробила його батьком чудової дитини, назавжди відмовилася, віддавшись йому, від якоїсь навіть надії на високе становище і навіть на заможне прожиття. Спартак не морочив собі голови пустими мріями. Він добре розумів, що якби він навіть і надалі перемагав римські легіони, коли б він вийшов, скажімо, з усіх небезпек цілим і без усякої шкоди, з тих небезпек, що ще довго загрожуватимуть йому, якби він дійшов своєї мети, склавши почесну угоду, — найкраща майбутність, що жде його, це знайти можливість притулитися в своїх родичів, в своїх рідних горах, де він міг би сховатися від римської ненависти. І шляхетна, люба йому жінка була б засуджена на життя в безлюдній пущі, в злиднях; це вона, уроджена й вихована серед розкошів, вигод і блиску найславнішого патріціату.

Міркуючи собі так, ватажок глядіяторів відчув, як його серце стиснулося від якоїсь мало знайомої йому туги. Він, такий відважний і непохитний, раптом відчув приплив душевного підупаду і незрозумілого суму. Йому уявилося, що він вже ніколи не побачить своєї Валерії, свого янголятка-донечки Постумії... Він відчув дивну потребу заплакати. Несподівано для себе, торкнувшись рукою очей, він відчув, що вона мокра від сліз, що капали йому з очей, хоч він того й не зауважив. Гніваючися сам на себе за таку малодушність, він схаменувся і швидким кроком пішов до найближчої квесторії*. Пройшовши її, він опинився в цій широкій й безлюдній частині табору, що, за звичайним розташуванням римського війська, відділяла преторій, квесторію й форум, місце призначене для наметів несподіваних союзників і помічників, і яке тягнулося аж до великої брами. У величезному Ноланському таборі глядіяторів на цьому місці було влаштовано глядіяторські намети і намети рабів, що втекли від своїх панів і шукали притулку в таборі повстанців. Тут перебували вони, поки їх не записували до одного з маніпулів того

* Квесторією звали те місце, що його відведено було для квестора, та продовольчі крамниці недалеко від намету головного командувача.

чи іншого легіону. Тут був намет Євтібіде. Тут у другому наметі було ув'язнено шість лікторів, що їх узято в полон під Аквіно.

Тут Спартак на самоті, незауважний ні від кого, через приєржк, що вкрив і людей, і неживі речі, міг вільно віддатися бурхливому рухові, якого, здавалося, вимагала тяжка тривога, що хвилювала йому душу. Він швидко ходив узад і вперед, зідхаючи, або певніше ревучи, бо зідхання його більше скидалися на рик. Бідолашний глядіатор наче шукав полегші своїм стражданням незбутнім і, очевидячки, потрохи знаходив її. Хода його зробилася повільніша й спокійніша, і думки його набрали іншого, менш сумного напрямку.

Довго походжав він отак, занурений у свої тяжкі думи: вже тиша у величезному таборі осіла на місце недавнього жвавого руху, де кишіло до останнього часу понад п'ятдесят тисяч квітнущих, безтурботних, здорових, веселих, збудоражених молодців, коли вони їли, пили, похвалялися, прославляючи свої перемоги.

Але в міру того, як спадала тиша, до Спартакового слуху щодалі ясніше долітали звуки розмови, що невіразно чутно їх було з одного намету, куди звичайно йшли раби й глядіатори, які день-у-день прибігали до табору своїх товаришів у нещасті.

Розмови ці, що ставали виразніші, потроху притягнули до себе Спартакову увагу. Він спинився біля цього намету, до речі, вхід до цього намету був з протилежного боку, де стояв глядіаторський ватажок. Він прислухався і почув суворий мужній голос, що говорив чудовою латинською мовою:

— Звичайно ти, Сімпліціяне, правду кажеш. Нам випала на долю незаслужена ганьба й тяжка до того... Але хіба ми завинили в тому нещасті?.. Хіба не ми хоробро билися, нехтуючи своїм життям, щоб урятувати претора Варінія від Спартакової люті? Хіба тебе ворог не кинув на землю, а мене не поранив?.. Хіба нас було взято в полон, переможених, не через те, що ворог куди перевищив нас числом? Що ж нам треба було робити?.. Коли великі боги покинули римлян, коли славним римським орлам довелося побачити ганебну втечу римських легіонів перед підлим глядіатором,—що зробити могли ми, звичайні смертні?

— Бережися про це так говорити, Оттацілію, а то ще хтось почує цю розмову, — відповідав хриплий голос, що бринів глухо й боязко, — і тоді нам через твій язик не минути лиха.

— Е! не совай носа до чужої справи! — заперечив різкий і суворий голос, що не був голосом першого розмовника. — Замовчи, Меммію, та й кинь свої срамотні страхи...

— Так, цей вартовий, що отам собі ходить, — промовив той, кого називали Оттацілієм, — нічогосінько не тямить на нашій мові... Цей йолоп, куряча голова, не-обтесаний галл, мабуть, і своєї мови до ладу не знає...

— А коли б цей підлий глядіятор і розумів наші розмови, — перервав його той, що в нього був різкий і сердитий голос, останній із трьох розмовників, — невже ми не маємо говорити так, як це личить римським громадянам? На що цей підлий острах? Присягаюся Кастором і Поллуксом, захисниками Риму, що боролися з нами проти латинян при Регільському озері, хіба ти смерти не бачив віч-на-віч, принаймні, разів з п'ятдесят в боях?.. Чи не краще було б тобі вмерти, аніж консульські клейноди нести перед підлим глядіятором?..

Голос замовк. Спартак ще ближче підійшов до цього намету. Тепер він догадався, що там сиділо шестеро лікторів претора Публія Варінія.

— Ах! присягаюся дванадцятьма богами Згоди! присягаюся Юпітером, великим визвольником! присягаюся Марсом, патроном квіритського народу! — залунав після недовгої мовчанки Сімпліціянів голос. — Чого чого, а цього не думав, щоб дожити до шістдесяти двох років і на власні очі побачити таку ганьбу! Шістнадцяти літ я бився року римського 635 за консула Люція Цецілія Метелла, переможця далматів; в Африці воював з Югуртою спочатку під командою Цецілія Метелла Нумідійського, а потім під прапором Кая я бачив поразку тевтонів і кімврів, два рази я йшов за тріумфальною колісницею Арпіната, розбивав двічі славетні ланцюги, в яких ув'язнено було двоє царів — Югурту і Тевтобоко; я мав вісім ран і нагороджено мене двома цивічними вінцями, а за мої послуги перед батьківщиною мене записано до лікторів; двадцять шість років я ходив перед усіма консулами, що їх мав

Рим від Кая Марія до Люція Ліцінія Люкула і Марка Аврелія Котти, що консулюють цього року; і неже тепер я маю йти перед наймізернішим глядіятором, що перед моїми очима виставляв себе на ганьбу на цирковій арені?.. О, ні!.. Присягаюся всіма богами, це занадто... я не витерплю такого сорому!.. Не сила терпіти таку образу!

Лікторів голос бринів таким безмежним відчаєм, що Спартак почував себе майже зворушеним. Йому здавалося, що в цьому горі старого й невідомого салдата було так багато людської гідности, стільки шляхетної гордості, така простодушна й сувора велич, що мимохіть вони хвилювали й навіювали пошану до себе.

— Що ж тут зробиш?.. Хіба хто в силі опиратися бо-жій волі та лихій долі? — спитав, хвилину помовчавши, ліктор Оттацілій Сімпліціяна. — Доведеться й тобі, як і нам, підкоритися незаслуженій ганьбі, незаслуженому лиху, що на нас звалилися.

— Ні, присягаюся всіма силами неба й пекла!—гордо відповів Сімпліціян. — Не схилю шляхетної гордості римського вояка перед такою нестерпучою ганьбою; не хочу підкоритися силі несправедливої долі! Як римлянин смертю визволяюся від негідних дій, що судили боги статися на березі Тібра!..

Якраз у цей момент Спартак почув у наметі крик п'яти голосів, крик жаху й жалю, — люди кинулися до одного пункту і одночасно закричали:

- О, що ти зробив?..
- Бідний Сімпліціяне!
- Це дійсно римська душа!
- Допоможімо йому, браття!..
- Допоможіть! Рятуйте!
- Держи його з того боку!
- Клади його тут та зручніше.

Умить Спартак оббіг навколо намету й опинився при вході, куди збіглися з сусіднього намету глядіятори, покликані галасом. Їх було поставлено вартувати полонених.

— Пропустіть мене! — закричав тракієць.

Глядіятори з пошаною розступилися, даючи дорогу своєму ватажкові. Перед його очі стало жахливе видовище. Старий Сімпліціян лежав на купі соломи, під-

тримуваний руками решти п'яти лікторів; його білу одержу було розірвано й скривавлено з глибокої рани, що він зробив собі з лівого боку хвилину перед тим. Один з лікторів підняв із землі і тримав у руці тонкий та гострий кинджал (pugiounculus). Цим кинджалом Сімпліціян твердою рукою вгородив собі в груди аж по колодочку.

Кров бігла цілим струмком з рани. Засмалене, суворе, спокійне обличчя старого ліктора швидко вкрилося блідністю смерті; але воно не виявляло ані жалю, ані страждання.

— Що зробив ти з собою, відважний діду? — звернувся Спартак до вмирующего. Спартаків голос дрижав від сильного хвилювання. Стоячи деякий час, дивуючися з глибокою пошаною, Спартак наче скам'янів перед сценою, що відбувалася перед його очима.

— Чому ж ти не попрохав мене, щоб визволити тебе від обов'язку нести поперед мене консульські клейноди, коли це так нудило тебе сильно?.. Відважні розуміють відважних, і я зрозумів би тебе, я б...

— Але раби вільних зрозуміти не можуть, — суворо заперечив охлялим голосом умираючий ліктор.

Спартак гірко всміхнувся, похитав головою у відповідь на ці слова і промовив голосом повним співчуття:

— Велика душа, що здрибніла від гордоців та забобонів твого виховання! Та хто на землі поділив людей на касты, рабів та невільників?.. А перед тим, як завоювано Тракію, хіба я не був вільним, як ти, і чи не зробився ти рабом після бою під Аквіно.

— Даремно... — хриплим передсмертним голосом промовив ліктор, — удар... потрапив куди слід.. інакше завтра я зробив би те саме... Римський ліктор, що йшов перед Марієм і Суллою... не споганить... своїх жмутів... ішовши перед глядіятором... Даремно...

Голова йому перекинулася назад. Він помер.

— От дурний дід! — напівголосом сказав один із глядіяторів.

— Шановний дід! — суворо відмовив Спартак; лице йому зблідло від глибокої думи. — Велике серце його хотіло довести нам, що нарід, що має серед себе подібних громадян, має право панувати над цілим світом.

Р о з д і л Х V

СПАРТАК РОЗБИВАЄ ДО НОГИ ДРУГОГО ПРЕТОРА Й ПЕРЕМАГАЄ ВЕЛИКІ СПОКУСИ

Тим часом у Римі, хоч чванливість переможців Африки й Азії та турботи в зв'язку з війною Серторіяна і Мітрідата — далеко небезпечніших від Спартакової війни—не дозволяли цього, почали вже не жартома думати про те, як обертається війна з глядіаторським ватажком у Кампанії після поразки Публія Варінія під 'Аквіно. П'ятдесят тисяч озброєних глядіаторів під проводом одної людини, яку усі з соромом визнавали за сміливого, відважного і до певної міри здатного чоловіка. П'ятдесят тисяч озброєних глядіаторів цілком опанували Кампанію, і в цій провінції, oprіч кількох дрібних і незначних міст, всі сліди римського володіння і могутності було скасовано. П'ятдесят тисяч глядіаторів загрожували узяти Самніум і Лаціом—ці, сказати б, опори Риму, і небезпека ставала такою серйозною, що вже не можна було ставитися до неї легкодумно й боротися проти неї з презирством та абияк.

Через те в коміціях того року майже одностайно на рід і сенат вибрали для провінції Сіцилії Кая Анфідія Ореста на заступника преторові Публієві Варінієві і доручили новому преторові зломити глядіаторську силу, придушити повстання, що вкрило ганьбою римську зброю. Анфідій Орест, вельможний магнат, років 45, був досвідчений военний діяч; він протягом багатьох років був за військового трибуна, три роки був за квестора і вже один раз був, за Суллиної диктатури, претором. Своєю відвагою і своїм розумом проникливим він здобув високу довіру і прихильність народу й сенату.

Він протягом перших місяців 681 року, — тобто наступних після того, в якому сталися події, що їх розказано в попередніх розділах, — за згодою нових консулів Теренція Варрона Люкула і Кая Кассія Варра, зібрав велике військо в три легіони: один складався з римлян, один з італійців і один з союзників—далматів та іллірійців. Ці три легіони, щось з двадцять тисяч чоловіка, прилучено було до тих, що залишилися після поразки при Аквіно і склалося тридцять тисяч солдатів. Їх Анфідій Орест мав організувати і вивчити, щоб найближчої весни остаточно побити Спартака.

Прийшла весна. Сонечко почало гріти сильніше. Блакить італійського неба аж ясніла. Чудова флора розвивалася й чарувала своїми пахощами. Земля вкрилася розкішним килимом соковитого зілля; в повітрі залунав солодкий спів різних пташок. Звідусіль повіяло таємничою жадібністю весняного відродження природи, що все живе кликало до кохання, — а військо римське й глядіаторське сунуло одно проти одного, перше з Лациюму, а друге з Кампанії, щоб зросити потоками людської крові зелені лани Італії.

Анфідій Орест вийшов із Норби і Аппіевою дорогою дійшов до Фонді — він бо знав, що Спартак дорогою Доміціяною йшов із Лінтерно йому назустріч, — і розташувався тут табором, зайнявши такі позиції, які давали йому можливість вигідно використовувати рух своєї численної кінноти з шести тисяч душ.

За кілька день Спартак прибув до Формії, став тут табором на двох узгір'ях, звідки відкривався краєвид на Аппієву дорогу. Звідси, з своєю трьохтисячною кіннотою, він зробив розвідку ворожого табору, щоб оглянути його позиції й довідатися про його наміри.

Претор Анфідій Орест, буди з більшим хистом, ніж ті, що Спартак мав досі з ними до чинення, напосів на нього з своєю грізною кіннотою і, після невеликої сутички, що в ній глядіатори втратили сто чоловіка, примусив глядіаторів хутко відійти до Формії.

Тут Спартак почав ждати ворожого наступу, гадаючи, що легкий успіх підбадьорить ворога на дальші дії. Але ватажкові глядіаторів довелося даремно ждати щось понад п'ятнадцять днів; Анфідій був не такий чоловік, щоб легко потрапив у пастку.

Тоді Спартак вжив одної з тих воєнних хитрощів, що їх завжди мають про запас великі полководці. Уночі, додержуючи абсолютної тиші, він вийшов з табору, а з ним вісім легіонів. Окномало лишився з двома легіонами й кіннотою. Цілу ніч він ішов вздовж морського берега; отак ідучи, він брав собі, як заручників, і хліборобів, і рибалок, що йому траплялися дорогою, людей усякого віку і статі, щоб до ворога не могла дійти ніяка звістка про його похід.

Він пройшов прискореним маршем лісом, що вкривав, ба й досі вкриває збоку Террачіну; дорогу йому вказували місцеві дроворуби й вуглярі. Потім, вийшовши з лісу, Спартак став табором на узліссі, у ворожому запіллі, в кількох милях від римського табору.

Чимало таки здивувався Орест, побачивши, що його оточено. Він з усіх сил стримував свої легіони, бо вони так і дерлися до бою; викликувані від глядіаторських пращників, римляни голосно вимагали, щоб вести їх битися.

Спартак знову даремно ждав ворога вісім день. Орест рішуче відмовився піти на виклик при таких несприятливих умовах.

Тоді ватажок глядіаторів, завжди багатий на спритність, вигадав скористатися з своєї позиції. Одного чудового ранку Орест, на своє превелике здивування й жах, довідався через розвідників, що, oprіч табору, що глядіатори собі влаштували біля Террачіньського лісу, вони розташувалися позицією, що її пущено було в шанці між Фонді й Інтерраммою, а також між Фонді й Піверно, маючи кінноту з обох боків Аппієвої дороги.

Дійсно, Спартак, ідучи довгими манівцями вночі, швидким маршем, провів чотири легіони під орудою Граніка з Інтеррамми на високе місце, де вони розташувалися табором, покопали глибокі рови і грізні палісади. Для цього Спартак примусив щиро працювати двадцять тисяч глядіаторів. А в цей самий час Крісс із своїми двома легіонами зайняв і фортами підсилив позицію між Фонді і Піверно, що показав йому Спартак.

Отак ватажок глядіаторів з усіх боків оточив своїм військом Анфідія Ореста, спонукуючи його вийти на

бій, якщо тільки претор не вважає за краще здатися за тиждень через голод.

І, справді, претор опинився в поганому становищі. Щоб вийти з цієї скрути йому доводилося хоч-не-хоч атакувати один з ворожих таборів; але з якого боку він би не рушив, він не міг сподіватися на успіх, бо, ще не встиг би він одної позиції взяти, як решта три корпуси ворога напали б на нього. Гранікові або Кріссові легіони могли, в кожному разі, витримати напад протягом трьох годин, тим більш, що вони були певні у швидкій допомозі, а за цей час Крісс підсилив би Гранікове військо, або Гранік Кріссове. Останній на місце бою прийшов би Окномао, щоб з поразки римлян зробити криваву різанину.

Сумне було на думці в Ореста; день і ніч він морочив собі голову, як вийти з пастки, що загрожувала загином. Легіони теж були сумні, невеселі, і їм думка думку побивала. Спочатку салдати нарікали нишком, а далі вже й голосно почали винуватити претора за нездатність та лякливість; він бо відмовився прийняти бій, коли можна було сподіватися на перемогу, а тепер неминуча поразка і смерть, така ж ганебна, як у Кавдінському межигір'ї. Вони превселюдно казали, що Анфідій Орест в цьому разі виявив більше ще незнання війни й воєнної справи, ніж консули Постумій і Ветурій. Останні вклепалися в біду через те, що природні умови стали на заваді, а от Анфідій на відкритому місці через свою нездатність сам у дурні пошився, допустивши ворогові оточити себе міжгір'ями.

У такому становищі було військо, коли преторові спало на думку вдатися до брехливого посередництва жерців. Цього способу бралися часто тільки легкодухі, дрібноголові, а також хитрі люди, використовуючи людську полохливість і потребу темного народу волати про допомогу до надприродної сили, щоб панувати над свідомістю більшості людей.

Отже в римському таборі було замовлено великі жертви на честь Юпітерові, Марсові й Квірінові, щоб ці боги відкрили авгурам, що треба робити, яких способів добирати, щоб врятувати римське військо від неминучої загибелі.

Праворуч від преторія в римському таборі було

місце, де стояв жертovníк (augurale). Він стояв тут на земляному насипу круглої форми (ага) з видолинком угорі, в якому розпалювали вогонь. Побіч жертovníка було місце для узливання вина. Його було оточено списами, вкритими рожами та іншими квітками. Навколо нього зібралися жерці (flamines) трьох богів — Юпітера, Марса та Квіріна, вбрані всі троє в довгі, білі вовняні мантиї; на голові кожний мав білу вовняну скуфію (арех).

Позаду жерців стояли авгури теж у жрецькому вбранні, маючи в руках патериці, що якраз скидалися на ті, що тепер носять єпископи. За ними йшов святець (рора), що вів жертви до вівтара, де мав їх забити, і другий, що мав заколоти менших тварин (cultrarius). На обох жерцях були мантиї з пурпурною облямівкою, що спускалися аж по щиколотки ніг (limus). Перший з них правицею брав сокиру, що він її перед тим ніс на плечі, другий вихоплював широкий і гострий ніж з держалном із слонової кости. Обидва разом з флямінами й авгурами вбирали голови вінками з квіток і обертали шию довгою биндою, що спадала долі, а до неї вздовж її прив'язано було китички з червоної вовни. Такими ж вінками, биндами й китицями прикрашали вола, вівцю та свиню, що їх було призначено на жертву.

Потім почалася процесія молодших духовних. Вони несли дерев'яне «било», що ним жертovníй жрець мав приголомшити вола, вдаривши по карку, паляницю, срібну скриньку з пахощами, срібний келих, що з нього наповняли кадило, амфору з жертovníм вином і патеру (келих) задля святих узливань. Останнім ішов доглядач святих кур, що в клітці ніс цих святих тварин. Похід кінчали фляйтисти, що мали грати під час узливання. Зайвим казати, що за жертovníю процесією йшло усе римське військо, oprіч тих салдатів, що були на варті при таборовій брамі і на шанцях в огорожі.

Коли вся процесія стала навколо жертovníка в присутності претора Кая Анфідія Ореста, жерці, скінчивши встановлене обмивання, кинули пахощі в кадила, обсіпали борошном жертви, поклали на жертovníк святу паляницю і зробили узливання вина, як того вимагав

1) Арех.

обряд. Потім старший жрець з допомогою своїх святців підняв голову волову догори,—тільки коли пекельним богам приносили жертви, то голову нахилили низько, — і спершу вдарив вола по лобові «билом», а потім зарубав сокирою. Інші жерці в цей самий час заколювали менших тварин. Жертівник окроплено кров'ю цих тварин, і частину м'яса зараз же поклали на вогонь, що горів посередині жертовника. Тельбухи жертв старанно поклали на бронзову дошку, з видолонком насередині, поставлену на чотирьох ніжках із того ж металу. Коли це було скінчено, тельбухи передано було авгурам, що, набравши серйозного вигляду, почали по них вивчати майбутність.

Хоч в описувану епоху ідеї грецької філософії і хутко поширювана Епікурова доктрина вже цілком виперли, принаймні серед римського юнацтва, безглузду віру в богів та ще безглуздішу й шкідливішу довіру до брехливого штукарства жерців, але в народніх масах і серед неуків ще глибоко сиділо почуття побожності. З тридцяти тисяч душ, що зібралися навколо жертівника авгурів у Фондійському таборі,—усе це були хоробрі салдати, звиклі до небезпек, але жаден ані словом, ані рухом не зламав порядку святої церемонії, що довгенько таки точилася. Тільки години так через півтори авгури заявили, що майбутність, яку віщують тельбухи жертв, пророкують римлянам сприятливий результат.

Потім дійшла черга годувати святі кури. Останніх видержували в голоді протягом довгого часу. Тільки ото кинули їм зернята, як вони взялися жадібно клювати його. Побачивши в цьому надзвичайному курячому апетиті яскравий довід божественного охоронництва Юпітера, Марса й Квіріна, всі салдати почали шалено плескати руками й радісно вигукувати. Усі ці три боги: Юпітер, Марс і Квірін, вочевидь, мали намір дати перемогу римському війську.

Цих щасливих віщувань було задосить, щоб підбадьорити забобонних римлян. Зараз же віцухли скарги й прокляття салдатські, і знову відновлено умовну дисципліну і довіру до полководця. Анфідій швидко скористався з цього доброго настрою своїх легіонів і постановив виконати план, що його він намислив, щоб

якось з найменшими втратами виборсатися із скрути, в яку поставив його Спартак.

На другий день, після того, як жертівні тельбухи й годування кур напроорокували римлянам перемогу, в Спартаковому таборі з'явилось п'ять перекінчиків від Анфідія. Їх приведено до ватажка глядіяторів, і всі вони різними словами, оповіли однакову байку, ніби претор вирішив вийти цієї ночі з свого рентраншементу, кинутися на глядіяторів, що стояли біля Формії, розбити їх, швидким маршем рушивши на Кальві, щоб поборити шанці під Капуею. Утечу свою з римського табору перекінчики пояснили тим, що, не маючи жадної надії, вони аж ніяк не хочуть, щоб їх було порубано на кавалки. Вони запевняли, що Орестів план неодмінно має розбитися об залізне коло, яким оточив Спартак римські легіони.

Спартак вислухав вигадки всіх п'ятьох дезертирів дуже уважно. Він поставив їм силу питань, утупивши в них свої великі блакитні очі, наче прошиваючи ними наскрізь перекінчиків. Ці пронизливі, як у найтендітнішої лями, погляди так збентежили дезертирів, що вони відповідали непевно, різко заперечуючи свої передніші свідчення. Після довгої мовчанки, протягом якої тракієць задумливо похнюпив голову, він, кінець-кінцем, звівши голову, промовив, наче щось обмірковує сам із собою.

— Я зрозумів... і добре...

Потім, звертаючися до одного з ординарців, — мусів таки їх собі обрати, — що стояв біля нього в преторіяті, додав:

— Відведи, Флавію, цих людей до намету і накажи вартовим, щоб мали їх увесь час на оці.

Ординарець вийшов, ведучи дезертирів.

Спартак постояв ще кілька хвилин мовчки, потім покликав до себе Артаче, начальника легіону, відвів його в бік і сказав:

— Ці дезертири — просто шпигуни.

— Ні в якому разі! — скрикнув вражений начальник легіону.

— Їх прислав Анфідій Орест, щоб збити з пантелику.

— Ось як!

— Він гадав приневолити мене, щоб я повірив, ніби

він зробить щось цілком протилежне тому, що дійсно зробить.

— А чому ти так думаєш собі?

— Бо найприроднішим і логічним є акція, що її зараз Орест може вчинити, а це кожний зробив би на його місці, це розбити наші сили якраз з боку Риму, а зовсім не з боку Капуї. Бо коли б він, з розстроєними рядами, знесилений від втрат, що неминуче будуть при прориві фронту, яким ми його оточили, подався до Капуї, він кинув би Лаціум відкритим для нас, а Лаціум до воріт Риму, як кием кинути. А значить він має напружити всі свої сили, щоб пройти до Риму й захистити його від нашого нападу. Рим це база його воєнних дій. Захищаючи Рим, він може завжди тримати нас у страху й залежності, навіть більше, маючи військо куди менше числом, ніж зараз. Отож зрозуміло, що він хоче ризикнути піти на відчайдушний крок з цього боку, а зовсім не з боку Формії, як запевняли мене навчені від нього п'ять дезертирів.

— Присягаюся Меркурієм, ти кажеш до діла.

— Через те надвечір ми вийдемо з табору і ближчим лісом перейдемо на той бік Аппієвої дороги. Там ми обнімемо найміцнішу позицію, яку тільки можна буде знайти. Так ми наблизимося до Крісса, на якого, якщо не помиляюся, завтра вранці рушать усі римські легіони. Окномао виступить із своїм табором в той же вечір з Формії і стане ближче до ворога.

— Ти ще міцніше затягнеш коло, що в ньому й так уже ворог, — із щирим захопленням зауважив молодий тракієць, зрозумівши увесь Спартаків план,—і...

— І який би шлях він собі не обрав, — перервав його Спартак,—з цією позицією я ручуся, що переможу його. Якби він і справді рушив, скажімо, на Окномао, ми спроможемося скоріше нагодитися на допомогу германським легіонам, коли останні стоятимуть ближче до Фунді.

Спартак покликав трьох довірених салдатів і наказав їм летіти навзаводи до формійського табору Окномао, щоб за півгодини передати йому наказ пересунути свої легіони ближче до Фунді. Гінців було відправлено й до Крісса, щоб попередити його про можливий напад Орестів на нього, мабуть, десь незабаром.

Увечорі прибули до Окномао Спартакові посланці і дві години опісля військо германця у супроводі трьох тисяч кінноти попрямувало з великою обережністю до Фонді.

Опівночі, дбаючи про абсолютну тишу, Окномао наказав своїм легіонам стати біля узгір'я, що рясно поросло терном і лісом.

Тут він розташував свій табор. Хоч небо вкрилося хмарами та дрібний холодний дощик почав імжити, проймаючи салдатів до костей, Окномао перший, даючи приклад, наказав їм табор оточити ровами і зробити палисад навколо нового табору.

Трапилося саме те, що передбачав Спартак. На світанку Крісові вартові, що доходили аж до Аппієвої дороги, побачили ворога, що швидко наближався.

Галл зараз же вивів два легіони, — третій і четвертий глядіаторського війська, — що були під його проводом і що вишикував він їх ще з дванадцятої години ночі. Він наказав пращникам рушити на ворога швидким маршем, атакуючи його дротками й камінням.

Орест теж налагодився воювати, і тільки не було пущено на його салдатів перші дротки, як він повів на глядіаторів своїх велетів та пращників, які, вишикувавшись ланцюгом, наблизилися до глядіаторів.

Але щойно римські велети почали влучати дротками в глядіаторів, як ці останні поквапилися відійти назад до головного корпусу, бо трьохтисячна римська кіннота кинулася на глядіаторських пращників. Крісс наказав своєму війську відійти, але його піхота не могла так швидко віддалитися. Римська кіннота наздогнала її, зробивши серед неї замішання й різанину. Втрата глядіаторів була надто велика, понад чотириста душ в одну мить було порубано на шматки. Але, на їхнє щастя, великий гірський потік затримав рух римлян, і глядіатори сховалися за річкою.

Тоді Крісс підійшов з першим легіоном, що стояв біля річки, і на римську кінноту, яка скупчилася на другому її березі, посипався цілий град дротків; отже й римлян примушено було відійти в безладі.

Орест відкликав свою кінноту і швидким кроком послав два легіони проти Крісового легіону. Йому бо треба було не тільки перемогти, а перемогти негайно,

бо щохвилини можна було сподіватися допомоги, яка була порятунком для ворога і загибіллю для нього.

Римляни рушили на глядіаторів з такою силою, що третій Кріссів легіон пострадав і розладився. Але глядіатори в зневіру не вдалися.

Приклад і слова відважного Арторідже підбадьорили їх. Сам Крісс бився з самого переду, рубаючи мечем голови з плеч... Глядіатори спіткали римський напад з такою мужністю, що бій повернувся в найкривавішу скажену різанину.

Небо було похмуре, дощ далі падав, наче дрібна паморозь. Сумно навколо дзвеніла зброя й лунали шалені вигуки бійців.

Але з правого флангу глядіаторів наближався другий римський легіон. Борторідже сунув йому назустріч, на чолі четвертого глядіаторського легіону, але ледве він зустрівся з ворогом, як останній легіон Орестів теж почав насувати на правий фланг глядіаторів. Віднині наслідок бою залежав не від мужности, або відваги, а тільки від числа. Крісс зрозумів, що його десять тисяч за півгодини буде вирізано до ночі. А чи прийде Спартак за пів години йому допомогти? Цього якраз і не знав Крісс. Через це він наказав Борторідже відійти в належному порядку, а сам, б'ючися далі, наказав і третьому легіону відійти до табору.

Але як вдало не поводитися глядіатори, відхід цей не міг обійтися для них без розладу й тяжких утрат, бо римляни за ними слідком бігли. Щоб сховатися у своєму таборі і врятувати всіх глядіаторів, довелося пожертвувати дві когорти.

Ці тисяча галлів билися, як герої. Вони падали не то, що повні відваги, але мало не з радістю; в короткий час умерло понад чотириста галлів під ударами мечів у груди. Щоб врятувати решту від смерти, глядіатори які встигли увійти в табор, побігли до палісаду, й закидали римлян цілим градом каміння й дротків та примусили їх відійти й покинути битися.

Орест наказав сурмити, щоб податися назад. Легіони його помітно порідшали після цієї упертої двохгодинної різанини; треба було дати їм порядок. Ухвалено було йти на Півверно, й Орест вітав себе з успіхом своїх воєнних хитрощів, через які він міг відки-

нути Спартака від Террачіни й відсунути його сили до Формії.

Але не встиг ще авангард римського війська пройти двох миль Аппіевою дорогою, як пращники Спартакових легіонів атакували лівий фланг преторіянських легіонів, що йшли через Піверно на Рим.

Побачивши це, Орест підупав духом. А проте, він наказав своїм полкам спинитися, рушив з частиною кінноти на Спартакових пращників і в той же час вишикував свої легіони так, що два з них стояли лицем до Спартака, а два — тилом до перших — налаштувалися дати Кріссові відсіч; Орест зрозумів, що Крісс ізнову напосядеться на нього.

Справді, ледве зчепилися п'ятий і шостий глядіяторські легіони з римлянами, як уже Крісс вийшов з табору із своїми двома легіонами, що значною мірою порідшали через велике число вбитих та ранених, і сказано кинувся на преторове військо.

Почалася кривава жорстока різанина. Уже пів години люто билися обидві сторони, не поступаючися одна перед одною ні щодо відваги, ні щодо хитрощів, коли раптом за верховині узгір'я, що закривало Фонді від погляду бійців, показався авангард легіонів Окномао. Він, дивлячися на бій, що точився на рівнині, кинувся з лютими криками на римські легіони. Оточені з трьох боків, не маючи змоги опиратися щораз більшому числу глядіяторів, римляни почали піддаватися і скоро почали втікати, віддаляючися Аппіевою дорогою до Піверно.

Глядіятори доганяли ворогів, і Спартак наказав своїм легіонам не перестаючи бити ворога, рубаючи його мечем з тилу. Тільки таким способом можна було паралізувати дії римської кінноти; якби останній спало на думку атакувати глядіяторів, що бігли на римлян урозсип, то водночас довелось б їм рубати й валяти римлян, що бігли врозтіч.

Останній прибув на поле бою Граніків корпус, що був від інших найдалі розташований. Він прийшов і це довершило цілковиту глядіяторську перемогу. Гранік, що був розумний, розсудливий і досвідчений у військових справах, пішов, як йому вказав Крісс до Аппіевої дороги між Фонді і Піверно, пройшов втомним маршем

діагоналю, що його привела ближче до Піверно, ніж до Фонді з тою метою, що, коли він прибуде останній на поле бою і знайде римлян вже розбитими,—а що до цього він немав ніякого сумніву,—то він попаде звідси на їхній правий фланг в момент, коли вони тікатимуть. Так воно справді і сталося.. Переможці dokonали страшенну різанину у римському війську: вбито понад сім тисяч душ та щось чотири тисячі взято в полон. Сама тільки кіннота майже без утрат повернулася до Піверно. Туди ж уночі підійшли рештки розбитих легіонів.

Глядіяторам цей кривавий бій коштував понад дві тисячі убитих і стільки ж ранених.

На світанку другого дня, поки глядіятори з пошаною ховали своїх товаришів, що загинули в боях, претор Анфідій Орест поспішно віддалився з рештою свого війська із Піверно до Норби.

Так сумно ледве почалась і півтора місяці скінчилась друга римська виправа на Спартака. Грізне ім'я глядіяторського ватажка почало лякати жителів Риму, а в сенаті це ім'я викликало дуже серйозні побоювання.

Через кілька днів після бою під Фонді Спартак скликав військову раду з начальників глядіяторського війська. Одностайно всі визнали за неможливе розпочинати щось проти Риму, де кожний громадянин був в той же час і салдатом, завдяки цьому Рим міг виступити в кілька днів з військом у сто десять тисяч чоловіка. Через те ухвалено було кинути всі сили на Самнію, а звідти на Апулію, щоб зібрати всіх невільників, які хочуть виступити проти своїх гнобителів.

Спартак так і зробив. Ніхто не стояв на заваді, і він на чолі свого війська пройшов через Бовіано у Самнію, а звідти через кілька днів пішов на Апулію.

Тим часом звістка про поразку претора Ореста під Фонді викликала в Римі чимале заворушення. Сенат скликав таємне засідання, щоб серйозно поміркувати про те, як ліквідувати це повстання, що почалося з дрібного бунту і набрало розмірів справжньої війни, що вже вкрило ганьбою римське військо.

Ніхто не знав, яку постанову ухвалив римський сенат. Дізналися тільки, що тієї ж ночі, коли були збори, консул Марк Теренцій Варрон Люкул у супроводі кількох

служників верхи через Есквілінську браму подався Пренестінською дорогою.

За місяць після бою при Фонді Спартак стояв табором із своїм військом біля Венози. Він формував два нові легіони, одного з тракійців, другого з галлів, — це були десять тисяч невільників цих двох народів, що втекли з Апулійських міст протягом тридцяти днів до глядіяторського війська.

Одного чудового ранку, щось коло дванадцятої години, йому доповіли про приїзд до табору посланника від римського сенату.

— Ого! Присягаюся Юпітеровими перунами! — скрикнув Спартак і в очах йому блиснув промінчик невимовної радості, — як низько підупала римська пиха, коли сенат не соромиться заходити в перемови з якимсь там глядіятором?!

Через хвилину він додав:

— Присягаюся найбільшими богами з Олімпу, я мушу бути людиною справедливою і доконати ще чимало дій, можливість скористатися з неї.

Угорнувшись у свій щоденний плащ темного кольору, — імператорську мантию Спартак носив тільки в урочисті дні, щоб справити втіху своїм легіонам, — він сів на низеньку лавку при вході до свого намету, проти майдану у преторії. Він звернувся до Арторідже, Євтібіде та інших 5—6 ад'ютантів, з якими він дружно розмову, коли йому доповіли про приїзд посланника від римського сенату.

— Вибачте мені, що далі не можу лишатися в вашому товаристві, — промовив він усміхаючися. — Мені було б куди приємніше розмовляти з вами, ніж з римським посланником... Але я мушу його вислухати!

Відпустивши своїх офіцерів, вітаючи їх рухом руки й приємною усмішкою, він наказав деканові, що прийшов повідомити його про прихід посланника від сенату:

— Уведіть сюди римського посланника!

Посланник у супроводі своїх чотирьох провідників прибув до преторії. Усіх п'яťох увели глядіятори, бо за звичаєм очі у них були зав'язані.

— Ось ти, римлянине, в преторії нашого табору,

пéред особою нашого проводиря,—сказав декан тому, що назвався посланником.

— Вітаю тебе, Спартаче! — зараз же сказав поважним і твердим голосом римлянин, з гідністю зробивши правою рукою вітальний жест у напрямі того місця, де, на його думку, мав сидіти Спертак.

— Вітаю також і тебе! — відповів тракієць.

— Мені треба з тобою перебалакати на самоті,— говорив далі посол.

— Ти будеш зо мною на самоті, — відповів Спертак.

Потім, звернувшись до декана і до салдатів, що йшли з п'ятьома римлянами, Спертак промовив:

— Відведіть їх до сусіднього намету, зніміть пов'язку з їхніх очей і добре почастуйте їх.

Коли декан, глядіятори і подорожні вийшли, Спертак підійшов до посла, зняв пов'язку з його очей, показавши при цьому невеличку дерев'яну лавку проти тієї, на якій сидів сам.

— Сідай, — попросив він його. — Досить можеш надивитися на табор гідних презирства глядіяторів.

Він знову сів на своє місце, пильним оком спостерігаючи патриція, що його послано до нього з Риму. Про шляхетне походження римлянина свідчила його туніка, облямована широкою пурпурною поворозкою.

Це був чолов'яга років п'ятдесяти, високий на зріст, крижастий, гладкий, із сивим, коротко стриženим волоссям. Хо́да в нього була величава, дещо пишна, що не ховала, одначе, витонченої ввічливості, що просвічувала в усмішці, в нахилі голови, в його рухах, коли він відповідав на Спартакову мову. Тільки но знято було пов'язку з його очей, він пильно почав розглядати глядіяторського ватажка.

Вони стояли один проти одного мовчки, обмінюючися поглядами. Спертак промовив перший:

— Прошу тебе, сідай, звичайно, ця проста лавка не курульне крісло, до якої ти звик, а проте, на ній тобі буде зручніше, ніж стояти.

— Дякую тобі, Спартаче, за твою приємну ввічливість, — відповів патрицій, сідаючи проти Спартака.

Тут він звернув свій погляд на величезний табор, що його було видно з високого узгір'я, де був преторій. Він

не міг утриматися від вигуку, що виявляв здивування й захоплення.

— Присягаюся дванадцятьма богами, Згоди! Я не бачив ще табору рівного цьому. Хіба тільки у Кая Марія при Аква Сестілії.

— Е! — іронічно відповів Спартак, — але то був римський табір, а ми тільки гідні презирства глядіятори.

— Я не для того прийшов сюди, щоб сперечатися з тобою, або зневажати кого і слухати різні натяки, — з гідністю відповів римлянин. — Кинь свій насмішкуватий тон, Спартаче, адже ти сам бачиш, що я і здивований, і захоплений.

Він замовчав і ще довго очами досвідченого ветерана розглядав табір, любуючися чудовим його влаштуванням.

Потім знову, звертаючися до Спартака, сказав:

— Присягаюся Геркулесом, Спартаче, ти народився не на те, щоб бути глядіятором.

— Ані я, ані оті шістдесят тисяч, що розташувалися отут табором, ані мільйони людей, рівних вам і яких ви поневолили грубою силою завойовників, зовсім не на те народилися, щоб бути рабами собі подібним.

— Раби завжди з діда прадіда були, — відповів посол і, співчуваючи, похитав головою. — Вони з'явилися з того часу, коли людина зняла меч проти іншої людини. Чоловік чоловікові вовк і з своєї природи, і з своєї вдачі. Повір, Спартаче, твоя велика душа мріє про нездійсненне. Закони природи вже такі, щоб одні були панами, а інші рабами. Так завжди було, і до віку й до суду буде.

— Ні, не завжди була така несправедлива різниця! — палко скрикнув Спартак. — Вона з'явилася тільки з того часу, як земля не давала вже плоду для всіх своїх житців; з того часу, як людина, створена на хлібороба, покинула обробляти землю, на якій народилася і з якої мала брати поживу собі; з того часу, як справедливість, що жила поміж хліборобів, покинула лани й оселилася на Олімпі. От тоді народилися надмірні бажання, нестримана хтивість, розкіш, ненажерливість, суперечки, війна, мерзенна різанина.

— Та невже ти хочеш вернути людей до первісного стану?.. Та хіба це можлива річ?

Спартак замовк, схвильований і майже збитий цим

таким простим і в той же час грізним питанням, яке показувало йому майже повну нездійсненність його високих ідеалів. А патрицій говорив далі:

— Якби з тобою з'єднався зі всією своєю могутністю римський сенат і тоді тобі не побачити своєї остаточної перемоги. Самі но боги тільки в силі змінити людську вдачу.

— Нехай так, але коли на землі навіть суджено, щоб були багаті й бідні,—сказав Спартак, помовчавши трохи і сильно задуманий, — то невже треба неодмінно, щоб були раби? Невже треба, щоб на втіху переможцям бідні глядіятори різали й убивали один одного? Хіба цей кровожерний, хижий інстинкт, властивий диким звірам, так щільно зв'язаний з людською вдачею, є неодмінною умовою людського щастя?..

Римлянин і собі замовк перед цими суворими питаннями і нахилив голову, занурений у глибокі думи.

Спартак перервав мовчанку і спитав у свого співрозмовника:

— Чого ти приїхав?

Патрицій схаменувся й відповів:

— Я—Кай Руф Ралла, комонник. Послав до тебе мене консул Марк Теренцій Варрон Люкул з двома дорученнями.

Спартак усміхнувся своїм насмішкуватим, неймовірним посміхом і швидко спитав:

— Поперше?..

— Запропонувати тобі повернути за певну ціну римлян, що ти взяв у полон у бою під Фонді.

— А далі?..

— А далі?..

Посол, здавалося, збентежився. Він відкрив рота, ніби збираючися щось сказати, спинився, а далі заговорив:

— Відповідж мені насамперед на запитання, що я тобі висловив.

— Я поверну вам чотири тисячі полонених за десять тисяч гіспанських мечів, десять тисяч тарч, десять тисяч перстянок і сто тисяч дротків. Усі ці речі мають зробити найкращі ваші майстерні в найкращих арсеналах.

— Як? — спитав розлютований і здивований Кай Руф Ралла, — ти вимагаєш... Ти хочеш, щоб ми самі поставили зброю, щоб воювати з нами.

— І кажу тобі, що вимагаю зброї найкращої. Зброю цю маєте приставити в мій табор у двадцятиденний термін, а якщо ні, то не поверну вам ваших чотирьох тисяч полонених.

Далі, через хвилинку, Спартак додав:

— Я міг би замовити всі ці речі у сусідньому місті, але на це вийшло б далеко більше часу, що мені не з руки; за ці дні в мене набралось два нові легіони, а їм потрібна повна зброя, і...

— І саме через те — відповідь розлютований посол — ти лишиш у себе наших салдатів, що ти їх узяв у полон, але зброї від нас не одержиш. Ми — римляни; Геркулес Мусагета і Аттілій Регул дали нам приклад, що яка б не була велика жертва, але ніколи не треба робити того, що може повернутися на шкоду рідному краєві і дати ворогові добуток.

— Чудово, — спокійно заперечив Спартак. — Через двадцять день ви надішлете мені цю зброю.

— Присягаюся Юпітером Феретрійським, — скрикнув Руф Ралла з погано прихованою оскаженілістю. — Або ти не розумієш, що я тобі кажу... Не буде в тебе зброї, — кажу тобі, не буде! Нехай бранці лишаються в тебе.

— Гаразд, гаразд, — нетерпляче відповів Спартак. — Побачимо... А тепер скажи мені про другу пропозицію від консула Варрона Люкула.

І знову глузливо посміхнувся.

Римлянин помовчав кілька хвилин, потім одразу заспокоївся і почав спокійно, м'яко, солоденьким, підлазистим голосом:

— Консул доручив мені запропонувати тобі скласти зброю.

— О! — міг тільки скрикнути вражений Спартак. — А на яких умовах?

— Ти кохаєш і тебе кохає римська матрона найшляхетнішого походження, бо Валерія походить від Сабіна Волуза, що прийшов до Риму з Тацієм ще за Ромула фундатора, а Волуз Валерій Публікола був перший консул римської республіки.

При перших Руфа Ролла словах Спартак встав: обличчя його то спалахне, то очі заблищать гнівом лютьим. Але потроху він опанував себе. Увесь

блідий, він знову сів на своє місце і спитав римського посла:

— Хто це говорить?.. Що знає про це консул?.. Та й що вам до мого кохання?.. Хіба воно як стосується до війни, що я веду її з Римом? Що спільного поміж моїм коханням і миром, що ви його мені пропонуєте?

Посла збентежила низка отих запитань. Він пробелькотав кілька односкладових слів, що їх важко було розібрати. Кінець-кінцем, ніби зважившись, він швидко й самовпевнено почав:

— Ти кохаєш Суллину вдову Валерію Мессалу, що також тебе кохає, сенат, бажаючи зняти з неї сором позашлюбного кохання, готовий сам прохати Валерію зробитися твоєю дружиною, а коли ти зробишся її подружжям, консул Варрон Люкул пропонує тобі до вибору два способи пожиття: якщо тобі до вподоби бойові подвиги, тебе призначено буде на квестора під орудою Помпеевою в Гіспанію; якщо тобі більше хочеться затишного життя в родинному оточенні,—тебе буде послано, як префекта в одно з міст Африки на твій власний вибір. Отже ти можеш тоді мати при собі Постумію, дочку твого злочинного кохання до Суллиної вдови. В іншому разі цю дівчинку буде віддано під опіку Фавста і Фавсти, старших диктаторових дітей, і ти не тільки втратиш право на неї, але втратиш навіки надію колись обійняти її.

Спартак випрямився на цілий свій зріст. Витягнувши поземо свою ліву руку, правою рукою він гладив свою бороду; губи його глузливо посміхалися, а очі, направлені на римського посла, кидали перуни гніву й презирства. Але римлянин, увесь захоплений своєю промовою, дивився на нього, хитаючи докірливо головою і злегка іноді відбиваючи такт лівою ногою. Довго помовчавши, він спитав спокійним, майже тихим голосом:

— А мої товариші?

— Вони мають розійтися. Раби — повернутися до своїх в'язниць, глядіятори — до своїх шкіл.

— І... — промовив Спартак, поволі, відбиваючи кожнісіньке слово, — і всьому буде край?..

— Сенат забуває й прощає.

— Велике йому спасибі! — зареготався Спартак, —

який добрий, який ласкавий, якої великої душі римський сенат цей.

— А що ж ще? — поважно спитав Руф Ралла. — Сенатові слід би наказати розіп'ясти на хрестах усіх цих повстанців-рабів, а він намість того дарує прощення. Невже бо й цього не досить?..

— О ні! Навіть надто багато! Навпаки!.. Сенат прощає ворогові, озброєному ворогові-переможцеві... Справді, ще ніколи й прикладу не було такої великої, високої душі!

На одну мить він замовк, а далі гірко додав:

— Отже, цілі вісім років свого життя, свій розум, прив'язання своєї душі я присвятив святій шляхетній справі; я піддавав себе всяким небезпекам, примусив шістдесят тисяч своїх товаришів в нещасті взятися за зброю, вів їх до перемоги, щоб в один ранок чудовий сказати: «Поразки ви вважали за перемогу. Ми не можемо добути волі. Повертайтеся до ваших панів, знов на сильні руки надіньте кайдани»... І за що це все?

— Або ти за ніщо маєш честь, якою шанують тебе, варвара? З останнього рудіярія ти робишся римським квестором, чи там префектом; та до того ще маєш собі дружиною римську матрону?

— Дивіться, яка широка влада римського сенату! Він порядкує не тільки цілим світом, але й коханням своїх житців!

Обидва трохи помовчали. Далі Спартак спокійно спитав:

— Ну, добре! А як глядіятори не захочуть послухати моїх умовлянь та порад розійтися?

— Тоді... — сказав поволі й нерішуче римський патрицій, спустивши очі й смикаючи край своєї тоги, — тоді... такий майстерний, умілий полководець, як ти... адже ти, кінець-кінцем, все робиш для загального добра цих нещасних... Такий кажу митець завжди добере спосіб провести військо... ну... в трудне місце...

— Де консул Марк Теренцій Варрон Люкул, — сказав Спартак, раптом сполотнівши, як мертвий, тим часом як очі його блищали гнівом і ненавистю і надавали йому грізного виразу, що був великим контрастом до його спокійної розмови, — жде його із своїми легіонами й оточає його, тоді з неминучости військо мусить

— Ти, лютий і легкодухий римський консуле, ти забув, де ти перебуваєш.

скласти зброю, все зробиться тихо, непомітно, а консул до того може ще додати собі чести від цієї легкої і задалегідь умовленої перемоги? Хіба не так?

Римлянин ще нижче спустив голову на груди і мовчав.

— Чи не так? — скрикнув Спартак громовим голосом, так що Ралла здригнувся. Він зняв лице своє до Спартакового, але очі і все обличчя останнього палали таким гнівом, що римлянин мимохіть знову спустив очі.

— Добре! Присягаюся всіми богами з Олімпу, — промовив тракієць серйозним загрозливим голосом, — дякуй своїм богам, що цей підлий і гідний презирства глядіятор уміє шанувати права народів і що гнів, який бурхає в мені, не в силі заслати мого розуму, щоб я забув, що ти прийшов сюди, як посол!.. Підлий і підступний, як і твій сенат, від якого ти сюди прийшов, як і твій нарід... Ти прийшов сюди запропонувати мені зрадництво найпідліше, наймерзенніше зрадництво!.. Ти прийшов спокушати найщиріші почуття душі моєї!.. Ти намагався купити в мені людину, чоловіка, батька, щоб добитися перемоги шахрайством там, де може її дати тільки зброя...

— Годі вже тобі, варваре! — скрикнув обурений Руф Ралла, відсовуючись на два кроки і впиваючись в Спартака своїм запаленим поглядом. — Ти, здається мені, забув, з ким ти зайшов у розмову?!

— Ти, лютий і легкодухий римський консуле, Марку Теренцію Варроне Люкуле, ти забув, де ти перебуваєш і з ким розмовляєш? А! Невже ти думаєш, що я тебе не знаю?.. І ти прийшов сюди під прибраним ім'ям, таємно одурюючи, ти намагався отут купити мою душу, думаючи про неї, що вона скидається на твою власну підлу, мізерну душечку, і ти вважав мене здатним на ту підлоту, яку годен сам зробити, лютий зрадливий чоловіче!.. Йди... вертай до Риму... збирай нові легіони й виходь битися зі мною на чистому полі. Там, коли ти отак станеш зі мною віч-на-віч, я відповім тобі достойно на твої ганебні пропозиції.

— І ти сподіваєшся або мрієш, мізерний безумче, — заперечив консул Варрон Люкул з виразом надзвичайного презирства, — що довго триматимешся в боротьбі з нашими легіонами? Ти дуриш себе думкою, що остаточно переможеш силу й могутність Риму?

— Я сподіваюся кожного раба вивести звідси до його рідного краю. Там, у наших краях, я гадаю зняти повстання всіх пригнічених народів, покласти край вашому ганебному мерзенному пануванню.

І наказовим рухом своєї правиці Спартак запропонував консулові вийти з намету.

Варрон Люкул величю обгорнувся в свою тогу і, збираючися виходити, промовив:

— Ми побачимося з тобою на полі війни.

— Хай дозволять на це боги, хоч я й не дуже тому вірю.

Коли Теренцій відходив в напрямку протилежному преторії, Спартак покликав його:

— Слухай, римський консуле!.. Мені добре відомо, що небагато з тих моїх салдатів, що потрапили до вас у полон, розіп'ято; я бачу, що ви, римляни, не визнаєте за нами глядіяторами загально-людських прав. Я попереджаю тебе, якщо протягом двадцяти днів не одержу в свій табор вимаганої зброї і військових панцерів, то ваші чотири тисячі салдатів, що взяв я їх у полон при Фонді, так само висітимуть на хрестах.

— Як?.. І ти насмілишся це зробити? — визвірився блідий від лютости консул.

— Усе можна з такими людьми, як ви, бо для вас нема нічого святого... З вами... ганьба за ганьбу, убивство за убивство, різанина за різанину... Йди собі!..

І знову дозволив консулові йти.

На Спартаків поклик прибігли військовий старшина і глядіятори, що привели до Спартака посла і його почет. Їм же Спартак наказав вивести римлянина за ворота табору.

Лишившись на самоті тракієць почав походжати перед своїм наметом; найчорніші й найсумніші думки томили його душу, і він то вкорочував ходу, то кроки йому жвавішали й швидшали.

Через деякий час він покликав до себе Крісса, Граника й Окномао. Він розповів їм про перебування консула Теренція Варрона Люкула в таборі і повідомив їх про ту частину його пропозиції, що не дотична була його таємного кохання до Валерії.

Голосно похваляли всі три ватажки шляхетну Спартакову поведінку. Їх розворушила його великої душі

саможертва, і вони пішли від нього перейняті ще більшою пошаною, повною захвату, й любов'ю до свого відважного приятеля й головного ватажка.

Спартак увійшов до свого намету, коли темна ніч укрила табор. Поговоривши з Мірдзою, що, побачивши його задумане й похмуре обличчя, намагалася ніжною ласкою розвіяти його тривожні думки, він пішов у ту віддалену частину чудового намету, що його влаштували салдати, де було його ліжко із свіжої соломи, вкрите овечим смушком.

Спартак скинув із себе перстянку і зброю, які завжди носив удень, і кинувся на своє похідне ліжко. Але довго він не міг заснути, неспокійно повертався, дрижачи й зідхаючи, і забувся уві сні тільки пізно вночі, забувши погасити глиняну лямпу, в якій ще жеврів гніт.

Сон його був недовгий, щось із дві години, й уві сні він стискав медальйон, що його дала йому Валерія і якого він ніколи не скидав із шиї. Коли раптом його розбудив довгий і похитливий поцілунок в уста. Він покинувся, швидко зірвався з ліжка і скрикнув:

— Хто тут?.. Хто?..

У той же час він повернувся в бік, звідки чутно було важке дихання тієї, яка його поцілувала. І ось він побачив навколішках біля свого ліжка Євтібиде. В усій своїй красі, з відкритими білими, як сніг, грудьми, з розкиданим на плечах золотистим волоссям, вона стискала, наче благаючи, свої мініятюрні руки й шепотіла:

— Зглянься, умилосярдься... Спартаче! Я вмираю з кохання!..

— Євтібиде! — скрикнув вражений глядіятор, ще міцніше стискаючи руками заповітний медальйон. — Ти, ти, тут?.. Нащо ти тут?..

— Уже стільки ночей,—почала схвильованим і напівпридушеним голосом молода дівчина, тремтячи усім тілом,—вже стільки ночей я ховаюся отам у кутку (вона вказала рукою) і жду, поки ти заснеш; а тоді я стаю навколішки й дивлюся й надивитися не можу на твоє чудово-гарне обличчя, я плачу сльозами, але мовчки, я тебе кохаю, як бога. Так, Спартаче, як бога, палко, ревно кохаю тебе,—так, як люблю богів, де там, куди більше! Ось уж п'ять років, довгих п'ять літ, п'ять безконечних літ, як я люблю тебе, люблю безна-

дійно, як безумна, як причинна: ти з презирством ставишся до мене, і я даремно намагалася вигнати твій образ із мого серця. Його відбито там вогненими літерами, і даремно я шукала забуття у втіхах, сп'янілості, в бенькетах та розбещених оргіях—могутня пристрасть цілком проковтнула мене. Даремно я шукала спокою душі, кинувши місце, де вперше тебе побачила. В Греції ти стояв передо мною, як і в Римі. Ані краєвиди рідного краю, ані спогади про дні невинного юнацтва, ані мови рідної звуки,—ніщо не затлумило мук мого серця! Я кохаю тебе, я кохаю тебе, мій любий Спартаче! Нема тих слів у людській мові, щоб я могла тобі розповісти, як сильно я тебе кохаю!.. Яка велика сила мого кохання, коли воно привело до твоїх ніг жінку, перед якою схилилися найбільші мужі Риму! Зглянься наді мною, не відштовхуй мене, благаю тебе. Твої погордливі слова, коли ти їх знову повториш, штовхнуть мене на все... Чуеш... на все... Навіть на найбридкіші, наймерзенніші злочинства!

Так благала закохана дівчина голосом, повним хвилювання, туги, схопивши Спартакову руку, що її зараз же вкрила палкими поцілунками. Під час цього вибуху слів і пристрасти, хоч і не невинної, але палкої, Спартакові кілька разів бухала кров у лице, потім він раптом пополотнів, а в жилах його розливалось вогненне тремтіння. Щодалі, то міцніше тиснув він в руках медальйон з Валерійним й Пестумійним волоссям, — в цім талісмані міг він здобутися на силу опертися чарам красуні-грекині.

Отже, зробивши над собою зусилля, він ніжно визволив свою руку з Євтібідиних рук. Ласкавим голосом, що він його хотів зробити спокійним, з мало не батьківською добродушністю, Спартак сказав:

— Тихо, заспокойся... дурненька... я кохаю іншу жінку... чудову жінку, що зробила мене батьком... а ти знаєш, Спартак має тверде слово. Коли він присвятив життя справі пригнічених, то він житиме для цієї справи і вмере за неї... Так само не кохатиме іншої жінки, окрім тієї... Викинь із своєї розпаленої уяви всяку думку про мене... Покинь являти мені твої пестоші, яких я не поділяю, говорити мені про кохання, якого до тебе я не відчуваю.

— А присягаюся божистими Ерінніями! — скрикнула глухо Євтібіде, заскреготавши зубами, коли, кажучи останні слова, Спартак злегка відсунув її від себе. — Валерія, ця ненависна, проклята Валерія, ось хто забирає тебе від моїх пестошів, від моїх поцілунків!..

— Жінко! — презирливим тоном скрикнув Спартак. Обличчя йому зробилося суворим і загрозливим.

Євтібіде замовкла, кусаючи до крові свої білі ручки. Ватажок глядіяторів, стримуючи свій гнів, додав, хвилину помовчавши, спокійнішим, але таким же суворим голосом:

— Виходь з мого намету, і нехай твоя нога тут ніколи не буде! Завтра тебе вирядять до офіцерів, що належать до штабу Окномао. Ти більше не належиш до штабу осіб, які перебувають при мені.

Куртизанка низко схилила голову і, намагаючися притлумити ридання, що розривали їй груди, поволі вийшла з намету. А Спартак, відкривши медальйон, підніс його до вуст і вкрив поцілунками волосся, що там лежало.

РОЗДІЛ XVI

ЛЕВ У НОГАХ МОЛОДОЇ ДІВЧИНИ. ПОСОЛ, ЩО НЕСЕ КАРУ

Євтібіде не була подібна до інших жінок: розум її завжди був підпорядкований запалові пристрастей, а пристрасті її ніяких меж ніколи не знали; розсудок її був завжди збурений поривами розбещеної уяви. Обдарена енергією тим дивовижнішою, що її було вміщено в такому гарному й граціозному тілі, молода грекня виглядом була скоріше дівчина, ніж жінка, і, якщо читачі пам'ятають, з найранішого юнацтва свого, з розпусної забаганки похитливого патриція, кинута її було у вир найбрудніших та протиприродних утіх, гидких оргій, у самі нетрі безсоромних сатурналій. Ось чому мало не змалечку Євтібіде втратила дві властивості, що охороняли й охороняють жіночу душу, — почуття сорому і свідомість зла.

Її бажання не мали аж ніякісінького впину: бажала того, що бажала, а потім, хоч світ завались, то бай- дуже. На її переконання те було добрим, що задовольняло її пристрасті, чого б це задоволення не коштувало, і досі їй завжди щастило незломною упертістю, непереможною силою волі доходити бажаного.

Вона побачила Спартака у всьому блиску краси й сили, мужності й завзяття, переможцем у кривавих змаганнях цирку тієї самої хвилини, коли вже до снаги зазнала вона різних утіх. Вона була дуже багата; до неї залицялись, її за богиню мали найвитонченіші, найблискучіші патриції в Римі, але життя не мало для неї анічогісінько привабливого, нічого спокусливого, нічого щасливого. І ось вона побачила Спартака, закохалася в ньому і вважала за найлегшу справу задовольнити

й це своє кохання, певніше свою забаганку. Вона й сама не добре була свідома, що саме приваблювало її, мало не мимохить, до найсильнішого глядіятора. Розпаленою уявою вона вже зарані смакувала екстази цього нового кохання, що віщувало їй так багато радощів і, до речі, мало порушити нудну одноманітність життя, що зробилося для неї нестерпучим тягарем.

Але непередбачені перешкоди ще більше розпалили її бажання. Коли вона побачила, що Спартак байдужий до її краси, чар і приваб, які були заповітною мрією багатьох сердець; коли вона дізналася, що інша жінка стала їй на заваді, щоб опанувати коханого,—жорстокі ревності ще більше розпалили куртизанчину забаганку. Кров забурхала в її жилах, серце заколотилося так, як ніколи раніше, і каприз пересиченої душі обернувся—як вже ми бачили—із безвстидного бажання на страшний вибух пристрасти. Пристрасть ця в такій зіпсованій, енергійній і зважливій душі, яку мала Євтібіде, хутко дійшла останніх меж.

Вона хотіла забути цього чоловіка й занурилася в скажену гульбу найшаленіших оргій. Її палац в Римі аж дрижав від неможливо сороміцьких окликів та пісень, але їй не пощастило видерти Спартака з свого серця. Вона почала подорожувати, повернулася до Греції, збаламутила Корінт і Атени похитливою красою своєю, але зловісна пристрасть ішла за нею слідом, пекла її, як і раніше, отруювала їй існування. Тоді вона зважилася знову вжити заходів, щоб опанувати серце глядіяторове, що грізно повстав проти римського панування за право пригноблених.

З того часу минуло чотири роки. Спартак міг забути Валерію, напевне забув її, і Євтібіде гадала собі, що тепер для неї надійшов слушний час; вона тепер вже напевне віддасться тракійцеві. Вона спрочала усі свої коштовні речі, збрала всі свої багатства і прибігла до глядіяторського табору, зважившись присвятити себе, з безмежною відданістю східньої рабині, чоловікові, який умів запалити в її серці таку могутню й гарячу пристрасть.

Коли б Спартак прийняв її у свої обійми, вона знала б щастя і, може... хто його знає?... може б вона зробилася доброю... Адже вона відчувала, що вона

здібна на якийсь шляхетний і сміливий подвиг, аби добути ся кохання людини, що в її очах була променистим напівбогом.

Вона ждала, сподівалася і ця надія її завела... Він удруге її відштовхнув... І ось вона вийшла із Спартаківого намету з перекривленим від гніву обличчям, з заплаканими очима, що гнівом палали, вся червона від обурення, з відчаєм на душі.

Вона спочатку йшла як сновиди, як причинна серед мовчазного табору; вона не здавала собі справи, куди прямували її хиткі кроки, то спотикаючися через неуважність на кілки якогось намету, то вдаряючися об кордон, що стояв на межі стійла, визначеного для коней, то, невідомо як, з'являючися біля бруствера в середині огорожі. У неї все переверталось в голові. Вона не в силі була зорієнтуватися в своїх думках і не відчувала оточення. В ухах їй дзвеніло; вона розуміла тільки одно, — що вона страждала без міри, а їй потрібна була помста, люта помста, довга, кривава.

Свіжий та легкий ранішній вітрець охопив холодом її біле тіло, її груди й плечі і вивів її з цього остовпіння, повернувши їй відчуття дійсності. Євтібіде насамперед обгорнулася щільніше у свій пеплюм. Вона озирнулася, наче прокинулася від тяжкого сну, і намагалася зрозуміти, де вона. Кінець-кінцем, вона побачила, що стоїть серед наметів восьмого легіону. Вона шукала, кудю б вийти на Квінтанську вулицю і з Квінтанської, перейшовши дорогу, що відділяла шостий табор від п'ятого, вийшла на головну вулицю, а звідти попрямувала до свого намету.

Ідучи Євтібіде побачила, що її руки скривавлені, і згадала, як вона без усякого жалю кусала власне тіло. Вона раптом спинилася і, піднісши очі до неба, свої зелені, від гніву блискучі, очі й свої скривавлені руки, запрягалася в думці всіма богами неба, з пристрасною глибокою ненависти, тяжко помститися за свою образу і страждання. Вона прирекала на пролитій з її руки крові голову Спартака мстивим фуриям і пекельним богам.

На другий день Спартак, що ще після перемоги над Орестом при Фонді ухвалив, щоб Гранік, Крісс і Окномао також мали кожний чотирьох ординарців у своїх

наметах, для сполучення один з одним, повідомив Окномао, що надіслав йому на послуги одного з своїх ординарців.

Окномао чимало дивувався, побачивши Євтібиде. Він, було колись, захоплювався її гарним обличчям, чудовими формами, але ніколи не сказав їй жадного слова, бо був певний, що вона — Спартакова коханка.

— Як!.. Ти? — скрикнув голосно приголомшений германець.

— Та невже Спартак саме тебе із своїх ординарців посилає мені до послуг?

— Мене, саме мене!.. — відповіла молода дівчина. Бліде обличчя їй вкрилося якоюсь болючою заботою і глибоким сумом. — Чого ж ти так дивуєшся?

— Бо... бо... бо... мені гадалося... здавалося, що Спартакові ти від усіх була наймиліша.

— Е, — гірко всміхаючися, промовила дівчина. — Спартак — людина чеснотлива: він бо тільки й думає про успіх нашої справи.

— А хіба це стоїть на заваді, щоб визнати, що ти найгарніша дівчина на світі, — такої красуні ще не творив ніколи артист-різьбяр, ще ніколи не бачило грецьке сонце.

Мабуть, що Євтібидина краса сильно вразила Окномао, — ведмідь починав робитися свійським; неотесаний дикун обертався раптом на людину з м'якою розмовою.

— Я сподіваюся, що ти не маєш наміру морочити мені голову отим освідченням, бо й прийшла я сюди тільки на те, щоб битися з нашими гнобителями. Задля цієї святої справи я зреклася вигід, багатства, кохання. Вчися в Спартака бути скромним і стриманим.

Чванькувато сказавши ці слова, молода дівчина повернулася спиною до германця і вийшла до ближчого намету, де жили ординарці.

— Присягаюся божою красою Фреї⁸⁷, матері всього, що є на світі, що ця дівчина так само гарна й горда, як найпишніша з валькірій! — скрикнув Окномао, думаючи з несвідомим відчуттям ніжності і кохання про чудові форми й миле личко дівчини.

Легко зрозуміти план, що його уклала Євтібиде: залюбити в себе аж до нестями суворого германця. Щождо мети, якої вона тим способом хотіла дійти —

хто б міг сказати про неї?.. Але це кохання мало якнай-щільніше стосуватися задуму помсти, яку вона підживлювала в своїй душі.

Хоч би що там було, а такій жінці, як Євтібіде, надзвичайній красуні, досвідченій у всіх таємницях, як спокушати чоловіків, не треба було довго мудрувати, щоб затягнути в свої тенета простенького й чесного германця. Незабаром здобула вона необмежену владу над його душею.

Тим часом у таборі біля Венози Спартак невтомно муштрував два нових легіони, навчаючи їх військової справи. Щоб їх узброїти, на дев'ятнадцятий день, після Спартакової розмови з консулом Марком Теренцієм Люкулом, було надіслано десять тисяч перстянок, тарч, мечів, дротків на заміну чотирьох тисяч бранців; останніх обеззброєних було відіслано до Риму.

Зараз же після того, як зформовано два останні легіони, що з них одинадцятий, складений з галлів було приєднано до чотирьох легіонів під Кріссовою срудою, а другий тракійський, було віддано під Граніків провід, — Спартак зняв табор у Венози і через кілька днів вступив до Апулії, спочатку підійшов до Барі, а далі до мурів Бріндізі, найбільшого й найвеличнішого римського порту на Адріатицькому морі.

Цей похід тягнувся два місяці. Поміж глядіяторами та римлянами за цей час не було зовсім ніяких значних сутичок, і міста віддавали Спартакові зараз же після нерішучої оборони.

Наприкінці серпня Спартак відступив від Бріндізі — великої фортеці, якої він не мав на думці брати і розташувався табором біля Торре д'Ананассо, в місці, оточенім шанцями, що до того він оточив іще грізними траншеями. Він вирішив перезимувати в цій провінції, що визначалася родючою ріллею, чудовими пасовищами та силою всякої худоби й товару, що забезпечувало Спартаковому війську добру харч.

Ватажок глядіяторів обміркував у цей час, до чого йому треба взятися, щоб дійти успіху своєї справи. Добре обміркувавши, він зібрав цілком таємно від усіх військову раду з тих отоманів, що їх він настановив. На цій нараді було ухвалено найважливішу постанову, яку належало зберігати в великій таємниці.

Наступної ночі після наради Євтібіде, обгорнута у свій пеплом, але з привабно заголеними плечима й персами, прилягла в себе в наметі. Невеличка мідяна лямпа, підвишена на жердці, що була разом з тим і кроквою, бідно освітлювала намет усередині.

Євтібіде була бліда, і хмурий погляд її темних злих очей був утоплений на вхід до намету, наче він прикував до себе цілу її увагу. Це тоді, як думками вона занурилася в зовсім інші міркування.

Раптом вона скинулася, почала прислухатися; очі її веселим блиском блиснули, бо відгук кроків, які чутні були щоразу легше, бо ближче, звістили їй про незабарний прихід гостя, що вона його так нетерпляче ждала.

І ось незабаром у входу до намету з'явилася величезна постать Окномао. Він мусів сильно нахилити голову, щоб увійти до храму Венери, як він, жартуючи звав Євтібідин намет.

Ледве увійшовши, велетень став перед куртизанкою навколішки, взяв її обидві ручки і підніс до своїх вуст.

— О, божиста моя Євтібіде! — промовив він.

Навіть стоячи навколішках Окномао був вищий від дівчини, що сиділа на ослоні, на цілу голову і мусів був присісти на карачки, щоб зазирнути своїми вузькими чорними очима в обличчя красуні.

Ці дві голови одна проти одної являли дивний контраст. Правильні риси, сліпуча білість Євтібідиного обличчя надавали ще незграбнішого вигляду рисам обличчя Окномао, і смуглява його шкіра здавалася чорною, як земля; скуйовджене волосся й волохата борода каштанового кольору надавали ще більшого блиску золотистим косам чарівної грекині.

— Що ви там так довго радилися? — спитала Євтібіде, даруючи прихильний погляд величезному германцеві, рабові, тепер простертому біля її ніг.

— Довго... надто довго, — відповів Окномао. — Можу тебе упевнити, що мені обридли вже ці наради. Мое діло — битися... й край! Присягаюся перунами, що їх кидає наш бог Тор, я анічогісінько не розумію у цих сходах.

— Адже й Спартак від війни не тікає. Обачність хоробрості не шкодить, — щоб виграла наша справа, так, мабуть, буде краще...

— Мо й буде... хто його зна... я не суперечу... але мені особисто куди приємніше було б іти на Рим.

— От безумство!.. Нехай нас хоч двісті тисяч збереться, й тоді отаке починати — це скандальний ризик.

Замовчали... Окномао дивився на куртизанку з виразом відданости й ніжности на обличчі, — ніхто бо й думати не подумав би, що цей на вигляд суворий та жорстокий велетень міг мати отакий погляд. Євтібіде тим часом намагалася якось нацупити на себе машкару кохання, якого ані трохи не відчувала, й удавано-наївними поглядами, що були в її арсеналі, вона пестила суворого германця.

— Отже, ви говорили про серйозні й важливі речі на сьогоднішній нараді? — спитала вона трохи згодом.

— Еге... про серйозні й важливі.. вони там кажуть... еге... ну оті от... Спартак, Крісс і Гранік.

— Уже ви обговорювали план нової кампанії, що має відбутися цієї весни...

— Не цілком так, але те, що ми там говорили, дійсно стосується цієї справи... А як же обговорювали... Ах! до речі, — вів він далі своє, — ми ж присягнулися один одному не говорити нікому, про що в нас точилася розмова... А я, от йолоп! узяв та й виказав тобі все відразу.

— Я сподіваюся, що ти не хочеш сказати мені про ваші наміри зовсім не через те, що вважаєш мене за ворога...

— О, моя божиста Венеро!.. Невже тобі може спасти на думку, ніби я не скажу тобі про ухвали, що ми їх прийняли, тільки через те, що не маю до тебе довіри.

— От це добре! Це мені до вподоби!.. — скрикнула обурена грекиня. — Присягаюся Аполоном Дельфійським! Не досить ще того, що я, віддавши своє багатство за справу пригноблених, відмовившись від життя в розкошах та пестошах, щоб я, плохенька собі дівчина, зробилася завойовником волі, ні, не досить цього, бачіте, хтось, ти, чи там інший, може іще мою вірність під сумнів брати...

— Хай збереже мене Один від подібної навіть думки! Будь певна, що я не тільки безумно, несамовито закоханий у цю небесну красу твою, але також очарований шляхетністю й відвагою твоєї душі... Я шаную й пова-

жаю тебе так, що, не вважаючи на присягу, ані трохи не вагаючися, розповім тобі все...

— О, ніколи, ніколи! — ще більше розгнівалася молода дівчина, намагаючися визьволитись від германцевих пестошів. — Що мені до ваших таємниць! Я не хочу нічого знати... Зовсім нічого...

— І ти, як завжди, нехтуєш мною... Але чим я образив тебе! О, моя божиста дівчино!.. — забалакав тихим голосом, мало не плачучи, Окномао, вкриваючи Євтібіде ніжними пестощами. — Вислухай мене... прошу тебе... Зрозумій, що я...

— Замовчи, замовчи, я зовсім не хочу, щоб ти ламав свою присягу, щоб ти був зрадником нашій справі, — насмішкувато сказала куртизанка. — Ось якби ти мені вірив, якби поважав, якби кохав мене не тільки на словах... от якби я тобі була тим, чим ти є для мене... частина мене самої... ти б тоді й без моїх слів сам зрозумів, що присяга дійсно зобов'язує зберігати таємницю від усіх, але... але не від мене тільки... адже я... ти кажеш сам... я... душа твоєї душі... Але ні, серце, ні... не дури мене тим чистим, відданим, безмежним коханням, що робить і вільну людину рабом тієї, яку він кохає... ти в мені кохаєш оту саму клятву красу... тобі цікаві самі поцілунки, а щире, глибоке кохання, що я сподівалася знайти в тобі, — це тільки мара, примара... ні, це тільки — сон!..

Потроху Євтібідин голос затремтів від хвилювання й сліз. У кінець розмови молода дівчина артистично заридала.

Уплив усіх цих улещувань і хитрощів Євтібідиних мав наслідок понад усі сподіванки. Протягом двох місяців вона не один раз уже того доходила.

Велетень, як несамовитий, белькочучи щось недолadne, з невимовною тугою почав безумно цілувати коліна й ноги дівчині. Він просив її зглянутися на нього, благав простити, присягався, що ніколи в ній не сумнівався, і гарячими щирими словами запевняв, що з тієї хвилини, як побачив її, завжди кохав її більше від самого себе, як щось святе, як богиню. Грекиня уперто вдавала з себе ображену й розгнівану, повторяючи, що нічого знати не хоче, бо це її не обходить. Германець, присягався всіма своїми богами, прохаючи молоду дів-

чину вислухати його. Віднині, коли трапиться йому дізнатися про якусь таємницю, він присягається й бере на себе обов'язок нікому не говорити про неї, опріч Євтібіде, бо вона, мовляв, є душа його душі, є життя його життя.

Далі короткими словами він розповів їй про те, що обговорювали полководці глядіаторів. Євтібіде дізналася від нього, що за порадою Спартаковою, — а він довів потребу притягти на бік повстанців ту частину римських патриціїв, що була в довгах, як в реп'яхах, і що мала охоту до всяких новин і народніх заколотів, — завтра уранці ухвалено відправити певного гінця до Катіліни, щоб просити його взяти на себе справу командувати глядіаторським військом. Виконати цю справу з доброї волі взяв на себе Рутілій.

Не вважаючи на те, що грекині пощастило довідатися про все, що тільки кортіло їй знати, довго ще вона не могла заспокоїтися. Кінець-кінцем, вона змилосердилася й з веселою усмішкою звернулася до Окномао. А він розпростерся суплаш і, поставивши Євтібідині ніжки собі на голову, промовив:

— Ну, ось... Євтібіде... дивись, я твій раб... ти мене топчеш, я лежу в поросі перед тобою. Голова моя ніби лавочка для твоїх ніг.

— Ні, ні... встань, встань, мій любий, коханий, — сказала куртизанка удавано-плохим, де там, навіть тривожним тоном, обличчя їй аж сяло радістю, а очі блищали лютим блиском, поглядаючи на цього величезного вояка, що качався біля її ніг. — Встань... Твоє місце не там... Встань... Прийди до мене на мої перса.

Кажучи це, вона вхопила глядіатора за руки й притягнула його до себе. Він, бурхливий, несамовитий, скочив і, обійнявши дівчину, підняв її на своїх руках і почав душити її своїми шаленими поцілунками.

Коли Євтібіде мала вже можливість сказати кілька слів, вона промовила до нього:

— Тепер... покинь мене... мені треба піти подивитися, як це я завжди роблю в цей час, чи добре там Зенократ доглядає моїх коней... Ми побачимося пізніше... коли в таборі все стихне... ти прийдеш, як звичайно, до мене спати... І пам'ятай одно: ніколи, нікому ані словечка не кажи про наше кохання, а надто Спартакові.

Германець слухняно поставив її на землю. Палко поцілувавши її востаннє, він вийшов і подався до свого намету, що був недалечко від Євтібідиноґо.

Трохи згодом вийшла Євтібіде. Ідучи до намету, де стояли побіля її коней двоє вірних рабів, готових щохвилини віддати за неї життя, — вона бубоніла собі під ніс.

— Еге! Вигадано не зле!.. Поставити Катіліну на чолі цих — вона з презирством скривилася — шістдесяти тисяч рабів... М-г... Це значить ушляхетнити і військo, і справу... За Катіліною піде все, що є шляхетне й відважне в Римі... Далі повстане римський простолюд... Повстання рабів, що їх слід би було просто придушити, повернеться на найсерйознішу, справжню громадянську війну, а наслідком її неодмінно буде повна зміна державного ладу... Якщо на чолі повстання стане Катіліна, то Спартакова влада від того ані трохи не зменшиться; Катіліна має добрий розум, щоб бути свідомим ваги Спартакової, адже й одного дня він не дасть ладу без Спартака оцим диким, тільки що численним, бандам глядіяторів... А! ні... ні... Це не на мій млин вода... І цього разу славному й відважному Спартакові... не пощастить!..

Отак думаючи, Євтібіде підійшла до намету своїх вірних рабів, відкликала Зенократа і потиху, але жваво, почала розмовляти з ним грецькою мовою.

На світанку другого дня той, хто був на консульській Егнаціанській дорозі, що вела з Бріндізі до Беневенто міг бачити ставного й сильного юнака в простій туніці з товстої вовняної тканини, в широкій кереї темного кольору і в суконному береті. Він їхав струнким апулійським конем, гнідої масти, тюпаючи з Егнації до Барі. Смугляве обличчя юнакове звертало увагу тих, хто його зустрічав, своїми сміливим рисами і задоволенням, спокійним виглядом. Вільна невимушеність в його постаті відразу переконувала кожного, що це був заможний собі землевласник з якогось околишнього села, який їхав у власних справах до Барі.

Після трьох годин путі подорожній спинився на поштової станції, що була на півдорозі поміж Егнацією і Барі. Він спинився тут, щоб дати відпочити своєму коневі та й самому попоїсти.

— Здоров будь, друже! — привітав він хазяйського робітника, що підійшов відвести коня на стайню. Ізстрибнувши на землю, подорожній звернувся до грубенького, рум'яного чоловіка, що виріс на порозі дома з такими привітними словами:

— Хай бережуть боги тебе і твою родину!

— Хай береже тебе Меркурій в дорозі! Чи не хочеш відпочити та під'їсти після довгої дороги? Здається, твій добрячий красунь апулієць чимало біг під тобою.

— Та вже шість годин, як він отак тюпає, — відповів подорожній.

І раптом додав:

— Тобі до вподоби мій апулієць? Чи не правда — красунь?

— Присягаюся крилами божистого Пегаса, ніколи я кращого коня не бачив!

— Ох, бідолаха!.. Хто знає, що буде з ним через місяць! — зідхнувши, промовив подорожній, уходячи в господарів дім.

— А чому ти так думаєш? — спитав господар, услід ідучи за своїм гостем і садовлячи його на лавочку перед одним з трьох невеличких столів, поставлених уздовж стіни.

— Чи не хочеш чого попоїсти? А що має статися з цією бідною твариною?.. Чи не хочеш, до речі, випити старого вина, — воно щодо смаку може конкурувати з Юпітеровим нектаром. Отже, ніяк не збагну, чого це твій кінь за місяць уже має лиха зазнати?.. Може тобі хочеться з'їсти смаженої баранячої котлетки?.. Баранинки смачної, солоденької, як молоко, що мати його ним годувала? Можу принести тобі ще чудового масла... свіжого сиру, що двигтить, як желе, як паморозь на м'якій травиці пасовиська, де корівки живляться, а їхнє молочко, ох, яке смашне! От і сир з нього зрблено... Ну, то скажи, що ж то з бідною конякою станеться, в яке лихо вона потрапить, як ти допіру казав.

Подорожній скинув на господаря поштового заїзду свій напівздивований, напівжартівливий погляд. Жартівливість, що її виявляв подорожній, була ані трохи не менша від господарєвої балакучости. Швидко працюючи язиком, ніразу не поглянувши на гостя, він швидко готовив йому їсти.

Гутірка доброго балаклія була перервана приїздом нового подорожнього, який якраз у цій хвилі зіскочив з коня на землю, з коня сильного й гарячого. З ніздрів, що парували, з мила, що вкрило вуздечку, з того, як він часто й важко дихав, можна було напевне сказати, що свою довгу путь кінь зробив швидко.

Новий приїжджий був високий і грубий чоловік, з розвиненим і міцним тілом, на перший погляд років на сорок, з засмаленим, зовсім безбородим і доволі розумним лицем. З убрання його відразу було видно, що це був або раб, або пущенець на вільній службі в якогось шляхетного й багатого пана.

— Хай поруч з тобою подорожують самі боги!— вітаючи приїжджого, промовив хазяїн:— хай боги дадуть силу своєму міцному коневі; хоч він і баский хоч куди, але коли ти ганятимеш отак та надсаджуватимеш його такою шаленою їздою, як от сьогодні, так, мабуть, він швидко й ногами вкриється. Чи здалека ти?.. Чи не присів би тут відпочити трохи? А може хочеш смаженої бранячої котлетки спожити? З баранчика такого ніжнього, як травиця, що скубла її його мати?.. Як не зголодніти від такої довгої та швидкої їзди... мабуть, ти здалека їдеш... От запропоную тобі шкляночку, а може й кухлик старого вина, що його не сором було б поставити поруч з нектаром, який подають до столу державному Юпітерові... А воно таки добре прочистити горлянку шкляночкою вина, коли отак протрухаєш кілька миль, а ти, мабуть, протрухався чимало—невже не так? О, я тобі ще дам маслечка, сирку такого, що аж душа заболить їсти... побачиш... побачиш... Сідай бо, аджеж ти, я бачу, сильно змучився...

— Еге, від твого базікання... Бо вже ж і втомило воно мене і обридло мені, присягаюся Сатурном!— відповів новий подорожній різким і нетерплячим тоном.

— І куди б краще було б, коли б намість того, щоб ото базікати, розпитувати та розповідати про свої продукти, дав би нам мершій отої своєї смаженої баранини, своє хвалене масло, сир, старе вино...— зауважив і собі той, що приїхав раніше; потім звернувся до нового приїжджого й додав:

— Чи ж неправда?

— Здоровий був!— промовив раб чи там пущенець,

з пошаною вклоняючися землевласникові, підносячи руки до вуст.—Звичайно, правда!—Кажучи це він також сів до столу, а господар, накривши його і поставивши посуд, заявив:

— Зараз подам вам страву... самі побачите, що мені не сором було хвалити свої страви й питво.

Сказавши це, він вийшов.

— Хвала Юпітерові, великому переможцеві,—промовив апулієць,—це він врятував нас від настирливого патякання отого балаклія.

— Та й справді велике набридало з нього!—згодився пущенець.

І розмова між обома подорожніми на цьому увірвалася.

Пущенець, здавалося, цілком занурився в свої думки, а тим часом апулієць скидав на нього зацікавленим поглядом, бавлячися ножем, що лежав на столі.

Господар повернувся із смаженою бараниною, поставив перед кожним з подорожніх смажену баранину, і вони почали уминати її від щирого серця. Вино подане кожному у величезних кухлях, хоч і не цілком пристало до Юпітерового столу, а проте було добре таке, заслуживши похвали від подорожніх, а насамперед того, що подорожні цілком подарували балакучому хазяїнові його безконечне базікання для прикладного слівця.

— Отже, — промовив апулійський хуторянин, скінчивши печеню, — тобі до вподоби мій кінь, чи не правда?

— Присягаюся Геркулесом!.. Ох, як він мені подобається!.. Ну, звичайно! Це з діда прадіда апулійська порода... швидкий... гарячий... Боки йому трохи круті, ноги тонкі й міцні, шия чудова... в нього є всі добрі прикмети апулійських коней. Адже я от уже понад двадцять літ доглядаю станції, бо взагалі розуміюся на конях, а що вже до апулійських, то вже до них я найбільшу тямую маю,—знаю їхні добрі прикмети й хиби; мене вже тут не вбереш у шори... Наприклад...

Хуторянинові вочевидь терпець увірвався:

— Та годі тобі!.. Ну, а ти навзамін за мого коня даси одного з твоїх двадцяти коней?..

— Не двадцяти, громадянине, а сорока. У мене стан-

ція першорядна⁸⁸, а не якась там послідуца, а ти знаєш...

— Ну, добре, годі тобі! Чи даси ти мені одного з твоїх сорока, сотні... тисячі коней... з твоєї стайні?— палко скрикнув апулієць.—Щоб тобі поприщило!

— Е?... цебто так виміняти коня, що я його знаю, на коня, який... ніби так само гарний... наче так само молодий... але ж я його не знаю...—відповідав з погано прихованим збентеженням господар станції, чухаючи собі потилицю і навіть не звернув уваги на те, як закляв його хуторянин,—це мені не наруч... одного разу... це вже мо' років з п'ять тому трапилася мені подібна історія. Я...

— Та я й не думаю давати тобі мого коня; я не проміню його і на кращого коня ніж твої. Хочу тільки на деякий час лишити його тобі... Ти даси мені одного з твоїх коней, щоб доїхати мені до найближчої станції, де я візьму собі іншу і так далі, поки не дістануся, куди мені треба...

Тут апулієць спинився, мигцем недовірливо скинувши оком на мовчазного пущенця чи раба. Потім він скінчив свою розмову отакими словами:

— Поки не дістануся туди, куди мені треба. А повертаючися зроблю так само і знову тут знайду свого Аякса. Мій гнідий називається Аякс.

— Ти вже про це не турбуйся. Ти знайдеш його ще кращим, ніж він є: я й підгодою його, і шерсть йому блищатиме, і здоровий буде. Я добре знаю, як треба ходити коло коней... невже тебе хвилює якийсь сумнів. Ну, от чи не вгадав я, що тобі довелося довгу путь верстати?.. Либонь у Беневенто?..

— Усе буває!—усміхаючися відповів апулієць.

— А то може до Капуї.

— Авжеж може й туди...

— Я ж і кажу... Може ти маєш забитися аж до самого Риму?

— Може й до Риму...

Обидва замовкли.

А в тім апулієць, пораючися коло масла й сиру, дивився на кумедну пику балакливого й добродушного господаря поштової станції, бо при отих «може» і сердито робилося і цікавість була не задоволена...

— Ну, пускай язичок з зашморгу: домислюйся далі! — промовив апулієць, трохи помозгавши. — А може я їду до Корфінії, до Асколи, до Камеріно, до Сена Галліки, до Равенни? А хіба, — ти тільки поклади собі в голову, — я не можу тропи взяти на Фалерно, Спалето, Кюзі, Кортону, Ареццо, Флоренцію? Чи чорт-зна ще куди? Невже я не можу?..

— Хай дорогою береже тебе, як око, державний Юпітер! Ти глузуєш з мене! — промовив ховзкий на язик, а тепер трохи з-пересердя, господар.

— Ану хильни! — наче нічого не сталося, простодушно промовив хуторянин, подаючи цьому добродієві свій келих, ущерть аж по вінця налитий вином.

— Ану торкни з келиха приязні та не гнівайся на мої жарти, що розворушують твою цікавість. Ти маєш вигляд безумовно чесної людини, але ти трохи на язик слизький та ще й надто цікавий...

— А хіба ж ото з поганим наміром? Я ж чоловік не лисом підбитий, — промовив схвильовано добродій. — Присягаюся усіми небесними й пекельними богами, я чоловік чесний, жалісний... а коли вже правду я кажу а ти не віриш, то нехай боги чумою вб'ють і мою жінку люблю, й моїх діточок коханих.

— Та нащо тобі так божитися, хіба я тобі й так не вірю? Годі вже тобі! Маєш, пий!

— Щасливої тобі дороги! Щастя тобі боже у всіх ділах твоїх! — промовив хазяїн станції і, пригубивши келих, передав його апулійцеві.

Апулієць не взяв його, а промовив:

— Передай її отому подорожньому та спий трохи й за його здоров'я!

Звернувшись до пушенця, апулійський хуторянин додав:

— Ти здається пушенець?

— А так, пушенець, — обізвався на солодкім меду подорожній велетенської будови, — пушенець з дому Манлія Імперіозо...

— Знаменита й давня фамілія, — зауважив хазяїн станції, — один з предків цієї фамілії був року 280 римським консулом, а другий...

— Я от їду до Риму розповісти Тітові Манлієві, які збитки починали на віллі, біля Бріндізі, оті глядіятори.

— А! глядіятори, — пошепки сказав хазяїн станції, здригнувшись мимохить, — не кажіть мені про них, благаю Юпітером Статоргом... Налякали ж і нагнали вони мені духу два місяці тому, коли вони проходили дорогою на Бріндізі...

— А біла б їх сила божа і їх і їхнього підлого ватага! — палко скрикнув апулієць, грюкнувши кулаком по столі.

— А вони нарobili тобі багато шкоди? — спитав він господаря станції.

— Правду кажучи, не так, щоб багато... як уже казати по совісті, вони не зачіпали ані мене, ані моєї сім'ї... але взяли в мене аж сорок коней... хоч, правда, й заплатили щирим золотом... вони не дали справжньої ціни, якої варті коні... Ну, та могло бути гірше ще від того, що сталося...

— Бо, кінець-кінцем, вони могли забрати тобі коней і не дати тобі ні однісінького терунція⁸⁹! — додав пущенець до слів господаря станції.

— Я це й кажу! Але треба сказати війна ця жахлива: вона ганьбить римських громадян,—вів далі господар станції пошепки для безпечности й боячися.—Треба було тільки бачити, як вони тут проходили... Військові їхньому, здавалося, кінця-краю не буде!.. А вже як там озброєні, снаряжені їхні легіони!.. Якби не сором був рівняти наших славних салдатів до цих шибайголів, я сказав би, що ці легіони не згірші від наших...

— Скажи не таючися,—перервав його пущенець,—може воно й не слід так говорити, а це щира правда, що Спартак — великий полководець. З шістдесяти тисяч рабів та глядіяторів зумів утворити військо в шістдесят тисяч сильних і добре муштрованих салдатів...

— Ах! Присягаюся богами, Римові прихильними,—скрикнув апулієць, звертаючись здивований, обурений до пущенця, — як?.. Мерзенний глядіятор зруйнував твого пана віллу, твого добродія, а ти, негіднику, маєш нахабність обороняти руїницькі чини! Хаме, ти ще вихраляеш його відвагу?..

— Хай не допустить державний Юпітер, щоб тобі отаке спало на думку! — промовив сумирно й з пошаною

пущенець.—Аджеж я такого не казав!.. А до того ж ти мав знати, що глядіяторські легіони мого пана не руйнували.

— А тоді нащо ти сказав допіру, що їдеш до Риму повідомити Тіта Манлія Імперіозо про великі збитки, що їх нарobili оті глядіятори на його віллі в цій місцевості.

— Але ці збитки не збитки, а втрата, бо й палац і лани панові цілі-цілісінькі... Я мав на увазі те, що п'ятдесят чотири невільники з тих шістдесяти, що прислугували на віллі, втекли до глядіяторів. Власне їх усіх визволили глядіятори,—давши їм на волю або йти за ними, або лишатися на віллі. Із шістдесяти лишився я один, решта, що перебувають зо мною на віллі,—старі та недужі. Усі інші пішли до Спартакового табору. Невже ти це не вважаєш за втрату? Хто ж тепер працюватиме, хто лани оратиме, хто сіятиме, а хто—я тебе спитаю—пильнуватиме винниць, збиратиме добутки з панових маєтків?..

— Нехай їх поглине пекло, отого Спартака й його глядіяторів!—крикнув терпким презирливим тоном апулієць.—Вип'ємо за їхнє втихомирєння і за наш добробут!

Спочатку господар поштової станції випив за здоров'я пущенця, потім цей випив за щастя обох розмовників і передав келих апулійському хуторянинові, що й собі випив за здоров'ячко господареве й пущенцеве.

Потім апулієць заплатив трактирні видатки, встав, щоб піти до стайні й вибрати собі коня.

— Стривай хвилиночку, шановний громадянине,—промовив хазяїн станції,—нехай люди не кажуть, що такий добрий чоловік заїздив на станцію Аселльоне і не повіз із собою запоруку гостинности.

Аселльоне господар в тій хвилі повернувся з дерев'яною дощечкою⁹⁰, на якій написав своє ім'я. Потім зламавши її напів, віддав апулійцеві ту частину дощечки, де стояло «льоне» і сказав, даючи:

— Ця половина стане тобі в пригоді, щоб мати ласку господарів і на інших станціях: покажи доглядачеві, і тобі зараз же дадуть найкращого коня, як це вони роблять усім тим, що мають від мене таку дощечку.

Мені пригадується, як одного разу, щось з шість років тому, Корнелій Крізогон, пущенець Сулли...

— Превелике спасибі тобі за твою ввічливість!—перебив його апулієць.—Будь певний, що хоч ти і надто ховзький на язик, Порцій Мутілій, громадянин з Егнації, завжди згадуватиме твою добрість і збереже до тебе щирю дружбу.

— Порцій Мутілій! — сказав Аселльоне. — Дуже добре... Я запишу твоє ім'я, щоб, бува, не забулося... бо стільки щодня проходить народу, стільки різних наймень, стільки справ... що не важко...

Він знову вийшов і зараз же повернувся, щоб відвести Порція Мутілія до стайні, де він мав вибрати собі коня.

Якраз у цій хвилі під'їхав якийсь подорожній, на вигляд раб. Він підвів свого коня до стайні, де стояв Порцій Мутілій наглядаючи за конюхом, що шиковав йому коня, якого він вибрав собі. Раб, що з'явився якось несподівано, привітавши за звичаєм словами: «здорові були» Порція і Аселльоне, сам увів свого коня до одної з перегородок, що були побіля стіни стайні, зняв вуздечку і попону і дав їй торбину з вівсом.

У той час, коли раб порався коло своїх справ, до стайні увійшов пущенець Манлія Імперіозо, щоб подивитися на свого коня, якого він почав пестити, нишком обмінявшись швидким значущим поглядом з тим рабом, який увійшов раніше, але так, щоб не помітили Порцій Мутілій і Аселльоне.

Через деякий час раб, причепуривши свого коня, як слід, пішов до виходу і, проходячи біля пущенця, удав ніби допіру пізнав його:

— Ах!.. Присягаюся Кастором... Ляфрентій!..—скрикнув він.

— Чи ба!—відповів той, швидко обертаючися,—Кребріцій... Як ти сюди потрапив? Звідки й куди?

— Звідки ти?.. Я з Риму, а думаю потрапити до Бріндізі.

— А я навпаки, з Бріндізі до Риму.

На ці захоплені привітання обох приятелів звернув увагу Порцій Мутілій і тишком-нишком почав собі спостерігати раба і пущенця.

Дуже скоро ці молодці примітили, що хуторянин покрядьки поглядав на них, прислухається до їхньої

розмови, що пошепки точилася між ними. Потім вони розійшлися, стиснувши один одному руки.

Порцій, виходячи із стайні, наблизився до них, удаючи, що не звертає на них найменшої уваги, і виразно почув оці слова:

— Коло колодязя.

Раб вийшов із стайні, а пущенець і далі пестив свого коня.

Порцій також вийшов, муркочучи крізь зуби слова глядіяторської пісеньки:

Але пацюк той хитрий був,—
такий, нівроку вдавсь
моторний, смілий; враз збагнув:
ізаду він підкравсь...

А пущенець Ляфреній і собі наспівував грецьку мелодію.

Ледве Порцій Мутілій вийшов із стайні, як сказав Аселльоне:

— Почекай тут хвилинку, я зараз же повернуся.

Він оббіг навколо дому, в якому містилася станція і в якому жив її доглядач. Там за домом дійсно був колодязь, звідки було проведено водотяг, щоб зрошувати сусідній город. Там за кам'яним мурованим парканом, що оточував цей колодязь, якраз з боку городу, сховався Порцій.

Він стояв тут щось три хвилини, як почув звуки кроків: один чоловік ішов ніби з правого боку дому, другий—з лівого.

— Так ось воно що,—сказав Ляфреній, що його Порцій пізнав з голосу.

— Знай, що брат мій Морбіцій,—відповідав тихо й швиденько другий, що, на думку Порцієву, був відомий уже нам раб,—теж пішов у табор наших братів, а я втік з панової вілли і теж поспішаюся до нього.

— А я,—стиха розповідав Ляфреній,—наче б то для того, щоб сповістити Тіта Імперіозо, що його раби п'ятами наживали, ті раби, що були на його віллі, а справді то йду до свого Егнація, мого любого синочка, якого не хочу покинути напризволяще нашим гнобителям. А потім скільки духу подамся з ним до табору нашого полководця.

— Бувай здоров, щоб часом нас не викрили. Цей апу-

лієць позирав на нас такими підозрілими очима, що...

— Ну-да, я побоююся, що він стежить за нами... Прощай, хай щастять тобі боги?

— Витривалість!

— І перемога!

І Порцій Мутілій почув, що раб і пущенець пішли кожний у той бік, звідки прийшли...

Тоді Порцій Мутілій вийшов з того місця, де він причаївся був. Він озирнувся навколо себе здивованими очима, наче божевільний, питаючи себе, невже це й є тая таємниця, що він обіцявся собі викрити, невже це ті його вороги, що їх він сподівався піймати в пастку.

Трохи про це поміркувавши, хитаючи головою й посміхаючися, він знову попрощався з Аселльоне, а той все вітав Порція, бажав йому щасливої подорожі, щасливо і швидко повернутися, обіцяючи йому ще кращого Юпітерового нектару. Порцій скочив на коня і, стиснувши його острогами, поїхав дорогою до Барі. Аселльоне пробіг за ним кроків з десять, кричучи йому вслід:

— Щасливої дороги, хай березуть тебе боги! Ух! Як добре він скаче! Ух! Який же з нього молодець, коли він сидить на моїм Артаксерксі!—Але й чудовий кінь цей Артаксерксі! Прощай! Прощай! Порцію Мутілію! Бувай здоровенький! Ну, й полюбився ти мені: мені шкода, що він поїхав.

А коли гість сховався за рогом, доглядач станції повернувся до себе муркочучи:

— Що ж коли я таким уже народився... Я завжди кажу—надто чутливий я...

Кажучи це, він скинув з очей сльозу, що пробігла по всьому лиці.

Щодо Порція Мутілія, — під цим прибраним ім'ям читачі пізнали вже певно вільнонародженого начальника легіону Рутілія, що його Спартак вирядив до Катіліни, — то він і далі тюпав собі, міркуючи про дивну загадкову пригоду на поштової станції. Після години їзди він прибув до Барі, але став не в місті, а в придорожньому шинку, що був на Егнаціянській дорозі, де дав відпочити Артаксерксові, що, як виявилось, дійсно був кінь бадьорий, сильний. Сам же він заснув аж до світанку.

На другий день ще й на світ не благословилося, а вже Рутілій гнав по Егнаційській дорозі, що вела швиденько до Бітонто, куди він і прибув опівдні. Тут він замінив коня Артаксерса на вороного Аганіппа і, трохи підживившись, поїхав до Каноса. Надвечір по дорозі між Бітонто і Канос, він побачив хмару курави перед собою, що її зняв якийсь вершник. Рутілій, стиснувши свого коня острогами, наздогнав вершника й пізнав у ньому пущенця Лафрентія, з яким спіткався напередодні на станції Аселльоне, біля Барі.

— Здоров був! — промовив пущенець, не повернувши голови, щоб поглянути на чоловіка, що його наздогнав.

— Здоров був, Ляфреніє Імперіозо! — відповів Рутілій⁹¹.

— Хто це?.. — здивовано скрикнув пущенець, швидко обертаючися назад.

Побачивши Рутілія, якого він відразу пізнав, Ляфрентій, зідхнувши з полегшею, промовив:

— А, це ти, шановний громадянине! Нехай боги щастять тобі в дорозі.

Рутілій, що мав великої душі шляхетне серце, був схвилюваний, видячи цього бідного пущенця, що їхав до Риму, щоб взяти свого любого сина і втекти з ним до глядіаторського табору. Він поглядав на нього кілька хвилин мовчки і йому закортіло пожартувати з пущенця.

— Еге, це ти до Риму їдеш, — промовив Рутілій суворим голосом, щоб узяти свого сина з дому твоїх добродіїв і панів, а там утекти до табору отого клятого й мерзенного шибайголови Спартака?

— Я?.. Що ти кажеш?.. — пробелькотав Ляфрентій, сильно збентежений. Як здалося Рутілієві, він навіть пополотнів.

— Не турбуйся, я все чув учора коло колодязя на станції Аселльоне. Мені все відомо, злочинний і невдячний рабе!.. На першій станції накажу тебе арештувати. Тобі доведеться визнати свою зраду, як почнуть тебе катувати перед самим претором...

Ляфрентій спинив коня. Рутілій зробив те саме.

— Я нічого не визнаю, — сказав пущенець приглушеним загрозливим голосом, — бо я смерті не боюся.

— А хреста хіба не боїшся?

— Не боюся... я знаю, як від нього врятуватися.

— А як? — спитав, наче дивуючися, Рутілій.

— Убивши такого виказника, як ти! — люто скрикнув Ляфреній, трясучи короткою, але здоровою залізною палицею, що було схована під опанчею, і, стиснувши острогами коня, він кинувся на Рутілія. А цей, щосили зареготавши, скрикнув:

— Стривай... схаменися, брате!.. Витривалість і...

Ляфреній стримав лівою рукою коня, а правою рукою і далі тиснув високо-піднесену палицю, промовивши тільки довге «о» уривчастим голосом, глибоко вражений таким дивом.

— І?.. — спитав Рутілій, вимагаючи від Ляфренія Імперіозо відказового пароля.

— І перемога! — пробелькотав Ляфреній; здавалося, що він ще не цілком очутився від свого остовпіння.

Тоді Рутілій подав йому руку й тричі надушивши вказником правиці на долоню лівої руки цілком заспокоїв пущенця щодо своєї особи, і сам остаточно переконався, що його розмовник і подоржній — брат С п і л к и п р и г н і ч е н и х.

Обидва верхівці тепер уже їхали поруч; обійнявшись й поцілувавшись, вони розповіли один одному свої нещастя.

— Тебе може дивує, — сказав Рутілій, — та воно й не диво, як це я, вільнонароджений, продався глядіятором до ланіста. Я народився й виріс у доброму достатку. Я ще шмаркачем кинувся в розпусту й марнотратство; а в цей час мій батько, я того не знав, програв у кості мало не все, що мав. Мені вже було двадцять і два роки, коли він помер; довги поглинули цілком його майно, отже мені нічого не залишилося і я і моя мати опинилися серед жахливих злиднів. Жебрацтво особисто мене не надто лякало, бо я ще був молодий і сильний, смілий і мужній, найбільше я боявся за свою матір. Сяк-так зібравши дванадцять чи п'ятнадцять тисяч сестерцій — останні рештки нашого колишнього добробуту — і додавши ще десять тисяч виторгу, коли я продався в неволю, я забезпечив для своєї старої матері шматок хліба до глибокої старости... але я лишився сам один, бо продав свою волю.

Тепер через вісім літ тяжких страждань і пережитої небезпеки, тепер, коли вже матері моєї немає на світі, я зробився повстанцем, щоб помститися за себе.

У кінці своєї промови Рутілій почав хвилюватися; голос йому тремтів, а сльози текли по виду, по щоках, що зблідли від душевного збурення.

Тим часом нічна темрява густішала. Брати їхали взгир'ям; з обох боків був ліс, віддалений від шляху обабіч ровами, до того й великими.

Обидва верхівці мовчки їхали вгору ще з чверть години. Раптом Ляфреніїв кинь, злякавшись, мабуть, тіні якогось дерева в світлі місяця, що на той час сходить, або може з якоїсь іншої причини метнувся в бік і, зробивши два — три скажених стрибки, впав у рів ліворуч обіч дороги, що вела з Бітонто до Каноси.

Ляфреніїв закричав: рятуйте! Рутілій зараз же спинив свого коня, зійшов з нього, прив'язав коня поводми до куща і кинувся до рову рятувати приятеля.

Але ще не встиг розглянути, що трапилось, як був приголомшений сильним ударом в крижі. Рутілій упав від удару і тоді, коли він напружував свої сили, щоб зрозуміти, хто його б'є і за що, він відчув новий удар у плечі.

Тоді Рутілій зрозумів, що потрапив у пастку зраді, що так хитро поставили йому. Він вихопив з-під туніки кінджал, а Ляфреніїв тим часом ударив його втретє в голову; але Рутілієві пощастило встати, і він кинувся до свого убійника з криком:

— А, падлюка! Зраднику!.. Ти не напав на мене з чистим лицем!

Він ударив убійника кінджалом у груди, але побачив, що в того під тунікою була перстянка.

Тоді почалася коротка, але завзята бійка поміж напівмерцем Рутілієм, сильно пораним, і Ляфренієм, що хоч і був цілий і здоровий, а проте, здавалося, тремтів перед лицем свого сміливого і шляхетного противника, боротьба, протягом якої чутно було тільки здригання, скрегіт, придушені прокляття й блюзнірства.

Через хвилину почувся глухий шелест від мертвого вже тіла і Рутіліїв стогін сконання.

— О, підле зрадництво!

Потім усе стихло.

Ляфреній став навколішки над убитим, прислухаючись, чи він часом не дихає ще. Потім, звівшись на ноги і вийшовши на дорогу, він задиханий почав белькотати, йдучи до Рутілієвого коня:

— Геркулес! — прониклива Венера була вигадлива... скрикнув він раптом, — відчуваючи, що він зомліває. Я відчуваю... але що це...

І він похитнувся.

— Мені тут болить... — пробелькотів він кволим і уривчастим голосом; він підняв до сонної артерії праву руку, але зараз же відвів її — вона вся була в гарячій крові.

— О, великі боги!.. Цей чоловік вдарив мене... якраз... сюди... в місце... єдине... де... яке не було захищен...

Він похитнувся і впав, обливаючися кров'ю, що струмком бігла з сонної артерії, яку Рутілій цілком перерізав.

Тут на пустій дорозі, серед глибокої нічної тиші, з одчайдушним зусиллям зводячися на ноги, намагаючися кликати на допомогу, чоловік, що назвав себе Ляфренієм Імперіозо, а справді був він ніхто інший, як виконавець страшної помсти Євтібіде, — в страшних конвульсіях болісного конання, що тягнулося понад годину, нарешті зідхнув востаннє кілька кроків від рову, де з вісьмома ранами лежав труп по-зрадницькому вбитого бідного Рутілія.

РОЗДІЛ XVII

АРТОРІДЖЕ — БЛАЗЕНЬ

Чотирнадцятий день перед січневими календами 682 римського року (19 грудня 681) був днем веселих галасливих свят для римського народу, що біг вулицями, радісно плескаючи в долоні, наповнюючи форум, храми, базиліки, головні вулиці, лазні, винні пивнички, трактири й шинки, віддаючися найрозбещенішій гульні.

Це було через те, що в цей день святковано сатурналії, які мали тривати аж три доби на честь бога Сатурна. Під час цих свят, за споконвічним звичаєм, що його деякі починають іще з Януса, який царював серед корінних жителів Італії, далеко раніше перед тим, як було засновано Рим, інші шукають в добі, коли були пелазги, наслідувачі Геркулеса, а дехто гадає, що ці свята встановив цар Тулій Гостілій, щасливо скінчивши війну з альбанцями й сабінянами, — невірникам дозволялося в ці дні користатися з деякої подоби волі⁹²: усуміш з громадянами і в натовпі людей, в страшному тиску поруч із сенаторами, комонниками, плебеями усякого віку та статі сиділи при громадському столі й раби і протягом трьох день тишилися цим своїм становищем.

На думку загалу, ці свята дійсно повелося святкувати з давніх-давен на честь Сатурнові, але обряди цього свята встановили два консули; Семпроній Атратін і Муницьій Авгурін, що збудували на вулиці, що вела з форуму на Кампідолій, якраз у підгір'я цього горба, храм Сатурнові року римського 257, цебто тринадцятого року з того часу, як вигнано було царів:

Отож, це вже напевне з цієї доби почали правильно відбуватися сатурналії, за час яких жерці приносили

жертви з непокритою головою, тоді як на честь інших богів жерці завжди приносили жертви з головою покритою.

Такі свята, присячені Сатурнові, богові хліборобства, були спочатку хліборобськими й чабанськими святами. Воля, давана рабам на ці три дні шалених оргій, часто переходила в сильні бешкети і була згадкою про щасливі Сатурнові часи, коли не було ще рабства, і всі люди ще були вільні й рівні.

Нехай тепер читач уявить собі величезне місто Рим, мури якого на ті часи мали понад вісім миль у колі і відкривалися на двадцять і три брами; нехай читач уявить собі це неосяжне місто з багатьма величними святинями, величезними цирками й амфітеатрами, чудовими палацами, прегарними портиками, розкішними базиліками; нехай читач уявить собі цю столицю, число громадян якої, за останнім переписом, що його зроблено одинадцять років перед тим, за третього консульства Люція Корнелія Цінні, за першого консулювання Гнея Папіра Карбона, дійшло до 463.000 душ, і в якій було понад два мільйони рабів; нехай він уявить собі таке місто, з такою величезною людністю, бо до неї прилучалися всі жителі сумежних і на ті часи багатючих сіл і сусідніх міст, що тисячами йшли до Риму на сатурналії. Нехай читач уявить собі ці три мільйони людських істот, що гнали вулицями, радісні, сливе шалені, під гудіння безперестанних вигуків: «хай живуть веселі сатурналії!» «хай живуть веселі сатурналії!» — отже тільки тоді можна скласти собі деяке уявлення про чудове, пишне, різуче враження, яке справляв Рим цього дня 19 грудня 681 року на юнака-кловна, що Есквілінською брамою увійшов до Риму і йшов консульською Пренестінською дорогою. За ним біг пес. На плечах юнак ніс невеличку драбинку, мотуззя і залізні кільця різного розміру. Лівою рукою він держав маленьку мавпу.

Блазень цей був парубок на зріст високий, ставний, в русявих кучерях, з гнучкими й гарними формами тіла; його бліде, злегка худорляве обличчя і блакитні очі сяли ясним розумом. Коротко кажучи, з нього був красунь привабний і симпатичний. На голові він мав повстяний берет, а поверх короткої туніки з товстої вовняної

матерії сірого кольору він мав наопашки суконну керею.

Блазень цей був Арторідже.

Увійшовши в місто, він зауважив, що по вулицях, найближчих до брами, панувала тиша, було пусто й безлюдно. Але неясне гудіння, що скидалося на бринчання й дзижчання величезного, роздратованого рою бджіл, долітало до його слуху в цьому відлюдному кварталі біля муру і сповіщало його про шум і веселість, що панували в центрі великого міста. В міру того, як Арторідже посувався кривими й виткими вулицями Есквіліна, відгуки цього далекого гамору й галасу, щодалі яснішали, і скоро він опинився на перших заулках Субури, як уже виразно почув вигук, що його повторяли тисячі голосів:

— Хай живуть веселі сатурналії!

— Хай живуть веселі сатурналії!

Справді, коли він перейшов на Карінську вулицю перед його зором розгорнулася юрба людей усякого віку й стану, що сунула просто на нього. Спереду йшли музики й цитристи, а натовп, як шалений, витанцював і голосно співав гімни на честь Сатурнові.

У цій людській метушні Арторідже, добре знайомий з римськими звичаями, дуже швидко розрізнив мішанину різних громадських елементів, і поруч з убранням римського комонника міг помітити в сірій туніці збирача податків, а поруч із білою столою матрони — червону куртку бідного раба.

Блазень посунувся на бік, притулився якнайщільніше до муру, щоб дати місце цій людській хвилі, що бурхливо плила вперед, і водночас він намагався не потрапити на увагу цих людей, ховаючи мавпу, драбинку й кільця—ці річові докази його професії. Йому зовсім не хотілося, щоб цей шалений натовп примусив його дати виставу, а дав йому змогу дійти краю путі, що мала вже певну визначену задалегідь мету.

Але всі його намагання були ні до чого, всі, хто проходили повз нього, позирали на нього й незабаром примітили, що він блазень. Отже ті, що примітили, почали кричати своїм товаришам, що йшли спереду, щоб вони спинилися, потім самі спинилися, і тим спинили натовп, який сунув іззаду.

— Хай живе блазень! Хай живе блазень! — кричали одні, весело плескаючи в долоні.

— Слава, слава блазневі! — кричали інші.

— Ану покажи нам свої штуки! — репетував один.

— Віддай честь Сатурнові! — ревів інший.

— Ану подивимося, що вміє виробляти твоя мавпа! — гарлопанив третій.

— Примусь потанцювати свого пса!

— Ні... мавпу! мавпу!

— Брешете, пса! Хай пес потанцює!

— Роздайтеся, роздайтеся!..

— Зробімо йому місце!

— Станьмо колом!.. Кружка станьте!..

— Ну, роздайся, тобі кажу!

Усі кричали разом, наказуючи один одному посунутися назад і дати блазневі місце, але при цьому ще більше тиснулися, штовхалися, насуваючи один на одного щоб краще бачити. Арторідже не тільки не міг поворухнутися, щоб показати свої кунштюки, яких від нього вимагали, але був так сильно притиснутий до муру, що не міг зробити жадного кроку.

У цей час, ті, що стояли до нього ближче, підбадьорували його ласкавими словами й принадними обіцянками, прохаючи його поспішитися й показати свої штучки.

— Не бійся, голубе!

— Ми тобі дамо грошенят!

— Ущерть накидаємо тобі в шапку!

— Почастуємо чудовим вином!

— Яка в тебе чудова мавпа!

— А песик, песик епірійській!..

Котрий гладив пса, котрий пестив мавпу, цей оглядав драбинку, а той перебирав мотуззя й залізні кільця, і кожний висловлював щодо цих речей найбезглуздіші здогади й думки.

Але серед цього галасу й гамору ніхто не рухався з місця і цей стиск чимало дошкуляв Арторідже. Кінець-кінцем, він промовив:

— Добре, добре, я покажу вам свої штуки. Я й мої звіри напружимо всі свої сили Сатурнові на честь, щоб догодити вам, добрі квірити, — тільки ж дайте мені хоч трохи вільного місця.

- А дійсно так!
- Він правду каже!
- Авжеж до діла!
- Треба десь посунутися!
- Ану, братці, подайся назад!
- Та посуньтеся бо!

Усі репетували, але ніхто не рушився з місця.

Кінець-кінцем, хтось ревнув голосно:

— Пове́дімо його з нами до Карінензійської курії.

— Так, так!.. до Карінензійської курії! — закричало спочатку десять, далі двадцять, а там сто голосів.

— До Карінензійської курії! До Карінензійської курії!

Але хоч усі й хотіли йти до названої курії, ніхто, проте, не рушив з місця. Врешті, хто був ближче до акробата, натиснувши на нього звідусіль і працюючи кулаками ліворуч і праворуч, повернулися в той бік, від якого цей тиск людей допіру прийшов і незабаром нова хвиля покотилася по дорозі до Карінензійської курії.

Коли отак линув натовп, котрі ближчі були до блазня, нині опинилися на чолі колони, а музики й цитристи, що були на чолі, тепер пасли задніх. Але це зовсім не заваджало їм знову заспівати й заграти гімна на честь Сатурнові під акомпанімент тисячоголосого натовпу, що в кінці кожного куплету вигукував свій приспів:

— Хай живуть веселі сатурналії!

Натовп цей щодалі зростав, бо ті, які випадково траплялися по дорозі, приставали до нього. Скоро натовп підійшов до широкого майдану, де височилася понад усі будинки третя з тридцяти курій, на які поділено місто, що називалося Карінензійська. Наче бурхливий потік, натовп удерся на цю просторинь і завдав чимало прикростей іншим юрбам людей, що сиділи при столах або, розпростершись на імпровізованих ліжках, жадібно жерли всякі страви й вина серед тисячі жартів, приказок, дотепних прикладок, шалених вигуків і смішних сцен.

Спочатку ця навала викликала на майдані деяку метушню, не зовсім пристойну лайку, навіть презирливі погрози, взаємні суперечки, але незабаром серед суперечок і дорікань почулося чимало миролюбних голосів

і заспокійливих рязмов. Кінець-кінцем, у цьому гармидері поширилася звістка, що акробат має дати «виставу» без попередньої підготовки тут таки на майдані. Усі сильно зраділи. Тісно, щільно налягаючи на перший ряд, що утворив кільце навколо невеличкого пляцу, де розташувався акробат. Котрі стали навшпиньки, інші знов видерлися на лавки, на столи, на шаблі драбин, треті вилізли аж на віконні ґрати нижніх поверхів сумежних домів. Незабаром усі стояли вже мовчки, повні сповідання, втопивши очі в Арторідже, що готувався дати бажану «виставу».

Після кількох хвилин непорушного роздуму, він поставив на землі різні речі, що були неодмінним приладдям його ремества. Юнак-галл підійшов до якогось чоловіка з натовпу, подав йому кульку, виточену з слонової кости, кажучи:

— Передай її натовпові.

Потім другу кульку він дав рабові, що був під доброю чаркою, з червоним лицем і устами, що на них аж блищала усмішка. Цей раб стояв у першому ряді кола, що утворилося навкруги блазня. Він мав вигляд цілком щасливої людини, але хотів зазнати ще більшої насолоди.

Арторідже і йому наказав:

— Передавай з рук у руки.

Потім, вийшовши на середину пляцу, він звернувся до свого пса епірійської породи з чудовою білою шерстю, з чорними плямами, який сидів накарачках, повернувши морду до свого господаря. Очі йому світилися розумом:

— Ендіміоне!

Пес скочив, помахуючи хвостом і пильно дивлячися на блазня, ніби хотів сказати йому, що готовий виконати його наказ.

— Мерщій знайди мені білу кульку!..

Пес зараз позирнув у той бік, де глядачі з рук до рук передавали білу кульку.

— Ну, відшукай мені червону!.. — промовив Арторідже.

Ендіміон швидко поверувався в той бік, де був раб, що одержав червону кульку, що вже перейшла тридцять рук. Він хотів кинутися під ноги глядачам, щоб

підбігти до того, хто в цій хвилині мав кульку, раптом Арторідже гукнув на нього так, наче командував ротою салдатів:

— Стри-вай!

Пес став, як скам'янілий.

Потім, звертаючися до натовпу, блазень сказав:

— Нехай ті, хто мають зараз кульки, лишать їх у себе, не передаючи далі; мій пес піде зараз узяти їх у тих, хто їх має в цей момент.

У натовпі промайнуло шемрання, почасти від заго-стреної цікавості, а почасти від нарікання недовіри. От через те власне зараз же запанувала ще більша тиша і найжвавіша увага, як Арторідже, схрестивши руки на грудях, наказав псові:

— Відшукай і принеси мені білу кульку!..

Ендіміон вмить почав нюхати повітря, потім сміливо пішов до натовпу, спритно пройшов лісом ніг глядачів-ських аж до того чоловіка, що мав білу кульку. По-клавши передні лапи йому на груди, пес, здавалося, просив його своїми розумними очима віддати кульку.

Чоловік цей (його туніка була облямована пурпуром, отже, це був патрицій) вийняв з-під тоги білу кульку — він туди її сховав — і подав собаці; пес узяв її в зуби і пішов до свого господаря.

Цей виказ собачого розуму викликав жваві вирази похвали, що незабаром перейшли в галасливі крики й оплески, коли таким самим способом собака повер-нувся, несучи в зубах і червону кульку.

Тоді Арторідже розгорнув ручну драбинку, що мав її при собі. Вона складалася з двох частин, сполучена гвинтом там, де ця драбинка, коли її розкрити, тво-рила верх кута, який вона являла собою в цій формі. Він міцно присильнив її в землю і, прив'язавши край мотуза, який він просилив через три великі залізні кільця до верхнього кінця одної з осей драбини, дру-гий кінець мотуза взяв у руки і, відійшовши на певну віддаль від драбини, підняв мотуз, натягнувши його на чотири кроки над землею. Потім він поставив свою мавпу, що сиділа в нього на другій руці, на мотуз і звернувся до неї з такими словами:

— «Голубко!» ану ж покажи славним синам квіри-новим твою спритність і моторність!

А коли мавпа, ставши на задні лапи, доволі ловко пішла по мотузку, Арторідже звернувся до пса, що уважно дивився йому в очі:

— А ти, Ендіміоне, покажи городянам цього славетного Марсового міста, як ти вмієш ходити по драбині. Ану!

І от тим часом як мавпа ходила по мотузку, пес з надмірним, здавалося, зусиллям переходив із щабля на щабель драбини, а натовп супроводив цю справу гучними оплесками. Спочатку не часті, оплески ці незабаром вибухли, як справжня хуртовина, одностайно в усьому натовпі, а надто, коли мавпа, наблизившись до першого залізного кільця, зійшла на нього, вмить оббігла навкруги кільцем кілька разів, знову перейшла на мотуз, зробила такий самий номер з другим залізним кільцем і так далі.

У цей час собака дійшла до верху драбини. Тоді Арторідже промовив до неї:

— А як же ти з такої висоти зійдеш униз, мій бідолахо, Ендіміоне?

Пес дивився на господаря, жваво виляючи хвостом.

— Тобі пощастило видертися нагору, хоч і на превелику силу. Але як ти тепер униз повернешся, не приберу розуму! — скрикнув Арторідже. Мавпа тим часом робила свої кругові рухи на третьому й останньому кільці.

Собака й далі махала хвостом, дивлячися на блазня.

— От цікаво, як ти вийдеш з такого скрутного становища? — ще раз звернувся Арторідже до Ендіміоне.

Пес раптом стрибнув і опинився на землі. З переможним урочистим виглядом, дивлячися на натовп, пес сів на задні лапи.

Довгі й одностайні оплески залунали у відповідь на спритний спосіб, яким пес розв'язав крутиголовку, що її загадав йому блазень.

У той же час і мавпа, що теж вийшла до верху драбини, на найвищій її щабель, сіла там накарачках, а глядачі вітали її жвавими окликами похвали.

— Дай но мені твою шапку, — звернувся до Арторідже комонник, вийшовши з натовпу. — Я зберу грошенят, якщо не тобі, то для твоїх славних звірят.

Арторідже зняв з себе шапку і подав її комонникові:

...Тим часом як мавпа ходила по мотузку, пес переходив із щабля на щабель.

той кинув до неї свій перший сестерцій, а потім обійшов усіх, і скоро до блазневої шапки посипалися мідяні гроші різної вартости.

Тим часом, вийнявши з-під туніки пару малесеньких костей для гри і шкляночку підходящого розміру, блазень крикнув:

— Ану лишень заграйте партію в кості. Чуєте, «Голубко» і «Ендіміоне»! Нехай ці шляхетні й великої душі люди подивляться, хто з вас більший митець у гри і котрий з вас щасливіший!

Серед шаленого реготу глядачі щільно посунулися ближче, а пес і мавпа, сівши одне проти одного, почали грати в кості.

Едіміон перший кинув кості. Лапою він сильно штовхнув шкляночку, що її хазяїн поставив перед ним, шкляночка перевернулася і кості відкотилися далеко, мало не до ніг кількох глядачів. Ці, цілком захоплені грою собаки, нахилилися до землі, щоб подивитися, скільки очків одержав Ендіміон. Багато закричали зараз же, гучно плескаючи руками:

— Венеро!.. Венеро!.. Ну, й зух цей Ендіміон!

Пес, здавалося, зрозумів, що влучно кинув кості і радісно завивав хвостом. Арторідже підняв кості, знову поклав їх у шкляночку і подав «Голубці». Мавпочка взяла своєю лапкою маленьку шкляночку і почала струсувати її, виробляючи такі кумедні міни і так викривляючись, що це збільшило й без того загальний регіт.

Потім вона кинула кості на землю.

— Венеро!.. Венеро!.. та й вона грає незгірше!.. — скричало кілька голосів.

— Хай живе «Голубка»! На все зугарна «Голубка»!

Тоді ця втішна тваринка стала на задні лапки, а передніми лапками почала глядачам посилати поцілунки, ніби дякуючи за ласкаве приймання. Натовп шалено реготав.

В цей час римський комонник, що збирав блазневі гроші за роботу, вернувся до нього і подав шапку мало не вщерть повну мідяних дрібняків, Арторідже поклав гроші до шкіряної калитки, що висіла при поясі, подякував патрицієві за прихильність і за послугу, що він її зробив.

Але тієї ж хвилини, коли галл готувався спонукати своїх тварин знову кинути кості, увагу юрби раптом привабив сильний галас кричущих голосів, що нісся довгою вулицею, що починалася з Капенської вулиці біля Великого цирку, проходила уздовж Палятину і поміж двох курій Сялярійської та Церіоленської виходила на майдан, де височилася Карінензійська курія, і де стояв Арторідже в оточенні юрби глядачів.

Крики, що відвернули увагу юрби від вистави, що її давав Арторідже з своїм собакою і мавпою, виходили від трупи мімів та фіглярів. Вистроєні всупереч усяким звичаям з кумедно загримованими лицами, в страшних і комічних машкарах, підскакуючи й підстрибуючи, з викрутасами й вихилясами під музику фляйт і гітар, вони наближалися до Карінензійської курії в супроводі величезного натовпу.

Скоро увесь люд, що оточав Арторідже, подався назустріч тим, що допіру підійшли; музики, що їх Арторідже спіткав на Карінензійській дорозі, заграли на своїх струментах; хвала Сатурнові залунала ще голосніше, і галл на одну мить лишився на майдані самотою. Тоді він мерщій зібрав усе своє приладдя — драбину тощо, взяв на руки мавпу й подався до найближчого трактиру. Тут він попросив собі кухлик вина і почав пити його, маючи намір сховатися від цікавої публіки.

Сталося саме так, як він і гадав собі: дуже скоро майдан знову заповнили нові юрби народу, що утворили один величезний натовп. Міми, зійшовши на сходи курії, почали виставляти сороміцьку й сміховинну пантоміму найгіршого сорту серед найбезсоромнішого реготу й гамору багатотисячного натовпу, що товкся на майдані.

Арторідже скористав з доброї нагоди і, тулячися до стіни, тихенько зник незауважений серед клетоту й гармидеру. На превелику силу, після доброї чверти години, кінець-кінцем, йому пощастило вибратися на ту вулицю, що мала його вивести до Великого цирку.

От поки він іде цією вулицею, що аж кишіла веселим людом, вулицею, де лунали радісні вигуки, — коротко пояснимо читачеві, як і нащо Арторідже прийшов у Рим у ролі блазня.

На другий день після того, як було вбито бідолаху

Рутілія, загін глядіаторської кінноти, що поїхав по фураж на села аж до Барі, відкрив таємниче убивство, що сталося напередодні по Егнаційській дорозі, знайшовши тут недалеко один від одного трупи двох невідомих людей. Один з них на вигляд був заможний місцевий хуторянин, а другий пущенець, що належав багатій патриціанській фамілії.

Начальникові загону ця пригода була якраз до речі,— два місяці тому, коли військо повстанців стояло табором біля Венози, у нього якраз у цій Канозькій місцевості почалася любовна інтрижка з сільською красунею. Він поїхав туди, наче б зробити найпильніший розслід цього таємничого злочину, що зроблено його на консульській дорозі, бо його могли скинути на глядіаторів, які почували себе тут, як у дома, а тим часом глядіатори додержували найсуворішої дисципліни, недоторканости власности й особи; в дійсності ж він поїхав туди, щоб побачити й обняти свою красуню.

На чимале здивування своє, глядіатори визнали в одному з трупів начальника легіону їхнього війська, відважного Рутілія, перебраного (вони ніяк не могли збагнути, що це за чудасія!) за апулійського хуторянина. Отак Спартак дізнався про оту фатальну подію, хоч йому й спало на думку, що в його таборі є зрадник, якому хотілося розладити усі його плани, а проте, йому не пощастило вияснити, чи Рутілій потрапив у зладжену на нього пастку, чи це просто був нещасливий наслідок сутички, що сталася по дорозі між ним і його супротивником.

Щоб там не було, але після того, як небіжчика поховали з честю, доводилося поміркувати про те, щоб послати в Рим до Катіліни іншого посла. А через те, що у спільній нараді начальників глядіаторського війська було ухвалено послати до Катіліни гінця, Спартак не вважав за потрібне радитися з кимсь, кого саме вибрати, хто саме мав взяти на себе виконати цю місію; Рутілій помер, і Спартак вибрав, так що ні однісінька душа у таборі не знала про це, на це важке й небезпечне посольство вірного й дорогого його серцеві Арторідже.

Цей останній, щоб відвернути усякі перешкоди й обминути небезпеку, що могла трапитися йому по

дорозі, вирішив собі вивчитися фокусів, що їх звичайно виробляли блазні й що їх, хлопцем будши, беручи участь у глядіяторських забавах, він вживав сам.

Ось через усі ці причини він покликав до себе блазня і навчився від нього таємно від усіх у себе в наметі фокусів, що він їх потім показував у Римі перед Карінензійською курією. Купивши у свого вчителя пса й мавпу, він повсякчас вправлявся з тими тваринами з серпня аж до листопада, щоб, коли буде потреба, виконувати їх ловко й майстерно. Потім він нишком вийшов з глядіяторського табору, після двох днів дороги скинув з себе зброю і перебрався на блазня; йдучи невеликими переходами і спиняючися мало не по всіх містах та селах, він пройшов аж до Риму, щоб виконати взяту на себе місію щодо Катіліни.

Читачі вже бачили, як несподівано йому довелося виявити умілість блазня перед добрими квіритами; а зараз підемо за нашим славним юнаком по дорозі, що проходила повз Палятін і вела до Великого цирку. Незабаром Арторідже опинився перед Саларійською курією, де при великому столі сиділо багато осіб усякого звання і стану, галасуючи і без перерви щось вигукуючи серед неймовірного содому.

Улюбленою стравою під час сатурналій була свинина. З неї виготовляли найрізніші страви.

— Отже хай живе Сатурн! — гаркнув Кападокійський невільник, велетень на зріст, що сидів при столі, повз який якраз проходив Арторідже.

— Хай живе Сатурн і найсмачніші сосиски, що їх нам приготував Куріон! Цьому шинкареві ніхто не дорівняє щодо куховарства із свинини.

— Хай бережуть мене боги від дурного вихвалання самого себе! — відповідав Куріон, невеличкий чоловічок, товстенький, пузатенький, кругленький, який в тій хвилі ставив велике блюдо гарячих сосисок на другий сусідній стіл, — але голосно можу сказати, що таких сосисок, ковбас та ковбика, які подають у мене, ніхто не їв, навіть у Люкула або Марка Красса. Присягаюся чорною косою Юнони, спеціальної патронки мого шинка.

— Bravo, веселі сатурналії! — почав горлопанити добре таки підпилий невільник, підносячи свій келих ущерть наповнений вином.

— Браво! браво! веселі сатурналії! — підхопили всі застольні невольникові приятелі й собі встаючи.

Усі духом випили вино з своїх келихів.

— Нехай найвищі боги, — крикнув кападокієць — коли галас трохи вщух, він один лишився стояти, тим часом як усі інші знову сіли на своїх місцях, — нехай боги повернуть нам Сатурнове царство, хай сезне з лица землі усякий слід рабства!

— Але тоді довелося б тобі покинути оці чудові Куріонові сосиски і це надзвичайно добре вино.

— Ну то що? — скрикнув обурений невольник, — та хіба, щоб жити, неодмінно потрібне вино, хіба воно необійденна річ? Хіба не досить вільній людині прогнати спрагу криничною водою в моїх рідних горах?

— Вода, — не заперечую, — годяща помити тіло, — закинув з хитрою посмішкою другий невольник, — ну, а пити, то я вище ставлю винце...

— І доглядачєвого дрючка! — додав кападокієць. — Ох, Гінезію! Ох, ти, атенський виродку! Як довге рабство зробило з тебе тупу бестію.

Арторідже спинився, щоб випити келих тускулянського вина й жадібно прислухався до розмови при столі, де сиділи кападокієць і грек.

— Ого! — скрикнув римлянин, обертаючися до кападокієця, — ого! наймиліший Едіокію! ти, здається мені, під галас сатурналії, шириш бунтівні ідеї між невольників? Чи не хочеш ти прислужитися Спартакові?

— Хай пекло поглине підлого глядіятора! — скрикнув патрицій, обурений, почувши саме ім'я Спартака.

— Нехай Мінос дасть йому на віки вічні замість по-друг пекельних ерінній! — підхопив римський громадянин.

— Та нехай він проклятий буде! — скрикнули інші чоловіка з шість-сім з тих, що бенькетували при столі з кападокіємцем.

— Ех ви, хоробрі, ех ви, відважні люди! — насмішкувато спокійно промовив кападокієць. — Не кидайте даремно ваших стріл на мерзенного глядіятора. Повна миска, та не для вашого писка! Мордується із Спартакoм, як той пес із воловою кісткою, і не перегризете й мозку не дістанете...

— Присягаюся богами патронами Риму! Цей паскуд-

ний раб насміляється поганити нас, римських громадян, обороняючи наймерзотнішого варвара.

— Тихо! Не варто хвилюватися! — сказав Едіокій. — Нікого я не поганю, а найменше вас, преславні патриції й громадяни, до яких належить і мій пан. Не піду я, як і досі не пішов, за Спартаком. Не вірю я в успіх його справи: адже це суперечило б долі цього Риму, що його так сильно люблять боги. Але, не будиши його прихильником, я зовсім не вважаю за свій обов'язок ненавидіти й зневажити його, як це робите ви, за те, що він, сподіваючися повернути волю собі й своїм товаришам, взявся до зброї і відважно б'ється проти римських легіонів. Кажучи це, я користаюся з повної волі чину й розмови, що надано її нам, рабам, протягом цих трьохденних свят через святі обряди сатурналій.

Після цих кападокійцевих слів залунав сильний непохвальний ропот, а римлянин, що був його паном, закричав у сильному гніві:

— Присягаюся білим покровом богині невинності, я не можу слухати твоїх розмов! Мене б далеко менше образило, нерозумний рабе, коли б ти вилаяв мене, дружину мою і честь мого дому! Благай, дурню, благай своїх богів, щоб я, коли скінчаться сатурналії, не нагадав тобі твого безглузлого базікання.

— Захищати глядіяторів!

— Хвалити оті паскудні діла їхні!

— Величати цього підлого розбишаку!..

— Присягаюся Кастором і Поллуксом!..

— Геркулесе, рятуй!.. Це нахабство!..

— Сьогодні, саме сьогодні, ми найвиразніше відчуваємо шкідливість його повстання, — скрикнув Едіокій пан. — Через нього сьогодні в Римі не знайдеться й десятка глядіяторів, щоб перерізатися в цирку на честь бога Сатурна!

— Що ти верзеш? — спитало сім, чи вісім чоловіка з тих, що сиділи при столі, голосом повним суму й здивування.

— Присягаюся Венерою Еріцінською, цього року, кажу, святкуємо сатурналії без глядіяторських боїв!..

«Нема чого й казати, велике лихо!» — подумав собі Арторідже, сьорбаючи тускулянське вино.

— А за найдавнішою традицією, що її завжди

додержувалися, Сатурнові приносили в жертву людей. Адже Сатурн здавна був пекельним богом, а не небесним, і він хотів, щоб його уласкавлювали людською кров'ю, — говорив патрицій.

— Хоч би Сатурн отого мерзенного Спартака на полі спалив: він перший і єдиний винуватець цього лиха! — скрикнула одна вільна жінка, що сиділа біля патриція. Обличчя їй зашарілося від надміру випитого вина.

— Та ні, присягаюся всіма богами, — крикнув патрицій, встаючи, — ми не доведемо себе до такої ганьби! Добрий бог Сатурн матиме належні йому людські жертви. Я перший дам приклад і віддам жерцям раба, нехай заколють його на жертівнику цього бога. У нас у Римі не бракує побожних людей, — не дурно ж він славний із своєї побожності! — вони підуть за моїм прикладом; і Сатурнові буде принесено людські жертви, як це з давніх-давен бувало.

— Еге... Це зовсім не погано, але нам, народові римському, хто дасть нам приємне видовище глядіяторського бою?

— Да... хто нам його дасть? — сумно спитала римлянка з виразом найглибшого жалю, втоплюючи погляд у десятому келиху вина.

— Хто, хто нам його дасть? — сумно скрикнули хором багато голосів.

Настала мовчанка на одну хвилину, протягом якої Арторідже закрити своє лице руками від сорому, що його охопив, адже й він, як і ці люди, належить до людського роду.

— Нам дадуть його наші відважні консули Геллій Публікола й Корнелій Лентул Клодіян, що наступної весни удвох рушать на ворога, — сказав патрицій, і очі йому блиснули лютую радістю, — кожний із військом у тридцять тисяч... Побачимо, побачимо, присягаюся переможним Геркулесом, як цей дикун, варвар, що грабує там худобу й товар, витримає проти чотирьох консульських легіонів з допоміжним і союзницьким військом.

— Здається легіони, що він розбив під Фонді, — нашішкувато додав кападокієць, — дійсно не були консульськими легіонами.

— О, поміж преторіянським військом і двома консульськими арміями є величезна різниця, якої ти, варваре, ніяк не збагнеш! Присягаюся божим Марсовим мечем, що ми скоренько дамо йому доброго прочухана! А всі ті, що потраплять до тюрем тисячами різатимуться в цирку!

— І не ждати їм милосердя!

— Аж ніякого співчуття до цих розбишак!..

— Уже ми надолужимо собі за те, що не маємо тепер глядіаторських боїв.

— Присягаюся Геркулесом Музаґетським, ми надолужимо.

— У нас будуть такі глядіаторські бої, яких ще світ не бачив, протягом цілого року!

— Ох, як мені кортить мати насолоду від передсмертного стогону цих тридцяти тисяч, коли вони пере-ріжуть один одного!..

— От так буде свято! Веселитимемось досхочу!

— А побавимось!.. Побавимось!..

— Треба це взяти на увагу, — пробурмотів собі під ніс Арторідже і ще більше поблід, увесь затремтівши від пристрасного гніву.

І тим часом коли ці звіроподібні люди захоплювалися думкою про майбутні криваві забави, блазень, заплативши за випите вино, пішов собі з своїми тваринами та причандалами свого ремесла. Він подався до Палятіну Найвищою Священною дорогою, де кишіла густа численна юрба. Серед тиску з голосними й несамопитими вигуками він поволі посувався, енергійно працюючи ліктями праворуч і ліворуч.

Отак Арторідже з великим напруженням через певний час вибрався з цього тиску, що, починаючися на Найвищій Священній дорозі, наповнював вулиці навколо Палятіну, куди мав іти блазень, щоб потрапити на північну частину взгір'я, де був Катілінін дім.

Кінець-кінцем, Арторідже прийшов туди стомлений і приголомшений від цього страшного гармидеру. Порттик, що був ніби присінком до патрицієвого дому, був повнісінько напханий багатьма клієнтами, пущенцями, невільниками Сергієвого дому. Вони сиділи як попада при столі й пиячили, вино кружляючи. Увесь лютого сенатора дім мало не тріскав від гостей, що гуляли

на бенькеті, бо звідусіль чутно було вигуки, крики, пісні.

Коли прийшов блазень, його привітали скажені оплески, він мусів повторити перед цією бандою п'яних гультяїв ті фокуси, якими він веселив три години тому наїд, що сунув Карінензійською дорогою. І тепер, як і тоді, Ендіміон і «Голубка» чудово виконали свої штуки, викликавши жваві похвали, регіт до нестями й безмірне захоплення блазнем.

Поки один з гостей, запрошених до Катіліни, обходив стіл, збираючи блазневі гроші, останній під час вистави, добре спостерігши все, що робилося навколо, удався до дворецького, якого Арторідже легко пізнав з убрання, а почасти з начальницького тону, яким говорив цей чоловік із рабами, які складали кухонний персонал дому, і спитав про його пана, сказавши, що мав повідомити Катіліну про якусь дуже важливу річ.

Дворецький насамперед оглянув його з ніг до голови, а далі з презирством відповів:

— Мого пана нема дома!

І повернувся до нього спиною.

— А якщо я прийшов з тускулянського узгір'я, а послала мене Аврелія Орестілла? — спитав мало не пошепки Арторідже.

Дворецький спинився, швидко звернувся до блазня й тихо сказав:

— А!.. Ти прийшов?..

Хитро усміхнувшись, він промовив:

— Розумію... ремесство блазня не шкодить тобі посередничати в усяких таких... хи.. хи... хи... штучках Меркурія! Розумію.

— Ти на диво догадливий, — з тонкою іронією додав Арторідже.

І зараз же простодушно додав:

— Що ж робити? Гребуватимеш тим чи іншим,—голодуватимеш.

— Е!.. та я нічого поганого в цьому не бачу,—промовив дворецький, потім згодом додав:—якщо хочеш побачити Катіліну, то йди до форуму, — там напевне знайдеш його.

Дворецький пішов.

Арторідже, визволившись від привітань своїх нових

шанувальників, пішов з Палатинського узгір'я і якнайшвидше, оскільки дозволяв йому безмежний тиск люду, зійшов на форум, де був ще більший тиск і галас, ніж по інших частинах міста.

Тут поволі сунувся в протилежний бік величезний натовп понад триста тисяч душ чоловіків і жінок, усякого віку, стану і звання. Котрі йшли до храму Сатурна, а котрі звідти верталися.

Навколо форуму портики храмів Конкордії, Кастора та Поллукса, Вести, портики Грекостазиса і курії Гостілії, портики базилік Порції Семпронії, Фульвії й Емілії теж були переповнені. Тут були патриції, комонники, плебеї, але зокрема тут була сила жіноцтва всякого стану, найгарніших, що були в Римі. Через меншу метушню й тиск вони звідци могли спокійно милуватися величним видовищем, що його являв собою безмежний форум, цілком вкритий веселим, святочним людом.

Валки народу, що тягнулися до храму Сатурна поклонитися богам, на честь якого відбувалися ці свята, зустрічалися з натовпами, що звідти верталися. Спереду валки йшли міми, фляйтисти, сурмачі, цитаристи. Усі ці люди горлопанили не дуже до ладу гімни на славу великого отця Сатурна і всі, як скажені, гукали голосними окликами його ім'я.

Цей неймовірний оглушливий галас і гамір щоразу дужчав від усяких викриків на всі тони численних продавців іграшок і їстівного, маси блазнів і цілої низки дрібних торговців із скриньками на грудях.

Арторідже, потрапивши в цей людський потік, мимоволі плив у ньому, хоч поволі, але безупинно, ніким не зазначений, в напрямі до храму шановного бога.

Отак, посуваючися все вперед, часами вимушуваний спинятися, а далі підхоплюваний загальною метушнею, молодий глядіатор озирався праворуч і ліворуч, сподіваючися, що йому пощастить побачити Катіліну.

Арторіджин пес не відставав від нього, і іноді блазень чув, як він жалібно гавкав; не вважаючи на те, що Ендіміон біг швидко й зручно, а проте не міг обминути того, щоб йому кілька разів не віддушили то однієї, то другої лапи серед страшної навали юрби.

У кількох кроках перед галлом-юнаком ішли старий і двоє юнаків неоднакового стану. Не вважаючи на

розкішне й багате дідове убрання, Арторідже зараз же побачив, що це було убрання, що його вживають міми. Дійсно, цей чоловік середнього зросту і на погляд років п'ятдесят, з чималим горбом, був мім; його безбороді, випещене обличчя було порите глибокими зморшками, що видно їх було з-під шару білил та рум'ян, якими намастив комедіант своє обличчя. На всьому об'яскраво відбивалися найогидніші та ниці протиприродні пристрасті.

Навпаки, обидва юнаки, що йшли поруч із мімом, належали до патриціанської касты, про що свідчили їхні туніки, облямовані пурпуром. Одному з них було років 22—23. Він був трохи вищий, ніж середнього зросту, гнучкий і стрункий, з блідим тихо-сумним обличчям, з чорним розкішним волоссям, з надзвичайно чорними жвавими й виразними очима. Другому було певно років сімнадцять. Він був худорлявий, невеликий на зріст, але його біле трохи стомлене обличчя вирізнялося красою; різкі й правильні риси цього обличчя виявляли чисту, щиро чутливу душу й сильну рішучу вдачу.

Дід був Метробій, а юнаки — поет Тіт Лукрецій Карп і Кай Льонгін Кассій.

— Присягаюся славою мого безсмертного приятеля Люція Корнелія Сулли! — промовив комедіант, звертаючися до двох своїх компаньйонів і продсвжуючи вже почату розмову. — Присягаюся, я ще ніколи не бачив жінки кращої від цієї Кльодії.

— Якщо в твоїм розпуснім житті, — заперечив Лукрецій, — ти й бачив і знав таких красунь, як вона, то, напевне, жадної безсоромнішої й розпуснішої, як вона, ніколи не знав. Чи неправда, старий блудяго?

— Ну, ну, поете, не дуже загравай до мене, — відповідав мім, якому Лукрецієві слова бриніли наймилішою похвалою. — Знаємо ми, що й ти трошки грішний, присягаюся Геркулесом Музагетським!

— Ах, присягаюся Юноною Монетою, що я до нестями закохався в цій Кльодії! — скрикнув Кассій; всі погляди він звернув на портик храму Вести; цієї хвилини натовп, за яким вони йшли, опинився біля самого храму Вести; очі свої Кассій утопив у Кльодію, що стояла поруч із своїм братом. Її дитячі роки недавно

скінчилися, а очі були вже повні найрозпуснішого прагнення. — Яка вона гарна!.. Яка вона чудово гарна!

— Кльодію легко перемогти, Кассію, — усміхаючися додав Лукрецій,—якщо ти так сильно прагнеш її поцілунків.

— О, вона не має звичаю, щоб її довго просили, можу тебе в цьому запевнити, — заявив Метробій.

— Чи зауважив ти, як вона скидається на свого брата?

— А так, вона викапаний брат... Якби Кльодію прибрати за юнака, несила було б розрізнити цю дівчину від парубка.

Якраз у цей момент навалив натовп і, пройшовши десять кроків, став, Арторідже побачив недалечко від себе біля колони портика, що прилягав до храму Вести, ту, жінку в яку Кассій утопив свій закоханий погляд.

Їй було років з двадцять. Вона була висока, струнка, мала розкішні форми, що їх так виразно виявляла коротка туніка з найтоншої білої, як сніг, вовняної тканини, облямована пурпуром, щільно облягаючи її тіло, аби рельєфніше виставити його похитливі вигини. Не вважаючи на сліпучу близну її тіла, Кльодієне лице здавалося ще білішим; на її щоках був помітний невеличкий рум'янець, і тільки через те глядач переконувався, що це обличчя, ця шия, ці плечі і груди не належали статуї, зробленій з пароського прозорого мармуру, вирізбленої безсмертним Фідієвим різцем. Густе шовкове волосся яскраво-золотистої барви чудово облямовувало це сніжнобіле обличчя, пожвавлене визивним сміливим поглядом блакитних, як південне небо, променистих очей.

Подібний, як викапаний, на цю молоду красуню, вже розведену із своїм першим чоловіком, стояв поруч з нею Кльодій, якому тоді ледве минуло чотирнадцять років, — майбутній злочинний трибун розбещеного римського простолюду. Дивлячися на його дитяче, невинне личко, нікому б тоді й на думку не спало, що з нього вийде жорстокий лиходій, який кілька років після описуваних подій переповнить Рим розбратом і гидкими убивствами.

— Венера й Діана, як їх собі уявляє довірливий

нарід, не могли бути гарніші від неї! — після хвилини мовчазного захоплення промовив Кассій.

— Венера, тільки Венера...—сказав усміхаючися Тіт Лукрецій Карр, — дай Діянї спокій. Порівнювати з Дією занадто великий комплімент для копіячаної!

— Як і чому приклали Кльодії це ганебне прізвисько? Хто й за що зважається її ганьбити? — спитав розгніваний Кассій.

— Римські матрони так її звать із заздрощів. Такі ж, як і вона, розпутниці, тільки не такі сміливі, не такі гарні, вони її не терплять; от і зробили її метою своїх глумів і своєї жорстокої ненависти.

— Ого, — скрикнув Метробій, — от і тая, що першою приклала Кльодії прізвисько копіячаної!

Кажучи ці слова, він хитнув головою на жінку, яку з убрання легко було визнати за патриціанку. Чудово збудована, із суворим обличчям, вона стояла недалечко від тієї колони, біля якої була й Кльодія із своїм братом, поруч із ставним чоловіком, років понад тридцять, великої постави, з надиво широким чолом, з густими, волохатими бровами, з орлиним носом і з очима не то короткозорими, не то примруженими. Взагалі обличчя цього чоловіка було визначне й суворе.

— Хто?.. Теренція?.. Ціцеронова жінка?..

— Саме вона... Подивіться на неї з її по-рабському покірним чоловіком!

— Так он воно як! Якраз їй і личить плямувати розпусту й гріх,—промовив, іронічно усміхаючися, Лукрецій. — Адже всі в Римі знають про злочинний зв'язок її сестри, весталки Фабії, з Катіліною! Геркулесе!.. Якщо вже цензорові треба звернути увагу на неморальну Кльодійну поведінку, то ще більше підстав кинути оком на куди неморальнішу Фабійну поведінку.

— Ех!.. — промовив Метробій, хитаючи головою, маючи вигляд зневіреної людини. — Ми тепер дійшли того, що якби найсуворіший і непідкупний Катон, найсуворіший і мужній цензор з тих, що колинебудь були в Римі, встав з домовини, то не знав би, з чого почати, щоб виправити зіпсовану моральність. Присягаюся Кастором і Поллуксом! Якби йому довелося вигнати звідци всіх жінок, що їх через неморальність не можна залишити в Римі, то — присягаюся Кастором і Пол-

луксом — Рим обернувся б на місто, де живуть самі чоловіки, як за чудових часів Ромулових, а щоб зберегти квіринове плем'я, треба б було вдруге зробити крадіжку сабінянок. До речі, чи варті теперішні сабінянки такої честі?

— Чудово, чудово! Присягаюся божистим Епікуром! — скрикнув Лукрецій. — Метробій в ролі обличителя жорстоких людей, неситих, розпутних! Перші вибори—і я подаю голос, навіть більше того, беруся агітувати виборців, щоб Метробія, нарешті, було вибрано на цензора.

У цій хвилині натовп знову сунув далі. Кассій із своїми приятелями опинився коло сходів портика до храму Вести, недалеко від Кльодії; він уклонився їй, підніс правницю до вуст і закричав:

— Будь здорова, Кльодіє, найчудовіша з усіх римських красунь.

Молода жінка скинула на нього очима і відповіла на його привітання, легко хитнувши головою, чарівно усміхнувшись й кинувши на юнака довгий вогнистий погляд.

— Ось погляд, що обіцяє чимало доброго, — промовив Лукрецій, усміхаючися до Кассія.

— Я цілком хвалю твою пристрасть, славний Кассію, — сказав Метробій, — бо ніколи не знав кращої від неї жінки, окрім однієї, що була красунею незгіршою від Кльодії. Знаєш, про кого я кажу? Про грекиню — куртизанку Євтібіде!..

— Євтібіде!—повторив Лукрецій, здригнувшись, повторюючи це ім'я. Помовчавши трохи, додав, злегка зідхаючи:

— Чудова дівчина — ця Євтібіде!.. Але де вона тепер?..

— Ти б і власним очам не повірив, якби побачив її там; але що правда, то правда: вона в глядіяторському таборі!

— Навпаки, на мою думку, нема над це нічого простішого, — відповідав Лукрецій. — Для такої, як вона, саме в пору глядіяторський табор.

— Ну, то знай же, що Євтібіде пішла до табору цих розбишак тільки для того, щоб добитися кохання одного з них, адже вона до нестями закохана в Спартака!

— От як! О, Геркулесе, то вона має коханця... відповідного! Який, мовляв, пан, такий і жупан!

— Де там! Присягаюся Юпітером!.. Спартак з президентством відштовхнув її.

Усі троє одразу замовкли.

— А чи знаєш, — додав через хвилину Метробій, звертаючися до Лукреція, — адже чарівна Євтібіде кілька разів запрошувала мене до табору глядіаторів...

— А на якого біса ти там потрібний? — спитав здивований Лукрецій.

— Пиячити, чи що? — додав Кассій. — Але здається, що й у Римі ти це робиш так добре, що...

— От ви глузуєте... А я пішов би туди.

— Куди?

— Та от до Спартакового табору. Пішов би туди, змінивши ім'я, зовсім іншою людиною. Зумів би там запобігти його ласки, здобув би його прихильність, симпатію, дізнався б там про його плани, наміри, приготування і тихо собі повідомив про все консулів.

Обидва патриції голосно зареготали.

Метробій образився не на жарт і енергійно почав говорити:

— А ви все глузуєте з мене? А хіба не я попередив консула Люція Ліцінія Люкула, вже два роки тому, про підготовку глядіаторів повстати? Хіба не я відкрив їхню змову в гаю богині Фурріні?

«Пам'ятатимемо й це!» — подумав Арторідже. Обличчя йому спалахнуло вогнем; він оглянув Метробія, що йшов спереду на кілька кроків, скоса, зловісним поглядом.

У цей час натовп наблизився до підгір'я Капітолія, де стояв храм Сатурна — масивний величний будинок, в якому, oprіч жертівника цьому богові, зберігалися також закони й державний скарб. Тут була така тіснота й тиск, що рух відразу зробився повільний.

— Присягаюся богами, патронами Риму! — скрикнув Кассій, — тут можна задихнутися!

— Дійсно, що можна, додав Лукрецій.

— А я вам кажу, напевне! Присягаюся вінцем з плющу на головах Бахуса й Діонісія! — заявив Метробій.

— Серйозно, я не розумію, з якого дива ми влізли у цей натовп, — сказав Лукрецій.

Щодалі, то більше тиснені, заштовхувані, до неможливого задихані, Метробій, Лукрецій і Кассій, а за ними й Арторідже, посуваючися поволі, нога за ногою, після доброї чверти години, кінець-кінцем, увійшли до храму.

Тут вони побачили вилиту з бронзи статую бога з серпом у руці, що його вживали, звичайно, розчищати ґрунти від бур'янів. Статую було прикрашено усяким хліборобським знаряддям та алегоричними знаками хліборобського та чабанського життя. Статуя ця була всередині порожня і наповнена олією, символом рясноти й достатку.

— Дивись, дивись, божистий Цезарь—найвищий понтифік; він допіру скінчив приносити офіру, — сказав Метробій, — на честь богів. А тепер, знявши з себе святі шати, виходить з храму.

— Як поглядає на нього Семпронія!.. красуня й розумниця Семпронія!

— Ти міг би ще додати—нестримана Семпронія.

— Присягаюся всіма богами, вона красуня смагловида!.. Істий тип римської патриціанки!..

— Подивись, які блискавки кидають її очі, повні пристрасти! Як солодко приємно всміхається вона красуневі Юлієві!..

— А скільки ще інших матрон і молодих дівчат пильнують Цезаря ніжними поглядами!

— Подивися на руденьку Фавсту!

— Дочка мого безсмертного приятеля, Люція Корнелія Сулли, щасливого диктатора.

— Що ти був приятелем цієї мерзенної потвори й учасником всякого його плюгавства й паскудства, це ми добре знаємо, отже, не треба шохвилини цього повторяти!..

— Що значить цей новий переполох, метушня? Дивись, дивись!..

— Що це за галас, крики?..

Усі кинулися в той бік до виходу, звідки лунали голосні жваві вигуки на честь Сатурнові.

Незабаром натовп, що допіру товкся в храмі, був притиснений до колонад і стін від нової навали людей, що вдерлася в нього, йдучи поперед міського претора. Його несли тріумфально п'ятдесят душ, блідих, ви-

снажених, і кожний мав у руці залізний ланцюг і кайдани.

— Ха!.. ха!.. ха!.. тепер я розумію: це злочинці з Мамертінської в'язниці. Вони там сиділи, ждучи вироку, а тепер їх помилувано, як звичайно буває, — промовив Лукрецій.

— І як звичайно це буває, вони прийшли повісити на вівтар Сатурнові кайдани, що ними їх було сковано, — додав Метробій.

— Дивися... дивися от і страшний Катіліна! — промовив Кассій, хитнувши головою, де стояв жертвник богові. Тут стояв лютий і розпусний патрицій, увесь заглиблений у споглядання зборів весталок: він уп'явся в одну з тих молодих жриць. — Хто заперечуватиме, що ця людина і в коханні навіть — справжній звірюка. Дивіться, як він жере своїм скотячим поглядом сестру Теренції.

Тим часом, як Лукрецій і Метробій знову взялися балакати з молодим Льонгіном Кассієм про святокрадське Катілініне кохання, Арторідже пильно оглянув Катіліну, й очі йому радісно заблищали. Потім він почав ввічливо просуватися через натовп, від якого мало не тріскав храм, намагаючися підійти до Катіліни.

Але одне бажати, а друге мати змогу: тільки через пів години і тільки разом з загальним рухом натовпу, що поспішав вийти з храму, юнакові-галлові пощастило наблизитися до Люція Сергія, ще й досі зануреного в своє споглядання предмета своєї похоті — весталки Фабії.

Арторідже пошепки сказав йому:

— Світло й воля!

Катіліна здригнувся й зараз же озирнувся. Обличчя йому зробилося похмурим, брови насупилися; з суворим, мало не загрозливим виглядом він питав блазня, утопивши в нього свій пильний погляд сірих очей:

— Від Спартака, — відповів тихим голосом Арторідже, — славний Катіліно, побалакати про важливі справи.

Ще раз патрицій подивився на юнака-блазня, а далі промовив:

— Я вислухаю тебе... йди поруч зо мною... поки нам не пощастить вийти з храму... Потім того ти підеш за

мною трохи здаля, поки я не приведу тебе в таке місце, де нам ніхто не перешкоджатиме.

І з тим презирством, яке завжди всесильні особи мають до своїх ближніх,—а в Катіліні ця прикмета доходила до вищої міри погорди й нахабства, — він почав прокладати собі дорогу велетенськими ліктями, спонукуючи своїм гучним голосом натовп зробити йому місце. Отже, куди швидше, ніж хто інший, він опинився біля виходу. Арторідже весь час ішов за ним, мало не схопившись за його вбрання.

Отак діючи на портику, а далі на вулиці, Катіліна за якихось там пів години видерся з натовпу і подався до Волового майдану, де збиралися торговці рогатою худобою. Через те, що для їхньої торгівлі було призначено величезну площу, тут був далеко менший тиск, і він міг вільно йти до круглого храму Геркулеса Тріюмфатора; Арторідже йшов за ним у деякій віддалі.

Катіліна лишив позад себе Геркулесів храм, дійшов до невеличкої каплиці на честь богині Невинности, спинився тут і почекав блазня, що враз опинився перед ним.

Арторідже переказав Катіліні доручення, що на нього поклав Спартак. Палко, щиро, гаряче списав він силу глядіаторських легіонів, уміло підлестився до Катіліні і подбав, щоб довести йому, якою б мірою зросла відвага цих шістдесяті тисяч добре організованих і узброєних рабів, відвага, випробувана в стільких боях, коли б за ватажка їм став Люцій Сергій Катіліна; число їх в короткому часі подвоїлося б, якби Катілінина згода. Це дало б змогу без жадної помилки обрахувати переможний похід глядіаторського війська і за рік підійти до Риму з дійсно непереможними силами.

Коли він це казав, очі Катілініні блиснули хижим вогнем; сильно напружилися м'язи його люто-виразного обличчя; він грізно стискав свої дужі кулаки, глибоко зідхаючи задоволеною люттю, а це нагадувало звірячий рев.

Коли Арторідже скінчив свою мову, Катіліна відповів йому уривчастими словами, тяжко засапавшись:

— Ти, юначе, спокушаєш мене дуже сильно... Не знаю от, чи маю це я... бо, я не криюся, мені, як римлянинові і патрицієві... мене нудить від самої вже думки

зробитися ватажком рабського війська... відважного, що й казати, але рабів і повстанців. В усякому разі думка, що я орудуватиму таким сильним військом... думка, що зможу його довести до остаточної перемоги... бо я відчуваю, що народився для високих діл, але мені ніколи не довелося порядкувати в такій провінції, де можна б було здійснити великі задуми... я відчуваю, що ця думка...

— Ні, розуміється, ти не дійдеш до такого заслуплення й замороки, щоб забути, що ти римлянин, що ти—патрицій з роду. Коли олігархія панує в нас, і її треба скасувати, то скасувати її треба рукою вільних громадян і римською зброєю, а не злочинними діями якихось варварів-рабів.

Ці слова промовив патрицій, якому ледве минуло тридцять років, величний, суворий, високий на зріст. Він ішов за Катіліною, а тепер вийшов з-за рогу каплиці богині Невинности, де, розмовляючи, стояли Люцій Катіліна й Арторідже.

— Лентуле Суро!—скрикнув здивований Катіліна,—ти тут?..

— Цей юнак здався мені непевним, і я здаля пішов тобі вслід. Багато разів я говорив тобі, що доля призначила трьох Корнелій орудувати Римом. Уже зробили своє діло Корнелій Цінна і Корнелій Сулла; ти третій долі вибранець панувати над Римом. Я хочу стати тобі на заваді, бо бачу, що ти можеш зробити непевний крок, я хочу тебе наблизити до мети, а не віддалити її.

— Отже, Лентуле, ти гадаєш, що буде ще раз така добра нагода, як ця Спартакова пропозиція? Невже ти думаєш, що згодом ми матимемо в своїм розпорядженні таке військо, як от глядіяторське, щоб здійснити всі наші плани.

— Я гадаю, що, прийнявши послуги цих глядіяторів, ми стягнемо на себе ненависть і прокляття не то, що всього народу, але й цілої Італії. Ми битимемось тільки не на користь плебсові й знедоленим від довгів громадянам, а тільки на користь варварам, ворогам римського імени. Якби через уплив і допомогу наших приятелів, вони зробилися захисниками й оборонцями

Риму, невже ти думаєш, що вони спинилися перед якимсь законом, або перед якоюсь іншою перепоною?.. Невже ти гадаєш, що вони залишили б у наших руках право панувати над Римом?.. Кожного римського громадянина вони мали б за ворога. Вони заплутали б нас у тенетах сварок, незгоди, ми один одного кинулися б різати, думаючи з надмірного простодушшя, що напосідаємося на самих оптиматів.

У міру того, як Лентул говорив голосом твердим і енергійним, з усіх рухів Катіліних видко було, що запал у його душі погас, той запал, що допіру, здавалося, хвилював його. Коли Сура скінчив свою промову, убивця Гратидіана смутно похилив обличчя на свої груди і пробубонів з великою повагою:

— Твоя логіка ріже так гостро, як добре загострене гішпанське лезо.

Арторідже хотів був почати промову до Лентула, але останній спинив його твердим, владним порухом і сказав до нього:

— А ти йди й повернися до Спартака. Скажи йому, що ми щиро дивуємося вашій відвазі, але що ми насамперед — римляни. Тут, на березі Тібру, притихає всяка незгода, якщо вона тягне за собою небезпеку для рідного краю. Скажи йому, і нехай бере він від щастя все, що може, доки воно йому сприяє, щоб відвести вас за Альпи до ваших далеких домівок. Дальша війна в Італії буде загибیلлю для вас. Отже йди, хай благословляють тебе боги!

З тими словами Лентул Сура взяв під руку Катіліну, похмурого й мовчазного, зануреного в свою глибоку думку, і потяг його з собою з Волового майдану.

Арторідже довго стояв задуманий, проваджаячи очима обох патриціїв, що від нього віддалилися. Кінець-кінцем, Ендіміон порушив його задуманість, бо почав стрибати на нього й лизати руки. Блазень ніби зважився піти з цього місця і поволі подався вулицею давньої Мутонської брами до Гермаленської курії.

Коли галл дійшов до цієї курії, де ще й досі бенькетував люд, сонце почало вже сідати, і скоро вже мала надійти сіра година. Арторідже так заглибився сильно в свої думки, що їх викликали Сурині слова, що й не зауважив, як слідом за ним ішов Метробій. Остан-

ній то йшов позад галла, то випереджав його, але весь час стежив за ним на все око. Коли Арторідже вийшов на майдан Гермаленської курії, то помітив міма і за-раз же пізнав його, бо, будши довгий час на Сулліній віллі в Кумах, добре знав комедіянта, повсякчасного гостя в диктаторовому домі. Побачивши Метробія, Арторідже сильно стривожився, боячися, щоб мім не признав у ньому Сулліного глядіятора.

Він рішив спекатися лиха, прискоривши кроки, бо думав, що Метробій тут випадково й не пізнав його. В найгіршому разі Арторідже міг сховатися від нього, загубившись в натовпі.

Доля очевидно сприяла Арторідже; недалечко від дверей одного патриціянського дому тиснулася численна група громадян, ремесників, клієнтів тощо; у кожного з них у руках була воскова свічка. Це були клієнти одного з сенаторів і, як був звичай, вони принесли, як подарунок патрону, кожний воскову свічку з приводу сатурналій.

Підійти негайно до цієї групи і ліктями протиснутися всередину для Арторідже було ділом однієї хвилини.

Уплутавшись поміж клієнтів, що входили до патрицієвого дому, він увійшов туди разом з ними і коли воротар спитав, чого він тут, відповів, що на запрошення господаря прийшов дати безплатну виставу для клієнтів коштом господаря, щоб винагородити їх за подарунки.

Дворецький пропустив його разом з клієнтами свого пана в атрій. Тим часом Арторідже, якому було добре відомо, що доми багатих римлян було побудовано на один кштальт, зараз же зазирнув за жертівник богам-ларам, що стояв посеред внутрішнього двору (імплувія), щоб дізнатися, чи є по той бік саду другий вихід з цього дому. Такий вихід дійсно був. Упевнившись в ньому, він, не траплячи золотого часу, скористався з метушні серед відвідувачів, і з розгардіяшу, що панував з приводу сатурналій серед невільників,—а те пер цей розгардіяш збільшився від навали клієнтів,—пройшов внутрішній двір, перестиль, потім довгу галерію, що вела до самого саду, і, пройшовши його аж до заднього виходу з дому, заявив цьому воротареві, що

скінчив виставу, виходить у своїх справах і не може тратити часу, бо ждуть його в іншому місці. Він увічливо попрохав воротаря відчинити йому двері, бо головний вхід загатив величезний натовп люду. Воротар вважав, що блазневе прохання має підставу, відчинив йому двері і, привітно усміхаючися, випустив його в короткий переулочок, що виходив на Нову дорогу.

Темрява щодамі густішала. Арторідже зрозумів, що тепер йому неодмінно треба будь-що-будь мерщій вийти з міста найближчими воротами. Отже, він спустився цим невеличким переулком на Нову дорогу, яка йшла від Великого цирку аж до річки. Незабаром він опинився на надбережжі Тібру. Це була чудова вулиця, що весь час тягнулася вздовж лівого берега річки від Флюментанської брами до Трігемінської. Арторідже взяв ліворуч, пішовши до останніх воріт, як до найближчих.

Ця дорога, віддалена від центру міста, була тиха й безлюдна. Блазневі тільки зрідка траплялися поодинокі громадяни, що поспішали або до цирку, або на форум. Тишу, що панувала на цій вулиці, порушував тільки клекіт річки, що котила свої каламутні води, прибулі від недавніх дощів, та ще віддалені й неясні відгуки галасу й крику, що доходили аж сюди з середмістя.

Арторідже пройшов цією вулицею, мабуть, кроків з триста, коли це раптом почув чиїсь швидкі кроки, наче хто йшов слідом за ним. Він на одну мить спинився, сторожко прислухався, — кроки наближались. Він вийняв з-за пояса кинджал і знову швидко пішов далі.

Але той, хто йшов позад нього, здавалося, ішов ще швидше, бо кроки все наближались. Тоді, скориставшись з повороту, що його в цьому місці робила дорога, Арторідже став біля одного з тінистих дубів, що облямовували цю вулицю й причаївся за масивним стовбуром. Стримуючи дихання, він намагався упевнитися, чи це був Метробій, чи якийсь інший ні в чому неповинний громадянин, що поспішав у своїх справах. Незабаром блазень почув, що наближається очікувана людина, почув її важкий віддих, побачив обличчя... Це був Метробій!

Це був Метробій, бо, не бачучи перед собою Арторідже, спинився і, озирнувшись навколо, промовив невимушеним тоном, ніби розмовляючи із самим собою:

— Та куди це він сховався?

— Я тут, любий мій Метробію!—промовив, виходячи з-за дерева, з своєї криївки Арторідже. Він намислив убити комедіянта, щоб помститися за давні образи, тяжкі лиха, що їх він завдав глядіаторській справі. Одночасно він і себе хотів урятувати від загибелі, що, без сумніву, Метробій підготовляв йому.

Метробій на кілька кроків подався вниз, де кам'яна огорожа, заввишки на пів людського зросту, відділяла вулицю від цієї частини річки і сказав м'яким, улесливим голосом, звертаючися до Арторідже:

— А, це ти, мій чудовий глядіаторе, я пізнав тебе, а через те й пішов за тобою... Ми ж знайомі з тобою ще з того часу, як ти був на Сулліній віллі в Кумах... Мені так хотілося повечеряти з тобою... Вип'ємо доброго фалернського вина...

— На вечерю до Мамертінської в'язниці кортіло тебе відвести мене, старий зраднику,—промовив Арторідже стиха, але з погрозою, наближаючися до міма,—щоб потім мене розіп'яли на хресті, а тіло моє покинули на з'їжу крукам Есквіліна.

— Та ні... Яке безглуздя спало тобі на думку? — тремтячим голосом відповідав Метробій, подаючись на бік, звідки прийшов. — Нехай Юпітер спалить мене своєю блискавкою, якщо я не хотів тебе почастивати найдобірнішим фалернським...

— Ні, каламутної води з Тібру сьогодні ввечері нап'єшся ти, підлий п'янюго! — прошепотів глядіатор. Відкинувши далеко на бік драбину, мотуззя й мавпу, він кинувся на старого комедіянта.

— Рятуйте!.. Допоможіть!.. Він мене вбиває! Сюди! Сюди! Біжіть!.. Біжіть мерщій!.. — галасував комедіянт; він побіг в напрямку до Нової вулиці. Але він не зміг скінчити свого поклику: Арторідже взяв кинджал у зуби, наздогнав його, схопив його своїми могутніми руками за горлянку так сильно, що Метробієві дух захопило, слова застигли йому на вустах, а галл далі говорив, стиснувши зуби.

— Ага!.. Ти запросив іще й інших приятелів... підлий

боягузе... на вечерю, що напосудився мене нагодувати нею?.. Справді... он вони йдуть...

Правицею він схопив кинджал ще тоді, як Метробій шосили закричав, звернувшись до груп невільників та клієнтів дому того самого патриція, де невдовзі перед тим ховався Арторідже. З Метробієвої намови, вони, разом з ним, кинулися слідом за глядіятором. При світлі смолоскипів, що їх несли ці люди, і Метробій, і Арторідже побачили якраз у тому місці, де Нова дорога виходила на надбережжя Тібру, натовп, що збігся на шалені комедіянтові зойки. Тоді Арторідже, вгородивши кілька разів кинджал Метробієві в груди, промовив придушеним, лютим голосом:

— Їм не пощастить врятувати тебе й узяти мене... мерзенний лиходію!..

І, піднявши обома руками, як великий пак, напів-мертвого міма, з грудей якого юшила кров, і який тільки слабенько стогнав, Арторідже кинув його геть у річку.

— Сьогодні ввечері, старий п'яного, уперше й в останнє питимеш воду.

При цих словах почулося хлюпання води від тіла, що впало, і розпачливий Метробієв крик. Мім щез у каламутній річці.

— Ми тут, Метробію!

— Не бійся!

— Цей підлий глядіятор не мине хреста.

— Не втечеш від нас, голубе! — галасували раби й громадяни, які вже були на п'ятдесят кроків від Арторідже.

Тим часом глядіятор зірвав із себе тогу, і кинувши в річку Ендіміона, сам скочив на кам'яну огорожу і кинувся в воду.

— Рятуйте!.. вмираю... ря... — крикнув ще раз Метробій, з'являючися на поверхні бурхливих хвиль, що швидко несли його до Трігемінської брами.

Люди, збігшись на допомогу, опинилися якраз на тому місці, де допіру відбулася кривава драма. Вони метушилися, кидаючися на всі боки, кричачи всі разом, що треба, мовляв, урятувати комедіянта, але, щоб урятувати його, ніхто й бровою не моргнув.

А тим часом Арторідже, ріжучи хвилі навскоси,

швидко плив, наближаючися до протилежного берега.

Присутні послали йому навздогін прокляття й лайки з лівого берега, жалілися на жорстоку Метробієву долю, що вже з виру не визирав; а глядіятор щасливо доплив правого берега, швидко подався до Янікулової арки і незабаром зовсім сховався в нічній темряві, яка щільно вкрила вічне місто.

Р о з д і л XVIII

КОНСУЛИ НА ВІЙНІ. КАМЕРІНСЬКИЙ БІЙ. СМЕРТЬ ОКНОМАО

Коли втрачено було всяку надію мати Люція Сергія Катіліну на чолі руху, глядіятори ухвалили Спартаківу пропозицію. Було постановлено, що, як прийде весна, вони підуть у напрямі до Альпійських гір. Тут повстанське військо розділиться: кожний легіон піде до свого рідного краю, маючи на меті зняти проти римської влади населення свого рідного краю. Спартак мудро й обачно розумів, — а це поставило його нарівні з найвизначнішими полководцями того часу, — що дальша війна з Римом, якщо її вести в Італії, доведе до повної квіритів перемоги.

Отже, наприкінці лютого 682 р. Спартак вирушив з Апулії в напрямі до Самніюму, вздовж морського узбережжя, з дванадцятьма легіонами по п'ять тисяч чоловіка кожний, з легкою піхотою — п'ять тисяч душ і з вісьмома тисячами кінноти, разом щось понад сімдесят тисяч салдатів, що були гарно організовані й чудесно озброєні.

Після десятиденного походу, прибувши до краю Пеліннів, Спартак дізнався, що консул Лентул Кладіян організує в Умбрії своє тридцятитисячне військо, маючи на меті перерізати йому дорогу в околиці По, а в цей же час із запілля на тракійця мав рушити з Ляціюму другий консул Геллій Публікола з трьома легіонами і військом союзників, щоб перегородити йому повернутися до Апулії.

Римський сенат, стурбований не тільки мерзотністю і ганьбою цього повстання, але й спонукуваний стра-

хом перед загрозою небезпеки, виправив на цю війну, що досі була такою несприятливою, обох консулів, давши їм дві величезні армії і доручивши раз назавжди зліквідувати глядіаторське повстання.

Обидва консули вирядили своє військо негайно після того, як обняли посади; один вишикувався в Ляціюмі, другий — в Умбрії. Очевидячки досвід цієї війни і поразки, що їх зазнали претор Вариній, квестор Кассиній і сам Орест, нічому не навчили ні Лентула, ні Геллія. Вони далекі були від того, щоб спільно рушити проти Спартака чи то з мотивів заздрощів, чи з небажання поступитися славою, чи з помилкових упереджень до тактичних планів другого, і ухвалили вирушити проти Спартака окремо, і, дійсно, вирушили двома арміями, які Спартак міг би окремо подолати й розбити, як це він вже й робив у попередні роки.

Проте, в Римі на цю подвійну експедицію покладали великі надії й гадали, що ця виправа напевне скінчить ганебну для римлян війну з рабами.

Дізнавшись про наміри своїх ворогів, Спартак швидко пройшов через Самніум, щоб атакувати Геллія, який мав вирушити з Ляціюму, і якого тракієць сподівався зустріти по дорозі між Корфінієм та Аквілою.

Але, прибувши в Аквілу, Спартак довідався від рабів, що були на послугах в околишніх патриціїв і що ще або не пристали, або боялися пристати до глядіаторського табору, проте у великій послузі стали ватажкові глядіаторів, як розвідачі, — що Геллій тепер в Ананьї чекає на свою кінноту, і, мабуть, вийде у похід не раніше як за п'ятнадцять день.

Тоді глядіаторський полководець вирішив піти далі і прямувати до краю піценів, — де сподівався натрапити на Лентула, що йшов із Умбрії, — битися з ним, розбити його, а потім можна було б або повернутися назад, розбити Геллія до ноги і йти на По, або, минаючи бій з другим консулом, простувати на Альпи.

Прибувши до Асколи на Тронто, Спартак довідався від своїх численних і вірних розвідачів, що Лентул рушив на нього з Перуджії з тридцятьма тисячами війська через Камеріно.

Спартак спинився і вибрав для свого табору міцну позицію, і, добре її зміцнивши, зважився почекати чотири чи п'ять день, потрібних консулові, щоб дійти до Камеріно, куди Спартак мав намір прийти битися з ним.

На другий ранок після того, як глядіатори стали табором біля Асколи, Спартак виїхав на чолі тисячі верхівців на розвідку в околишню місцевість. Він їхав один перед невеличким загonom, занурений у глибокі думи, від яких сумом укрилося його обличчя.

Що ж було таке важливе, що Спартака посіли ці важкі думи?

З того дня, як Євтібіде стала коханкою Окномао, останній, потрапивши в куртизанчині тенета, зробився поволі мовчазним і понурим, а багатьома випадками виявив, що в нього не було вже до Спартака тієї пошани й любови, як ще недавно, коли він не один раз на ділі виявляв свої почуття. Під час останньої наради ватажків у військовій раді, що збиралася в таборі біля Егнації після того, як Катіліна зрікся началькувати над глядіаторськими легіонами, тільки один Окномао заперечував тоді постанову — її потім було ухвалено — піти за Альпи, і кожному повернутися до свого рідного краю. Свою думку, що йшла всупереч із Спартаковою, Окномао висловив в жорстких і грубіянських виразах; він прохопився навіть якимись темними погрозами, плутаними фразами про якісь незрозумілі насильства, про зарозумілу владолюбність, яких далі не слід терпіти, про рівноправність, що її треба захистити від замахів, бо вона нібито була тільки на папері через диктаторські навички; їх досі терпіли, але час вже піти до голови по розум, а не бути, як діти, під доглядом якогось педагога.

Спочатку Спартак аж скочив, роздратований дикою вихваткою германця, але потім знову сів на своє місце й відповідав йому м'яко й ласкаво, намагаючися переконати цього чоловіка, що його він так високо цінив. Але Окномао, бачучи, що Гранік, Крісс та інші полководці підтримували Спартакову думку, як шалений, вийшов з намету, не хотівши більше бути присутнім серед своїх братів.

Ось чому тракієць уже кілька день був заклопотаний дивною й нерозумілою поведінкою Окномао, що обми-

нав зустрічатися з ним. А коли випадково германець був вимушений розмовляти з ним, то виявляв теж незрозуміле якесь збентеження, мовчав; всіма способами викручувався, щоб не давати пояснень головному командувачеві, що завжди хотів їх почути від Окномао.

Причиною до цього було те, що Євтібіде під'юджував Окномао проти Спартака, і він ставав чванливим, роздратованим; але коли він бував разом із Спартаком, — таким добрим, ласкавим і в своїй величі дуже скромним, — Окномао відчував, як у його душі гасне, зникає роздратування. Чесна германцева душа обурювалася на мерзотні грекині вмовляння, коли він ставав віч-на-віч із Спартаком, — майже мимохить, майже на перекір самому собі, Окномао мусів визнавати вищість душі й розум тракійців, до якого він відчував почуття відданости й любови, даремно намагаючися затлумити їх.

Із свого боку Спартак, на своє превелике бажання, не міг зрозуміти, що було причиною такої раптової зміни до нього з боку Окномао, якого він щиро й гаряче любив. І як Євтібіде, наче б тиха овечка, спритно, до рук прибрала Окномао і зуміла приховати в глибокій таємниці своє «кохання» з ватажком германців, так Спартак в своїй великодушності не міг навіть уявити собі ні хитрого й підлого шахрайства, ні тих інтриг, якими куртизанка оплутала їх обох, чи навіть подумати собі, що якась там Євтібіде мала вплив на дивну, незрозумілу германцеву поведінку. Ця дівчина обминала зустрічатися з головним командувачем глядіяторів, а цей останній цілком про неї забув.

Повернувшись з своєї екскурсії в околиці Асколи, сумний, задумливий Спартак пішов до свого намету й наказав одному з своїх ординарців попросити Окномао зйти до нього.

Тільки но ординарець пішов із преторії виконати наказ, а Спартак, що сидів, поринувши у свої думки, підвівся, чекаючи повернення ординарця, коли бачить, що цей останній вже вертається.

— Я йшов по Окномао, — доповів він Спартакові, — зустрів його дорогою, він ішов до тебе... От і він.

Ординарець, сказавши це, став на бік, щоб дати пройти Окномао. Останній підійшов до Спартака

сумний, похмурий.

— Здоров будь, Спартаче, головний командувачу глядіяторів, я маю тобі багато дечого сказати... — почав він.

— Я теж хотів би чимало тобі сказати, — перервав його Спартак, встаючи і знаком показуючи ординарцеві, що він може йти собі. Потім додав м'яким ласкавим голосом:

— Будь бажаним гостем моїм, Окномао, любий брате мій... Скажи мені все, що ти маєш на думці.

— Я хотів... — промовив германець загрозливим та зневажливим тоном, але втупивши погляд у землю. — Мені обридло... я... стомився... бути іграшкою... твоїх забіганок... якщо вже рабство, то бути рабом римським краще... Я хочу битися, але нічим рабом бути не хочу.

— Присягаюся Юпітеровими перунами! — скрикнув Спартак, склавши руки, в великому горі піднісши очі до неба, — але ти, здається, з глузду з'їхав, Окномао!..

— Присягаюся шовковим Фреї волоссям, — перервав його германець, втупивши свої вузькі палкі очі в Спартакове обличчя, — я говорю, цілком розуміючи свої слова!

— Нехай будуть з тобою милосердні боги! Але в чому полягають ці мої забіганки? Коли це я на глум виставляв тебе, чи якого іншого товариша по зброї і нещастю?

— Цього я не кажу... не знаю, чи робив ти це... — відповів Окномао, знов спускаючи очі і плутаючися в словах, — не знаю... але знаю, що, кінець кінцем, я теж людина...

— А, звичайно, з тебе людина чесна й добра, яких мало було й за давніх часів, та ледве чи рясно їх буде і в майбутньому, — промовив Спартак, утопивши пильний погляд своїх вогнених очей в очі і чоло Окномао, ніби бажаючи прочитати на ньому найтайніші його думки, — але що спільного має те, що ти кажеш, з тим, що ти маєш сказати мені?.. Хіба ж я коли брав під сумнів твою вагу й силу в нашій армії?.. Як могло спасти на думку тобі, що я можу зневажати, або мало цінити твою відвагу, твою мужність, що духа підносять в усіх, хто хоч трохи знає тебе?.. Як це ти міг отаке

подумати... і що я зробив тобі такого, заслуживши підозру таку з твого боку? Де причини твоєї незрозумілої поведінки щодо мене?.. Чим я образив тебе?.. Чим я винен перед тобою, або перед справою, яку я взявся обороняти і якій я віддав усе своє життя?..

— Образив... завинив... щоб сказати правду... як воно дійсно є... не образив і не провинився... справді ні... ти мене не образив... ти нічим не винен проти нашої святої справи... навпаки, майстерно командуєш... чудово... кінець-кінцем, ти вже виявив себе таким... щасливим... непереможним... з глядіяторського натовпу ти зробив чесне військо, слухняне й грізне... і... і... що ж, я не маю, на що жалітися...

Промова Окномао, спочатку похмура й злюща, поволі, майже непомітно, перешла на м'який, покірний тон і скінчилася ніжними, ласкавими звуками.

— Чому ж тоді раптом ти так сильно змінився до мене?.. Чому ж ти виявляєш до мене неприязнь, коли я не тільки завжди дбав про щастя й перемогу глядіяторів, але, будучи кілька разів вибраний на головного командувача, — хоч я й не хотів і не домагався того, — завжди поводився з усіма моїми товаришами в нещасті, а надто з тобою, як брат, як щирий приятель, як товариш по зброї?..

Коли Спартак говорив ці слова, лице йому було захмарене сумом і тугою, а найбільше бажанням зрозуміти все, що мав на душі германець.

— Ні, Спартаче, не говори так зі мною... не дивись на мене так, — промовив Окномао суворим, але зворушеним тоном, але приховуючи своє хвилювання. — Я не говорив... я не мав наміру говорити таке...

— Коли я обстоював, щоб повернутися до рідного краю, то тільки через те, що, добре обміркувавши, зрозумів, що, воюючи в Італії, ми ніколи не переможемо Риму... Рим! звоювати Рим! Скинути його владу могутню, скасувати його тиранську імперію! Та невже ти думаєш, що сама вже думка про це не спонукає моє серце радісно битися в грудях моїх? Невже ти думаєш собі, що думка про це не навівала на мене тяжких снів, не порушувала спокою моїх ночей?.. Стати вище Бренна, Пірра, Ганнібала!.. Зробити те, чого дійти не в силі були славетні полководці, хіба це, на твій погляд, маленька

заслуга? Але ми не зробимо того, як не зробили й вони. Рим, побитий в Італії, все одно, що Антей, коли його Геркулес скидає на землю, встає ще сильніший, ніж був перед тим. Коли римське військо буде розбите, Рим за кілька днів посилає проти тебе нове військо, а далі знову нове, і, кінець-кінцем, перед тобою виростає військо на шістдесят, сімдесят легіонів, що доценту тебе поб'є. Щоб Антея перемогти, божественний Геркулес не кидав його на землю, а задавив своїми джкими руками. Щоб перемогти Рим, ми маємо підняти на нього водночас усіх пригнічених, оточити імперію, рушити на Італію з усіх кінців землі, щоб, тісніше стягаючи наше коло навкруги Сервія Тулія мурів, ударити навалом шести-семи сотен тисяч і перемогти, навіки задавивши фатальний нарід і місто фатальне. Ось один-єдиний спосіб сокрушити Рим, це єдиний спосіб знищити імперію... Якщо нам не пощастить це зробити, зроблять онуки наші і саме таким тільки способом зроблять. Усі ж інші способи воювати з Римом безсилі проти римської могутності. Мітрідата буде переможено так само, як Ганнібала; райнські народи й тартян буде підкорено, як переможено греків і іберів. Тільки одночасова спілка всіх пригнічених народів проти єдиного гнобителя зможе взяти гору над цим велетенським поліпом, що поволі, помалу але непереможно, захоплює своїми потворними руками цілу поверхню землі.

Так говорив Спартак. Голос йому тремтів від душевного хвилювання, очі кидали блискавки, і потрохи Окномао, чесний і глибоко відданий Спартакові, мимохить захопився, піддаючися чарам Спартакового дару промовляти. У серці германця погас той гнів, що так довго й штучно його роздмухувала в ньому Євтібіде. Коли полководець глядіяторів скінчив свою промову, германець, сам не помітивши, як це сталося, опинився зовсім близько нього; германець благально склав руки й простер їх до прекрасного величного визвольника рабів, що зараз здався ніби осяяний ореолом світла.

— О, прости!.. Спартаче... прости!.. — почав благати Окномао тремтячим від хвилювання шепотом. — Ти не людина, ти — герой!..

— Ні!.. я — найщасливіша в світі людина, бо знову зискав тебе, мій брате! — скрикнув зворушений тра-

кієць, широко розкриваючи свої обійми для Окномао, що кинувся йому на шию, повторяючи:

— О, Спартаче, Спартаче!.. ще більше, як раніше, я шаную, люблю тебе.

Друзі кілька хвилин стояли мовчки в тісних братерських обіймах. Перший відірвався Спартак і схвильованим голосом скрикнув до германця:

— А тепер скажи мені, Окномао, по що власне ти прийшов до мене?

— Я?.. та я й сам добре не знаю... — відповів збентежений і стурбований Окномао. — Та й по що я згадуватиму про це, або говорити тобі...

Він трохи помовчав, жваво додавши:

— Ну, колк вже я прийшов, і ти неодмінно хочеш, щоб я попросив в тебе чогось, то я прошу, щоб у майбутньому бої з консулом Лентулом дати мені й моїм германцям найнебезпечнішу позицію.

Спартак подивився на нього з сердечним співчуттям і промовив:

— Завжди однаковий! Хоробрий, чесний! Ти мати-меш найнебезпечнішу позицію.

— Ти мені це обіцяєш?

— Авжеж, — відповів Спартак, простягаючи Окномао свою праву руку. — Тобі відомо, що в душі моїй нема місця брехні й страху.

Побалакавши ще деякий час між собою, приятелі вийшли з намету разом, бо Спартак хотів провести Окномао до германських наметів.

Спартак не встиг іще відійти на чверть стадії від преторії, як його швидко наздогнав Арторідже, якого ватажок глядіяторів виправив три дні тому з загonom в три тисячі верхівців на розвідку в Ріеті, щоб здобути відомості про Геллієве військо. Довідавшись, що Спартак допіру вийшов з преторії разом з Окномао, Арторідже пішов слідом за ними й наздогнав Спартака біля германських наметів:

— Здоров був, Спартаче! — привітав Арторідже ватажка.. — До Геллія прийшла вже частина кінноти, і він вийшов з Ананї до Арсолі, завтра ввечорі він буде там, а звідти через Ріеті рушить атакувати нас, найпізніше днів через п'ять.

Почувши цю звістку, Спартак замислився.

— Отже, — почав він трохи згодом, — завтра ввечері ми знімаємо табор, рушаємо на Камеріно, а після десяти годин стомленого ходу післязавтра будемо там за кілька годин перед півднем; Лентул, либонь, прийде туди післязавтра, або на другий день уранці. Його військо буде стомлене в поході, а ми, відпочивши, разом нападємо на нього і розіб'ємо. Потім зараз же повернемо на Геллія, якого, без сумніву, подолаємо, а тоді вже без усяких перешкод рушимо далі через Альпи. Що скажеш ти про цей план, Окномао?

— Чудова думка, гідна великого розуму полководця, — відповів Окномао.

Коли ватажок глядіторів відпустив Арторідже, германець запросив Спартака до свого намету, посадив його до столу, де сиділи його ординарці, серед яких не було тільки одної-єдиної Євтібіде. Куртизанка мала досить причин обминати зустрічі з Спартаком і не наvertатися йому на очі.

У дружніх розмовах, при келиху терпкого, але міцного торонтського вина, швиденько минав час Спартакові й Окномао, і вже було за глупу ніч, коли Спартак вийшов з германцевого намету. Окномао, що вже добре захмелів, передавши як звичайно куті меду, хотів піти із Спартаком до преторії, але Спартак не згоджувався на це і, тільки давшися ординарцям умовити себе, Спартак дозволив піти з собою аж до намету.

Ледве Спартак вийшов з ординарцями, а Окномао лишився на самоті, як Євтібіде, бліда, як полотно, з пишним рудим волоссям, розкиданим по плечах, вибігла з одного з покоїків, на які поділено було германців намет. Схрестивши на грудях руки, вона стала перед Окномао. Останній проводив Спартака аж до виходу і, повернувшись до свого намету, знову сів на лавку. Його душа була повна ніжної симпатії до тракійця.

— Отже, — спитала Євтібіде, пильно глянувши на Окномао своїми жорстокими зеленими очима, в яких видно було мішанину ненависти й презирства, — отже, Спартак знову використовує твою силу, твою відвагу, щоб самому далі піти вгору?

— А!.. ти знов старе?.. — промовив германець глухим, загрозливим голосом, кидаючи суворі погляди на

дівчину.—Коли ти вже скінчиш свої мерзенні наклепи?.. Коли покинеш уїдати мені душу своїми отруйними набріхуванням? Ти підліша від лютого вовка Фенрі⁹⁸, проклята жінко!

— Добре!.. Чудово!.. Присягаюся богами з Олімпу, тепер ти, жорстокий гевале, свою лють, наче дурна, безглузда bestія, обертаєш на мене! А я, дурна й ница тварина, кохаю тебе, коли треба до тебе ставитися з презирством, а не дбати про тебе!.. Добра мені нагорода за мою собачу відданість!

— Та на що ж ти підбурюєш мене проти Спартака, цього найшляхетнішого великої душі чоловіка, нащо вселяєш мені ненависть до цього виняткового розуму? Адже я не вартий мизинного пальця його руки!

— Дурню! дурню!.. Ти думаєш, він мене не причарував своїми фалшивими чеснотами?.. Я вважала його не за людину, а за півбога. Але я бачила й світа трохи більше, як ти, довго уявляла собі, що він має чесну й чисту душу, але незабаром мимохіть пересвідчилася, який лицемір із Спартака. Всі його діла, вся його розмова—це суспіль облуда, вдавання; одно тільки полум'я палає в його душі—це страшне й неймовірне честолюбство. Я зрозуміла, на оці мені стало, я побачила те, що тобі, йолопе...

— Євтібіде!—спинив її Окномао. Він тремтів, голос його нагадував ревіння напівзадушеного лева.

— ...баране дурний,—дерзко повторила куртизанка, гнівно поблискуючи очима,—ти не бачив і не бачиш, бо ти ось залив собі очі вином, налигався й годен співати хвального гімна йому, крижем перед ним лежати, як підлий раб.

— Євтібіде!—знову крикнув, ледве стримуючи себе, германець.

— Не боюся я твоїх погроз,—презирливо промовила грекиня.—Тільки на те, виходить, я й довірилася твого кохання словам, щоб зненавидіти тебе з такою ж силою, як я погорджую тебе!

— Євтібіде!—загримав Окномао, як скажений, зриваючися з свого місця і кидаючися на дівчину з кулаками.

— Ану, зважся підійти!—промовила Євтібіде, гордо випростуючися перед глядіятором і задирливо виби-

ваючи ногою такт, — гей ти, відважний хоробрий вояче, ану бий, катуї, души своїми лютими звірячими лапами бідну дівчину!.. За це матимеш більшу честь, ніж убиваючи в цирку товаришів своїх. Ну, сміливіше!.. Не бійся!..

При цих несподіваних словах, що їх промовила Євтібіде, Окномао кинувся б на неї, без сумніву насмілившись в запалі страшного гніву, розчавити її. Але він так і завмер з піднятими догори руками, якими налагодився схопити куртизанку, і голосом, переривним від люті, закричав:

— Геть, Євтібіде, йди геть... іменем твоїх богів наказую тобі... раніше, ніж я втрачу рештки здорового розуму...

— І це все, що вмієш сказати? Це все, що ти вмієш відповісти жінці, яка тебе кохає, єдиній людині на землі, що любить тебе?.. Добра заплата за моє кохання! Добра подяка за те, що я дбаю про тебе. Ось нагорода мені за те, що протягом довгих місяців я думала тільки про тебе, про твою славу, про твою честь?.. Добре... дуже добре! Треба було цього сподіватися. Ось і роби добро після цього... — вела далі своє дівчина, понижаючи голос, але гнівно бігаючи по намету, як тільки зауважила, що Окномао знову гепнув на лавку, — от і дбай про твоє щастя... Добру нагороду приготувала нам доля! От шалена! Та невже не мій це обов'язок дбати про тебе?.. турбуватися про твою славу? Стягнути на себе гнів лютий, твою жакливу лайку тільки за те, що я хотіла врятувати тебе від ганебного підступу зрадників, що змовляються проти тебе!..

А трохи згодом куртизанка додала голосом, що по-малу перейшов у тремтячий схвильований шепіт:

— Не допустити, щоб на тебе лягла пляма ганьби... не допустити, щоб ти загинув... Ох! якби я могла це зробити!.. Принаймні тепер я б не зазнавала такого страждання, що воно гірше від смерті... Бути ображеною, приниженою від тебе... від тебе, — а як я тебе кохала!.. Від тебе, — а ти мені дорожчий, ніж моє власне життя... Ох, як мені важко! Надто багато страждань навіть за колишні гріхи мої!.. Я не заслужила на таке лихо.

І куртизанка почала до нестями ридати.

Усього, що трапилося, було цілком досить, щоб бідний германець з'їхав з глузду. Поволі його лють зникати почала, давши місце спочатку якомусь остовпінню й замішанню, а потім недавня лють помалу перейшла на жаль і ніжність. Коли Євтібіде, закривши обома руками обличчя своє, зібралася вийти з намету, він скочив і, підбігши до виходу, промовив сумирним голосом:

— Прости мені, Євтібіде!.. Я не розумію, що ти говориш... що ти робиш... не кидай мене, я благаю тебе...

— Геть від мене, присягаюся богами патронами Атен, — промовила куртизанка, гордо закинувши своє лице назад і з презирством дивлячися на германця своїми заплаканими очима, — геть!.. Дай мені спокій! Я піду світ-за-очі, несучи свою ганьбу й солодку згадку про мое нещасливе зражене кохання.

— О, ніколи... ніколи... я не дозволю тобі піти... нікуди я не випущу тебе... — відповів германець, схопивши руку дівчини й м'яко, але сильно ведучи в глиб намету, а сам собою загороджуючи вихід. — Ти мене послухаєш, ти послухаєш мої виправдання... Прости мені... прости мені, Євтібіде, якщо я образив тебе... То не я говорив... то говорив гнів, що опанував мене... Це було... та вислухай мене, благаю тебе!

— Невже мало ще чула я від тебе образ та зневаги, що я мушу ще раз піддавати себе їм? Покинь, пусти мене, Окномао!.. Я не хочу дивитися вдруге, як ти звірюкою кинешся на мене; не хочу вмирати від твоєї руки, знати, що ти мій убійник.

— Ні, ні... Євтібіде... Не вважай мене здатним на таке... Не користайся так без жалю правом погорджувати мною, що я його сам дав тобі сьогодні ввечорі... Не зловживай сприятливим становищем, в яке поставила тебе моя звіряча лють... не доводь мене до божевілля. Вислухай... вислухай мене, Євтібіде, або, присягаюся тобі святим і страшним плазуном Мідгардом⁹⁴, що я переріжу собі горло тут у твоїй присутності.

Кажучи це, германець вихопив кинджал, що висів йому на поясі.

— О, ні, ні! Заклинаю тебе Юпітеровими перунами! — закричала куртизанка, удаючи вражену від жаху й благально простираючи руки до велетня.

— Життя твоє надто дороге мені, — додала вона тихим, сумним голосом, — надто любе мені твоє життя... О, мій божистий Окномао!.. Коханий мій...

— Ох, Євтібіде!.. Ох, моя Євтібіде! — промовив глядіятор закоханим ніжним голосом. — Прости мені божевільний гнів мій... прости!.. прости!..

— О, славне серце, о, шляхетна душе! — скрикнула схвильованим голосом дівчина. Обличчя їй осяяла світла усмішка; вона обійняла велетенві шию, а він розпростертий лежав при її ногах. — Я теж прошу від тебе полегші для моїх вихваток гнівних, адже вони роздратували тебе.

Германець палко пригорнув її до грудей, вкриваючи обличчя їй поцілунками, а вона трохи згодом говорила томним голосом:

— Я надто сильно кохаю тебе! Я не могла б жити без тебе... Подаруймо одне одному і забудьмо, що сталося!

— О, добра моя... о, великої душі, моя Євтібіде!..

І довго ще мовчки пестили вони одне одного, сти-скаючи в пристрасних обіймах; Окномао навколішках перед Євтібіде, а Євтібіде стоячи.

Нарешті Євтібіде визволилась з обіймів Окномао і почала підслесливим голосом:

— Чи віриш ти, що я тебе кохаю?

— Ох, вірю! Як вірю всемогутності безсмертного Одіна. Хай він додасть мені сил перейти великим трьох-кольоровим мостом, коли душа моя покине тіло, щоб я міг увійти в велике місто блаженних і прохолодитися там в тіні велетенського ясеня Ідрозіля⁹⁵.

— Але чому ж ти — о, вітряні стріли Діяни!.. — хоч на хвилину не хочеш припустити, що я бажаю тобі добра?

— Та я ніколи в тому не сумнівався!

— А коли ти не сумнівався й не сумніваєшся в цьому, то нащо ж ти поради мої відкидаєш, чому більше віриш тому, хто тільки вдає твого друга, він же зраджує тебе. А жінці, що кохає тебе понад себе саму, бажає тобі величі й щастя, ти віри не ймеш?

Окномао зідхнув, не промовивши ні словечка, зірвався на рівні ноги й почав сюди й туди ходити по намету.

Євтібиде знишка спостерігала його; вона сиділа на лавці, спершись правим ліктем на стіл, який тут близько стояв, і схиливши голову на долоню. Указником лівої руки вона грала обручкою, а вона, ця обручка, являла собою гадюку, що вкусила себе за хвіст. Обручку цю, скинувши з руки, вона поклала на стіл.

Минуло хвилини дві, а обидва й словечки не промовили.

Нарешті Євтібиде, наче сама до себе, почала томним голосом:

— Може, попереджаючи тебе, я мала на увазі особистий інтерес?.. Прохаючи тебе не піддаватися одвертим пориванням його чесного серця, не довірятися осліп, вказуючи, як тенетами підлої зради оточено тебе й бідних глядіяторів, що відважно повстали, сподіваючись волі собі, а намість того засуджені ще на гіршу долю, ніж раніше, — може, роблячи так, я мала особистий інтерес? Чи неправда?

→ Хто ж казав таке? Кому таке на думку спадало? — спитав Окномао, ставши перед дівчиною.

— Ти! — пронизливо скрикнула куртизанка, — ти!

— Я? — промовив, сильно здивований, Окномао, підносячи на груди обидві руки.

— Авжеж ти! Ну, коротко кажучи, вибирай одно з двох: або ти віриш, що я тебе кохаю і бажаю тобі добра, тоді ти мусиш вірити, що Спартак продає і зраджує вас, або ти впевнений у шляхетності й чеснотах Спартакових, і тоді мене маєш уважати за облудницю й зрадницю.

— Та ні, ні! — мало не плачучи, кричав бідний германець, не сильний щодо діалектики, і якому тільки й кортіло якось відникнути від вимоги розв'язати цю дилему.

— А нащо б я ото дурила тебе, незрозуміло, — говорила Євтібиде далі.

— Прости мені, моя божиста Євтібиде, я ніколи не то, що на думці не мав, а й не снилося мені, щоб ти могла або хотіла ошукати мене; адже ти дала мені стільки яскравих доказів свого кохання... Але пробач мені... але я аж ніяк не збагну, нащо Спартакові зражувати мене.

— Як то для чого?.. Як то для чого? — повторила

Євтібіде, встаючи й наближаючися до Окномао, що боязко похнюпився.

— О!.. — скрикнула трохи згодом дівчина, склавши свої маленькі ручки і знявши свої вогненні очі до неба, — нерозумний, засліплений чоловіче!.. І він ще мене питає! Скажи ти мені, скажи, легковірний, — додала куртизанка, хвилину помовчавши, — хіба після бою під Фонді сам Спартак не говорив про те, що консул Варрон Люкул пропонував йому високу посаду в еспанському війську, або посаду префекта в Африці, якби він згодився покинути вас напризволяще?

— А дійсно, він це говорив; але ти знаєш, як він консулові відповів?

— А ти знаєш, бідний мій дурнику, чому він відповів так?.. Та просто тому, що зроблені йому пропозиції не відповідали вазі вимаганої від нього послуги.

Окномао знову почав ходити мовчки, похнюпивши голову.

— Йому, бач, замало квесторської ранги й посади префекта.

Окномао не відповів і ходив далі.

— А тепер пропозиції ці знову відновлено, подвоєно, потроєно, а він вам про це і словечка не сказав.

— Та як ти знаєш про це? — спитав Окномао, ставши перед Євтібіде.

— Та невже ти уявляєш собі, що Рутілій, перебравшись апулійським хуторянином, їхав до Риму тільки на те, щоб умовити Катіліну начальникувати над глядіяторським військом?

— Але коли...

— Тільки вас, дурнів, міг запевнити в цьому лукавий і хитрий дурисвіт, вас... та не мене. О, я добре собі зміркувала, що посол отой, виряджений до Риму тільки на те, щоб відновити перемови, які почав консул особисто ще в Фонді.

Окномао далі ходив мовчки.

— Якщо все це було не так, то нащо ж послав Спартак Рутілія, саме Рутілія, латинця з походження і вільнонародженого?

Окномао на це зауваження не відповів.

— Чому, коли Рутілій таємно помер, чому, не вдавшись по пораду до вас, таких самих ватажків, отаманів,

як і він, а до того й відважніших і хоробріших, ніж він, Спартак посилає до Риму свого довіреного Арторідже, коханця своєї сестри Мірдзи?.. А чому не когось іншого?

Помовчавши трохи, а Окномао тим часом все ходив, Євтібіде далі говорила:

— І чому от допіру, коли Арторідже повернувся з Риму, Спартак захотів, щоб ви згодилися будь-що-будь вийти з Італії, повернутися до Тракії, до Галії, Германії?

Окномао став. Він, як скам'янілий, утупивши бездумний погляд в одно з залізних кілець, що, зачеплене за гак, убитий в землю, піддержувало намет, кусав машинально нігті правої руки, підперши другою рукою лівий бік.

— Хіба все це так просто?.. логічно? справедливо і чесно?.. — промовила трохи згодом Євтібіде і після невеликої павзи додала: — як?.. Рим, виснажений до того, що не знає, де взяти військо воювати з переможним Серторієм в Іспанії, переможним Мітрідатом в Азії... а в нас саме під цю страшну для Риму хвилину — сімдесят тисяч салдатів, добре муштрованих, чудово озброєних, що перемогли римлян у кількох боях, — і ось, намість того, щоб рушити на вороже місто, ми втікаємо від його мурів, що їх наче виставлено для того, щоб ми заволоділи ними. Хіба це так уже розумно?.. Хіба це підозри не викликає?

Окномао стояв непорушно, тільки іноді поволі хитав головою.

— Лентул, Геллій, їхнє військо... Всі ці байки вигадав він, щоб реабілітувати, виправдати ганебну й незрозумілу втечу, щоб зрадженням замазати очі, щоб приховати жахливе й надто очевидне зрадництво... Геллій!.. Лентул!.. Їхнє військо!.. — міркувала далі, наче сама до себе куртизанка, — а чому розвідатися про рух вигаданого Лентулового війська він поїхав сьогодні сам із загоном кінноти в тисячу душ, чому послав стежити примріяне Геллієве військо аж до вчорашнього дня, до Ріети, цього Арторідже? Чому скрізь він висовує того Арторідже? Чому когось із вас не послав?..

— Еге, це правда... надто... правда... — ледве чутно прошепотів Окномао.

— Присягаюся всіма богами світлого неба! — із страшною силою викрикнула Євтібіде. — Прокинься ти, кінець-кінцем, від цього фатального остовпіння, в якому заколисав тебе зрадник, заклинаю тебе твоїми богами! Відкрий очі, подивися на ту безодню страшну, на краю якої ти стоїш; до цієї безодні збирається втрутити тебе рука приятеля, що вже до цієї безодні й довела тебе... А якщо жадаєш інших доводів і спонук до зрадництва цієї людини, то згадай, що він до нестями кохає одну патриціанку, Валерію Мессалу, Сулліну вдову. Задля пестоців, задля кохання свого він продає вас римському сенатові, а той, як нагороду, дасть йому в жінку патриціанку... вілли, багатства, шанобу й відзнаки...

— А правда!.. Правда!.. — скрикнув германець, вражений цим останнім міркуванням і відтепер цілком піддавшись під куртизанчин уплив, бо доводи, якщо їх всі разом узяти, якнайкраще виявляли тракійцеве зрадництво. — Спартак — зрадник, це ясно, як світ божий... нехай лютий і кровожерний пес Менегармор⁹⁸ вічно шарпає й мордує його прокляте тіло в прірвах Ніфльгейму.

Очі Євтібіде заблищали жорстокою радістю, коли ото германець почав на всі вирви клясти Спартака. Вона підійшла до нього й промовила, задихаючися, швидким, зважливим тоном:

— Чого ж ти ще ждеш?.. Або ти хочеш, щоб тебе й твоїх вірних германців завели в якесь темне межигір'я, де вас примушено буде скласти зброю, не б'ючися навіть, а далі розіпнуть на хрестах, а то й звірам на з'їжу віддадуть на аренах циркових?

— О ні!.. присягаюся всіми бога Тора перунами! — люто загримав германець; він вихопив свою велетенську перстянку, наклав її на себе, покрив голову шоломом, підперезався мечем і взяв у руки тарчу.

— Ні! я не дозволю йому продати мене й мої легіони... Зараз же, зараз виходжу із зрадницького табору...

— А всі інші підуть за тобою завтра. За тобою підуть галли, самніти, ілліри. З ним залишаться тільки тракійці та греки; ти станеш за головного командувача, і тобі самому припаде слава облоги і здобуття Риму... Йди... йди... нехай твоя армія встає потиху... нехай

легіони галлів збираються нишком... Виходь... виходь цієї ночі... слухайся поради тієї, що тебе кохає... молись на тебе... що хотіла б тебе бачити вищим і найславнішим чоловіком на світі.

Кажучи це, Євтібіді також поклала на себе перстянку й шолом. Побачивши, що Окномао готовий уже вийти, вона додала:

— Я зараз накажу виводити коні...

За кілька хвилин в германських легіонах засурмили ранішню зорю, і не минуло й години, як десять тисяч війська Окномао познімало намети і, вишикувавшись бойовим порядком, налагодилися йти походом...

Частина табору, де стояли германські легіони, була біля головних воріт табору праворуч. Караульний декан, поставлений біля цих воріт, пропустив Окномао, що переказав пароль, а за ним мовчки продефілювали його легіонів.

Коли засурмили ранішню зорю в германців, прокинулися галли, їхні сусіди; декотрі з них думали, що все військо рушило в похід, а інші уявили собі, що ворог несподівано напав на табор. Усі повскакували з своїх місць, покvapно наклали зброю й, не ждучи ніяких наказів, попросили сурмити в похід. Ось так дуже скоро від краю до краю прокинувся увесь глядіаторський табор, всі легіони лагодилися до бою серед страшної метушні й безладу, що навіть і в найдисциплінованішому війську бувають, коли раптом нападає ворог.

Один з найперших скочив Спартак. Вийшовши на поріг свого намету, він спитав вартових, що охороняли преторій, що значить цей рух.

— Здається, підійшов ворог, — відповідали салдати.

— Та де?.. звідки?.. який ворог?.. — питався знову Спартак, здивований від цієї відповіді.

Швидко повернувся він до намету і через те, що на війні можливі всякі несподіванки, допустив найдивніший випадок; один з консулів міг дійти до Асколи підсиленним маршем певною дорогою. Спартак нашвидку озброївся і, вийшовши з намету, подався до центру табору.

Тут довідався він, що Окномао з своїми легіонами вийшов з табору головними воротами, що праворуч, і що інші легіони теж вишикувалися бойовим порядком,

збираючися зробити те саме, певні того, що наказ вийти з табору виходить від Спартака.

— Та що ж це таке? — крикнув тракієць, вдаривши долонею лівої руки собі по чолі. — Ах, ні!.. Це неможливо!..

При світлі смолоскипів, що палали там і тут, швидким кроком він подався до згаданих воріт.

Коли він підійшов до них, другий германський легіон мале не весь вийшов з табору. Розштовхуючи своїми велетенськими ліктями салдатів праворуч і ліворуч, Спартак випередив останні лави і вийшов за ворота. Бігцем пробіг він кроків чотиреста-п'ятсот і опинився в тому місці, де Окномао верхи, оточений ординарцями, ждав, коли пройде другий легіон його.

Перед Спартаком біг чоловік, також озброєний з голови до ніг. Тракієць пізнав у ньому Крісса, почувши його голос гучний, перерваний від швидкого бігу.

— Окномао!.. Що ти робиш?.. Що сталося?.. Нащо ти збаламутив увесь табор? Куди йдеш?

— Геть далі піду від зрадника, — відповів германець своїм страшним голосом і цілком спокійно. — І якщо ти не хочеш зробитися жертвою шахрайства, коли не хочеш, щоб твої легіони було найпідлішим способом віддано в ворожі руки, йди зо мною і разом ми рушимо на Рим.

Крісс, здивований цією промовою, зібрався відповідати, але тут якраз підійшов Спартак і тривожно вдався до Окномао з запитанням:

— Про якого зрадника говориш ти, Окномао?.. На кого це ти натякаєш?

— Про тебе кажу, я на тебе натякаю. Я повстав проти Риму, і я хочу йти на Рим. Я не хочу йти на Альпи, щоб потрапити в ворожі лапи десь у непрохідному міжгір'ї, ніби через нещасливий збіг обставин!

— Присягаюся добрістю великого Юпітера! — скрикнув Спартак, несамовитий від гніву. — Ти, мабуть, жартуєш, хоч запевняю тебе, що такого жакливого жарту не вигідає ніхто.

— Присягаюся Фреєю, я не жартую!.. Добре розумію, що кажу!..

— Так значить ти вважаєш мене за зрадника? — сказав Спартак. Він задихався від пориву обурення.

— І не тільки вважаю, але голосно кажу про це перед усім військом.

— Ти брешеш!.. п'яний дикуне!..— громовим голосом крикнув Спартак і, вихопивши з піхов меч, люто кинувся на Окномао. Окномао, пришпоривши коня, помахуючи мечем, теж кинувся на Спартака з мечем.

Але в цей час ординарці Окномао стримали його, а Крісс зараз же схопив за уздечку його коня і, сильно смикнувши його, відвів децю назад, закричавши:

— Окномао!.. Ти з глузду з'їхав, бо те, що ти робиш, доводить, що ти зрадник, проданий за золото римським підмовником, і...

— Що ти кажеш, Кріссе? — промовив, здригнувшись, Окномао.

— А! Присягаюся могутністю Беленового проміння!⁹⁷ — скрикнув галл, сильно роздратований.

— Тільки один з римських консулів, будши на твоєму місці, міг так зробити!

Тим часом Спартака оточили Арторідже, Борторідже, Тессалоній та інші двадцять його спорудників, його умовляв Гранік. Але тракійця опанував такий нестримний порив гніву, що сила його велетенських м'язів подвоїлася. Він відтрусив тих, хто його стримував, мало не звалив їх, хто його оточав, проклав собі дорогу до Окномао і, підійшовши до останнього, спокійно вклав свій меч у піхву і, пильно дивлячися в лице Окномао, очима, ще допіру грізними, що кидали блискавки гніву, а тепер були повні сліз, — сказав тремтячим голосом:

— Я не сумніваюся, що твоїми устами говорить одна з найлютіших фурій. Ти, Окномао, товариш мені і під час небезпечної подорожі з Риму до Капуї, і під час страшних тривог, і під час перших радісних подій нашого повстання, ти не можеш сам говорити так, як говориш зараз. Я не знаю... не розумію, але може ти і стали жертвами пекельної намови, що йде з Риму. Я не можу зміркувати собі, як ці інтриги могли пройти в наш табор. Але тепер не в цьому справа. Якби хто інший сказав те, що ти говориш тут, ти, якого я любив завжди, як брата, то він лежав би вже мертвий... Отже, можеш собі йти... Кидай справу твоїх братів і наші бойові прапори!.. Я ж присягаюсь отут перед твоїми легіонами і перед твоїми братами, клянуся прахом мого батька,

пам'ятю моєї матері, головою сестри, всіма небесними й пекельними силами, що не тільки не винен у тих гидких речах, про які ти говориш, але навіть не розумію тебе. А коли я хоч на хвилину навіть у думці своїй був не відданий найменшому своєму обов'язку, як брат і як ватажок глядіяторів, хай спалить мене Юпітерів перун, хай ім'я мое перейде до найдальніших нащадків з ганебним зрадника тавром, хай ненавидять і кленуть це ім'я більшими прокляттями, ніж імена братогубця Трієста, дітовбийниці Медеї і мерзотного Долона!

Спартак проказав цю клятву твердим, гучним, урочистим голосом; обличчя йому було бліде, але подихало спокоем і певністю. Його слова, очевидно, справили сильне й глибоке враження на його слухачів і ніби зрушили дику впертість Окномао.

Але в цей час на другому кінці табору почувся несподівано звук сурм третього легіона (першого гальського легіона) біля головних воріт праворуч, це відвернуло увагу всіх присутніх, що при цих згуках роззявили роти від здивування, не знаючи, що його й думати.

— Що сталося? — спитав Борторідже в Арторідже.

— Що це значить? — спитав у той же час останній.

— Пекельні сили! — крикнув Спартак, лице йому сполотніло, як у мертвого. — Невже й галли йдуть?

Усі кинулися до воріт палісаду.

Тоді Євтібиде, що досі не піднімала з лица заборола, стоячи на своєму невеликому, але гарному коні біля Окномао, майже в тіні його велетенської постаті, взяла його коня за уздечку й потягла його за собою на шлях, яким уже швидко йшли два легіони. А за гречанкою й германцем пішли інші ординарці Окномао.

Тоді, як Крісс і Спартак швидко верталися до таборних воріт, загін у тридцять германських кінних стрільців, що був позаду, вийшов звідти, щоб прилучитися до своїх земляків. Побачивши Спартака й Крісса, що йшли назустріч, стрільці закричали:

— Ось Спартак!..

— Ось зрадник!

— Убити його!

І, вхопивши сагайдака, вони витягнули кожний ліву руку, цілячись в обох ватажків, а декуріон закричав:

— Так тобі й треба, Спартаче! Так тобі й треба, Кріссе! Зрадники!

І тридцять стріл, розтинаючи повітря, полетіли на Спартака й Крісса.

Вони ледве встигли прикрити свої лица тарчами, в які вгородилося кілька випущених стріл. Крісс, прикрившись тарчею, кинувся перед Спартака й прикрив його своїм тілом.

— Задля нашої справи перескоч через рів! — крикнув він.

Враз стрибнувши, Спартак перескочив через рів, викопаний обабіч дороги, й опинився на луці, куди до нього незабаром прилучився Крісс. Германські стрільці, не звертаючи вже найменшої уваги ані на Спартака, ані на Крісса, поїхали вчвал, доганяючи германські легіони.

— Прокляття вам, перекінчики! — крикнув Крісс.

— І нехай консул Геллій викрошить вас в шматки! — додав розлютований Спартак.

Незабаром він і Крісс підійшли до воріт, де Арторідже й Борторідже, напружуючи останні сили, прохаючи, лаючися намагалися стримати салдатів третього легіону, що хотіли вийти з табору й іти за германцями.

А проте, Кріссові пощастило спинити їх. Він узявся їх умовляти їхньою рідною мовою, грізним, громовим голосом закликаючи їх додержувати порядку. Він називав їх підлою наволоччю, розбишаками, і незабаром змусив замовчати найнепокірніших, коли ж у кінці своєї промови Крісс поклявся Гесусом, що на світанку він відкриє й накаже розіп'ясти на хресті привідців цього ганебного заколоту, галли принишлки, наче вівці, й повернулися до табору.

Скінчивши свою промову, Крісс раптом страшно зблід; голос йому, спочатку сильний і гучний, зробився слабенький і хриплий, і ледве перші лави тих легіонів, що збунтувалися, повернули ліворуч назад, як він похитнувся і майже нечувствений упав Спартакові на руки, він бо стояв біля нього й кинувся його піднімати.

— Великі боги! — сумно скрикнув тракієць. — Тебе, певно, поранено, коли ти собою прикрив мене від їхніх стріл?..

Дійсно, одна стріла вгородилася Кріссові в стегно,

Крісс пожитнувся і упав Спартаківі на руки.

а друга, розірвавши кільця залізного панцера, засіла поміж п'ятим і шостим ребром.

Його відвели до намету і зараз же почали лікувати йому рану. Хоч, утративши чимало крові, він помітно охляв, але лікар запевнив Спартака, що стояв біля ліжка свого приятеля блідий і схвильований, що обидві рани життю не загрожують.

Цілу ніч Спартак сидів без сну біля Крісса, а думка думку йому побивала і гнала сон з його очей. Він обурювався на незрозумілу Окномао втечу, а ледве чи не більше мучився страхом перед тими небезпеками, назустріч яким пішло ці десять тисяч германців.

На світанку другого дня, згідно з своїм планом, а до того й Крісс його спонукував, Спартак наказав своїм легіонам, знявши табор, рушити на Камеріно, куди прийшов, як і мав це намір зробити, пізно ввечері. Консул Лентул підійшов туди із своїм військом у тридцять тисяч на другий день.

Консулові, що був зроду патрицій і на військовій справі не дуже тямився, але весь просяк латинською пихою, — здавалося неможливим, щоб чотири римські легіони з двадцяти чотирьох тисяч салдатів, підсилені дванадцятитисячним військом союзників, не розбили до ноги принаймні за двадцять чотири години безладну юрбу шестидесяти тисяч глядіяторів, зле узброєних, незнайомих з військовою честю і вірою та з військовою дисципліною. Якщо глядіяторська орда і розбила преторів військо, то зовсім не через те, що глядіятори визначалися відвагою, а через те, що з преторів були лихенькі полководці.

От через те Лентул зайняв добру позицію на підгір'ї кількох узгір'їв, звернувся до своїх вояків з величною і сміливою промовою, що мала запалити в душі римлян воєнну відвагу, а на другий день почав бій із Спартаком, що через свою проникливість зумів мати користь з більшого числа свого війська. Не минуло й трьох годин, як консула мало не цілком оточили глядіятори. Не вважаючи на завзяту хоробрість, з якою билися римські легіони, їх примушено було податися назад, щоб не потрапити під напад з тилу.

Але умілий полководець глядіяторів скористався з цієї ворога нерішучості. Він запалив глядіяторські серця

своєю несбувалою відвагою, і вони так завзято переслідували римлян, що за кілька годин захопили їхній табор і їхній обоз, розбивши ворога до ноги, перерізвавши силу силенну римлян.

Лентулові легіонери, що лишилися живими, розбіглися хто куди. Сам консул врятувався, утікши в Етрурію.

Але серед радощів, що їх викликала ця нова така блискуча перемога, ще й тому славна, що її одержано над одним із консулів, Спартакові не давала спокою думка про те, що Геллій, другий римський консул, міг спіткатися з Окномао і вирізати всю його армію.

Через те на другий день після бою під Камеріно, знявши табор, він повернувся назад і подався до Асколі; спереду, як звичайно, їхав загін кінноти з управнішим із ватажків. Цей передовий загін збирав завжди відомості про ворожі дії.

Відпочивши в Асколі, Спартак на другий день рушив у напрямі до Монте-Леоне. Тут надвечір його наздогнав Мамілій, начальник усієї кінноти, і заявив йому, що Окномао розташувався табором біля гори Норції, і що Геллій, довідавшись, що десять тисяч германців з погорди до Спартака відокремилися від нього, рушив на них, щоб порубати їх на шмаття.

Після шестигодинного відпочинку Спартак глибокої ночі від Монте-Леоне, не зважаючи на круті скелі кам'янистих Апенін, рушив у напрямку до Норції.

А якраз в цей самий час консул Геллій Публікола із своїм військом в двадцять тисяч салдатів вдарив туди вночі. Тільки що на світ благословилося, коли він нагло, прожогом налетів на Окномао, якому довелося несподівано стати до такого нерівного бою.

Різанина була жорстока й кривава. Протягом двох годин, якщо не більше, не можна було напевне сказати, хто переможе, обидві сторони билися з однаковим завзяттям і з однаковою хоробрістю. Але незабаром Геллієві пощастило розгорнути своє військо й оточити германські легіони, і, щоб тісніше стягнути коло, консул наказав двом своїм легіонам, які билися з Глядіаторами, податися дещо назад, але цей маневр мало не завдав римлянам поразки. Германці, уявивши собі, ніби

консульські легіонери уступаються, піднесені прикладом Окномао, ринули на нього з такою силою, що вони примушені були справді податися назад, а в лавах їхніх сталося чимале замішання.

Але легка римська піхота атакувала глядіяторів з флангів, а з тилу кинулися на них далматські працники, і незабаром германців зовсім стиснули в цьому колі смерті. Побачивши, що на це ніякої ради нема, вони зважилися дорого віддати своє життя. Дві години билися вони, як розлютовані леви, і всі трупом лягли, завдавши римлянам великої шкоди.

У числі германців, що билися до останку з римлянами, був Окномао, що власною рукою вбив військового трибуна, центуріона і ще багато легіонерів. Він бився й далі з надзвичайною відвагою серед трупів, навалених горою навколо нього, весь укритий ранами; переможений, кінець-кінцем, кількома мечами відразу в спину, він упав, видав стогін лютий, який так нагадував рев пораненого лева, поруч з Євтібіде, що впала дещо раніше.

Так скінчився цей бій, під час якого Геллій вирізав усі десять тисяч германців. Жадному не пощастило врятуватися.

Але ледве припинилася ця різанина, як хриплий згук буцинів, що кликав на атаку, сповістив переможців про те, що прийшов новий ворог.

Це був Спартак; він допіру прибув на поле бою і, не зважаючи на втому своїх легіонів, вишикував їх бойовим порядком, обходив лави, гарячими промовами підносив їх духа, заохочував побити ворога, щоб помститися за братів страчене життя. Потім він атакував дезорганізовані консулові Геллієві полки. Геллій й собі перешикував своє військо, яке нашвидку перемінило фронт, щоб не відступити перед новим ворогом.

Почався ще лютіший від попереднього бій.

Тим часом, Окномао, вмираючи, видавав тяжкий стогін і часом називав ім'я Євтібіде.

Новий бій відтягнув римлян у другий бік, і в тому місці, де була різанина з германцями, нікого не залишилося. Серед цієї без кінця великої кучугури трупів чути було тільки слабенький стогін та мученицькі крики, що ними виявляли своє страждання поранені на смерть.

Кров лилася струмками із страшних ран, що вкривали велетенське тіло Окномао, але серце йому ще билосся. Серед хрипіння скону він кликав ім'я коханої дівчини.

Вона підвелася з того місця, де впала. Відірвавши шматок від туніки мертвого ординарця, що лежав біля неї, вона цим шматком обгорнула свою ліву руку; тарча її потрощилася на гамуз і відламок її сильно поранив їй руку, бо з неї юшила кров. Через несподіваний напад Гелліїв, Євтібіде не встигла дезертирувати до римлян або піти якнайдалі від поля бою. Вимушена товктися в цій колотнечі і здобувши першу рану, вона вважала за найменш ризиковане становище, яке вона могла вибрати, впасти серед восьми-десяти вбитих офіцерів і легіонерів і вдати з себе мертву.

— Ох! Євтібіде! люба моя! — шепотів охлялим голо- сом Окномао, а на сполотніле лице йому поволі спадало укривало смерти. — Ти жива?.. Жива!.. Ох! Тепер я спокійно вмру!.. Ох!.. Євтібіде, пити хочу! Пити!.. в горлі пече!.. Смага губи попалила... Принеси мені ковток води... поцілуй мене востанне!..

У цей час Євтібіде з блідим лицем, спотвореним від виразу звірячої втіхи, що здавалася аж надто жахливою серед цього сумного поля, засіяного узаміт трупами людськими, куди тільки око гляне, спинила на полі цьому свої очі зелені з виразом лютої насолоди. Тільки досить намиливавшись отим жахливим видовищем, вона повернула голову в той бік, де лежав германець.

Крізь туман, що затьмарював йому очі, Окномао побачив цю дівчину, всю замазану кров'ю своєю власною, а ще більше кров'ю трупів, серед яких вона лежала. Він подумав, що вона вмирає, але лютий блиск її очей,—коли вона, віддаляючися від нього, відкидала ногами тіла, що купами на землі лежали, — примусив його доміркуватися, що вона була тільки поранена, і певно злегка. Страшна думка блиснула йому в голові. Але він прогнав від себе цей фатальний здогад і голо- сом, який щохвилини підупадав, промовив:

— Ох, Євтібіде!.. Поцілуй востанне!.. Пити... Ох!.. Євтібіде!

— Мені нема коли! — відповідала грекиня, прохо-

дячи повз Окномао й кидаючи на нього злісно-байдужий погляд.

— А Торові перуни!.. Нехай сплять тебе!.. — закричав, напружуючи останні сили, Окномао. Підвівшись на один бік, зібравши рештки життєвої енергії, грізно поширивши очі, він крикнув услід їй:

— А! тепер я все розумію!.. Найпідліша куртизанко!.. Спартак невинний... Ти — потвора проклята!.. Лиходійка... проклята!.. прокл...

Як сніп упав він на землю і сконав.

Коли Євтібіде почула перші прокляття Окномао, вона сзирнулася і загрозово прискореним кроком пішла на нього. З гнівного її погляду можна було подумати, що вона хоче кинутися на нього. Але побачивши, що він упав мертвий, вона спинилася, і, простерши свою невеличку, білу руку, замазану кров'ю, з жестом прокляття, закричала:

— До пекла!.. Я бачила, як ти помер у розпачу, тепер я благаю своїх великих богів, хай допоможуть мені побачити смерть ненависного Спартака!..

Вона пішла до того місця, звідки доходив до неї віддалений гомін і галас нового бою.

Р о з д і л XIX

БІЙ ПІД МОДЕНОЮ. ЗАКОЛОТ. МАРК КРАСС НА БОЙОВИЩІ

Не можна було сумніватися, щодо наслідків бою поміж спартаком і Геллієм. Прокладаючи собі дорогу поміж трупами на полі бою, що був ще уранці, Євтібіде побачила здаля кволий опір римлян переможній навалі глядіаторських легіонів, що простягнулися довгими лавами праворуч і ліворуч від римлян з очевидним наміром взяти їх з флангів.

У той час, як смілива куртизанка спинилася й спостерігала цей бій, що віднині нищив її палкі бажання помсти і мрійну перемогу, перед нею пронісся, як скажений, білий кінь під ярко-блакитною опанчею, в гарному уборі. В очах йому був жах, уха йому були зняті вгору, він звивався поміж кучугурами трупів вояцьких, то з переляку вихаючи задом, то стрибаючи й стаючи на труп, а потім машинально перескакуючи на інший труп.

Євтібіде пізнала цього коня: він належав Уціліякові, молодому ординарцеві при Окномао, вона бачила, як юнака вбито з самого початку кривавого бою сьогодні вранці. У неї поміж її перших трьох коней був теж такий білий кінь, — вона своєю найобачнішою думкою, від якої ніщо не вислизало, вмить зміркувала, яку користь можна позискати, цього коня мавши, для своїх таємних планів.

Вона попрямувала саме в той бік, де крутився переляканий кінь, почала кликати його і голосом, і кляцанням язика і пальців своєї правої руки, вживаючи й інших засобів, щоб підманити до себе переляканого коня.

Але шляхетна, сполохана тварина, наче сподіваючися лихої собі долі, замість заспокоїтися і наблизитися до

куртизанки, чим більш її вона кликала, тим вона тікала все далі й далі. Раптом кінь спіткнувся на трупа і впав, даремно намагаючися зірватися на рівні ноги; Євтібіде підскочила до нього і, схопивши уздечку, допомогла йому звестися на ноги.

А проте, зірвавшись на рівні ноги, тварина всіма силами змагалася, щоб вирватися з Євтібідиних рук, трясуци щосили головою, запрягом, за який тримала його куртизанка, кінь люто підстрибував, ставав на дибки, хвицаючи задніми ногами. Але даремно, — молода дівчина тримала коня міцно, в той же час втихомирюючи його ласкою і словами; баский кін потрохи вгамувався, дозволив грекині погладити шию і спину і цілком довірився руці, що його повела.

А в цей час консулові Геллієві легіони, притиснуті з усіх боків новими глядіяторів силами, в безладді відходили на те поле, де вранці вони вирізали германські легіони. Спартаківі салдати, як скажені переслідували римлян, розтинаючи повітря лютими криками, що нагадували ревіння слонів, колячи й рубаючи ворога, щоб помститися за своїх, так жорстоко перебитих, десять тисяч товаришів.

Стукотіння мечів і тарч, голосні й несамовиті крики бойців наближалися; вигляд бою, спочатку невиразний й безладний, щохвилини, яснішав. Євтібіде похмуро дивилася на це видовище: обличчя їй похмурніло з гніву, білі зуби, як у конвульсії, скреготали від напливу люті; нарешті вона скрикнула півголосом, наче розмовляючи сама з собою.

— А! Великий Юпітер Олімпійський! Чи є тут справедливість?.. Чи я не намагалася за германцями потягнути галлів із глядіяторського табору, але галли в таборі ще; зробивши все, щоб Геллій перерізав ці десять тисяч, я сподівалася, що Спартак опиниться в залізних лещатах обох консулів, а йому пощастило з усіма силами своїми перемогти Геллія, потім він кинеється на Лентула і розіб'є його дощенту, якщо вже не зробив цього!.. Та невже цей страшний чоловік непереможний, великий Юпітер?.. Невже непереможний він?

А римляни, далі б'ючися з глядіяторами, які все надходили, щодаді, то наближалися до поля ранішньої різанини. Євтібіде, вся бліда від обурення й гніву, тримаючи

за уздечку білого коня ординарцевого, простувала до того місця, де впав і лежав тепер холодний, бездушний труп Окномао. Тут, вибравши собі до вподоби невеличке місце між двома купами різаного людського м'яса, куртизанка спинилася і, діставши з піхов невеличкий, але надзвичайно гострий меч — вона підняла його, вставши з того місця, де, лежачи, удавала мертву і швидко вгородила його двічі в груди бідному коневі. Ранена тварина кинулася щосили набік, розпачливо іржучи й намагаючися бігти. Але Євтібіде міцно тримала коня за уздечку, після кількох конвульсійних стрибків, він упав навколішки передніми ногами, а далі простерся на землі, залитій кров'ю, що з обох відкритих ран бухала як з фонтану. Скоро тварина сконала в страшних конвульсіях і тремтінні усього тіла.

Тоді грекиня, не поспішаючи, прилягла на землю біля мертвої тварини і одну з своїх ніг підсунула йому під шию, так, що кожному не могло інакше здаватися, як те, що кінь і вершник упали тут разом, один убитий, а друга важко поранена ворожою рукою.

Тим часом галас бою щодали виразнішав і наближався до того місця, де лежала Євтібіде. Люті прокляття галлів і латинян жалібний стогін, що долітали до її слуху, переконували її, що переможено римлян, і вони щодуху втікають.

Міркуючи про цю несвоечасну швидку Спартакову появу, про свої надії, що з поразкою Геллія цілком загинули, про невдалу помсту, про труднощі й небезпеку нових інтриг, які вже вигадувала вона, аби тільки Спартакові збавити віку й занапастити його справу, Євтібіде відчувала різні й суперечні хвилювання, що, здавалося, відібрали силу її м'язам і зменшили відпорну її духа енергію. Її опанувала якась турбота, якась млість, туга незрозуміла, що її вона не знала, як позбавитися, але що гасила її гнів і її відвагу.

Раптом їй здалося, що соняшний світ померк, всі речі навколо сховалися в густому тумані, і вона відчула гострий біль в лівій руці. Помацавши її правою рукою, Євтібіде відчула, що ліва рука їй вся мокра; піднявшись на лікоть правої руки, вона забачила, що перев'язка наскрізь просякла червоною кров'ю. Обличчя Євтібіде вкрилося мертвою блідістю; вона хотіла кликати на до-

помогу, але з її побілілих і засмаглих вуст вийшов тільки ледве чутний стогін; вона хотіла підвестися, але голова їй відкинулася назад, і вона завмерла без слів, без руху.

А римляни тим часом безупинно бігли далі, переслідуючи люттю глядіаторів, що ще зросла, коли вони побачили германський легіон, що його ще недавно побило консульське військо. Різанина набрала жахливих розмірів: було вирізано понад чотирнадцять тисяч римлян, отже Геллієві сили було дощенту розбито; самого його було поранено і врятувався він через те тільки, що мав швидкого коня. Решта Геллієвого війська розбіглася світ-за-очі. Поразка була така велика і жахлива, що не збереглося ні обозу, ні прапорів, ні військового шику, ні сили. Радість, яку мала справити на глядіаторів ця блискуча перемога, затьмарювалася сумом, що вибито було германців. Спартак наказав, щоб у цей день глядіатори не вдавалися в веселощі, а виконали сумні обряди, як це бувало в задушні дні.

Другого дня після цього подвійного бою повстанці почали палити трупи своїх мертвих братів: скрізь навколо палали величезні стоси, на яких сотнями було складено і спалено тіла загиблих глядіаторів.

Навколо стосу, на який покладено було труп Окномао, мовчки і в смутку зійшлися всі полководці й вишикувалися в каре чотири легіони.

Тіло славетного германського велетня, вкрите ранами, — їх було аж двадцять сім, — спочатку обмили, намастивши запашними олійками і пахощами, що надіслали, на Спартака вимогу, перелякані жителі сусіднього міста Норції; потім його загорнули в біле покриття з найтоншого полотна, покрили квітками й поклали на стос. Спартак кілька разів поцілував мертве обличчя героєві; голосом, що переривався від ридання, увесь блідий, відчуваючи глибокий сум, він сказав йому похвальне слово, пригадав його подвиги, його непереможну мужність, його шляхетну душу, а далі схопив запалений смолоскип і первий запалив стос, що вмить запалав від багатьох смолоскипів тисячами вогненних язиків, ширячи дим чудових пахощів.

Германців прах, зібраний у полотно, зроблене з вогнетривкого гірського льону, було покладене в ма-

леньку бронзову урну, що теж надіслали жителі Норції. Спартак завжди мав цю урну при собі і беріг її, як найкоштовнішу реліквію.

З десяти тисяч германців, що билися під командою Окномао, тільки п'ятдесят сім чоловіка виявляли якісь ознаки життя, хоч усіх їх було поранено. Лишилося в живих тільки дев'ять з них, в тому числі Євтібіде, що, — як гадали її товариші, — беручи участь у сутичці, впала від тяжкої рани лівої руки під свого власного коня, убитого в той саме час, коли вона, без сумніву, летіла, щоб переказати наказ відважного Окномао.

Глядіаторські легіони привітали «хоробру» молоду дівчину однодушними похвалами. Загальне захоплення її відвагою було так велике, що навіть сам Спартак поділяв його. Великої душі, шляхетний, він і в інших шанував ці риси вдачі, через те він постановив дати грекині цивічний вінець, що його стародавні люди вважали за найвищу нагороду, і сам поклав його на Євтібіде в присутності і при гучних оплесках усіх легіонів за двадцять два дні після бою під Норцією на самому бойовищі.

Молода дівчина, хоч як змагалася опанувати собою, все таки, маючи цей завидний пошанівок, виявила найсильніше хвилювання, що видно було з її мертво-білого обличчя і конвульсійного тремтіння всього тіла. Глядіатори пояснили це незрозуміле хвилювання її жіночою соромливістю, але певніше, це було пізня скруха.

Отже, одержавши нагороду за свою саможертву і відважну прислугу для загального добра, Євтібіде, ще не цілком видужавши від рани,—вона бо ще носила на руці пов'язку, — заявила, що хоче йти з повстанцями далі і просила чести записати її до Крісових ординарців. Куртизанчине бажання задовольнили за спільною згодою Спартаковою й Крісовою.

Підсиливши своє військо після двадцяти днів відпочинку Спартак вийшов з-під Норції і через Апенінські гори рушив знову до Піцени, повернувшись до Сенноні, маючи намір пройти Емілієвою дорогою до По, а звідти до Галлії.

Після чотирнадцяти днів марша Спартак підійшов до Равенни, де спинився, разташувавшись табором у кількох милях від міста. Це для того, щоб надати бойового

порядку трьом легіонам з п'ятнадцяти тисяч невільників і глядіяторів, що їх набігло до табору за час подорожі через Сенноні. Начальниками цих нових легіонів Спартак призначив вільнонародженого глядіятора Кая Канніція, галла Каста і тракієця Ідомея, що виявив величезну відвагу в боях під Камеріно і Норцією. Потім Спартак виступив знову в похід дорогою до По з військом, що мало сімдесят п'ять тисяч салдатів.

Кай Кассій, що був попереднього року за консула, а в цей час претором Галлії по цей бік Альп, довідавшись про поразку обох консулів Лентула і Геллія, в зв'язку з наближенням небезпеки з боку Спартака, нашвидку зібрав військо з римської і союзної міліції, — це складало двадцять тисяч; з цією армією претор перейшов По під П'яценцою, маючи намір стати на заваді, або й перерізати дорогу глядіяторам.

Тим часом глядіятори за два переходи підійшли до Болоньї і ввечорі, як звичайно, розташувалися табором недалеко від цього міста, яке вони не мали на думці обложити. Спартак оповістив глядіяторів, що вони мають стояти тут кілька днів, поки кінні розвідники, яких послав тракієць, не зберуть докладних відомостей про ворожі сили й наміри.

На світанку другого дня, під той саме час, як глядіятори своїм звичаєм маневрували — кожного салдата з п'ятнадцяти тисяч новобранців муштрував і навчав дисципліни один з глядіяторів Капуї та Равенни, бо ці глядіятори являли собою добірну силу ветеранів у Спартаковому війську, Євтібіде прийшла до намету великого полководця і викликала Мірдзу.

Спартакова сестра вийшла до неї назустріч, привітала її гостинно й ласкаво, бо, буди жінкою, ще більше, як чоловіки, захоплювалася Євтібидиною мужністю й відвагою.

Серед щирих освідчень великодушної Спартакової сестри і удаваних фалшивих запевнянь підступної й лукавої грекині, остання сказала Мірдзі, що мала до неї завжди найпалкішу симпатію; в цьому величезному таборі, що складався з самих чоловіків, де було тільки дві жінки, цілком природна річ, ці жінки мали з'єднатися в найніжніший і найтісніший приятні.

З радістю чесного й шляхетного серця Мірдза відпо-

відала на Євтібідині слова. Молоді дівчата ствердили своє побратимство обопільною присягою й гарячими поцілунками, обіцяючи жити й умерти разом, і пробалакали понад дві години, міняючися взаємними признаннями й секретами. Приемна взаємна балачка цих двох жінок, як те щебетання птахів, була така ніжна і гарна, як тільки можемо собі уявити.

Кінець-кінцем, Євтібіді зібралася йти із преторії. Ще раз поцілувавши Мірдзу, грекиня обіцяла прийти до неї увечорі, якщо військо не вирушить у похід. Мірдза була просто причарована влесливою розмовою своєї нової приятельки, яка так ловко вміла завоювати приязнь і запобігти ласки нехитрої тракійцевої сестри.

Згодом побачимо, які були пролазливої куртизанки наміри, для чого вона й вигадала запобігти приязні Спартакової сестри. А тим часом підемо за Євтібіді до тої частини табору, де стояли намети галлів.

У вузьких проходах, якими відділено один ряд наметів від другого, муштрувалися п'ять тисяч галлів, що утворили за останні часи чотирнадцятий легіон. Отак десять первітних легіонів глядіаторського війська, що склалося в Кампанії, збільшилися на два легіони в Апулії, а ще три утворилося під Равенною. Нині, під Болоньєю, в таборі глядіаторів було тринадцять легіонів, бо перші два легіони, що суспіль із германців склалися, вирівав доценту консул Геллій.

Перед кожним новим салдатом стояв ветеран: з дерев'яним мечем у руці, він навчав новака таємниць фехтування. Від голосів цих п'яти тисяч учителів стояла луна й гугіт неймовірні. Вони наповняли всю широку просторінь величезного табору:

- Обороняйся!
- Тарчу під-нось!
- Меча спу-скай!
- Дивись мені просто в очі!
- Ну, лице трохи вгору!
- Ну, дивися молодцем!
- Опір тарчею на удар!
- Лезом по голові, вістрям бий!
- В ім'я Тарана швидше!.. Ти наче не меч тримаєш у руках, а прядку!

— Крок на-перед... крок на-зад!.. швидко!.. Негайно, во ім'я Гесуса.

— Обороняйся!

— Лезом по голові, вістрям бий!

— Стрибай праворуч! Стрибай ліворуч!

— Сильніше!.. Вперед!.. Нападай на мене!.. Вперед!..

Усі ці накази, віддавані водночас із п'яти тисяч сміливих войовничих уст, виголошували сильним, властивим військовій команді, тоном, безперервний рух цих десяти тисяч салдатів, що одночасово розмахували двадцятьма тисячами рук, надавали гальському таборові надиво жвавий вигляд, і відкривали перед очима того, хто дивився здаля, видовище нове, чудесне, вражаюче.

Євтібіде вийшла на Квінтанську дорогу, що відділяла третій і четвертий гальські легіони від п'ятого і шостого, і спинилася, щоб подивитися на цю повну життя картину. Але увагу її раптом притягли голоси, що виходили з сусіднього намету, що належав начальникові п'ятого легіону, галлові Арвінієві.

У наметі йшли гарячі суперечки. Євтібіде чутно було галас багатьох голосів враз, даючи потім місце сміливішому голосові, що заглушав решту голосів цілим потоком голосних сміливих слів.

Мало не всі голоси грекині були добре знайомі, дослухаючися, вона п'ятроху пізнала голос кожного з учасників розмови, нащурившись і удавши, ніби вона захоплена фехтувальними вправами галлів, вона непомітно наблизилася до згаданого намету.

— Кінець-кінцем, — забубонів басовитий голос, з якого Євтібіде відразу пізнала начальника одинадцятого легіону, що складався з нумідійців та африканців, найменням Ордзіла, — кінець-кінцем, ми не барани, щоб отак поневірятися від якогось пастуха...

— Та взагалі без нас чого він варт? — скрикнув ще голос, який належав вільнонародженому Каєві Канніцієві, начальникові тринадцятого легіону.

— Людиною... навіть... де там людиною!.. Він був би підлим глядятором! — гнівно заявив Брезовір.

— Чого, скажіть, я маю йти з своїми африканцями аж до Галлії? Присягаюся божою могутністю Вааловою! Ні за що ми туди не підемо, — вів далі Ордзіл.

— Правду таки казав Окномао, — закричав Каст, начальник чотирнадцятого легіону, що складався з тих самих п'яти тисяч молодців, що в цей час фехтували.

— Бідний Окномао!.. жертва Спартакового зрадництва! — бовкнув Онацій, самніт, настановлений після Рутілієвої смерті на начальника восьмого легіону.

— О, велика сила всемогутньої матерії,—гнівно закричав Тессалонія епірота міцний голос, начальника сьомого легіону. — Спартак зрадник. Це вже занадто!.. Занадто!

— Еге й він, і Крісс, і Гранік, — вони продають нас римському сенатові!..

— Усі ви зрадники, що хочете повести нас за річку По, якнайдалше від Риму!

— На Рим, на Рим хочемо ми йти!..

І сім-вісім голосів разом з силою закричали:

— На Рим!.. на Рим!..

— Я довіряю Спартакові, найшляхетнішому і найчеснішому з усіх людей, довіряю Крісові і Гранікові, цим кращим воякам після нього в нашому таборі; от чому з своїм легіоном, що довіряє мені, я піду за ними, а не за вами.

— І я теж, — промовив Борторідже.

— Ну, йдіть собі з ним. А ми, наших сім легіонів завтра вранці повернемо назад Равенською дорогою і рушимо походом на Рим.

— О, без проникливості і розуму Спартака, що керує вами, ви наробите багато великих і гарних ділів, — насмішкувато зауважив Борторідже.

— Вас усіх виріже перший ліпший претор, напавши на вас, — додав Тессалоній.

— А ще взялися до зброї добувати волі! — іронічно скрикнув Кай Канніцій. — А тепер поставали рабами такої ж людини, як самі.

— Якщо воля, на вашу думку, це все одно, що розрух, заколот, безуряддя, то ми такої волі не потребуємо! — крикнув Тессалоній. — Ми ставимо вище дисципліну й порядок, ми будемо з тим, хто протягом часу понад два роки виявив, який він є відважний полководець.

Якраз у цей час всі почули хрипкі звуки сурм, що закликали до бойового порядку глядіяторів третього

легіону. Переговори довелося припинити, а Євтібіде ледве отямилася від екстазу, що справили їй промови ватажків-отаманів проти Спартака і незадоволення більшості начальників глядіаторських легіонів.

Вона затремтіла і звернулася в той бік, звідки засурмили тривогу, і пішла туди швидким кроком. Саме в цю мить ватажки легіонів, що були в Арвінієвому наметі, мерщій кинулися на подвір'я, — ледве розлігся несподіваний сигнал, кожний поспішився до свого легіону.

Скоро після того тривогу засурмили в четвертому, потім п'ятому легіоні і нарешті на весь глядіаторський табор. Усі салдати побігли до своїх наметів, покладали на себе перстянки й шоломи, узброїлися й вишикувалися бойовим порядком: маніпулами й когортами. Незабаром почувся новий сигнал в третьому легіоні, його повторено у всіх інших. Це був наказ зняти намети.

Потім за дві години табор було знято і всі легіони мовчки, правильним порядком, вирушили в похід. На третій сигнал начальників легіонів було покликано вислухати накази головного командувача.

Вони над'їхали до преторії, пришпоривши своїх коней. Тут Спартак оповістив їх, що на них наступає претор Кай Кассій і має бути в Модені увечорі того ж дня. Треба наздогнати ворога, раніше ніж інші війська приєднаються до нього, щоб перешкодити бажаному переходові глядіаторів через По.

Коли Спартак скінчив своє повідомлення, настала загальна тиша. Далі Кай Канніцій, трохи вагаючися, опустивши очі, півголосом промовив:

— Що ж битимемось і з Кассієм, але переходити через По нам не по дорозі.

— Що?.. — сказав вражений Спартак. Сливе, нічого не розуміючи, він, втопивши на самніта свої очі, — вони аж блищали блискавками з-під грізно насуплених брів, — спитав суворим голосом:

— Що ти сказав?

— Він сказав, що ми не підемо з тобою на той бік річки По, — відповів нумідієць Ордзіл, дерзко дивлячися Спартакові в очі.

— Сім легіонів не хочуть повертатися додому, до своїх рідних країв, вони хочуть іти походом на Рим, — промовив Кай Канніцій.

— Ого! Ось воно що! — скрикнув гнівно, але з відтінком суму, Спартак. — Знову нова крамола! Невже, нещасні, вам замало прикладу бідолашного Окномао?

Почулося невиразне ремство, але Спартакові ніхто не відповів.

— Великі боги! — палко говорив Спартак далі, хвилину помовчавши, — кажу вам, що ви — шаленці й зрадники!

Бунтівливі начальники мовчали, як і раніше.

— Тепер на нас суне ворог, всі ви маєте коритися мені, щоб нам побити Кассія. А тоді вже ми скличемо раду і зробимо остаточну постанову, що нам робити... А тепер ідіть!

Наказавши жестом руки, він відпустив ватажків легіонів.

Коли вони стриожували своїх коней, Спартак додав гучним голосом:

— Під час походу і бою бережіться виявляти найменший непослух, бо, присягаюся Юпітером, перший, хто дозволить собі бунтувати, загине від мого меча, що ні разу ще не схибив!

Новим жестом він відпустив своїх отаманів. Переможені Спартаковою величчю, вони мовчки пішли кожний на своє місце.

Глядіаторське військо рушило походом на Модену і, пройшовши цілу ніч, прийшло туди ще вдосвіта.

Кассій зайняв тут два високих узгір'я й оточив свій табір міцним палісадом і широким ровом.

Опівдні Спартак повів своїх шість легіонів в атаку на армію претора Цізальпінської Галлії. Позиція, що її зайняв претор на узгір'ї, була сприятлива для римлян.

Але глядіаторське військо переважало їх числом і так ревно кинулося в атаку, що скоро здобуло повну перемогу над ними. Двадцять тисяч римських вояків, здебільшого Марія й Сулли ветеранів, билися з величезною мужністю, а проте, їх за дві години було розбито. Переслідувані від глядіаторів з усіх боків, римляни пустилися втікати.

Майже десять тисяч римлян в цім бою лягли трупом, інші розпорошилися навколо, рятуючися втечею. У числі останніх був і сам претор, під яким було за-

бито коня. Табор і обоз війська римського здобули переможці, що цього разу мали невеликі втрати.

На другий день після цієї перемоги, третьої перемоги, яку Спартак одержав над римлянами протягом місяця, глядіаторські легіони вишикувалися в каре на рівнині, вздовж річки Панори. Спартак скликав своїх салдатів, щоб спільно вирішити, чи йти їм далі за річку По і повернутися кожному до свого рідного краю, чи зворотним маршем рушити на Рим.

Спартак звернувся до глядіаторів з палкою промовою, доводячи їм доцільність і слушність першого плану, безсумнівну шкоду, що потяне за собою другий план; пригадав і ті послуги, що він уже зробив святій справі пригноблених, справі, якій він уже віддав десять років свого життя, забуваючи самого себе, а нагадуючи про це, мав на увазі не почванитися перед товаришами, а тільки наочніше переконати товаришів у недолі, війні, стражданнях і перемогах, чому він доправлявся покинути Італію. Він був певний, що край цей буде глядіаторам могилою; вона вже була могилою Бреннових галлів, Піррових греків, картагенцев, тевтонів, кимврів та інших народів чужого краю, що хотіли з Італією воювати в її межах. Спартак урочисто присягнув, що мав на увазі тільки добро глядіаторів, коли захищав і далі захищає перший план військових дій. Нехай вирішають його салдати: він готовий підкоритися волі більшості. Чи як полководець, чи як простий салдат, він завжди битиметься поруч з ними, щасливий, коли в книзі долі йому призначено буде вмерти з ними.

Спартакова промова викликала гарячі оплески. Можливо, що якби він зараз же після неї перейшов на подачу голосів, більшість ухвалила б його план, цебто той, що він запропонував. Але багато перемог, що їх вони одержали за два роки завдяки военній уміlosti Спартаковій, зробили глядіаторів дерзкими. Багатьом з полководців, що в душі мали себе гіднішими від тракійця, була нестерпучою залізна дисципліна, яку Спартак старанно додержував у війську. Ця дисципліна забороняла грабувати й розкрадати. Помалу все це спричинилося до того, що виникло глухе незадоволення й обурення, спочатку серед окремих осіб, а далі потроху цей настрій, як та заразна хвороба, здобувся на силу

-- На Рим!.. На Рим!..

в масі салдатів. Євтібіде здавалося, що настав слухний час використати для себе цей бунтівничий настрій, що жеврів, а тепер палав у стількох душах. Треба було тільки підбурити глядіаторське військо проти Спартака, щоб скинути на його голову так бажану помсту. Для цього хитра куртизанка задумала підкорити своїй волі Окномао, що його всі повстанці могли визнати за гідного наступника Спартакові принаймні щодо хоробрости й відваги.

Ми вже знаємо, завдяки своїй упертій енергії, Крісс зміг утримати гальські легіони від згубного прикладу германських, і як зруйновано було підлі грекинині плани.

Але германський приклад, — їх бо вирізно дощенту, — намість того, щоб викликати спасенну скруху у Спартаківих салдатів, в багатьох з них викликав, як ніколи, бажання йти саме на Рим, почасти помститися за побиті легіони, почасти, щоб пограбувати місто, до того ж кожний мав на увазі здобути собі якнайбільшу частину добичі.

Опріч того, погодившись на план йти на Рим, який обстоював і за який помер від усіх улюблений Окномао із своїми германцями, багато глядіаторів тим самим виявляли свою відданість до героя-германця і бажання доконати подвиг, гідний його пам'яті.

Кай Канніцій дуже зручно використав усі ці пристрасті, що бурхали й клекотіли серед легіонів і цим залотом у думках. Перше, ніж продати самого себе в глядіатори, він був своїм чоловіком на форумі і вмів говорити приємно й переконливо. Після Спартака почав говорити Кай Канніцій. Високомовними виразами він почав вихвалити Спартаківу відвагу й проникливість — щоб не викликати підозри, ніби він зле на Спартака замишляє: це зменшило б уплив його промови, — а далі яскравими барвами змалювавши блаженське римлян становище, їхню під теперішній час неспроможність опиратися грізній навалі глядіаторського війська, що зараз мало понад сімдесят тисяч мечів, він палко доводив, що не слід тратити доброї нагоди, — а вона вже не повернеться, — опанувати Рим, а в кінці запропонував військові повстанців завтра рушити на береги Тібра.

— На Рим!.. на Рим!.. — розлігся громовий вигук

п'ятдесяти тисяч голосів, коли Кай Канніцій скінчив свою промову. — На Рим! На Рим!..

Зібравши голоси, одержали такий результат: сім легіонів, як один чоловік, ухвалили Канніцієву пропозицію, решта шість відкинули її, але непоказною більшістю.

Тільки кіннота мало не одноставно підтримувала Спартакову позицію. Отже, понад п'ятдесят тисяч глядіторів хотіли йти на Рим, тим часом, як число салдатів, що держалися Спартакової поради, не мали навіть цілих двадцяти тисяч.

Довго стояв він похмурий, приголомшений, мовчазний. Кінець-кінцем, звівши своє сумом захмарене обличчя, він звернувся з гіркою усмішкою до Крісса, Граніка й Арторідже, — вони мовчки оточали його, сумні й уражені не менше від нього.

— А! Присягаюся олімпійськими богами, після такої витрати сил, таких небезпек, таких прикростей не надто багато прихильників моїх серед глядіторів! Дійсно, якби мене не підтримувало почуття обов'язку, і голос сумління, можна було б пожалкувати, що я не погодився на консулову Марка Теренція Варрона Люкула пропозицію!.. Чудово!.. Присягаюся Геркулесом, добра мені за все нагорода!.. Чудово!..

Постоявши кілька хвилин, вагаючися, він швидко схаменувся і, звернувшись до легіонів, що досі ще мовчки стояли, ждучи ухвали, голосно промовив:

— Добре! Нехай буде так, як ви хочете: ви підете на Рим, але під командою іншого полководця, бо з цієї години я зрікаюся обов'язків головного командувача, що її ви на мене поклали; цією посадою маєте вшанувати когось іншого, гіднішого, ніж я.

— Ні!.. присягаюся іменем богів! — скрикнув Гранденій, самніт, начальник дванадцятого легіону. — Ти завжди будеш нам за головного командувача, бо нема поміж нами такого, що дорівнював би тобі.

— Нехай Спартака знову буде затверджено головним командувачем, — скрикнув на весь голос Борторідже! Спартак головний отаман!

— Спартак — наш головний отаман!.. — закричали, як один, сімдесят тисяч глядіторів, високо підносячи свої тарчі.

Коли цей страшний галас дещо ушух, Спартак гучно промовив:

— Ні!.. ніколи! Я проти походу на Рим і не хочу вас туди вести, виберіть когось іншого, хто певний перемоги.

— Саме тебе хочемо ватажком!.. Тебе!.. Спартаче! Ти — наш ватажок! — закричали кілька разів тридцять чи сорок тисяч голосів.

Крісс, намагаючися припинити цей гармидер, зробив знак, що хоче говорити. Коли знову настала тиша, він почав говорити:

— Тут сто тисяч озброєних глядіаторів... але тільки один може й має бути їхнім ватажком. Переможець під Аквіно і Фонді, під Камеріно, Норцією і під Моденою один тільки може й має бути нашим отаманом... Хай живе Спартак-імператор!

По всій рівнині, де зібралися глядіатори, пронісся зворушливий оглушний крик:

— Хай живе Спратак-імператор!

Обурений тракієць опирався і в сильних виразах зрікався цього титулу, всіма способами намагаючися здихатися прохань своїх приятелів. Але всі начальники легіонів, а поміж них гарячіше решти — Арвіній, Ордзіл і Кай Канніцій, всі 65 військових трибунів, всі центуріони й декуріони іменем своїх полків уперто просили його зберегти за собою найвище начальникування над глядіаторськими легіонами.

Кінець-кінцем, очевидно, зворушений цією блискучою демонстрацією любови й пошани від своїх товаришів саме тоді, коли вони виявили непокірність його бажанню, Спартак промовив:

— Ви хочете цього?.. Нехай буде так... Я даю свою згоду, бо розумію, що, вибравши іншого ватажка на моє місце, ви неминучо дійдете до внутрішньої колотнечі; згоджуюсь битися з вами поруч і вмерти чільним у вашому війську.

І в той час, як усі салдати дякували йому, — котрі цілували край його одежі, інші його руки, а котрі голосно вихваляли його відвагу й заслуги, — Спартак додав з надзвичайно сумною посмішкою:

— Я не сказав, що поведу вас здобути перемогу, бо мало вірю, ніби пощастить у цій безглуздій війні.

У кожному разі ми виступимо походом на Рим. Завтра ми рушимо через Болонью.

Так Спартак вимушено було спробувати щастя в такій справі, що він її вважав за нездійсненну. На другий день табор його знято, і тракієць повів своє військо через Болонью до Ріміні.

У глядіаторські лави пройшло помітне послаблення дисципліни й неслухняність, і це таке грізне військо, що стільки разів блискуче перемогло під проводом такого вмілого полководця, яким був Спартак, над наймогутнішим у світі народом, почало розпадатися й занепадати під впливом захланного стремління грабувати, що опанувало всіх.

Хоч як намагався Спартак опиратися цьому стремлінню, він аж ніяк не міг стати на заваді, щоб той, чи інший легіон, а іноді кілька легіонів разом не грабували й не пустошили міст Сенноні, через яку країну глядіатори проходили; така поведінка була подвійно згубна: вона позбавила глядіаторське військо гідності, що належить дисциплінованим воякам, зводячи його на рівень розбещених розбишацьких банд і викликаючи в скривджених народів ненависть і прокляття; а опріч того, постійні затримки спиняли швидкі переходи, що досі були головною таємницею Спартакових перемог.

Обурення Спартакове, коли він дивився на ці бешкети, легше уявити собі, ніж переказати. Спочатку він впав у несказанну лють, обсипав енергійною лайкою, проклинав тринадцятий легіон, що був під командою Каєвою Канніцієвою. Цей легіон перший дав приклад грабувати, Спартак гримав на нього, лаяв, проклинав, але не пощастило припинити це зло, бо зараз же через два дні, п'ятий і шостий легіони, що йшли в кінці колони, боки Спартак увійшов у Фаенцу, увійшли до Імоли і грабували тут, як несамовиті. Отже тракієць разом з Кріссом і трьома тракійськими легіонами, вимушений був повернутися, щоб дати порядок і повернути дисципліну серед грабіжників. А поки він виконував цей сумний обов'язок, одинадцятий легіон (африканський) вийшов з табору під Фаенцою, увійшов у невеличке Сеннонське місто Бартінорій, де почав нестримно грабувати й гвалтувати. Спартак мусів і туди поспішити, щоб покласти край салдатському бешкетуванню.

Тим часом до Риму швидко надійшла звістка про поразки консульського війська, про втечу претора Цізальпінської Галлії, і це зчинило величезні нарікання серед римських громадян. Дуже скоро дійшла звістка й про те, що глядіатори йдуть на Рим, а це викликало страшенний переполох в народі і в сенаті.

Досі ще не збиралися коміції, щоб вибрати консулів на наступний рік; після поразки Лентула і Геллія помітно зменшилося число кандидатів на цю посаду навіть тих, що вже клопоталися про те, щоб їх вибрано було на цю високу посаду. А проте ці дві поразки дали Каеві Анфідієві Орестові сміливість просити консульської посади. Він доводив, що це не з його провини, з таким нечисленим військом, Спартак розбив його під Фонді. Адже й двох консулів з шістьма десятками тисяч війська спіткала така сама доля. Навпаки, бої при Камеріно й Норції були йому за дальше виправдання, бо були наочним доводом його заслуг, що їх досі заперечували й не визнавали. Він говорив, що бій під Фонді був для римлян не таким уже втратним, а для глядіаторів більш убійчий, ніж два останні консульські бої, в яких Спартак цілком вирізав римське військо.

Такий спосіб міркувати видавався дещо незрозумілим і погрішав проти здорового розуму: хоч Анфідій Орест був не такий негодящий, як інші, а проте, він був теж негодящий. Але в даний момент війна з глядіаторами так пригнітила думання в римлян, що логіку Анфідієву Орестову було визнано за серйозну, і через те, що було обмаль конкурентів на консульську посаду, більшість вибрала на консулів (на наступний рік) Анфідія Ореста і Публія Корнілія Лентула Фура, родича Лентула Клодіяна, консула цього року, що його Спартак розбив під Камеріно.

Тим часом рушенню на Рим ставала на заваді нахабна поведінка і непослух саме тих легіонів, що вимагали цього походу.

Спинившись на цілий місяць у Ріміні, Спартак зрікся начальникувати і цілими днями сидів у себе в наметі, відкидаючи усякі прохання й благання. І ось одного дня мало не все військо прибігло до преторії, впало навколішки і, оплакуючи свої власні злочинства й лиходійства, благало свого ватажка простити. Це при-

мусило Спартак вийти з намету. Коли тракієць став перед військом з пополотнілим лицем, на цьому шляхетному обличчі виразно помітні були сліди страждань, на які його засудила негідна поведінка його салдатів. Вигляд йому був змучений, засмучений, а вії йому почервоніли від гірких і тяжких сліз.

Дивлячись на нього, глядіятори ридали ще голосніше, висловлювали свою відданість, покуту ще гучніше й енергійніше.

Спартак зробив знак, що хоче говорити. Настала тиша. Суворим сильним голосом він почав докоряти легіони, що показали себе не людьми, які прагнуть волі, а найбільшими розбишаками. Це видно з того, що вони чинили. Він твердо зрікається йти з ними, якщо вони не дадуть йому повного й необмеженого права покарати головних привідників грабунку й заколоту.

Легіони одностайно погодилися на цю вимогу Спартакову.

Тоді він знову взявся начальникувати над глядіяторським військом і виявив свою владу низкою найсуворіших заходів, щоб відновити в свідомості повстанців приспане почуття обов'язку і знову вдихнути в них духа найсуворішої дисципліни.

Він виніс вирок смерти для нумідійця Ордзіла, найлютішого й найбільшкетнішого з усіх начальників легіонів, що заплямував себе наймерзеннішим злочинством у Бартінорії. У присутності всіх легіонів його було розіп'ято на хресті руками самих же нумідійців з Спартакового наказу.

Потім Спартак наказав випарити добре лозою й вигнати геть з табору двох інших начальників, а саме: Арвінія й самніта Кая Канніція.

Потім винесено було вирок розіп'ясти на хресті двісті двадцять трьох глядіяторів, які під час грабунків виявили особливу розбещеність і лють.

Після цього суду він реорганізував всі легіони і розподілив їх уже не за принципом народності, а навпаки, до кожної маніпули й до кожної когорти ввів відповідне число салдатів різних національностей. Отже, такий маніпул було складено з сорока галлів, тридцяти тракійців, двадцяти самнітів, десяти іллірійців, десяти греків і десяти африканців.

Так зреформоване військо було поділене на чотирнадцять легіонів, а за начальників поставлено таких глядіаторів:

- 1-й легіон — Брезовір, галл.
— Тессалоній, епірот.
- 3-й « — Каст, галл.
- 4-й « — Онацій, самніт.
- 5-й « — Мессамбрій, тракієць.
- 6-й « — Лівій Гранденій, самніт.
- 7-й « — Ідомей, тракієць.
- 8-й « — Борторідже, галл.

Над десятим легіоном призначено було начальникувати македонця Еростена, надзвичайно хоробру людину; над 11-им—поважного, суворого, презирливого до небезпеки нумідійця Відсальда, над 12-им—галла Еліяла, старого й небоязкого глядіатора. Йому було вже 50 літ, а вкритий він був шрамами від п'ятдесяти ран. Над 13-им легіоном поставлено було юнака іллірійця, шляхетного походження, родом з Лібурнії, він був багатим, але його силоміць зроблено рабом і глядіатором; він був щиро відданий Гранікові і відрізнявся майже надприродною відвагою. Кінець-кінцем, начальникувати над 14-им легіоном було доручено галлові велетенської будови, суворого вигляду, із скуйовдженою густою бородою, на ймення Індутіомара, що мав серед своїх земляків величезну популярність.

Спартак поділив всі ці легіони на три військові корпуси; 1-й складався з 6 перших легіонів під командою Крісса, другий—з 7-го, 8-го, 9-го й 10-го легіонів під командою Граніка, а 3-ій з останніх 4 легіонів під орудою Арторідже.

Кіннотою, що складалася з 8 тисяч душ, як і раніше командував Мамілій.

Але Спартак незабаром побачив, що неодмінно треба ці по-новому зформовані легіони збити тісніше перше, ніж іти на Рим; ось чому, вийшовши з Ріміні, через Фоссомброне і Арецьо він посувався невеличкими переходами до Умбрії, щоб дати салдатам час зазнайомитися та заприятелювати між собою і звикнути до нових начальників.

Тим часом до Риму уже дійшли чутки про грабунки, що

їх робили глядіятори в краю сеннонів. Чутки ці були сильно перебільшені, бо стоуста неслава, ненависть до самого імени глядіяторів і жах, про який сказано, що в нього «очі по яблуку», зробили своє діло. Звісно, чужий рот не город — не загородиш. А проте, ці чутки викликали переполох і жах, і зміцнилися до того, що народні трибуни почали на форумі щодня голосно ремствувати на уряд, що час уже, мовляв, кінець-кінцем, піти до голови по розум, про те подбати, щоб край рідний урятувати, бо він впав у біду, як муха в гарячу страву.

Сенат зібрався. Дехто висловлювали жаль, що сенаторів стародавнього Риму вимушено було через нездар полководців, яким досі доручали цю справу, серйозно обговорювати смішне повстання якихось там глядіяторів, що повернулося тепер на страшну війну... А ця війна, мовляв, загрожує Римові. Інші знов репетували, що надійшов слушний час рушити всі сили римської держави проти глядіяторів, коли вже Рим діждався такої ганьби.

З другого боку, сенат ухвалив, що консулам нема чого втручатися до цієї війни, бо обидвох передніх консулів Спартак побив, а від тих двох, що їх призначено на наступний рік, ледве чи можна сподіватися, що вони виведуть із біди: один бо з них уже попикся на повстанцях, а другий не годен і шила загострити, а надто в військовій справі. Сенат гадає доручити цю війну вести доброму й відважному полководцеві, якому треба дати потужне військо, дати необмежені уповноваження, щоб він якнайшвидше край поклав цьому дерзкому нахабі Спартаківі, якому мало стількох перемог, коли він сміє загрозувати римським мурам.

Через те постановили доручити втихомирити Спартаківі сіцилійському преторові, якого якраз у цей час мали бути обрати.

Допіру промайнула чутка про цю постанову, як усі кандидати на цю посаду зреклися своєї кандидатури. Усі перелякані були цією важливою війною. Наближався день, коли мали відбутися коміції, всі вагалися, бо не було нікого, хто хотів би обійняти цю посаду.

Римляни жалкували, що немає ані Метелла, ані Пом-

пея: перший мав давні подвиги, а другий вирізвився ще недавною відвагою.

Обидва легко могли упоратися з важким завданням. Багато було й таких, що пробували відкликати з Азії Люкула, що зажив уже слави, як хоробрий і найпроникливіший полководець, і покласти на нього скінчити війну з глядіяторами.

Приятелі Цезареві умовляли його запропонувати себе на полководця наступної кампанії; вони обіцяли виклопотати в сенату і в народа військо для Юлія Цезаря легіонів вісім; вони доводили, що, маючи під своєю орудою сорок тисяч легіонерів і двадцять чи двадцять дві тисячі легкої піхоти, кінноти й союзників, йому буде легко перемогти глядіяторів.

Але Цезар, що через тріумф і Помпееву перемогу не мав спокою, ні за що не приставав на це, бо труднощі війни з глядіяторами були не менші, ніж війна в Африці, за яку Помпей мав тріумф. Була тільки та різниця, що переможцеві ця війна не дасть ані тріумфу, ані навіть почесної овації, горді бо римляни ніколи не зробили б чести глядіяторам, поставивши їх нарівні із звичайними ворогами.

— Якщо вже мені доручать воювати, то війна ця має, коли буде перемога, дати мені тріумф, бо він допоможе мені дійти консульської посади.

Ось що відповів Цезар своїм приятелям. Але не важко було доміркуватися, що інша, сильніша причина спонукала його відмовитися. Цезар своїм орлиним поглядом бачив і вивчав ті лиха, що шарпали республіку всередині, розуміючи, що причини цього лиха полягали в її минулому і мали, безперечно, відбитися на майбутньому. Він добре розумів, що ці повстанці глядіятори, взявшись до зброї, ці нещасливі раби, що прилучилися до них, і ці мізерні самнітські чабани, що теж стали під їхній прапор, являли собою тільки три групи з величезної маси знедолених і пригноблених, пристрасті і силу яких він мав намір ужити, щоб назавжди зламати зарозумілість і тиранічну владу олігархів. Він розумів, що, щоб притягнути до себе симпатію й любов цих бідолужних клясів, йому зовсім незручно буде підійти до них, забруднивши себе кров'ю нещасливих глядіяторів.

Отак під той день, коли зійшлися коміції, намість Цезаря на форумі став, обгорнутий в білу тогу Марк Ліціній Красс, прохаючи, щоб його призначено було на претора в Сіцилії.

Його підтримували найвпливовіші сенатори, його численні клієнти; добуватися цієї посади спонукало його передовсім його особисте честолюбство. Йому було замало, що його вважали за найпершого багатія в Римі, замало було йому необмежної довіри і впливу: його спокучала нестримна жадоба воєнних лаврів, що вже здобув собі великий і славний Помпей.

Під цю добу Маркові Ліцінієві Крассові було щось 40 років, і, як ми вже бачили, він уже кілька років бився під Суллиною командою, спочатку в союзницькій війні, а потім брав діяльну участь в громадських боях і сутичках, виявивши не тільки силу духа і надзвичайну відвагу, але й незвичайний розум та й хист доконувати й поважніші справи.

Отже, нарід, побачивши Красса в білій тозі, як кандидата на претуру, привітав його довгими й гучними оплесками, що доводило, яка велика довіра була до нього під цей момент загального замішання й жаху, видно також було, які надії покладають на його майбутні дії проти глядіаторів.

Настала мовчанка. Народній трибун Аквілій Лемнон звернувся до римлян з промовою, переконуючи нарід і сенат одностайно вибрати Красса полководцем, бо, щоб звоювати Спартака, кращого, ніж він, під теперішню важку пору й не можна бажати. Неодмінно треба було, казав трибун, дати Крассові таку силу, щоб він мав змогу покласти край цій ганебній війні, яка точиться вже третій рік.

Усі похвалили Люцієву Аквілієву промову, і Красса одностайно під гучні оплески було вибрано на претора Сіцилії.

Йому дано право набрати шість легіонів з допоміжним військом і було дозволено зібрати і реформувати рештки розбитого Лентулового і Геллієвого війська, щоб із них новий претор міг утворити ще чотири легіони. Отже Красс одержав шістдесят тисяч легіонерів і двадцять чотири тисячі допоміжного війська. Усього вісімдесят і чотири тисячі. Такого численного війська

римляни ще не бачили після того часу, як Сулла повернувся до Італії, скінчивши війну з Мітрідатом.

На другий день, як вибрано було Красса, він оголосив едикт, яким закликав громадян до зброї, щоб воювати із Спартаком. Сенат в особливому декреті обіцяв надзвичайно високі нагороди тим ветеранам з Суллиного і Марієвого війська, які схочуть узяти участь в цій кампанії.

Декрет і едикт Крассів піднесли підупалу мужність громадян у Римі: нарід був охоплений новим припливом вояцького запалу; поміж найшляхетнішим юнацтвом виникло чесне змагання, і всі вони бігли записатися в лави Крассових легіонів.

З гарячковою поспішністю Красс почав організувати своє військо, вибравши квестора й трибунів із найзнаменитіших військових діячів Риму, не звертаючи уваги на становище чи там ранг даної особи. Так, на квестора Красс настановив Публія Елія Скрофу, тібуртінського хлібороба, що, взявши діяльну участь в одинадцяти війнах і більше ніж у 130 боях і сутичках, мав двадцять дві рани, багато нагород і вінців, а потім віддалився відпочивати. Красс не полінувався особисто поїхати, щоб просити його приєднатися до експедиції проти Спартака. Скрофа глибоко зворушений Крассовими відвідинами охоче згодився стати за квестора римського війська і, покинувши затишний куточок рідних веселих узгір Тіволі, поїхав з Крассом до Риму. Марк Ліціній Красс через два тижні після того, як вибрано його на претора, рушив на чолі чотирьох легіонів, склавши їх із старих салдатів, зібраних у Римі і взятих із прикордонних легіонів, на Отріколі, що був на кордоні Еквів і Умбрів. Там один з Крассових лейтенантів, Авл Муммій, збирав і муштрував ще два легіони й союзницьке військо.

Коли Красс виходив з Риму, нарід радісно вийшов, щоб побажати йому щасливої дороги й успіху, аж за Ратуменську браму, де стояв претор табором. Преторові товаришували не тільки щирі побажання всієї римської людности, але й патронаж божий, бо згідно з аруспіціями, боги через авспіції прихильно поставилися до цієї експедиції.

У першому легіоні було дві когорти, щось тисяча чоло-

віка, усі найдобріша молодь славніших римських родин, що звичайними солдатами побажали йти з Крассом на цю війну. Поміж них були Марк Порцій Катон, Тіт Люкрецій Карр, Кай Льонгін Кассій, Син Суллін Фавст, Публій Ватіній, Коссіній Ребіло, Гней Асіній Полліон і сотні інших з консульських родин, що й самі потім були консулами і сотні інших із родин кляси комонників.

Усі родичі, приятелі й клієнти їх випроваджали Крассові легіони аж до Мільвійського мосту, де військо покинуло Флямінієву дорогу і пішло по дорозі Кассієвій в напрямку на Баккано. Після чотирьохденного маршу Красс прийшов до Отріколі і тут розташував табор, пустивши його в шанці й далі організовуючи своє військо. Тоді він був переконаний, що ця позиція мала бути захистом Риму проти глядіаторського нападу, як з боку Умбрії, так і від Піцен.

Протягом мало не цілого місяця в цілковитій бездіяльності Красс стояв в Отріколі, а Спартак в Ареццо. Кожний старанно готувався до війни, обмірковував нові військові хитрощі і плани, щоб заплутати ворога.

Коли Спартаківі здалося, що прийшов слушний час рушити походом, він наказав своїм легіонам вночі під сльоту й хуртовину непомітно зняти табор і, лишивши на таборищі сім тисяч кінноти під орудою Мамілія, решту кінноти послав уперед, як розвідників. Під захистом страшної хуртовини, пройшовши цілу ніч і другий день, Спартак дійшов до Губбія, звідки мав намір потаємці від Красса пройти до Риму через Камеріно, Асколу, Сулмону, Фуцінське озеро і Субіяко.

Тим часом кіннота, що лишилася на таборищі під Ареццо далі робила свої екскурсії і свої розвідки, як звичайно, здобуваючи провіант по сусідніх містах на сімдесят вісім тисяч глядіаторів, щоб примусити думати налякану людність, що глядіаторське військо ще стоїть під Ареццо. Спартак мав на увазі, що Красса повідомлятимуть про це, і отак римського полководця він приведе до помилки.

Тракієць між тим, обминаючи Апенінське пасмо гір важкими переходами й примушуючи своє військо робити на добу не менше двадцяти п'яти—тридцяти миль, пройшов би через Піцени і став би, як несподіваний гість,

під римськими мурами. Цей плян пощастило б здійснити, коли б випадок не відкрив Маркові Крассові Спартакової страгати.

Через три дні після виходу з Аретцо глядіаторського війська, Красс, побачивши, що ворог не виходить із своїх траншей, зважився атакувати його, щоб усіма способами викликати його на бій і відразу скінчити війну.

От чому він вийшов із Отріколі і швидким чотирьохденним маршем — проникливий Красс зрозумів, що із Спартаком треба воювати, додержуючи його ж тактики — підійшов до табору в Аретцо. Мамілій, довідавшись, що наближається римська армія, згідно з наказом головного командувача глядіаторів, вийшов з Аретцо з усією кіннотою нишком уночі. Коли на світанку другого дня Крассові розвідники пройшли аж до повстанських шанців, то дуже скоро переконалися, що там, де недавно було Спартакове військо, і місце холодне.

Сильно здивований, Красс, почувши цю звістку, задумався, намагаючися угадати, якою саме дорогою рушив Спартак; потім Красс відправив свою кавалерію обслідувати всі околишні дороги, наказавши розвідникам проїхати в бік не менше як на 30 миль.

Незабаром Красс довідався, що повстанська кіннота втекла з Аретцо, коли він наближався і подалася на Камеріно, куди недавно пішов Спартак з усім своїм військом.

Тоді Красс з проникливістю великого полководця вмить зрозумів Спартаків намір і почав обмірковувати, як вийти з положення. Спартак ішов дорогою, що обминала східні взгір'я Апенін, а Красс постановив швидким маршем відійти до Риму, йдучи вздовж західніх узгір, Апенінського пасма. Спартак ішов кривою дорогою і через те його путь була довша, а Красс ішов навпростець, отже, його путь була найкоротша; це давало Крассові можливість виграти три дні, що треба було зробити, бо він хотів надолужити час і віддаль, що Спартак уже пройшов.

Після дуже важкого марша протягом цілих п'яти днів, що його виконали римські легіони з похвальною ретельністю, Красс прийшов до Ріети і тут дав своїй армії цілий день відпочинку.

А в цей самий час Спартак, йдучи дуже швидко, вступив до Целяно, біля озера Фуціно, але через неперед-

бачену випадковість його затримала річка Веліно, що через сильні зливи набутніла. Глядіяторів було вимушено стати тут на два дні, щоб спорудити міст на швидку й цілу добу вжити, щоб перейти річку.

Красс тим часом через розвідників — він мав десять тисяч кінноти і її послав на розвідку доволі далеко від свого табору — довідався про те, що Спартак в Целяно, і наказав Авлові Муммієві перейти річку Веліно біля Ріети з двома легіонами і шістьма тисячами союзників, потім швидким маршем рушити на Авеццано уздовж лівого берега річки, а звідти пройти до Целяно. Але Красс в той же час суворо заборонив своєму лейтенантові вступати в бій із Спартаком, поки сам Красс не підійде й не атакує глядіятора з тилу.

Муммій точно виконав Крассів наказ щодо руху війська і на третій день, на світанку, прибув до Авеццано. Але він не міг тут стати табором і мусів був зараз вийти звідци, щоб наздогнати Спартака.

Не вважаючи на те, що салдати сильно стомилися, Муммій віддалився гірською розколиною до Субіяко, де зайняв грізну позицію на підгір'ї скелястої кручі, гадаючи на другий день рушити звідци.

Але трибуни почали йому доводити, що тепер не слід відступати перед ворогом: чому не скористатися із сприятливого випадку, що його, очевидно, послалала сама фортуна, й побити Спартака, не дожидаючи Красса. Адже в цих вузьких гірських розколинах глядіяторові неможливо розгорнути свої численніші сили. Нехай Муммій почекає, мовляв, його в цій грізній позиції до другого дня: вона обіцяла Крассовому лейтенантові блискучу перемогу над ворогом.

Муммія дуже спокушала думка про таку перемогу, яка з усякого погляду майже напевне ждала його, і на другий день, коли Спартак підійшов до цього місця, римлянин розпочав з ним бій. Тракієць зрозумів, що при такій позиції він не міг мати ніякісної переваги з своїх чотирнадцяти легіонів, а через те, поки з ворогом билися тринадцятий і чотирнадцятий легіони, Спартак зібрав усіх велетів і пращників з інших легіонів в один корпус і наказав їм вдертися на верховини околиць гір і, вдаривши на римлян з тилу, обсипати їх величезними кам'яними брилами й стрілами.

Те, що наказав Спартак, глядіятори ретельно виконали. Після трьохгодинного бою, в якому обидві сторони виявили однакову мужність і запеклість, римляни побачили із здивуванням, яке переходило в жах, що всі сусідні верховини вкрито ворожими пращниками й стрільцями, а вони, обсипаючи їх дощем каміння й стріл, почали спускатися з гори, щоб захопити римлян з флангів і з тилу. Тоді римляни почали втікати, покидавши зброю й тарчі, щоб легше було бігти.

Але обидва легіони з таким шаленим запалом кинулися на втікачів звідусіль: із скель, із круч, що в результаті понад сім тисяч римських салдатів було вирізано й порубано.

Розділ XX

ВІД БОЮ ПІД ГОРОЮ ГАРГАНО ДО ПОХОРОН КРИССА

Хоч у бою під Субіяко загинуло дуже багато римлян, і глядіятори цілком перемогли, проте Спартак не міг використати перемоги. Красс і собі не міг відшкодувати втрату свого війська. Тоді, коли тракієць погнав римлян, він дізнався від Мамілія, що його залишено було робити розвідки вздовж берегів річки Веліно, що Крассова армія перейшла через цю річку і того ж дня Спартак побачив, що йому неможливо йти на Рим, маючи з тилу Красса. Через те, того ж вечора Спартак вийшов із Субіяко і, пройшовши Ліри біля її верховини, рушив у напрямі до Кампанії.

Щодо Красса, то останній міг виступити тільки того самого вечора, коли Спартак пішов із Субіяко, і тільки ввечері на другий день він дізнався про поразку свого лейтенанта.

Претор страшенно обурився на Муммієву поведінку, але ще більше на поведінку його легіонів. Утікачі підійшли до римських мурів і звістка про цю нову поразку враз облетіла всіх громадян великого міста, зробивши велику паніку, яка вщухла тільки тоді, коли надійшли Крассові гінці. Вони відновили правду, позбавивши бій під Субіяко тієї ваги, якої їй надав жах. Вони також заспокоїли сенат щодо дійсного становища, прохаючи його водночас негайно надіслати до преторського табору всіх легіонерів, Муммієвих утікачів.

Через кілька днів усі вони повернулися до табору; легко собі уявити, який великий був їм сором і зневага.

Тоді Красс, зібравши навколо преторії своє військо,

вишикував їх у каре, посеред якого виведено було втікачів-легіонерів обеззброєних, сумних, засоромлених.

Красс почав говорити. Він мав хист промовляти й різними сильними словами докору змалював слабодухість, якою вони себе заплямували, утікши наче юрба полохливих баб, покидавши зброю, ту саму зброю, якою їхні славетні предки, поминувши найтяжчі й найнебезпечніші зміни, обставини й лиху годину, завоювали світ. Він довів неминучість покласти край цій дурній полохливості, що вже три роки дає можливість безкарно розгулювати по Італії, спустошаючи її, наймерзненнішим глядіяторам, цьому натовпові підлих рабів. Вони здавалися мужніми й хоробрими зовсім не через свою відвагу, але тільки через слабодухість римських легіонів, колись славних за свою непереможну міць, а нині ці легіони є посміховище для всього світу.

Він сказав, що більше не хоче бачити, як римські вояки з поля бою уміють «п'ятами накивувати». Пора вже вславити себе відважним чином, блискучою перемогою. А коли для цього не досить особистого почуття гордощів і гідности римського імени, то якраз тепер стане в пригоді пильнування найсуворішої дисципліни і дійсно спасенний жах перед найжорстокішими карами.

— Я поновлю — скінчив свою промову Красс — децималію — кару, якої братися мусіли дуже рідко ваші батьки. Децемвір Аппій Клавдій уперше піддав децималії свої легіони 304 року римської ери. Протягом мало не двох віків не випадало сумної потреби вживати цієї кари. Але ж ви біжите перед таким ворогом, ганебно кидаючи зброю... ні! присягаюся великим богами! — я покараю вас децималіями і з сьогоднішнього дня цієї кари мають зазнати тих дев'ять тисяч боягузів, що стоять тут передо мною засоромлені, відчуваючи всю вагу своєї ганьби, з блідими, смутними, заплаканими обличчями, мучачи себе пізньою покутою.

Хоч як Красса прохали найшановніші з трибунів і патриціїв, яких було багато в його таборі, він був непохитний в своїй постанові і хотів її виконати ще до вечора.

Так, одного салдата на десять, що на його долю випав нещасливий жеребок, ліктори спочатку чухрали різками, а потім рубали голову.

Ця страшна кара, якій часто підпадали якраз ті, що мужньо билися і найменше завинили в утечі своїх товаришів, справила в описаному таборі гнітюче, хоч і глибоке, враження. Було чотири чи п'ять дуже сумних випадків під час цієї важкої екзекуції, коли за кілька годин дев'ятсот салдатів зазнали кари на горло. П'яти чи шести найзначнішим Муммієвим легіонерам, що виявили чудо відваги на очах у всіх у бою під Субіяко, було віднято голови. Всі оплакували їх, обурені на малодушність інших. У числі цих шести хоробрих вояків найбільше співчуття до себе викликав двадцятилітній юнак, на ймення Емілій Глябріон, що до останньої хвилини мужньо опирався глядіаторській навалі, мав дві рани і лишився на своєму посту, а потім підхоплений був потоком утікачів і віднесений далеко від поля бою. Усі це знали, голосно стверджували, але невблаганна доля розбила його, і він мусів умерти.

Посеред загального плачу найвідважніший юнак із сполотненим лицем, але спокійний і твердий, як гідний земляк Муція Сцеволи і Юнія Брута, підійшов до претора і сказав мужнім голосом:

— Децималія, до якої ти засудив мене не те, що корисна й потрібна для щастя республіки, але вона справедлива, і ганебна поведінка двох наших легіонів під час останнього бою, заслуговує на цю кару. Доля лиха впала на мене, і я мушу вмерти. Але, Марку Крассе, ти як і все військове товариство знаєє, що я боягузом не був ніколи, не втікав, але бився як це римлянинові належить, з мужньою упртістю, будши ранений, — ти можеш сам побачити, — юнак показав забинтовану ліву руку і скривавлену на грудях перев'язку під військовою кереєю, — й твердо опирався ворожій навалі; через те, що я поведився хоробро, прохаю в тебе як ласки, щоб спина моєї не торкнулися ганебні лікторові різки. Нехай він карає мене тільки сокирою.

Всі плакали навколо претора, а сам він сплотнів, слухаючи юнака, і був сильно зворушений.

— Дарую тобі те, чого ти в мене прохаєш, о шляхетний Емілію Глябріоне, — відповів Красс. — Мені жаль великий... мені шкода, що суворий предків наших закон забороняє мені помилувати тебе, як ти заслужив на це...

— Умерти мені на полі бою від руки ворожої або

тут в преторії від лікторської сокири для мене однаково, бо життя своє я присвятив рідному краюві. Для мене досить, щоб усі знали, щоб в Римі узнала моя мати, щоб узнав нарід, щоб узнав сенат, що боягузом я не був. Мені байдуже, як умерти, аби честь моя була врятована...

— Ні, ти не вмреш, молодий герою, — скрикнув салдат, вибігши з Муммієвих лав. Підбігши до претора він закричав щосили, тремтячим від хвилювання голосом, з очима, що спухли від сліз.

— Преславний Крассе! Я — Валерій Атал, римський громадянин і салдат третьої когорти, третього легіону, одного з тих, що билися під Субіяко і що їх було розбито. Я був недалеко від цього найвідважнішого юнака, я бачив, як він уперто воював, коли ми всі пустилися утікати, волочачи його проти волі. Уже якщо ліктора сокира має відтяти голову одному з десяти втікачів, то нехай відтинає мені, бо я втік, а того, хто був увесь час щирий стародавній римлянин, — нехай бережуть великі боги!

Цей учинок салдатів, учинок того, хто під час загальної паніки втік з поля бою, а зараз виявив таку міць душевної шляхетности, іще підсилив загальне хвилювання. Але хоч між Аталом і Глябріоном почалося великодушне змагання, і кожний просив сокири для себе, Красс лишився непохитним, і Глябріона передано до лікторових рук.

Зойки двох покараних легіонів збільшилися. Тисячі салдатів з інших легіонів стояли смутні, ридаючи з жалю, Глябріон звернувся до своїх товаришів військових і промовив:

— Коли ви думаєте, що я марно вмираю, коли доля моя викликає в вас щирий жаль, коли ви хочете порадувати й потішити мою душу солодкою надією на тихий спокій на Єлісейських ланах, то присягніться іменем великих богів, присягніться, що охотніше всі умрете, але ніколи вже не побіжите перед ненависними глядіторами:

— Присягаємося!.. Присягаємося!..

— Великими богами присягаємося! — наче гуркіт грому загуділи разом сімдесят тисяч голосів.

— Хай великі боги бережуть Рим!.. Я вмираю задовлений, — скрикнув нещасливий юнак.

Він підставив голу шию під сокиру, а той швидким і певним ударом відтяв біляву юнакову голову; вона покотилася, заюшена кров'ю, на землю серед загальних зойків і криків жалю й жаху.

Марк Красс відвернувся, щоб приховти сльозу, яка котилася йому по щоці.

Після цієї езекуції Марк Красс звелів знову роздати зброю втікачам легіонів Субіяко і після короткого вмовлення висловив надію, що вони вже ніколи не побіжать з поля бою.

Наказавши поховати тіла дев'ятисот покараних на смерть, на другий день Красс зняв свій табор і подався слідом за Спартаком. Останній, побачивши, що йому відтято дорогу до Риму, швидким маршем пройшов через Кампанію й Самнію і знову своє військо повів до Апулії, певний того, що принадить сюди Красса, далеко від Риму, що міг подати завжди допомогу його військові, почне з ним бій і розіб'є його до ноги, а відтак піде до Тібру.

Але хоч як швидко йшов Спартак, але так само швидко посувалися Крассові легіони, що їх децималії знечули наче. Отже вони, не відчуваючи втоми, палали тільки одним прагненням знову почати бій з глядіяторами.

На п'ятнадцятий день претор наздогнав Спартака, що табором розташувався біля Сіпонта. Красс, маючи намір перерізати глядіяторам дорогу, поставив свої намети поміж Арпі і Сіпнтом. Тепер він ждав тільки доброї нагоди, щоб почати бій із Спартаком.

Уже три дні обидва війська стояли одне проти одного. Пізно ввечорі, коли все в римському таборі стихло, Красса розбудив один з його ординарців і доповів йому, що прийшов глядіяторський гонець. Він сказав, що має переговорити з претором про надзвичайно важливі речі.

Красс устав. Він був дуже уміркованої вдачі і звик спати мало. Він наказав ординарцеві привести глядіятора.

Обличчя його,—він був дуже вже невеличкий на зріст, але вбраний у багатющий панцер,—обличчя його було сховане під спущене забороло. Глядіятор зняв його, лишившись віч-на-віч з Крассом.

Це була Євтібіде, що прийшла зрадити Крассові своїх братів по зброї.

— Невже ти не пізнаєш мене, Марку Ліцінію Крассе?— промовила вона насмішкуватим тоном.

— Але... звичайно... справді... обличчя твое я бачу не вперше... Навпаки... — белькотав претор, намагаючися пригадати ім'я, що на думці ніби моталося, але не пригадувалося. — Але, всемогутні боги! Адже ти не юнак, а жінка! Чи можливо? Присягаюся Венерою Еріцінською! ти...

— Та невже ти так швидко забув поцілунки Євтібіде, яких ніколи не забував іще ні один чоловік, якому пощастило їх скуштувати?

— Євтібіде!.. — скрикнув захоплений і здивований Марк Красс.

— Присягаюся Юпітеровими перунами!.. Євтібіде!.. Як ти сюди потрапила?.. Чого це ти прийшла сюди так пізно... і потім в цій одежі?..

І раптом, охоплений недовірою, він відійшов на крок, схрестив на грудях руки і втопив у неї пильний погляд своїх сіряво-жовтих очей, які спалахнули яскравим вогником, що часом пожвавлював їхній звичайно тьм'яний зір.

— Якщо ти прийшла, щоб заплутати мене своїми хитрощами, — сказав він твердо, але спокійно, — то попереджаю тебе, — мене не одуриш: я тобі не Кльодій, не Варіній і не Афідій Орест...

— Але це ані трохи не шкодить тобі бути дуже обмеженим чоловіком, бідний мій Марку Крассе, — відповіла куртизанка насмішкувато і з властивою їй нахабністю, кинувши на претора один із своїх блискавичних поглядів, повних гніву-ненависти.

— Ти — найбагатший з римлян, — говорила вона, хвилину помовчавши, — але не найрозумніший з них.

— Та чого тобі треба?.. до чого ти ведеш?.. Кажий не мороч мені голови!..

Євтібіде помовчала трохи. Потім, хитаючи головою і дивлячись на претора з сардонічною усмішкою, промовила:

— Присягаюся славним Юпітером Олімпійським, не думала й не гадала я, що знайду в тебе таку гостинність, коли йшла, несучи тобі перемогу! Ось і будь після

цього добродієм людським!.. Добра подяка, нема чого й говорити!..

— Та чи поясниш ти мені як слід усе це? — спитав Красс з погано прихованою недовірою. Терпець йому уривався.

Тоді Євтібіді в палкій і гнівній промові висловила причини своєї ненаситної ненависти до Спартака, розповіла, як через неї було вирізано 10 тисяч германців. Вона заявила преторові, що після цієї різанини з ласки ерінній месниць здобула велику пошану серед глядіаторів за свою нібито відвагу, повідомила, що вона тепер має в них безмежну довіру, і кінчила своє оповідання запевненням, що зважилася тепер під укривалом отієї довіри, будши Крісовим ординарцем, зрадити глядіаторське військо, поділене на дві частини, щоб римляни перемогли глядіаторів блискуче й остаточно.

Красс дуже уважно вислухав Євтібіді, втопивши в неї свій пильний погляд.

Коли вона скінчила говорити, він поволі й спокійно відповідав їй:

— А що, коли всі оці твої оповідання — тільки хитрий спосіб, щоб затягти мене в тенета, що їх розставив Спартак?.. Га?.. Що ти на це, красуне моя, скажеш? Хто дасть мені запоруку, що мова твоя щира й наміри теж?..

— Сама я, віддавши своє життя в твої руки на запоруку правдивості моїх обіцянок..

Красс подумав трохи, а далі сказав:

— А коли й це воєнні хитрощі?.. Коли тобі не дороге життя, аби гору взяла справа рабів і глядіаторів?

— Присягаюся твоїми богами, Крассе, ти в своїй недовірі вже дійшов до абсурду.

— А чи не думаєш ти, — поволі заперечив претор Сіцилії, — що до людей краще ставитися з недовірою, ніж довіряти їм?

Євтібіді не відповідала. Подивившись на Красса пильним, насмішкуватим поглядом, вона трохи згодом промовила:

— Ох! Хто його знає?.. Може ти й правду кажеш. У кожному разі вислухай мене, Марку Крассе! Я вже сказала тобі, що я маю повну довіру Спартакову, Крісову та інших глядіаторських проводирів. У зв'язку

з твоїм прибуттям до Арпі, мені відомо, що замишляє проти тебе ненависний тракієць.

— Справді? — спитав Красс насмішкуватим, напівсерйозним тоном. — Ну, що такого він замишляє?.. Послухаємо! Послухаємо!..

— Завтра, серед білого дня, у вас перед очима, щоб скоріше тебе про це повідомили, два глядіаторські корпуси із своїми командирами Граніком і Арторідже, що складаються з восьми легіонів і кінноти, в сорок тисяч салдатів, мають виступити під Спартаковою командою із Сіпонта дорогою на Барлетту наче б з наміром піти у Пецентані, а Крісс із своїм корпусом в 30 тисяч душ залишиться в Сіпонті, пустивши чутку серед околиць жителів, що він розійшовся із Спартаком через непримиренну незгоду між ними. Довідавшись про те, що Спартак пішов, ти зараз же нападеш на Крісса, почнеш з ним бій, а Спартак, сховавшись в лісі, атакує тебе з тилу від дороги з Сіпонта до Барлетти, повернувшись до своїх якнайшвидше, і твоє хоробре військо порубає на кавалки.

— Ха-ха-ха! — засміявся Красс. — Так оце їхні плани?

— Саме вони.

— Побачимо, як я потраплю до цієї пастки.

— Якби я тебе про неї не попередила, вір мені, ти якраз і потрапив би в біду, як курка в борщ. Ну? А може чогось кращенького хочеш, ніж ото просто обминути їхню пастку? Може ти хочеш сам заплутати їх у їхні власні тенета? Чи не хочеш ти не те що розбити, а й винищити їх дощенту, все тридцятитисячне Крісове військо, а потім з твоїм удвоє сильнішим військом ударити на Спартака?

— А що я маю робити для того?

— Вийти завтра звідци на світанку й рушити до Сіпонта. Ти прийдеш туди, коли Спартак відійде на п'ятнадцять — двадцять миль. Він чекатиме звістки, що я — бо цей делікатний обов'язок буде доручено мені — принесу про твій рух і тим самим дам можливість захопити тебе в пастку. Але я, навпаки, можу сказати йому, що ти не виходив іще із своїх фортів. Потім повернуся до Крісса і передам йому наказ від Спартакового імені вийти на Гарганську гору й оборонятися до останньої можливості, якщо нападе твоє

військо. Допіру Крісс відійде від Сіпонта на помітну віддаль і почне наближатися до Гарганського підгір'я, ти атакуєш його й зумієш до ноги розбити, поки надійде Спартак помагати йому, та й то тоді тільки, коли якимсь непередбаченим способом дізнається про небезпеку, що загрожує Кріссові.

Красс здивований слухав, як ця жінка-недолюдок викладала йому цілий план війни, так тонко розуміючи й тямлячи її, план, що либонь і Крассові не вигадати такого майстерного.

Він довго мовчки дивився на куртизанку, а щоки їй вкрилися густим рум'янцем розпалу від своєї палкої промови, і раптом він скрикнув:

— Присягаюся всемогутнім Юпітером, ти потворна жінка!

— Присягаюся всіма богами, що такою люди мене зробили! — палко відповідала молода дівчина, а далі, спинившись, додала, гірко всміхнувшись і ніби спокійно: — Але про це не варто говорити. От краще щось скажи про мій план і мої міркування.

— У найглибших і найбрудніших прірвах пекельних не вигадати жахливіших і кривавіших намірів. Але тільки скажу тобі одно, що я тобі цілком не довіряю, ні словам, ні планам твоїм.

— Ну, добре, нехай... Послухай мене, яка тобі загрожує біда, коли завтра за дві чи три години перед полуднем ти підеш до Сіпонта, уперед пославши з великою обережністю своїх розвідників? У найгіршому разі, коли дійсно я зраджую тебе, ти віч-на-віч станеш з глядіяторським військом. А хіба ти не на це прийшов сюди? Хіба тобі не кортить зустрітися з ними на полі бою?.. Велике лихо тобі, хоч би я й обдурила тебе, коли ти, опріч Крісса знайдеш там ще і Спартака?..

Красс, подумавши трохи, промовив:

— Добре, я вірю тобі... цебто хочу вірити. Даю тобі слово чести, що коли трапиться все згідно із твоїм майстерним і добре обміркованим планом, я щедро винагороджу тебе, а сенат, напевне, куди щедріше! Я сповіщу сенат про твої великі послуги, що ти робиш їх римському народові.

— А нащо мені ваші нагороди, і що мені до якогось там римського народу? — почала говорити грекиня

злісним тремтячим голосом, з жорстоким презирливим виразом лиця, тим часом, як очі їй похмуρο заблищали, як у гадюки.

— Не заради тебе і для якихось там римлян прийшла я подарувати тобі перемогу, тільки для того, щоб помститися за свою кривду! Чи розумієш ти це чудове, неказанне блаженство, що справляє нам нещастя ненависного ворога?.. Ми як нектар п'ємо його сльози, втішаємося, дивлячися на його кров... От тільки мені б стати на груди Спартакові, коли він на божу путь ступить, коли різатимуть та вбиватимуть його товаришів! Ох, якби почути мені його передсмертний стогін серед безмежної кучугури трупів. І не треба мені твоїх подарунків! На якого біса мені сенатські нагороди?

Куртизанка ці жорстокі слова вимовила з надзвичайною ненавистю, злим, шиплячим голосом. Уста їй тремтіли, обличчя зблідло, очі блиснули жахливим огнем. Вона була така страшна тієї хвилини, що Красса охопило почуття огиди, мов за шкуру снігом сипнуло.

Вони погодилися, бо Красс, серйозно заклопотаний кінцем війни, наважився не дуже перебирати способами, аби вони йому забезпечили перемогу. Потім Євтібіді скочила на коня, нишком виїхала з римського табору і швидко полетіла до глядіаторського табору.

На світанку Красс наказав зняти табор. Пославши авангард з п'яти тисяч кінноти і наказавши йому обережно обслідувати всю околишню місцевість на віддалі трьох миль від колони його легіонів, щоб обминути часом якусь пастку або несподіванку; сам претор, щойно на світ благословилося, рушив на Сіпонт поволі. Це почасти для того, щоб не потрапити у пастку, а почасти, щоб не втомити вояків, бо вони мали несподівано зчепитися з ворогом.

Тим часом Спартак, звелівши зняти намети, вийшов з табору з вісьмома легіонами, з кіннотою, простуючи на Барлетту. Крісс лишився з шістьма легіонами в Сіпонті, і навколо швидко промайнула чутка, що в наслідок жорстокої суперечки й сварки поміж Спартаком і Кріссом військо повстанців поділилося на два табори. Одна частина мала намір атакувати римські легіони, що стояли біля Арпі, друга наважилася рушити на Рим через Беневенто.

Незабаром і Крассові розвідники сповістили свого полководця про ці чутки.

«До цього часу — думав собі Красс, — Євтібідині інформації так що ніби підтвержуються цілком, отже, мабуть, вона не ошукала нас. Це може бути деякою запорукою і надалі».

Дійсно, так воно й сталося.

Другої ночі Євтібіді, коли військо Крассове тихо й не порушно стояло, сховавшись у густому лісі, що вкривав кручі пасма Гарганських гір, в чотирьох милях від Сіпонта, з Кріссового наказу, летіла конем навзаводи дорогою на Барлетту, щоб повідомити Спартака про те, що з Арпі вийшов ворог, що мав потрапити до Спартакових тенет, отже Спартакові слід було негайно вертатися на Сіпонт.

Коли грекиня стала перед Спартаком, що сховався з своїми легіонами в гущавині кущів вздовж ярів та балок, а вони йшли повз дорогу з Сіпонта до Барлетти, — проводир глядіяторів звернувся до неї з тривожним запитанням:

— Ну, як там справи?

— Красс ще не вийшов з Арпі; він вислав кілька тисяч своїх розвідників на Сіпонт, але наші розвідники запевнили Крісса, що римські легіони ще й не думають знімати табор.

— Великі боги! — аж скрикнув тракієць, — цей Красс далеко хитріший і розумніший, ніж я думав собі. Трохи подумавши, Спартак звернувся до Євтібіді з таким наказом:

— Повернися й перекажи Кріссові, щоб він ні в якому разі не виходив з табору. А коли Красс почне з ним бій, нехай надішле мені не менше, як трьох ординарців попередити мене про це, але так, щоб між від'їздом кожного з них була перерва так із чверть години. Не знаю... але мені здається, що ця затримка з Крассового боку скористатися з доброї нагоди побити нас нарізно щось зле віщує для нас.

Тракієць кілька разів провів правицею по чолі так, ніби хотів геть прогнати сумні думки. Потім, звертаючися до Євтібіді, спитав:

— Скільки часу треба було тобі, щоб приїхати з табору сюди?

— Менше, як дві години.

— Ти їхала щосили?

— Ти можеш пересвідчитися, подивившись на мого коня.

Спартак на хвилину замислився, а відтак додав:

— Лети тоді чимдуж назад.

Євтібіде вшанувала Спартака відповідним жестом, і, повернувши коня вчвал, поїхала в напрямі на Сіпонт.

Тут вона сповістила Крісса, що Спартак наказав йому виступити із Сіпонта і піти до підгір'я гори Гаргано, зайнявши там загрозливу позицію.

Євтібіде прибула до табору Крісових легіонів перед світанком годині за дві. Галл в тій хвилі наказав своїм полкам зняти намети й рушити походом до гори Гаргано ще вдосвіта.

Після чотирьох годин походу він підійшов до підгір'я височенної гори, звідки відкривався чудовий краєвид на цілу широчінь прозорої Адріятики. На його хвилях подекуди гойдалися вітрила барок прибережних рибалок.

Коли Крісс вибрав до вподоби собі захисне місце на останній горі Гарганського пасма, якраз біля моря, і віддавав уже наказ розташуватися табором, раптом закричали тисячі голосів:

— Римляни!.. Римляни!..

Це були Крассові легіони, що, за вказівками підлої зрадниці, атакували тридцять тисяч глядіяторів, що в цей час були на віддалі семи годин від Спартакової армії.

Але Крісс не втратив відваги, не занепав духом, при цьому несподваному нападі. З мужнім спокоем відважного полководця, він вишикував свої легіони бойовим порядком, маючи на увазі нерівний ґрунт. Чотири легіони він виставив на відкритому місці перед ворогом, розгорнувши фронт на якнайбільшу довжину: правий фланг упирався на взгір'я, де гадалося розташуватися табором, цей фланг захищали п'ятий і шостий легіони, що їх тут було поставлено, як резерв; щождо лівого флангу, то Крісс посунув його аж до круч, до неприступних скель, що об них розбивалися, згрізна хлюпаючи, морські хвилі.

Незабаром шість римських легіонів, тісно злеглими

лавами, загрозливо тиснучи, кинулися на глядіаторів. Дикі зойки бойців, оглушний гуркіт і дзенькання мечів і тарч порушили споконвічну тишу цієї пущі, вкритої стародавніми лісовими нетрями, а луна від печер і скель жаско й торопо повторяла ці сумні звуки.

З одного боку, Крісс заохочував лави свого війська, з другого — Красс підбадьорував свої легіони. Обидва полководці запалювали серця своїх вояків бойовою відвагою. Почався жажливий бій; обидва війська не піддавалися ні на один крок, з лютістю несучи смерть і вмираючи.

Край лівого флангу Кріссових легіонів римляни не атакували, бо вони напад на глядіаторів розпочали в найсуворішому порядку. Отак понад три тисячі солдатів четвертого глядіаторського легіону були без діла, були, як пасивні свідки бою, і їм аж кортіло взяти в ньому якнайактивнішу участь. Зауваживши це, самніт Онацій, він бо командував цим легіоном, поспішив стати на чолі цих трьох тисяч і, наказавши їм повернутися праворуч, повів їх на правий римський фланг; глядіатори навалили з такою силою і так несподівано, колючи й рубаючи ворожі лави, що римський легіон, стоячи з правого краю й оточений з фронту й флангу, не витримав шаленої навали повстанців і звалився.

Але це був виграш на короткий час і облудний; квестор Скрофа, що цим крилом командував, полетів до того місця, де стояв резерв римської кінноти, і наказав її командирові, Гнеєві Квінтови вирядити шість тисяч кінноти атакувати глядіаторів з того боку, який через Онацій маневр стояв без захисту. Ці шість тисяч мали оточити ліве крило глядіаторів і взяти їх з тилу. Квінт полетів із своєю кіннотою і дуже скоро третій і четвертий глядіаторські легіони були без жалю стиснуті з тилу зусиллям римської кінноти, лави їх розладжено, пом'ято, вирізано...

Тим часом Красс вирядив два легіони і шість тисяч пращників на атаку правого Кріссового крила. З надзвичайним запалом і дивною швидкістю вони видряпалися узгір'ями на верховини, що були якраз над узгір'ями, де стояв резерв глядіаторського війська і, прожогом кинувшись ззаду, вдерлися в лави п'ятого й шостого легіонів. Вони, розгорнувшись з правого флангу, якою

мірою дозволяла це зробити місцевість, утворили нову бойову лінію. Отак дві лінії глядіаторського війська являли собою дві сторони трикутника, за основу йому правило море, а за чоло — згадане вже узгір'я.

Тут почалася найжорстокіша різанина.

Красс, побачивши, що цей майстерний рух Мессембрів та Гранденіїв, начальників п'ятого й шостого легіонів, ні до чого зводить його намір оточити глядіаторів з правого флангу, скористався з Онацієвої помилки, що її вже так удало використав Скрофа, — і атакував глядіаторів з тилу рештою кавалерії і двома легіонами.

Так, не вважаючи на чудо хоробрости, що їх виявили глядіатори в цьому нерівному бої тридцяти тисяч чоловік проти восьмидесяти тисяч, не минуло й трьох годин, як шість Крісових легіонів, оточені з усіх боків, зломані мало не потрійною силою ворожою, були покришені й порубані; цілком позбавлені змоги врятуватися від загальної різанини, всі чисто билися шалено, запекло, наче звіри розлітовані, і трупами полягли, з честю відбиваючи ворожі удари, на цьому величезному бойовищі.

Красс, воюючи спочатку до кінця, як і слід було такому відважному воякові, яким він був, до останньої хвилини сподівався, ось-ось, мовляв, надійде Спартак і бачив на власні очі, як полягла більшість товариства. Він спинив свого коня, — це вже сьогодні третій кінь, двоє коней під ним убито, — кинув поглядом невимовного жалю на цю несамовиту різанину, розкриту перед його очима. Він відчув, що по лиці йому котяться буйні гарячі сльози. Тоді, втопивши очі в той бік обрїю, звідки мав підійти Спартак, Красс крикнув тремтячим від страшного суму голосом:

— Ні, Спартаче, тобі не прийти в належний час, щоб нас урятувати, або помститися!.. О! яке буде серце твоє, коли очі твої побачать ці тридцять тисяч твоїх найвідважніших товаришів, зарізаних так нещасливо!

Знявши вгору ліву руку рішучим рухом, він витер свої сльози, що від них йому були вогкі очі, і, звернувшись до своїх ординарців — Євтібїде з самого початку бою десь ізникла — спокійно і голосно сказав:

— Брати! прийшов час і нам умерти!..

Схопивши могутньою рукою меча, заюшеного римською кров'ю, римлян, яких він убив під час бою, він, вдаривши коня в боки, як несамовитий, кинувся на роту ворожої піхоти, що тісним кільцем оточила вісімдесят глядіяторів, поколотих, поранених, а проте войовничих до загину. Закрутивши меча над головою, Крісс закричав гучним голосом:

— Гей ви, римляни, блискучі відвагою завжди, коли трое вас припадає на одного, я йду до вас умирати!

І з тим гучним викликом він та його чотири ординарці кидали додолу, топтали кіньми, рубали мечем римські голови з плечей; і хоч їх було десь у вісімдесят або дев'яносто разів більше, а їм доводилося важко захищатися від цього гурагану страшних ударів потужних. Спочатку римські легіонери відійшли назад, злегка замішані, але незабаром помагати їм надійшли ще нові роти, що стіною щільною оточили цих п'ять глядіяторів; їхні коні давно вже впали прошиті кількома мечами, але вони й далі піхотою билися з нечуваною лютістю; кінець-кінцем, римляни напали на них з фронту, з флангів, з тилу і швидко поклали край бою, б'ючи глядіяторів сотнями ударів. Упав також і Крісс, бо тіло його було одна суцільна рана. Падаючи на землю, він звернувся до римлянина, що останній поранив йому спину, і заколов його своїм мечем, разом з ним полігши.

Але лезо так і залишилося в легіонерових грудях, бо він не мав сили видерти його звідти. Прошитий стрілою в груди, Крісс прошепотів:

— Нехай, Спартаче, усміхнеться тобі перемога... і тебе...

Уста його засмагли раптом злиплися, бо якраз у цей момент якийсь легіонер вдарив йому в поколоті груди дротком, крикнувши:

— А ти тим часом умирай собі!

— Присягаюся пателярними богами — скрикнув підстаркуватий римський вояк, — ще жадного разу не доводилося мені бачити за весь час, як ми воювалися з Суллою, такої людини, що так довго змагалася б з смертю.

— А мені теж ніразу не довелося зустріти такого відважного велетня в наших походах за Марія ще ні в Африці, ні серед тевтонів і кимврів, — додав другий ветеран.

— Та хіба ви не бачите, — сказав третій легіонер, вказуючи на трупи римлян, що лежали навколо, — скільки він, братці, перерівав наших! Щоб він і на тому світі щастя не зазнав!..

Так скінчився цей трьохгодинний бій на підгір'ї Гаргано, в якому трупом лягло десять тисяч римлян і покрошено на шматки тридцять тисяч глядіаторів.

Тільки вісімсот чоловіка з них, здебільшого поранених, з Крассового наказу було взято в полон, щоб розіп'ясти на хрестах по дорозі, що її римляни мали пройти цієї ночі.

От чому Красс скоро десь після півдня наказав сурмити вечірню зорю і спалити римські трупи. Оскільки тут малось на увазі розташуватися табором і зміцнити його широкими канавами, він попередив трибунів і центуріонів, щоб вони підготували легіони і когорти виступити звідци опівночі.

Спартак і собі прождав з невимовною тривогою весь день і ніч Крісових ординарців, які мали прийти і повідомити його про наглий напад римський. Побачивши, що ніхто не йде й не їде, на світанку другого дня він вирядив двох ординарців з сотнею кінноти кожного — одного через півгодини після другого — до Сіпонта довідатися, що сталося з ворогом і з Кріссом, тим більш, що Спартаківі салдати, виходячи з табору, взяли з собою провіанту тільки на три доби і на завтра могли лишитися без продуктів.

Коли перший Спартаків ординарець приїхав до Сіпонтського табору, то на своє велике здивування побачив, що глядіатори табор покинули. Не знаючи, що його робити й думати, він почекав, коли під'їхав другий ординарець, щоб порадитися з ним, як його бути. Поки вони, вагаючися, отак стояли, побачили двох Крісових ординарців, що на конях, спіненних і заперошених, летіли навзаводи.

Крісс послав їх назустріч Спартаківі, — думаючи, із Євтібідиних слів, що він уже давно рушив на Сіпонт, щоб прискорити його прихід.

Легко уявити собі, не описуючи, як були вражені чотири ординарці, коли зрозуміли зрадницьку роботу Євтібіді і жахливе становище, в якому опинився Крісс. На їхню думку, в цих страшних обставинах лишався

тільки один-єдиний спосіб, а саме. не жалуючи коней, летіти негайно й сповістити про все Спартака.

Так вони й зробили: але коли вони долетіли до того місця, де стояли глядіятори в засідці, бій при горі Гаргано вже доходив кінця.

— Заклинаю все пекельними богами, — заgrimів Спартак, сполотнівши, як мрець, почувши цю фатальну доповідь про мерзенне зрадництво, бо вмить він уявив собі всі його жахливі наслідки. — Мерщій походом на Сіпонт!..

Сідаючи на коня, він покликав Граніка і сказав йому схвильованим голосом, в якому чутно було стримане ридання.

— Тобі довіряю обов'язок прискореним маршем повести вісім легіонів, закликаю іменем богів всіх і кожного летіти туди на крилях!.. Прийшов день великого лиха для нас... Нехай душа кожного буде твердою, як діамант... летіть... летіть... Крісс умирає!.. Братів наших тисячі вмирають! Я полечу туди стрілою і буду там з кіннотою раніше від вас... закликаю вас усім дорогим і святим... летіть!.. швидше!..

З тими словами Спартак на чолі восьми тисяч кінноти з усієї сили пришпорив коня і полетів на Сіпонт...

За півтори години він, загнавши коней, доїхав туди. Перші люди, що зустрів він їх, коли він наближався до того місця, де досі стояв Кріссів табор, були 7—8 глядіяторів, виснажених, скривавлених, задиханих. Вони втекли від різанини біля гори Гаргано, звідки врятувалися якимось чудом.

— Іменем Юпітера-месника, скажіть мені, що там сталося? — спитав Спартак стривоженим голосом.

— Нас розбито... нас винищено... від наших шести легіонів зараз лишилася сама назва...

— О, мої бідні брати!.. Бідолашний мій Крісс!.. — заволав Спартак, закривши лице руками й дрібними сльозами умившись.

Всі кінноти начальники і Спартакові ординарці замовкли, дивлячися на цю святу й шляхетну тугу й болющі. Сум і тривога відбилися на всіх лицах, коли розповіли фатальну вість розбиті глядіятори, але вона понад усяку міру зросла, коли герой-полководець пролив свої рясні сльози.

Довго тривала мовчанка; кінець-кінцем Мамілій, що був біля Спартака, сказав йому м'яким, тремтячим від хвилювання голосом:

— Слухай но, найшляхетніший Спартаче, будь мужнім під таку лиху пору...

— О, мій Кріссе! мій бідний Кріссе!.. — голосом, повним туги, скрикнув тракієць, обійнявши правою рукою Мамілієву шию і сховавши своє лице на його груди. І знову страшно зарідав.

Трохи згодом, Спартак підніс своє заплакане обличчя, сплотніле, як у мерця, і лівою рукою скинув сльози, що туманили йому очі.

— Будь мужнім, Спартаче! — потішав його Мамілій. — Подумаймо краще, як урятувати нам решту — вісім легіонів.

— Правда... треба якнебудь зарадити лихові, що спіткало нас; треба, скільки змога, відвернути фатальні наслідки мерзенної зради цієї найогиднішої пекельної фурії!..

Глибоко замислившись, Спартак довго простояв з широко відкритими очима, непорушно втопленими на головні ворота праворуч в палісаді сусіднього табору, нарешті він крутнув головою і промовив:

— Нам треба втікати!.. Після такого кривавого бою, якого нам довелося витерпіти, поки вони перерізали братів наших, Крассові легіони ледве чи будуть в силі рушити з гори Гаргано, не відпочивши 8—10 годин. Через те ми маємо використати цей час, щоб надолужити втрачене.

Потім, звернувшись до одного з своїх ординарців, він додав:

— Лети до Граніка, скажи йому, щоб він спинився і фронт легіонів повернув на пройдену вже дорогу.

Ординарець пустився учвал, а Спартак знову звернувся до Мамілія з такою промовою:

— На Мінервіно Венозу, проходячи 30 миль на добу горами, через 5—6 день ми дійдемо до Луканії, до нас надійдуть нові натовпи рабів, а далі, коли нам не можна опиратися Крассові, ми зможемо кинутися на Бруццію, пройдемо звідти на Сіцилію, і там роздмухаємо ледве пригашене полум'я рабів.

Після півгодинного відпочинку, що дали його коням,

змученим шалено швидким скаканням, Спартак, наказавши своїй кінноті повернути назад і деяким з них посадити з собою 8 виснажених глядіяторів, що лишилися живими після різанини під Гаргано, сам повернувся до 8 легіонів, які чекали на нього, ставши на півдорозі.

Тут Спартак покликав окремо Граніка і сказав йому про свій плян, що іллірієць його цілком похвалив. Виконати цей план Спартак поклав на нього, але гаряче просив його йти 12-годинним маршем аж до Гердонеї, тим часом як сам тракієць мав намір віддалитися від війська з 300 вершниками, твердо постановивши проїхати до гори Гаргано, щоб узяти Кріссове тіло.

Гранік намагався відраяти Спартака, доводячи йому, що він не має жаднісінького права піддавати своє життя небезпеці, бо стоїть на чолі святої, хоч і важкої, справи.

— Буду живий я і знову до вас повернуся, — я цього твердо певний. За 3 дні я буду на шпилі Апенін, а коли б судилося й умерти, в тобі, відважний Граніку, досить умілости, сили й проникливости, щоб і далі воюватися з нашими гнобителями.

І хоч як прохав Гранік Спартака, останній не хотів зректися свого наміру. Узявши з собою одно крило кавалерії, тракієць обійняв Граніка й Арторідже, якому наказав завжди слухатися наказів відважного іллірійця, і, нічого не сказавши своїй сестрі Мірдзі, яку доручив опіці своїх обох приятелів, віддалився від своїх легіонів, мовчазний і сумний, а його салдати, зійшовши з преторіянської дороги і цілком виконуючи його накази, рушили путивцем, полями, городами й винницями, в напрямку до Гердонії.

Увечорі Спартак під'їхав до околиць Сіпонта. Він наказав невеличкому загонів своїх вершників проїхати ще милі на чотири далі в напрямку до гори Гаргано, щоб обслідувати місцевість і ворожі дії. Одержавши в цій справі заспокійливі звістки, Спартак наказав своїм салдатам зійти з коней і вести їх за вуздечки. Сам перший показавши їм приклад, він повів їх лісом, що йшов повз дорогу, що з Сіпонта вела до моря через Гарганську гору. Щоб прокласти собі дорогу з кіньми, воякам довелося мечами рубати тернове галуззя, віти ожини та молодих дерев, що творили густу, непрохідну хашу в цій первісній пущі. Глядіятори поволі посувалися по-

над 2 години цією тяжкою виснажною дорогою і, кінець-кінцем, опинилися на невеличкій, оточеній з усіх боків дубами й соснами галявині, на якій стояли халупки кількох дроворубів, що більшу частину року проживали в лісі.

Насамперед Спартак подбав про те, щоб арештувати всіх цих дроворубів і тримати їх під суворим, пильним доглядом. Це для того, щоб вони не могли піти й виказати римлянам про Спартакову присутність у цих місцях; далі, заспокоївши своїх бранців щодо їхньої дальшої долі, наказав їм погасити вогні, що могли звернути ворожу увагу, а своїм салдатам наказав мовчати й прислухатися до щонайменшого звуку.

Сталося саме так, як Спартак і думав. Сонце вже було на вечірньому прузі, коли Красс наказав своїм легіонам зняти табор і повів їх на Сіпонт. Опівночі глядіятори, задублі від холоду, почули якийсь тупіт ніби піхоти й кінноти, галасливі вигуки тисячного римського війська, що, пройшовши вказаною дорогою без усякої обережності, горді від своєї перемоги й свідомості, що ворога на мак посікли, а решта ворожого війська п'ятами наживала.

Глядіяторам було за велике щастя, що радісна певність перемоги виявилася в римлян з таким гуком-грюком, бо в іншому разі Спартакова присутність була б зауважена, помічено було б його кінноту в лісі, бо їхні коні, почувши римських коней, і собі щосили заіржали.

А проте, за дві години після того, як на день зайнялося, скінчили свій похід переможці під горою Гаргано. Спартак, блідий, змучений, стомлений душею, міг вийти з лісу із своїми вершниками і, полетівши кар'єром, за 2 години опинився на великому побойовищі, що тягнулося від Гарганського підгір'я аж до моря.

Серце Спартакові лихом занудилося і в очах йому потемніло, коли він побачив наслідки цієї страшної різанини, ці 30 тисяч трупів, що вкривали землю, скільки оком не скинеш; а посеред них велетенські стоси, попіл яких і досі димів гострими випарами спаленого м'яса. Стоси ці свідчили, що й римлян полягло багато тисяч. Вигляд цього похоронного й німого поля, де перед тим бурхливо кипіло життя, а нині панувала німа,

невблаганна смерть, викликав у Спартаківій душі страшний сумнів; чи мав він право брати від життя таку силу людей, — нехай це життя погане й презирством укрите! — чи мав він право вести їх в обійми смерті?.. Чи добре він робив, ідучи цією дорогою?

У той самий час, як усі його товариші віддавалися сумним та невеселим думам, в його душі, охопленій невимовною тугою, відбувалася боротьба найтяжчих для нього думок; наче залізни обценьки, сумнів стиснув його серце, душив його, притиснув і, здавалося йому, що він задихається під тим нестерпучим гнітом.

Він, як несамовитий, пришпорив свого коня, намагаючися скинути з душі цю тяжку боротьбу думок, і поїхав бойовищем, поки йому не перегородила дорогу гора мертвих тіл. Тоді Спартак зліз з коня. Він віддав його під опіку одного з вершників; а сам, узявши з собою 150 душ, — решту 150 лишив поза бойовищем пильнувати коней, — з відчаєм у душі став обходити це фатальне поле. На кожному кроці його погляд зустрічав знайоме обличчя, вкрите трупною блідістю, спотворені через смерть приятельські обличчя, і очі йому зайшлися слізьми.

Тут він побачив бідного Тессалонія, молодого й великої душі епікурейця; він упав на бік: тіло йому було пошарпане сотнею ран, а рука застигла, стискаючи меч.

Посуваючися далі, Спартак нелегко впізнав Брезовіра, якому груди наскрізь було проколото щось 8 чи 10 ранами, а череп проломано й розбито кінськими копитами. А в другому ще місці він натрапив на труп відважного й хороброго самніта Лівія Гранденія, ватажка шостого легіону, майже похованого під трупами забитих його мечем ворогів; потім Спартак побачив і Онаціїв труп; дещо далі він знайшов галла Каста, начальника третього легіону; він був ще живий, хоч увесь ранами вкритий, і охлялим голосом просив допомогти йому. Його підняли, перев'язали якнайкраще рани, і декілька глядіяторів віднесли його на руках туди, де стояло 150 салдатів, які пильнували коней. Тут Каста оточили щонайніжнішою опікою.

Ходячи отак уже понад 2 години в цілковитій розпуці цим полем, засіяним трупом мертвих, Спартак відшукав,

кінець-кінцем, скривавлений і майже на шматки порубаний Кріссів труп. Тільки обличчя йому, що його не торкнувся ворожий меч, хоч і мертве, але мало на собі печать шляхетної відваги й сміливої хоробрости, якими він уславився ще за життя.

Коли Спартак подивився на героїв труп, серце йому стиснувся ще незнайомий досі жаль і сумна ніжність. Він кинувся на землю і кілька разів поцілував свого приятеля. Гірко плачучи й ридаючи, він сказав уголос:

— Ти зробився жертвою наймерзнішої зради, найшляхетніший мій Кріссе... Ти поліг у бою і мені не судила доля допомогти тобі! Ти поліг, і ніхто за тебе не помстився серед цього страшного побойовища, де билосся так багато хоробрих людей!.. О великодушний, о мій коханий Кріссе!..

Спартак замовк, тиснучи до своїх грудей правицю убитого глядіятора.

Потім, гнівний і грізний, кленучи, він заgrimів сильним голосом:

— Закликаю на свідків всі небесні й пекельні сили, мстивих фурій, зловісну Гекату, і клянуся тут, на цьому бездиханному трупі, брате мій, що я помщуся за твою смерть кривавою помстою мерзенній винуватниці цієї зради, хоч би сховалася вона в найглибших океанських глибинах або в незнаних тартарських прірвах!.. Присягаюся тут і всіх богів, заклинаю на свідків, щоб заспокоїти твою душу, принесу в жертву навколо твого стоса триста римлян — найблискучіших і найзнатніших з походження!..

Він підвівся від землі, зняв руки й погляд до неба; очі йому налилися кров'ю й палали невимовною люттю. Потім, взявши на руки Кріссове тіло, в супроводі своїх салдатів поніс його до морського берега. Тут, знявши з нього з допомогою інших товаришів розірвану по колоту бойову одержу, скривавлену й брудну, Спартак в морських хвилях обмив тіло, як треба. Він скинув із себе коротку тогу, що покривала перстянку, загорнув у цю тогу труп небіжчика-глядіятора і наказав нести його туди, де стояли, ждучи свого ватажка, решта вершників і коні.

Спартак передав Каста — через тяжкі рани не міг він витримати переїзду кіньми крутими, спадистим доро-

Спартак відшукав, кінець-кітцем, Кріссів труну

гами, що мали бути їхньою путтю — під опіку дворецького патриціанської вілли недалеко від Сіпонта; цей дворецький, коли в цій місцевості перебували глядіятори, виявив себе потай і якнайбережніше найщирішим прихильником Спартаковим і повстанців. Потім добре поклавши Кріссів труп на коня, що скакав поруч із тракійцевим конем, загін кінноти понісся дорогою до Арпі і Гердонеї.

В Арпі Спартак дізнався про те, що Красс із своїми полками рушив на Канни; з Арпі він щосили поскакав до Гердонеї. Але не від'їхав він і одної милі від Арпі, як перед його очима стало страшне криваве видовище. Він побачив звислі з дерев, що тягнулися вздовж дороги, трупи розп'ятих глядіяторів, яких Красс узяв у полон під час Гарганського бойовища; ідучи далі цією дорогою, блідий, з скривавленим обличчям, з очима, палаючими від гніву, бачучи ці нові вигублення, цей новий сором, Спартак упевнився, що на кожному дереві висів труп розп'ятого глядіятора. Всіх їх було до 800 душ.

Серед розп'ятих Спартак признав скривавлене й поранене тіло свого відважного земляка тракійця Мессембрія. Спартак, дивлячися на це, закрив руками очі свої, заскеготав зубами і, зойкнувши, — як рев левів зойк був той, — погнав свого коня з усієї сили, щоб якнайскоріше віддалитися від цього жахливого видовища.

— А! Марку Крассе!.. ти розпинаєш полонених! Добре, Марку Крассе!.. Ти не жалуєш клопоту й забот у своїх походах!.. А, присягаюся богами, від вас, римляни, славні вояки, треба всього вчитися, і я всього навчився!.. Добре, і я в цьому піду за вашим прикладом!.. Почну і я розпинати полонених римлян, Марку Крассе!.. премудрий Крассе!

Подумавши трохи, він додав громовим голосом:

— А! Римляни ставлять нас поза громадськими законами!.. Добре! Ми плазуни, відворотна падлина!.. Щодо нас дозволено всі жорстокості, бо хіба ми люди?.. Ну, так присягаюся всежерущим вогнем тартару, і ми — глядіятори — поставимо римлян поза законом, і ми будемо поводитися з ними, як з мерзеною твариною!.. Отже, віднині сльози за сльози, кров за кров, різанина за різанину!

Не жалуючи коней, Спартак летів ус юдальшу ніч крутими пляями і, минувши Гердонею, дізнався, що глядіаторські легіонери пройшли тут не спиняючися; він поїхав далі на Арсолі Апулійські, куди прибув на другий день о 12 годині ранку, виснаживши цілком коней, бо їхав понад дванадцять годин без спочинку.

Глядіаторське військо стояло табором за Арколі Са-тріяно. Воно радісно привітало свого головного коман-дувача, коли він повернувся.

Опівночі сорок тисяч глядіаторів зняли намети й рушили на Мінервіно, де постояли тільки 4 години, а потім рушили далі дорогою на Венозу. У це місто вони прийшли вже надвечір, стомлені, змучені від довгого маршу нерівною дорогою.

На другий день Спартак звелів своїм салдатам зняти табор, що вони його поставили увечорі на захисному шпилі взгір'я, зараз же недалеко від міста; він їх повів на верховини околишніх гір і повідомив їх, що прийшов час розташовувати їхні табори в місцевостях невідгнаних, піддаючи себе і холодові, й нестаткам, аби відникнути бою з Крассом.

Римський полководець тим часом швидким маршем йдучи з Арпі через Канни й Капозу, дійшов до Руво, де влаштував свою головну квартиру, лишивши 4 легіони, 10 тисяч союзного війська і 5 тисяч кінноти в Андрії, під проводом Скрофи. Скрофа, за Крассовим планом, мав далі рушити на Венозу, з одного боку, тоді, як Красс мав піти теж туди, але вже з другого боку. Красс в той же час послав до Барі, Бріндізі та до інших сусідніх міст закликати рекрутів, щоб утворити з них новий легіон. Цей легіон мав ніби відшкодувати втрату 10 тисяч салдатів в Гарганській різанині.

Тоді ж він надіслав сенатові листи, сповіщаючи про перемогу, підносячи понад усяку міру її вагу і заявляючи, що відтепер засмучені глядіатори мають, очевидно, намір віддалитися до Луканії, де він готовий уже їх оточити тісним кільцем з обох боків і знищити їх дощенту.

Після 2 днів відпочинку Спартак послав свою кінноту на розвіди ворожих дій; за два наступні дні він одержав у цій справі певні відомості. Він вийшов з Венози глупої ночі, йшов цілий день і цілу ніч, раптом з'явився

під мури Руво й, переховуючися тут, дав військові відпочити 6 годин. Опівдні Спартак раптом напав на Красса, який певний був, що глядіаторські легіони стоять біля Венози, атакував римського полководця несамотньою шаленою навалою і після 3 годин бою розбив його легіони, примусивши Красса відступити до Андрії абияк, у повному безладі. У цьому бою було вбито римлян 6 тисяч, а до того глядіатори взяли в полон 3 тисячі чоловіка.

Згодом, через 8 годин, Спартак рушив через Гравіна просто на Метапонт.

Дорогою він звелів розп'яти 2.600 бранців, узятих у бою під Руво, лишивши живими 400 полонених, що мало не всі належали до найшляхетніших патриціанських фамілій Риму.

Одного з них він пустив на волю, відправивши його назад до Красса сповістити, як він, Спартак, наслідуючи жорстокість римську, знищив полонених і заявити йому, що відтепер він робитиме тільки так. Окрім того, він доручив юнакові-патрицієві запропонувати Крассові дати на його волю Євтібиде; він погоджується дати за неї 100 чоловіка з 400 полонених, які лишилися живими. Спартак був певний, що зрадниця знайшла собі притулок у римському таборі.

За чотири дні Спартак прибув до Метапону, звідси рушивши на Турі, узяв це місце штурмом, взявши його в шанці, щоб зібрати рабів і скласти з них нові легіони.

Справді протягом тижня до нього прибігло понад 16.000 рабів, і він подбав, щоб зробити з них добрих салдатів. Потім, узявши по 2000 салдатів від кожного із своїх 8 легіонів, він утворив з них нові 4 легіони, що разом складало 12 легіонів, а новаків розподілив нарівно поміж цими 12 легіонами. Отак до кожного легіону увійшли 4700 салдатів і число Спартакового війська зросло до 50 тисяч піхоти та 8 тисяч кінноти.

Зараз же, зреформувавши своє військо, Спартак вивів його з Турі і, вишикувавши його на широченній площині, наказав поставити височенний стос, на який покладали Крассове тіло, вкрите пахощами, запашними мастями тощо.

Потім він наказав привести 300 зайнятих у полон римлян: половину з них було вбрано, як тракійських

глядіяторів, а половину — як самнітських. Він наказав викинути їх. А сам Спартак, увесь блідий, з блискучими очима, з тремтливими від люти устами, в імператорській мантії і з клейнодами, сів на підвищенні, недалеко від стоса, на якому лежало Крісове тіло.

Обличчя римських юнаків були бліді від обурення: всім їм від сорому голови похилилися на груди, а багато з них умивалися дрібними сльозами мовчки від безсилового гніву й лиха.

— Гей ви, славетні юнаки, — промовив Спартак схвильованим голосом, що звучав ущіпливим сарказмом, — ви, що походите з найшляхетніших римських фамілій, ваші предки уславилися, як знамениті розбишаки, шляхетним зрадництвом, великодушним грабіжництвом, добірним шахрайством, блискучою ницістю, уславилися підлотою, підкоряючи народи, палячи міста, нищачи цілі нації і творячи велич вічного міста Риму на сльозах, крові, трупах людськості! Гей, славні юнаки, ви, покинувши азійські пестоші вашого пишного міста, взялися до надто важкої зброї, що заважка для вас, білоруких, прийшли битися отут з тими підлими й мерзенними глядіяторами. Ану бо славетні молодці, ви, що в себе, в рідному краї, мило собі бавитеся в амфітеатрах та цирках кривавими змаганнями поміж нами, мізерними дикими звірами в людській подобі; ви, що з такою насолодою втішалися блажеською різаниною сліпих андабатів і, спустивши великий палець униз, вимагали голосними, скаженими криками смерті реціярієвої, який упав під ударами мірмільйоновими; ви, що захоплювалися видовищем болісних конвульсій, передсмертним стогоном сотні тракійців і сотні самнітів, які різали одне одного, люті, як звіри, догоджаючи вам, серед арени, залитої кров'ю! Ану бо, доведіть тепер вашу уславлену відвагу, потіште разок один тих, хто бавить вас уже стільки років; нуте, побийтеся між собою, бийте один одного, умріть з гідністю навколо стосу мерзенного й мізерного глядіятора, бо, бачите, його підла й плюгава душа хоче заспокоїти свій гнів шляхетною й преславною римською кров'ю!

Спартак вимовляв ці слова дедалі з більшою силою та енергією. Навкруги його обличчя, що аж пашіло грізним гнівом і жадобою помсти, наче спалахнула блиска-

вична авреоля, а очі йому блищали похмурим сяйвом. І він стояв перед своєю 64-тисячною армією глядіяторів і перед багатьма тисячами жителів міста Турі, що їх запрошено було на Кріссів похорон, — стояв у своїй мужній, величній красі.

Коли він перестав говорити, з глядіяторських уст вибухнув шалений, потужний неописаний крик, зойк; очі їм блищали радістю: це була жорстока, але справедлива радість, бо сьогодні змагання римських юнаків було справедливою відплатою за все вистраждане презирство й пониження, на яке їх було засуджено, за безперервне вигублення їхніх братів по римських цирках на віху римському народові.

Спартакова ідея мала високе значіння: піднести свідомість своїх товаришів по зброї якнайвище понад те принижене становище, в яке їх було поставлено. Пригночені стали вище від своїх гнобителів, як сильні й відважні. Вони вимагали знову визнати їхню людську гідність, зневажену тим, що їх зведено на становище худоби, призначеної на заріз, а до того поставленої до ганебного стовпа. На одну годину вони будуть у ролі глядачів обопільної різанини тих, що досі захоплювалися кривавою різаниною інших. На одну мить вони поміняються ролями, з рабів будуть панами і дивитимуться на пишних чванливих панів, повернених в рабство, втішатимуться тим, як паничі різатимуть один одного, ті самі, що вигадали цей безглуздий і жорсткий звичай. Дивитися на тих, що досі дивилися із ступенів цирку на глядіяторів, які товклися на арені; бачити їхні сльози і як литиметься їхня кров; чути їхній передсмертний стогін, зойки, їхні розпачливі крики — ах!.. все це було повне великого змісту для бідних глядіяторів... все це здавалося їм недосяжним, дивним!.. О, ця помста!.. Ця помста була гідна тільки всепотужних богів!..

Не можна пересказати дикі й галасливі вигуки, якими глядіятори заповнили повітря, безконечне «слава» й екстатичні оплески, якими вони вітали Спартака. Це був дійсно екстаз несамовитих людей, що сьогодні святкували найблискучішу перемогу над римлянами, найблискучішу з усіх, які вони тільки за три роки одержали.

Триста римлян, з яких тридцять юнаків були сенаторського походження і понад сто душ належало до стану комонників, стояли похнюплені, мовчки й непорушно серед зібраних навколо глядіаторів.

— Ну, славетне плем'я, знамениті нащадки гордих фамілій Флявієвих, Фузієвих, Дулієвих, Генуцієвих, Фавнієвих, Лівієвих, Муцієвих, Процілієвих! — закричав Спартак громовим голосом, — ану до мечів!.. Починайте бій!.. Я запалюю цей стос!.. Бийтеся!.. Присягаюся великими богами, ми хочемо розважитися!..

Кажучи це, Спартак узяв смолоскипа в ординарця і підпалив похоронний стос. Усі ватажки — трибуни й центуріони — зараз же зробили те саме.

Тим часом, як сухе, смолке дерево, з якого було складено стоса, швидко розгоралось; римляни ще стояли на полонині й не думали битися і підпадати цій ганьбі з доброї волі.

— А!.. — закричав розлютований Спартак, — вам до вподоби тільки дивитися на глядіаторську смерть, а бути глядіаторами вам не до смаку? Добре! — і, звертаючися до легіонів, він додав: — Льоларії, виходьте й примусьте цих парубків битися.

Із Спартакового наказу, з лав глядіаторських вийшло 900 глядіаторів, узброєних довгими рогачами й розпеченим залізом: вони почали колоти й пекти римських юнаків ззаду, штовхали їх один на одного, проти їхньої волі.

Як римляни не опиралися проти цього братовбийчого, ганебного змагання, їх вимушено було підкоритися своїй долі під натиском розпечених залізних прутів: вони кинулися один на одного і поміж них почалася люта різанина до загину, смертельна!

Ніякими словами не розповісти лютих вигуків, реготу, оплесків, які загриміли в лавах глядіаторів. Це дикі звіри вили, реготали люто, злісно, плескали в долоні несамовито і тим виявляли свою невимовну насолоду, навіяну помстою:

— Бий його!.. Бий його!..

— Убий!.. Убий!..

— Ріж!.. Коли!.. Ріж!..

— От так бій!.. От так різанина!..

— Це кровопролиття!.. Убий!.. — ревіло шістдесят

чотири тисячі голосів, зливаючися в один оглушливий гомін жахливих зойків і невиразних проклять.

За півгодини від стосу лишилася гора попелу, а 300 славних римських юнаків лежали або зарізані, або на божій дорозі серед кривавого озера навколо спелілого Кріссового трупа.

— Яка справедлива, — скрикнув з виразом задоволення Спартак, що стежив за найменшим рухом цього кривавого бою, — яка солодка радість помсти!

Розділ XXI

СПАРТАК У ЛУКАНІІ. ХТО ЯМУ КОПАЄ, САМ ДО НЕЇ ПОТРАПЛЯЄ

— Слухай, Мірдзо, ти маєш розповісти сумну таємницю, що ховаєшся з нею уперто від мене уже 2 роки. Ти маєш відкрити мені це внутрішнє хвилювання, що й тебе, й мене палить одним і тим же вогнем. О, Мірдзо!.. Коли в твоїй душі є почуття жалощів, коли ти така шляхетна й великодушна, такою мірою, як ти чудова красуня, та скажеш мені сьогодні про таємницю, що стоїть на заваді тобі віддатися моему кохання, моїй ніжності, моїм гарячим поцілункам, адже я кохаю тебе, Мірдзо, всіма силами палкої душі!

Так говорив Арторідже двадцять днів після Кріссового похорону, стоячи на вході до Спартакового намету. Спиною він звернувся до преторії, а лицем до намету і не дозволяв таким способом Мірдзі увійти.

З Турі глядіаторський табор було перенесено до Агроменту в Луканії і через те, що сила рабів прибігла туди, число кожного легіону виросло до 6.000 салдатів, отже глядіаторська піхота збільшилася до 72 тисяч бійців.

Спартак вийшов з табору на чолі 2 тисяч вершників, щоб проїхати до підгір'я гори Авальтої, звідки, як промайнула чутка, наближався Красс з 78-тисячним військом.

Арторідже, два роки борючися з своїм дедалі сильнішим коханням, двадцять разів пробуючи вирвати у Мірдзи — а вона була не менш від нього сумна, самотна, задумлива — її таємницю, очевидно, зважився за всяку ціну добитися цим ранком пояснення незрозумілої для нього поведінки молодого дівчини, що завдавала йому такої прикрости.

Від того дня, як Мірдза заприятелювала з Євтібіде, Спартакова сестра теж почала вправлятися в військовій справі; щождо верхової їзди, то ще на початку глядіяторського повстання сам Спартак вивчив її правити конем, щоб бідній дівчині не доводилося йти пішки за легіонами, яким так часто треба було робити надзвичайно довгі і втомні переходи протягом кількох днів.

Отже, коли повстанське військо стояло табором під Равенною, Мірдза одержала від свого брата вояцьку амуніцію, що її навмисне зробив найкращий майстер цього міста, якраз таку, яку мала Євтібіде. Мірдза вдягла все це на себе і з цього дня вже не знімала ніколи. Через те, що дівчина розуміла, які були великі, а тепер стали ще більші небезпеки, що загрожували її братові, вона постановила тепер не віддалятися від брата, навіть у дні боїв, щоб допомагати йому, поки доля дозволить їй це, а в гіршому разі бути учасницею того, що доля судила Спартакові.

Отже, цієї хвилини, коли Арторідже загородив до рогу дівчині до Спартакового намету, Мірдза була одягнена в панцер, що доходив мало не до колін. Його зроблено було із білої криці і сявав він, як срібний. На ногах мала остроги, праву руку мала вкриту залізним нарукавником, а в лівій — невеличкий легенький бронзовий щит, художньої роботи. З лівого боку на бандульєрі висів елегантський мечик, а на голову вдягнений шолом срібляний. У цьому вбранні струнка витончена постать дівчини виступала ще краще, вираз її блілого обличчя, прикрашеного густим русявим волоссям, здавався ще ніжніший і сумніший. Мірдза була у військовому убранні ще краща, бо воно надавало красуні енергійніший і рішучіший вигляд, ніж жіноче убрання.

— Що тобі, Арторідже?.. — звернулася Спартакова сестра до парубка і в голосі їй бриніло здивування поруч з докором. — Що це значить?..

— Хіба я тобі не казав? — відповів галл голосом солідним, любовно голублячи дівчину. — Чи я тобі не до вподоби, що ти гребуєш мною, чи я викликаю в тебе огиду, — не можу ніяк доміркуватися. Аджеж ти не тільки цього мені не говорила, але не виявила ні своєю поведінкою, ні своїми поглядами, — цими найкращими свідками сердечних почувань; навпаки, мені говорила

й говориш, що Спартак кохає мене, як брата, і був би радий нашому поєднанню. Ти клялася мені тисячу разів, що не кохаєш нікого іншого, нащо ж ти так уперто не хочеш дати мені щастя?

— І ти, — відповіла схвильована дівчина, втопивши в парубка свої прозорі блакитні очі, повні глибокого почуття, що мимохіть виявляло кохання, яке вона мала до нього, — і ти навіть прийшов знову спокушати мене?.. Нащо ти піддаєш мене цьому стражданню?.. Нащо ти мене мучиш? Чи не казала я тобі тисячу разів?.. Я не можу бути твоєю. Не можу... і ніколи твоєю не буду!..

— Але я хочу знати причину цього, — сказав Арторідже весь блідий, а очі йому були повні сліз, що він їх ледве стримував.

— Про причину цієї неможливості — ось про що питаю тебе, благаючи: хочу знати причину... і не про інше тебе прошу... Аджеж — присягаюся мечем всемогутнього Гесуса — та людина, що могла б бути найщасливішою у світі і що невблаганно засуджена жити найнещасливіше поміж смертних, ця людина має право знати принаймні, через що її позбавлено цього щастя і засуджено до безодні розпуки.

Слова Арторіджеві виходили від щирого серця; вони так звучали, мали таку силу, що могли походити тільки від глибокого кохання. І Мірдза почувала себе переможеною, подоланою, зачарованою. В її очах блищала любов... Вона дивилась на парубка з таким живим, глибоким, всемогутнім виразом почуття, що Арторідже відчував мало не жар його, вони бо лилися на нього й опановували його; йому здавалося, нарешті, що його охопила пропасниця і почала його трясти.

Дівчина й юнак обое тремтіли, вдивляючись одно в одного. Здавалося, що вони підпали однаковому і взаємному зачарованню. Так деякий час стояли вони німі й непорушні, кінець-кінцем, Арторідже перший порушив цю мовчанку і тремтячим голосом улесливо промовив, тоді як сльози, що були у нього на очах, потиху капались на щоки.

— Ось бачиш, Мірдзо!.. Я не боягуз... це ти знаєш... в боях я завжди з першими і при відході з останніми... Маю серце тверде і непрístupне ні до жадного пога-

ного почуття... при небезпеці не дбаю про життя... і смерть мене не лякає, цього навчила мене моя мати, і це є, дійсно, справжнє життя наших душ... все це ти знаєш... а проте, бачиш, я ось плачу, немов дитина.

Мірדза зробила жест до Арторідже, бажаючи говорити.

— Не перебивай мене, моя божиста, моя кохана Мірדзо, вислухай мене: так, я плачу... і цей плач є солодкий, приемний вияв моєї любови до тебе... запевняю тебе, що цей плач корисний для мене... Я такий щасливий... тут, перед тобою, споглядаючи твої сумні, блакитні очі, найкраще дзеркало шляхетної душі, що ось дивляться на мене так ніжно і ласкаво...

Мірдза відчула, як щоки їй запалені вогнем, вона вмить зашарілася й опустила очі.

— Ні, бога ради, Мірдзо, — продовжував Арторідже голосом улесливим, схвильовано і склавши руки, немов на молитві, перед дівчиною,—якщо маєш жаль, не позбавляй мене божистого світла, що сяє з очей твоїх!.. Дивись на мене, дивись, як ти дивилася ще недавно!.. О, як твій ніжний любовний погляд мене чарує, притягає до тебе, мене захоплює понад усе в світі... і підносить до ясної невимовної насолоди... до любовного захвату, що його не вмю... не зможу висловити, але що наповнює душу мою такою приемною насолодою, що я готовий вмерти цієї хвилини, бо відчуваю, що ця хвилина є божисте раювання.

Він замовк і стояв захоплений, споглядаючи дівчину, що, як в нападі нервового тремтіння, заговорила тремтячим голосом:

— Але нащо ти про смерть говориш? Ти маєш жити!.. Ти мусиш жити... і підбати, щоб бути щасливим... і...

— Але як можу я бути щасливим?.. — скрикнув з відчаєм, перебиваючи дівчину, глядіятор.—Як? Як я можу жити, коли мені бракує твого кохання?..

І після хвилини мовчання, коли Спартакова сестра знову опустила очі, перебуваючи німою в очевидному збентеженні, парубок схопив з поривом її руку і, притягаючи її до своїх грудей, промовив переривно, хвилюючись:

— Ах! моя кохана, моя божиста дівчино... не позбавляй мене цієї приемної омани... скажи мені, що

кохаєш мене, дозволь мені вірити, що ти мене кохаєш... голубиш мене твоїми божистими очима. Хай ще раз промигне перед моїми очима це проміння щастя... щоб я міг припустити, що мені дано помріяти про таке блаженство...

Ось так промовляючи, Арторідже підніс руку Мірдзи до вуст і вкриз її палкими поцілунками, а вона тим часом, тремтячи усією своєю істотою, переривно промовила:

— Ох... залиш но... залиш... Арторідже... залиш мене... О, коли б ти знав, яке страждання справляють мені твої слова... якби ти знав, які це муки...

— Але коли мрії мої безглузді... коли ніжний твій погляд мане, то будь мужня, будь чесна, скажи щиро: даремні твої надії, Арторідже, — я кохаю іншого!

— Ні, я не люблю, я ніколи не кохала нікого,—палко відповіла дівчина, — я ніколи й нікого не кохатиму, опріч тебе.

— А!..—голосно промовив Арторідже з невимовною радістю. — Ти кохаєш мене!.. Ти кохаєш!.. О моя кохана дівчино!.. Невже боги у своїй всемогутності можуть зазнати такого щастя, яке ось я відчуваю...

— Ах, боги, — промовила Мірдза, вириваючись із обіймів парубка, що схопив її своїми руками.—О, боги не пробують тільки, а постійно перебувають в радощах, в той час, як ми засуджені кохатися тайно, без можливості взаємно поцілувати одно одного при непереможному нашому коханні... без...

— Але хто?.. Хто нам це забороняє? — спитав Арторідже, а очі йому блищали радістю.

— Не шукай, хто нам забороняє, — відповідала з сумом дівчина, — не бажай знати цього... призначено, щоб ми не були з'єднані... це тяжко... жорстоко... але це неминуче... Залиши мене!.. іди... не бажай більшого!

Трохи згодом вона, заридавши, промовила:

— Бачиш, як я страждаю?.. Розумієш ці мої муки? Чи не мала б я бути гордою твоєю любов'ю?.. Чи не вважала б я себе за найщасливішу людину через твоє кохання?.. Проте... не можу... не можу бути щасливою... мені це заборонено назавжди... Отож іди й не збільшуй твоїми запитаннями моїх страждань... іди й залиши мене на самоті з моїм горем.

І кинувши тарчу в куток, закривши лице руками, вона голосно заридала.

Арторідже, весь схвильований, підскочив до неї, спробував її заспокоїти, вкрив її руки поцілунками. Вона знову його відштовхнула ніжно, але разом з тим і рішуче, промовивши:

— Тікай від мене, Арторідже, якщо ти людина чесна й шляхетна, тікай, іди далеко звідси.

Вона підвела очі й побачила із відтулини, яка служила за вхід до намету, що в цю хвилину йшла до преторії Зетуль, нумідійська рабиня, яка прибула до глядіаторського табору за двадцять день до Таранто, в день, коли її господиня, дружина одного патриція, Япігія, за те, що вона відкрила якісь панині таємниці, відрізала їй язика. Побачивши її, Мірдза голосно її покликала:

— Зетуль!.. Зетуль!..

І, звернувшись до парубка, додала:

— Ось вона наближається сюди... гадаю, що ти тепер підеш.

Галл узяв її руку і, довго палко цілуючи її, промовив:

— Проте, ти маєш відкрити мені свою таємницю.

— Ніколи! І не сподівайся!..

Тут до намету підійшла Зетуль, а Арторідже, водночас радісний і сумний, поволі вийшов з преторії.

— Чи не піти нам принести в жертву статуї Марса Луканського цю вівцю? — промовила Мірдза, намагаючися від чорної рабині приховати своє хвилювання і вказуючи на білу вівцю, що стояла прив'язана мотузком у кутку намету.

Бідолашна рабиня, що стала німою через дикунство своєї пані, хитнула головою на знак згоди.

— Якраз я одягла зброю, щоб іти до храму бога війни і мала шукати тебе, — додала дівчина, піднімаючи і вдягаючи на руку тарчу, що перед тим кинула на землю, — коли ось за Спартаком прийшов Арторідже.

Вона повернула кроки до кутка, де була овечка, щоб скрити від нумідійки сором, що з'явився через цю неправду на її лиці.

Відв'язавши мотузок, Мірдза дала його кінець Зетуль. Рабиня вийшла з намету, волочачи за собою тварину. Побіч з нею пішла й Мірдза.

Дві жінки швидко вийшли з табору головною брамою, що вела до річки Акри, тоді, як преторія виходила на Агроменто. Відійшовши від глядіаторського табору на одну милю, Мірдза й Зетуль піднялися на невеличке узгір'я, де недалечко від річки стояла божниця, присвячена Марсові Луканському.

Тут, додержуючи грецького, а не латинського обряду, Мірдза принесла в офіру свою вівцю, благаючи Марса бути за патрона глядіаторському війську та її головному командувачеві.

Тим часом Спартак з своєю кіннотою прилетів з ранішньої екскурсії, куди він вирушив уранці. Він спіткав ворожих розвідників, побив їх, примусив тікати, а 7 узяв у полон. Від них довідався, що Марк Красс іде з усім своїм військом на Агроменто.

Спартак приготувався битися з Крассом, який через два дні з півдня вже шиковав своє військо бойовим порядком проти глядіаторів.

З обох боків дано було сигнали. Почався бій, що незабаром перейшов у загальну різанину. Понад чотири години продовжувався бій з рівною відвагою і з однаковим запалом з обох боків, але, коли сонце схилилось на захід, лівий фланг, що ним командував Арторідже, почав відступати. Багато нових салдатів, що були в глядіаторських легіонах мали не досить енергії й досвіду, щоб відбивати нових римлян, що після децималії стали безстрашні й сміливі понад усяку похвалу. Плутанина й метушня зростали щохвилини й дійшли швидко до центра бою. Арторідже виявляв надлюдську відвагу. Він пішки, відбиваючи навалу ворогів, поранений у груди й голову — шолом йому було розбито і звідти кров юшила на лице — бився очайдушно, але легіони не спиняли свого відходу все в більшому і більшому безладді.

У цей мент прилетів розлютований Спартак і, доко-рюючи, громовим голосом закричав:

— Присягаюся вашими богами! Невже поразки, що їх досі зазнали від нас римляни, зробили з них могутніх левів, а з вас легкодушних боягузів?.. Заклинаю Марсом Гіперборейським спинитися!.. Ідіть за мною і бийтеся... Коли хоробро будемо себе поводити, то їх примусимо тікати, як це вже стільки разів ми робили.

Ось так промовляючи, Спартак кинув на ворога тарчу, схопив у ліву руку меч заколотого глядіятора і з обома мечами ринув на римлян, як це було за звичай по глядіяторських школах; він робив мечами такі швидкі викрути, бив римлян з такою силою і так швидко, що вмить вирубав, поранив і примусив податися назад багатьох легіонерів. Всемогутній силі ударів цих двох мечів не заваджали ні тарча, ні панцер, все відступало перед ними, все трошилося, рани і смерть несли з собою ці мечи, куди б тільки вони не попадали. Бачачи це, глядіятори підбадьорилися і собі з новим запалом кинулися битися, тим більш, що Спартак, проходячи поміж рядів сусіднього легіону, бився з однаковою відвагою і допомагав відновити лад.

Але тим часом центр глядіяторського війська, проти якого зосереджено було усі зусилля Крассові — сам Красс особисто керував одним з легіонів — шостим, що був найлюбіший йому, бо виключно складався із ветеранів Сулліних і Марієвих, — центр глядіяторського війська не міг довго опиратися шаленій навалі цих ветеранів, захитався і, сильно притиснутий, кинувся тікати.

Спартак побачив з лівого крила жахливе видовище— втечу свого центру. Він кинувся мерщій до кінноти, що була недалечко за центром в резерві, скочив на свого коня, що його держав нумідієць наготові біля Мамілія і, наказавши сурмити та розгорнути кінноту, пустив її дванадцятьма крилами вперед.

Цим він запровадив лад другої лінії бою; мало не потрощені легіони під сурми сурмачів знову поверталися до поля бою.

Проте ці мудрі заходи Спартака не в силі були стримати легіони центру і лівого крила від безладного відходу. Римляни вчинили втікачам різанину. Тільки праве крило, що ним командував Гранік зберігало лад і твердо трималося на своїх позиціях.

Щоб покласти край наступові переможців і не знати в цій бійці цілковитої поразки, Спартак, який особисто командував дванадцятьма крилами кінноти, з лютістю вдарив ззаду на салдат римських когорт, що, в запалі переслідування, теж порушили свої лави і примушені були нашвидко утворити кола, чотирикутники

Спартак з обома мечами ринує на римляни...

і конуси, щоб глядіаторська кіннота не порубала їх на шматки, проте, чимало їх було захоплено й порубано.

Крассові теж хотілося пустити свою кінноту, але, як спала ніч, всі предмети злилися в саму темряву, і це примусило Красса зректися свого наміру. З обидвох сторін засурмили на вечірній збір, і обидва війська подалися до своїх ратраншементів.

Отак скінчився цей бій, в якому загинуло 5 тисяч римлян і 8 тисяч глядіаторів. А до того 1200 глядіаторів було взято в полон. Спартак, повернувшись до свого табору, щоб дати можливість за допомогою усіх ватажків, трибунів і центуріонів перешикувати свої легіони і вилікувати Арторідже рани, які лікар визнав за незагрозливі, наказав у всьому таборі запалити вогні, потім щось опівночі потиху вийшов із Агромента, простуючи до Лягонегро. Прибувши сюди опівдні, він, відпочивши тільки чотири години, рушив далі на Лавінію, куди прийшов глибокої ночі. Звідти пішов на світанку на Кастель Франко (Pandosia) на межі між Бруццями і Козенця. У Пандозії його наздогнав посланець від Красса із звісткою, що Красс відмовляється за сто римських полонених, що їм Спартак зберіг життя, видати Євтібиде. Вона після зради при горі Гаргано, перебувала у преторському таборі. Він пропонував замість тисячі і двісті глядіаторів, полонених при Агроменто, на сто римських патриціїв, що їх мав у себе тракієць.

Порадившись з Граніком і іншими керівниками легіонів щодо зробленої пропозиції, Спартак погодився на обмін і погодився з посланцем, що взаємну передачу буде вчинено в Россано за три дні.

Коли відбув Крассів посланець, Спартак подумав і не помилково, що римський ватажок зробив свою пропозицію, маючи на меті спинити глядіаторський рух і надолужити через це втрачений час. Отож вирішив послати до Россано тисячу й двісті глядіаторів з двома тисячами і чотириста коней і сто римських полонених. Мамілієві, якому доручено було виконати це, наказано було додержуватися точно таких вказівок: не передавати ста римлян, якщо не одержить тисячі і двохсот глядіаторів, і негайно, одержавши глядіаторів, хай дає наказа сідати на тисячу й двісті коней, що спеціально привів з собою, і в ту ж мить вчвал скаче до

Торре Льюппа (Temesa), куди Спартак з військом мав прибути за чотири дні й розташуватися табором на значний час; в разі якщо виникне хоч маленький сумнів або ошуканство з боку римлян, хай без всякого жалю знищить сто патриціїв, а сам тікає, залишаючи напризволяще тисячу й двісті полонених глядіаторів.

Переходячи з Пандозії до Темези Спартак зустрів загін озброєних людей, яких розвідники вважали за римлян; але ці люди були 5000 рабів, що їх зібрав Кай Канніцій, покутуючи ті прикrostі, що він зробив Спартакові своєю химерною і недисциплінованою вдачею, добре вимуштрував, а тепер цей полк вів до табору повстанців. Він просив дарувати йому минулі провини й обіцявся надалі бути слухняним і у всьому коритися.

Спартак братерськи прийняв у свої обійми самніта і його салдатів, дав їм зброю й розподілив поміж 12 легіонів, а командувати одним з них доручив Канніцієві.

Через 5 день повернувся Мамілій з вернутими 1200 полоненими. Спартак в присутності всього війська звернувся до них з коротким, але сильним словом докору, примушуючи їх зрозуміти, що не завжди буває сто полонених з римських патриціянських родин у глядіаторському таборі, щоб можна було урятувати життя полонених глядіаторів. Без цієї щасливої нагоди тепер усіх тисячу і двісті глядіаторів було б розп'ято на деревах вздовж дороги, що веде з Агроменто до Россано, і вони стали б здобиччю галок та диких апенінських птахів. Отож смерть за смерть, краще полягти на полі бою, аніж стати полоненим руками ворога і потім ганебно бути розп'ятим.

Красс загаявся прибути до Темези на 20 днів. У цей час він писав листи до муніципій Луканії й Апулії, Мессанії й Япігії, вимагаючи салдатів.

Першим двом провінціям він нагадував про ту шкоду, що вони зазнали від Спартакових глядіаторів, й доводив, оскільки корисне для них було б цілковите знищення цих розбишак. Останні дві провінції, перебільшуючи справжній стан справи, намагався переконати, що без їх допомоги, можливо, що й вони теж зазнають шкоди від глядіаторської тиранії.

Через те він звидусіль здобув підсилення і за 15 днів зформував 4 нових легіони і рушив на Спартака на чолі 100 тисяч війська.

А в цей час тракієць складав угоду з кілікійськими піратами, які нападали на своїх човнах на узбережжя Тіренського моря, щоб вони перевезли глядіаторське військо до Сіцилії, даючи їм за те 30 талантів, тобто усю глядіаторську скарбницю.

Але пірати, погодившись на Спартакову пропозицію і навіть одержавши завдаток у Граніка 10 талантів, вночі перед тим днем, коли малося перевозити глядіаторів, мабуть, боючись помсти від римлян за допомогу їх ворогові, тихенько віддалилися з Темези, ошукавши Спартакові надії.

Тим часом, як глядіаторські ватажки стояли, спостереігаючи, як вітрила корсарських човнів вже на багато миль віддалилися від берегів і щезали за обрієм, до табору прибігла рота розвідників, і сповістила про Маркове Крассове наближення.

Глядіатори взялися до зброї, вишикувавшись бойовим порядком, щоб зустріти ворога. Ще не встигли легіони належно вишикуватися до бою, як перша лінія Спартакового війська, що їх складала шість перших легіонів, напала шалено на римлян, вчинивши в їх рядах велику плутанину.

У другій лінії тракієць мав чотири легіони, а з двох боків, з правого і лівого крила, помістив чотири тисячі чоловіка за рахунок своєї кінноти.

Два легіони залишено було в Темезі, де Спартак на випадок лихої долі, мав переховатися з своїм військом і чекати там на влучний час і кращі обставини, щоб помститися за лиху долю. Отак Спартак накреслював вже і можливий спосіб вийти із тяжкого стану.

Перед тим, як повести військо до бою, Спартак попередив начальників шести легіонів, що складала першу лінію, щоб, в разі вони змушені будуть відступити, засурмили в сурми, а трибуни, центуріони і декани наказали своїм салдатам повернутися за другу лінію, ідучи переміжками.

Сутичка тривала кілька годин: обидві сторони билися однаково хоробро й люто; але о годині дня Крассова бойова лінія праворуч і ліворуч здовжилася, через

несподіване прибуття нових загонів. Тоді Гранік, що вів бій, щоб його не було оточено, скомандував відступати. Завдяки ревності і пильності усіх начальників це зроблено було без найменшого безладдя швидко через переміжки другої лінії, і римляни, що кинулися переслідувати тих, хто відступав, опинилися раптом перед свіжими полками, і вони примусили римлян оступитися з величезними втратами.

Марк Красс мусів сурмити збори і пустити на поле бою ще 8 легіонів і зав'язати з глядіяторами ще жорстокіший бій. Але коли він двома легіонами охопив глядіяторів з обох флангів, Спартакова кіннота кинулася з обох боків і зруйнувала Крассові плани...

Тим часом, поки точився бій, Гранік зібрав і реорганізував свої шість перших легіонів на схилах горбів, що оточували мури Темези і, коли Красс наказав пустити свою кінноту, Спартак міг відступити в цілковитому порядку за першу лінію, що нею командував Гранік, який знову був готовий до бою проти римського війська.

Отак б'ючись і відступаючи, глядіятори дійшли на вечір до мурів Темези, не допустивши куди більшої Марковій Крассовій силі мати будь-яку перевагу. Красс наказав своїм відступити з поля бою і отаборитися у підгір'я горбів, що оточували Темезу.

— Мерзенний глядіятор, підлий... як там хочеш називай його, але треба визнати, що цей Спартак має хист великого полководця, — говорив Красс своєму квесторові Скрофі.

— Скажи просто, — відповів той з біллю, — Спартак — відважний, проникливий і безперечно чудовий полководець...

Так скінчився цей бій, що тривав понад сім годин і в якому забито було шість тисяч глядіяторів і сім тисяч римлян.

Проте, це не завадило Крассові — отже Спартак відступив і сховався в Темезі — оголосити себе переможцем і написати сенатові, що він сподівається закінчити зйїну протягом двадцяти-тридцяти днів, він бо оточив глядіяторів так, що вони вже не зможуть утекти.

Спартак, пустивши в шанці міські мури і тримаючись весь час на сторожі, намислював собі, як йому з військом оминати римської облоги.

Він суворо заборонив жителям виходити з міста, що його звідусіль охороняла глядіяторська сторожа.

Такий наказ перелякав жителів Темези, вони бо бачили у цьому заході велику небезпеку, усі ті лиха й усі жахи голоду, що зазнає обложене місце, а до того ще від особливої облоги, яку Красс поспішить вчинити навколо Темези.

Спартак скористався з жаху громадян Темези. Коли до нього звернулися старшини міста й просили його покинути Темезу, обіцяючи дати глядіяторам зброю, провіант і чимало грошей, Спартак відповів, що єдине може урятувати їх від облоги й голоду—це, щоб громадяни зібрали всі рибальські судна, човни, ялики і якнайшвидше подали їх на морський берег, де був табор кінноти і трьох його легіонів; далі він зажадав прислати йому майстрів і кораблебудівників, що були в місті, нарешті, щоб вони дали усякі корабельні матеріяли, щоб він мав змогу створити свою невеличку флоту і на ній перевезти своє військо до Сіцилії. Ось це тільки могло позбавити місто облоги й лютої війни. Муніципалітет і патриції Темези погодились, пристав на це й нарід. Незабаром на морському березі вже сотні майстрів з допомогою тисячі глядіяторів почали з запалом будувати багато невеличких кораблів, що їх вимагав Спартак.

Коли ці події відбувалися у Темезі, Красс посів найсерйозніші позиції, щоб загородити ворогові вихід. А до того він послав гінців до Турі, Метапонта, Гераклії, Таранто і Бріндізі, вимагаючи негайно силу машин до облоги, бо він розумів, що без муроломів, стрілокидачів та балістів війна могла затягтися надовго.

Тим часом, як один готувався міцно обложити Темезу, а другий переправитися до Сіцилії, щоб роздмухати ще куди більшу війну. Євтібіде аж палала нестерпучою люття, жадобою помсти; вона з дерзкою нахабністю, властивою їй, вийшла з римського табору; їй спало на думку оглянути околиці міста й підійти якнайближче до ворожих аванпостів, щоб дізнатися, де найлегше підійти до міських мурів, може місто здолають римляни взяти штурмом.

Двом рабиням, що їх вона купила в Таранто і мала з собою, вона наказала приготувити собі масть корич-

ного кольору і протягом кількох день перефарбувала собі руки, обличчя й шию так, що стала скидатися не-стемнісінько на етіопку. Вдягнувшись в убрання рабині, а зібране руде волосся зав'язавши ззаду голови чорним серпанком, що обхоплював її лице й прикривав наполовину вуха, вона одного дня ще до світанку вийшла з табору. Щоб удавати рабину, в руці вона мала глечик, ніби вона йшла черпати воду. Попрямувала вона до горба, на верхів'ї якого підіймалися Темезькі мури. На схилах цього горба деякі сусідні хлібороби запевняли, що є джерело.

Обережно, по-темному, йшла ніби етіопка. Підійшовши близько до того місця, де малось бути джерело, вона спинилась і скоро почула розмову тиху й обережне дзенькання мечів і тарч. Вона збагнула, що це г'лядіаторська, мабуть, сторожа біля самого джерела. Тоді вона пішла тихесенько ліворуч в горизонтальному напрямку навкруги горба до підгір'я.

Проїшовши щось з півмилі, Євтібіде опинилася на тому місці, де узгір'я, навкруги якого вона йшла, сполучалося з другим вищим горбом. Звідци, праворуч грекині виднілося море. Дівчина спинилася, подивилась навкруги і при невиразному світлі перших променів ранньої зорі побачила серед темної маси дерев якийсь будинок. Вдивившись краще, вона упевнилась, що то був храм.

Вона постояла з хвилинку, роздумуючи, а далі, зробивши енергійний жест, що свідчив про її рішення, хутко пішла до божниці, що стояла на чималій віддалі від міських мурів. Міський мур тут мав форму скривлену відповідно до косогорю узгір'я. Вона гадала, що його г'лядіатори не зайняли.

За кілька хвилин вона наблизилася до цього храму. Він був не дуже великий, але пишно й багато оздоблений мармуром дорійського стилю. Вона легко доміркувалася, що це храм Геркулесові Оливарійському. Сторожі г'лядіаторської там не було, бо вона доходила тільки до будиночка, що був на віддалі двох вистрілів, і Євтібіде насмілилась увійти й увійшла. У божниці не було нікого, і Євтібіде, обійшовши весь храм, вже мала піти геть, коли побачила діда у жрецькому вбранні. Він, поринувши у свої думки, стояв, спершися на ко-

лону храму біля жертівника, перед яким стояла мармурова статуя бога з посохом з оливкового дерева, звідки і назва «Оливарійський». Грекиня повернулась усередину і, наблизившись до жерця, запитала його латинською простацькою мовою, чи не дозволить він зачерпнути води в її глечик із джерела божниці. Водночас вона розказала, що вона ніби рабиня одного хлібороба і що її пан, коли наблизився військові дії, утік до руїн одного з храмів Діани, що є в сусідній долині, але там абсолютно немає води до пиття. Коли жрець, що належав до кляси потиціїв, повів рабиню до джерела, щоб зачерпнути води, він розмовився з Євтібіде про ті часи, які наступили, про сумні наслідки цієї війни, а особливо тому, що залишено релігію, це єдине джерело всякого людського добробуту. Євтібіде слухала і, вдаючи недосвідчену простуху, дуже хитро давала запитання й висловлювала свої здивування, щоб ще більш заохотити до розмови потиція. А він тим часом запевнював її, що побожність і шана до вищих богів була завжди серед усіх народів давньої Італії, а тому Сатурн, Юпітер, Марс, Юнона, Церера, Геркулес, Діана й інші завжди були милостиві оборонці країни. А от тепер скептицизм і епікуреїзм захопив більшість народу, культ вищих богів затьмарюється, над жерцями сміються, а як наслідок такої безбожності маємо від образених богів різні кари, що на них заслужили: аджеж для потиція повстання, війни, різанина, вбивства, що затьмарювали тридцять-сорок років Італію, були наочними ознаками гніву небесного.

Оплакував дідусь понад усе від імени свого і двох інших жерців, що з моменту, як уступили глядіятори до Темези, знайшли притулок у цій божниці сумні наслідки облоги, бо, коли Спартак заборонив усім жителям Темези виходити з міста, ніхто не приходив принести офіру богам, ніхто, хоч би й хотів, не міг подати своєї десятини і своїх пожертв, і це головне засмучувало дідуса: аджеж кожному жертву Геркулесові кінчано бенькетом, а жертівні тварини і пожертви залишалися жерцям.

Отож видно, що в ті часи, як і тепер і в усі доби, жрець усіх релігій і усіх народів, будучи зняряддям забобонів і лицемірства, судив про побожність дурних,

неуків та ошукуваних з кількості й якості одержуваних дарів «на храм», що, зрештою, йшли на задоволення ненажерливості виконавців релігійного культу.

— Вже двадцять день, як ніхто не заходить до цього храму Геркулеса Оливарійського, храму, що так його шанують усі жителі сіл Луканії і Бруцців... — промовив, зідхаючи, потицій.

— Неодмінно скажу моему панові, щоб він, коли хоче мати свій дім і свої маєтки неспустошені, прийшов або сам принести жертви богові Геркулесу Оливарійському, або бодай прислав когось зробити це, — промовила, наче б вражена, переконано рабиня.

— Хай Геркулес охороняє тебе, побожна жінко, — відповів потицій, а трохи згодом дадав:

— А це безперечний факт — побожність часто знаходить собі притулок у жіночих серцях. Здається, я говорив тобі, що вже 20 день нікого тут не було... А втім щось двічі приходила сюди молода дівчина з глядіаторського табору й приносила офіру. Здається, грекиня і... красуня, красуня... — похитливо всміхнувся старий.

В очах Євтібіде блиснула радість. Вона аж затремтіла й густо зашарілася. На її щастя, через чорну масть, що вкривала її лице, жрець не помітив цього зашаріння, що цілком змінило її обличчя і виявляло зовсім інше, ніж вона удавала.

— А!.. — промовила вона після хвилинки, намагаючись опанувати власні емоції. — Ти кажеш, що красуня дівчина приходить із табору ворожого?..

— Так!.. дівчина. Вона вбрана у військо вбрання, підперезана мечем. Обидва рази вона була у супроводі одної муринки, як ти... німа бідолаха, бо їй пані відрізала язика.

Євтібіде зробила жест жаху і, трохи розмисливши, сказала, вдаючи простуню й дурненьку.

— От... вороги... Мій пан каже, що вони вороги, вороги приходять скласти пошану вищим богам... О, завтра... завтра повернуся ще вдосвіта, бо я боюсь глядіаторів... і якщо не зможу привести мого пана й принести його офіри Геркулесові Оливарійському, то принесу сюди принаймні мої вбогі пожертви.

Потицій похвалив її й заохотив бути твердою в її

побожності. Забезпечуючи їй допомогу Геркулесову і благословляючи, він вказав їй плай, що вів від храму поміж двох горбів якраз там, де вони сполучалися. Цим плаєм найзручніше можна було ні від кого незауваженим спускатися й підійматися.

Як і з якою легкістю сходила підступна грекиня із горба, зайво й говорити. Серце їй жваво билосся від жорстокої радості, бо в жерці вона знайшла кращого спільника, аніж мріяла. Продажність і захланність його були очевидні: його легко було купити і цим самим можна знайти якийсь таємний підхід до муру. Щоб там не було — а це саме й примушувало її серце так радісно битися — з допомогою цього жерця і цього храму, як нічим іншим, вона могла поранити серце Спартакове, вразити його до смерті, убивши його сестру.

Повернувшись до табору, вона увійшла до свого намету і цілий день не виходила з нього. Уночі вона пішла до преторії. Її негайно допущено було до Красса, якому розповіла вона про свою нахідку і запевнила, що від цього можна мати великі наслідки. Вона попрохала грошей, а римський полководець відкрив для неї квесторові скрині. Євтібіде сказала, що з неї досить 5 талантів, і Скрофа видав їх куртизанці.

Опівночі грекиня знову вийшла з табору, волочучи за собою молоде ягня, чотирьох поросят і 4 білих голубів. Вона пішла тим плаєм, що їй показав потицій. Прибула вона до Геркулесового храму за дві години до світанку. Понад годину їй довелося чекати, поки потицій відчинили двері божниці, прийняли офіру від рабині і відправили утрьох набоженство. Принісши жертву, Євтібіде знову розговорилася з тим самим потицієм, на ім'я Ай Стендідій, що його бачила напередодні. Вона сказала йому, що певне завтра прийде її господар з багатими дарами. Коли ж він не зважиться покинути руїн храму, де тепер перебуває, то напевне доручить їй виконати усю побожну місію.

І дійсно, на другий день вона прийшла, ведучи за собою вола, навантаженого пшеницею й вином, що їх і принесено в жертву ніби від пана.

Отак 5—6 день Євтібіде щодня ходила до божниці Геркулесової, вивчаючи Айя Стендідія й підготовляючи

його до того, щоб відкрити свої наміри, що вона одного дня й зробила. Вона об'явила, що вона зовсім не те, за кого її жрець уважає, що вона перебуває з римлянами і все робить для римлян, що Красс щедро винагородить його й інших жерців послуги, якщо вони допоможуть дізнатися, з якого боку шансів можна несподівано увійти до міста.

Жрець удав, що він здивований і мало що розуміє.

— А, так ти?.. І справді мені здавалось... Якщо ти не рабиня етіопка... так грекиня... І так віддана римлянам? Ох, як же ти умієш прикидатися!..

— Так примушують робити військові плани...

— Я тебе не винувачу... Найвищі боги охороняють римлян і не безпідставно... за їх побожність справді славетну. Жерці Геркулесові, звичайно, на боці римлян, що завжди були найвідданішими шанувальниками нашого бога, навіть на честь його побудували по своїх містах величні храми.

— Так ти будеш сприяти планам Крассовим? — спитала грекиня, а очі їй блищали радіщами.

— Звичайно, допомагатиму, як зможу... і чим зможу, — відповів потицій.

Кінець-кінцем, вони склали між собою такий договір: жрець обіцяв, не вважаючи на небезпеку, піти до міста з Мірдзою, коли вона прийде молитися. Він додав, що знає тільки одну-єдину скелясту стежину, яка вела до того місця, де мур був трохи зруйнований і звідки, хоч глядіятори і дуже його зміцнили, можна вдертися до міста. Він просив Євтібіде приходити до нього щонаочі і одержувати від нього всі новини щодо цієї стратгеми — побожний жрець так назвав змову, що відтепер він її замислив з Євтібіде — він мав по змозі зустрічатися в божниці з Спартаковою сестрою і раз-у-раз повідомляти Євтібіде про наслідки своїх розвідок.

Склавши таку угоду, Євтібіде обіцяла жерцеві 10 талантів, зазначивши, що цю винагороду, коли буде скінчено справу, Красс збільшить.

Другої ночі, змивши не без труднощів з обличчя фарбу, Євтібіде, вдягнувши своє військове убрання, пішла до божниці, щоб передати 10 талантів жерцеві. І на другу ніч приходила Євтібіде, але Айя Стендідія

в храмі не знайшла, бо, як повідомили інші, потицій напередодні, коли Мідрза приходила молитися, пішов з нею до міста.

Увесь день, тремтячи від сумнівів, надії й страху, ждала Євтібіде, коли повернеться потицій, ховаючися в храмі. Надвечір він повернувся і розповів, що Спартак, як досвідчений капітан, вже давно відвідав усі ці місцевості, відремонтував цю частину муру, і всі слабші частини захистив новими фортами.

Євтібіде, розгнівана на жерцeve повідомлення, почала клясти Спартака за його мудрість і обачність. Вона деякий час стояла поринувши в свої думки, а потім, кінець-кінцем, спитала жерця:

— А Мірдза... глядіяторова сестра, коли прийде до цієї божниці?

— Не знаю...— відповів, вагаючися, жрець — мабуть... прийде... вона... післязавтра... бо на післязавтра припадають антимахії, свята на честь Геркулеса, свято спомину його втечі в жіночому вбранні із острова Као; тому в цей день жінка має жертвувати на пошану богові убрання. Сестра тракійцева повідомила мене, що вона має намір післязавтра прийти до храму й принести цю жертву, щоб виблагати ласку в бога для війська рабів-повстанців, а надто їх ватажка—її брата.

— Ах... Юпітере, який ти справедливий!.. Який справедливий і ти, Геркулесе!.. Усі ви справедливі, отці боги Олімпу!..— підносячи очі догори з виразом лютої радості, заволала грекиня, що з усмішкою пекельної фурії й невимовною тривогою на лиці стежила за кожним потицієвим словом. — Я помщуся, ще більше помщуся, ніж досі, помщуся цілковито, криваво!

— Про яку помсту говориш ти? — спитав здивований жрець. — Ти знаєш, що боги надто рідко похваляють і протегують помсту.

— Так, але коли помста походить від незаслуженої образи, коли помста походить із невимовно-тяжкої образи, що її вчинила людина безпідставно... О! тоді, безперечно, боги небесні, а надто пекельні, вихваляють і протегують помсту, — промовила Євтібіде, здіймаючи з плеча товстий золотий ланцюжок, весь оздоблений самоцвітами і сапфірами, що на ньому висів її маленький меч. Вона піднесла його до Айя Стендідія.

— Хіба не так, Стендію, — додала вона, в той час, як жрець своїми зажерливими очима дивився на одержаний подарунок і оцінював його вартість. — Хіба не так, що справедлива помста люба також і небесним богам?

— Звичайно, що... безперечно, що... коли справедлива... якщо несправедлива була образа, — відповів він. — Навіть і боги Олімпу... А, кінець-кінцем, хіба помсту не названо насолодою богів?

— Невже не так? — додала Євтібіде, здіймаючи з голови срібляний шолом з маленькою на ньому змією, що за очі їй були два великих самоцвіти високої вартости, і передаючи його потиціві, — невже не так?

І коли очі зажерливого жерця блищали від споглядання на коштовні подарунки, вона додала:

— Непереможному Геркулесові приношу в жертву ці вбогі речі, а завтра принесу ще десять талантів... непереможному Геркулесові, — вона жваво й чітко вимовила ці останні слова: — аби тільки ти, його жрець, допоміг мені виконати мою помсту.

— Касторе і Поллуксе! — голосно промовив жрець, — оскільки вона справедлива... я можу тобі допомогти в цьому!.. Присягаюся скипетром Прозерпіни! Добра була б річ, коли б жерці вищих богів не допомагали б тому, чому вочевидь сприяють боги!..

— Ти мусиш сховати тут двох вояків завтра вночі!..

— Тут... у божниці?.. Значить, збезчестити святиню божистого Геркулеса?.. Піддати себе небезпеці від глядіяторів; коли якимсь чином вони викриють твоїх двох вояків, вони вважатимуть мене за спільника римлян і безумовно повісять мене, — промовив жрець, подаючися кроків на два назад.

— Тоді як же ти мені допомагатимеш у моїй помсті, що ось зараз обіцяв? — запитала Євтібіде жерця.

— Я не можу дозволити цю дівчину... Мірдзу... убити... коли вона прийде до храму мого бога... Це несполученне із жрецьким станом!.. Інша річ... схопити її... віддати тобі... ну, це ще сюди-туди...

Зелені фосфоричні очі Євтібідини заблищали мов світ блискавки, а усмішка невимовна скорчила їй уста.

— Так, так, — загримала вона, — схопити... передати до моїх рук... бож я... я сама бажаю її убити,

тільки Спартак може врятувати її, віддавшись сам у мої руки.

— Те, що ти їй зробиш, я не мушу... не хочу знати... Я бажаю лише одного, щоб рука моя не торкнулась цього кривавого вчинку... щоб я не став у допомозі цьому вбивству, — облудливо сказав потицій.

— Звичайно, — відповіла Євтібіде, — звичайно, отже завтра вночі тут у храмі!.. — додала вона, здіймаючи з мизинного пальця лівої руки золоту каблучку з великим топазом і даруючи жерцеві.

— Не тут, не в божниці, — відповів потицій, беручи поспішно каблучку. — Я покажу твоїм воякам місце, де їм сховатися... недалеко звідци... в дубовому гаю... край дороги...

— А немає небезпеки, що вона звідти втече?

— Але ж я тобі кажу, що неначе навмисне насаджено цей гай, щоб ловити в ньому дрозденят...

— Гаразд... хай буде, як ти кажеш... Хай буде спокійна твоя чесна уразливість чесного жерця, — промовила з тонкою іронією дівчина, а трохи згодом додала:

— До речі, нам не загрожує небезпека...

— Яка? — спитав Ай Стендідій.

— А може протягом сьогоднішнього дня тая уразливість збільшиться, неспокій душі зросте, розхвилюється твоє чесне жрецьке сумління, — а до того ж і острах перед близькими глядіяторами, опаска, що вони тебе повісять, тобі підкажуть, прикладом, повернутися до Темези? Як ти гадаєш?

Вимовляючи повільно ці слова, вона пильно своїми очима вдивлялась у вічі жерцеві, мов розгадуючи його душу й наміри.

— Що це ти кажеш? — промовив відважно Ай Стендідій, — рішучим тоном, властивим людині, ображеній за свою гідність. — Що це тобі спало на думку?

— Чудова ідея, мій шановний, побожний жерце.

— А що таке?

— А ось що: не кажучи нічого своїм двом товаришам-жерцям, ти в супроводі мене заховаєш у певному місці ці маленькі подарунки, що я тобі їх піднесла для бога, і підеш разом зі мною до долини, пообідаєш зі мною, а обід розкішний, що ним я хочу вшанувати тебе не тільки, як жерця Геркулеса Оливарійського,

але як людину непідкупну й чесну, а до того й гарного громадянина.

— О боги!..—скрикнув жрець, удаючи ображеного,— виходить, що ти не віриш мені?

— Зовсім ні... проте, твоє незаплямоване сумління...

— Але я не знаю, чи...

— Чи маєш ти йти зі мною?.. Треба, щоб ти пішов і допоміг мені принести сюди п'ятнадцять талантів, що ми умовились... Чи може я про десять говорила?

— П'ятнадцять, п'ятнадцять сказала, — підкреслив швиденько потищій.

— А хоч би я сказала й десять... це була помилка... бож талантів, що їх приношу в жертву богові за мою помсту, — п'ятнадцять! Отже, йди ж зі мною, чесний Айю Стендідію; це буде весілий для тебе день.

Жрець змушений був сховати в певному місці шолом, меч і перстень Євтібідині і піти разом з нею до римського табору.

Марк Красс був певний щодо грекині і дозволив їй вільно виходити з табору й вертатися в товаристві інших людей на її бажання.

Тут Євтібідіє почастиувала потищія чудовим обідом, а жрець у 8—10 келихах утопив куртизанчину до себе недовіру. Євтібідіє тим часом покликала свого вірного Зенократа і, щось сказавши, швиденько його відпустила.

Було вже темно-темно, коли Євтібідіє поклала на голову крицевий шолом і, підперезавшись мечем, вийшла з табору разом з жерцем, а він, бувши напідпитку, щоразу заточувався й писав мисліте...

Трохи віддаля за Євтібідіє і Айем Стендідієм ішли два кападокійські велетні невільники, озброєні до зубів. Обидва вони належали Маркові Крассові.

Поки вони отак ідуть собі до храму Геркулеса Оливарійського, зазираємо на хвилинку в Темезу. Там уже три дні стоїть чимала флотилія, готова темної ночі відплисти, щоб перевезти 15000 глядіяторів, бо більші ні в якому разі фльота не могла вмістити. День був хмарний, отже й ніч мала бути темнісінька. Коли сонце зайшло, Спартак, передбачаючи, що це й буде бажана ніч, наказав зняти намети трьох легіонів, що таборили на березі і, давши потрібні вказівки Гранікові, о першій

годині ночі наказав розгорнути вітрила, а там, де їх не було, спустити до води весла й поплисти.

Отак глядіаторська фльота, вийшовши в відкрите море серед найглибшої тиші, віддалилася з Темези.

Під тиском весел глядіатори проплили чимало миль, але після перших півнів море почало раз-у-раз зростати й лютувати, загрожуючи слабкій флоті. За порадою моряків і риболовів Темезських, що правили багатьма кораблями, а також за порадою досвідчених у морських справах глядіаторів, Гранік причалив до берега і висадив п'ятнадцять тисяч повстанців біля Нікотера. Він хотів повести їх у сусідні гори, а до Спартака послав човна з центуріоном і 8—10 салдатами сповістити про те, що трапилося в дорозі.

Тим часом обидва кападокійці, прибувши до Геркулесового храму з Євтібіде й жерцем, сховалися в дубовім гаю, що був біля дороги, яка вела з міста до храму. Трохи далі від цього місця, стояв невеличкий палац, де містився глядіаторський пост. Хоч глядіатори були дуже обережні, проте, до слуху двох кападокійців раз-у-раз пориви вітру, що сильно лютував, доносили шелест їх кроків і шепотіння їх голосів.

— Знаєш що, Ерцідане, мудра це річ узяти цю амазонку живою, — промовив ледве чутно один з кападокійців.

— А спробуймо, Аскубарі, — відповів Ерцідан, — може й зможемо.

— Оце ж і я кажу... коли це тільки можливо...

— Правду тобі казати, коли я побачу, що вона з свого боку робитиме опір чи то мечем, чи кинджалом, я уб'ю її негайно, тим більше, що ми чуємо звідси шепотіння глядіаторів, отож вони почують її крик, який вона може вчинити.

— Звичайно, почують, будуть тут умиць і ми загинемо напевне, бо тоді як до глядіаторського аванпосту ледве чи буде два вистріли, до нашого табору—чимало миль.

— Авжеж, ти правду кажеш!.. Ця справа примушує мене замислитися.

— Я вже більше як годину над цим думаю!—і обидва кападокійці замовкли, поринувши в серйозні думки.

Раптом серед шелесту листя від сильного вітру вони

ясно почули шум від кроків у кущах, недалеко від гаю, де вони притаїлися.

— Хто там?—спитав тихо Аскубарі, добуваючи меча.

— Хто там?—повторив Ерцідан, наслідуючи товариша.

— Мовчїть!.. — заговорив жіночий голос. — Це я... Євтібіде... Я ось тут ходжу навкруги... Не звертайте уваги на те, що діється за вашими плечима... Дивіться перед себе на дорогу.

Все це вона сказала напівголосно, наближаючись до обох кападокійців. Потім вона шезла в кущах і серед дубів гаю. Скоро навкруги двох рабів все замовкло, тільки чути було шум вітру.

Аскубарі та Ерцідан знову замовкли надовго; кінець-кінцем, тихо-тихо промовив перший до другого:

— Ерцідане!

— А що?

— Знаєш, що я думаю?

— Мабуть те, що справа ця далеко складніша, ніж здавалося на перший погляд?..

— Думав і про це, але тепер обміркував, що краще їй відразу вбити, не наражаючися на небезпеку.

— Правда думка! І як ти до неї домислився?..

— Мені здається...

— Послухаємо!..

— Коли ця малесенька амазонка підійде ближче до нас, і ти, і я візьемо свої сагайдаки і на віддалі дванадцяти-п'ятнадцяти кроків випустимо стріли — одну в шию, а другу в серце. Нехай тоді покричить! Ну, як?..

— Молодець, Аскубарі!.. Добре вигадав!..

— А тій, що привела нас, скажемо, що амазонка опиралася...

— Чудесно.

— Значить так зробимо.

— Так зробимо, так.

— Ти певний, Ерцідане, що попадеш їй у серце на віддалі дванадцяти кроків?

— Звичайно!.. А ти, чи напевно потрапиш їй у шию?

— Тоді побачиш.

Обидва кападокійці налагодили свої сагайдаки й не порушно мовчки дослухалися до того, що діялося на дорозі.

Тим часом Євтібіде блукала тривожно навкруги, палко ждучи світанку, коли, на її думку, Мірдза має вийти з міста до храму. Години їй здавалися віками. Вона щось п'ять чи шість разів сходила гай аж до глядіяторського аванпосту. Сирокко, що дув цілу ніч, почав поволі вщухати, аж нарешті зовсім вщух.

На обрії хмари, що обгортали ближчі верховини Апенінські, набрали легкої блідо-золотистої барви. Вона глибоко зідхнула, зрозумівши, що це перші ознаки світання.

Тоді вона вдруге вийшла на дорогу, що вела до будинку, обережно прямуючи до аванпосту. Але не зробила й двохсот кроків, як задушливий грізний голос спинив її:

— Хто там?

Це був нічний глядіяторський караул, що виходив удосвіта оглянути околиці. Євтібіде не відповіла, а, повернувшись, відбігла без найменшого шелесту до гаю.

Караульний, не одержавши відповіді, погнався по дорозі, по якій побігла Євтібіде. Вмить втікачка і ті, що гналися за нею, наблизилися до гаю, на краю якого стояли заховані два кападокійці.

— Ти чуєш, ніби наближаються кроки? — спитав Аскубарі в Ерцідана.

— Чую.

— Ну, то пильнуй!

— Я цілком готовий.

Коли світанок починав ледве прорізувати темряву ночі і ще трудно було розпізнати особу, обидва невірники побачили маленького салдатика, що швидко наближався до них.

— Це вона! — прошепотів Аскубарі товаришеві.

— Так... вона в панцері, шоломі... і така маленька. Це безперечно вона...

— Вона... вона...

Обидва кападокійці водночас натягнули сагайдаки і випустили дві стріли: одна вгородилася в білу шию, а друга через срібну перстянку в Євтібідині груди.

Розлігся довгий, пронизуватий, страшний крик. Аскубарі та Ерцідан почули тупіт багатьох ніг, що наближалися, і чийсь голос крикнув:

— До зброї!

Кападокійці прожогом кинулися втікати до римського табору. Декан і чотири глядіятори сторожі спинилися перед тілом Євтібіде, що, похитнувшись, упала на дорогу в калюжу крові, що дзюрчала з її ран, а особливо із шиї, де стріла Аскубарова пробила сонну артерію.

Євтібіде стогнала, хрипіла, але жадного слова вимовити не могла. Глядіятори нахилилися над нею і почали питати, хто вона і як її поранено.

Тим часом вже зовсім стало видно, і глядіятори, поклавши Євтібіде побіч дороги, притулили її до стовбура дуба, зняли з голови шолом. Руде густе волосся впало їй на плечі, і, побачивши її лице, вони водночас скрикнули:

— Це жінка!

Нахилившись до її блілого обличчя, вони зараз же впізнали її і в один голос назвали її:

— Євтібіде!

Тим часом підійшов до цього дуба цілий маніпул глядіяторів і оточив її.

— Коли її поранено, то хтось мусів її поранити, — промовив центуріон, що командував цими салдатами. — П'ятдесят із вас хай біжать шукати вбивців, вони, мабуть, десь тут недалечко.

П'ятдесят глядіяторів побігло до храму Геркулеса Оливарійського.

Інші оточили ту, що вмирала. Панцер їй був весь червоний від крові; із шиї все ще юшила кров. Отак стояли вони, дивились і мовчали, споглядаючи конання тої нещасної, що завдала їм стільки лиха.

Обличчя куртизанчине вкрилося синявою блідістю, очі майже погасли, голова здригалася, нахилиючись то на одне плече, то на друге...

Вона люто стогнала, підносячи руки мало не до шиї, але вони падали.

Вона конвульсійно відкрила рота, наче б хотіла щось сказати.

— Євтібіде!.. проклята зраднице!.. — скрикнув центуріон, трохи помовчавши, сумним, але грізним голосом. — Що ти робила тут?.. О, гадино! Хто тебе поранив? Я нічого не розумію, але відчуваю, що тут був якийсь лиходійський задум з твого боку. Мабуть, ви-

падок, а може й зрада, обернули проти тебе твої підступи. Ти стала жертвою твого власного злочину.

З побілілих Євтібідиних уст видерся страшний стогін, і вона жестом ніби просила мовчати.

— Ні! — закричав центуріон. — Через твою зраду вирізано 40.000 наших братів... Нагадуючи тобі про твої злочинства, роблячи твої передсмертні хвилини важчими, ми хочемо заспокоїти їхні невідомщені тіні.

Євтібіде схилила голову на груди і, коли б хрипкий, переривний стогін не свідчив про те, що вона жива, можна було б думати, що це труп.

Тим часом п'ятдесят глядіаторів, що пішли шукати кападокійців, повернулися засапані й привели з собою Ерцідана, якого було поранено і взято в полон, тоді як Аскубарі пощастило втекти.

Кападокієць розповів все те, що він знав, і зрозуміли глядіатори, як це все трапилось.

— Що це тут сталося? — спитав в цей момент жіночий голос.

Це була Мірдза, узброєна своїм звичаєм, у супроводі Зетуль. Вона йшла до Геркулесової божниці.

— Стріла, що ця мерзенна Євтібіде приготувала тобі, і яка мала ось в цей момент тебе поранити, втручанням богів, а може й божистого Геркулеса, убила на смерть її, — відповів центуріон, даючи дорогу Мірдзі, що хотіла пройти в коло глядіаторів.

Почувши голос Мірдзи, Євтібіде підвела голову й, побачивши її, блиснула ненависними очима в безсилій злобі. Уста їй скривилися, вона хотіла щось промовити; вона витягнула руки до Спартакової сестри, наче хотіла схопити Мірдзу і, зробивши останнє зусилля, кинулася вперед. Застогнавши востаннє, вона закрила очі й упала мертва на землю, вдарившись головою об стовбур дерева, а потім звалившись на землю.

— Виправдалася стара приказка: хто рие на кого, сам до ями потрапляє! — промовив центуріон. Попрохавши Мірдзу і інших іти за собою, вони мовчки віддалилися від ненависної злочинниці.

Р о з д і л XXII

БАТАЛІЯ. БРАНДАНСЬКЕ ПОБОЙОВИЩЕ. ІДИЛІЯ СМЕРТИ

Коли ото вмирала Євтібіде в присутності Мірдзи на дорозі, що вела із Темези до храму Геркулеса Оливарійського, розплачуючись за свої злочинства, до гавані входив човник, що його послав Гранік, повідомляючи Спартака.

Спартак це виладування війська на узбережжі Бруцці сильно збентежило, і тракієць довго обмірковував, що треба почати. Далі промовив до Арторідже:

— Що ж, коли Гранік там з 15 тисячами наших братів біля Нікотери, перевезімо туди морем усе наше військо; там ми знову відновимо війну.

Він човном надіслав Гранікові наказ, щоб фльота наступної ночі повернулася до Темези.

У такий спосіб за вісім день тракієць перевіз все своє військо до Нікотери. Протягом цих усіх ночей, особливо в останню ніч, коли сам Спартак відплив з кіннотою, він наказав чотирьом легіонам робити вилазку, щоб притягти увагу римлян з боку суходолу й примусити їх вірити, що йому й на думку не спало рушитися звідси.

Ледве фльотилія, що везла Спартака, Мамілія й кінноту відплила на кілька миль від узбережжя, жителі Темези поспішили сповістити Красса про те, що трапилося.

Римський полководець страшенно розлютувався, страшенно гримав на жителів Темези, що не мали мужности надіслати якимсь чином посланця й сповістити про втечу глядіяторів. Отже, тепер Спартак вискочив з пастки і роздмухав ще більшу війну, тоді як

Красс сподівався і примусив Рим сподіватися, що війну ліквідовано.

Красс, лютий на жителів Темези, наклав велику контрибуцію, як кару за полохливість, і на другий день повів своє військо на Нікотеру.

А Спартак на світанку того ж дня, коли прибув до Нікотери, вирушив усіма своїми легіонами і тільки після двадцятигодинної подорожі став табором біля Сцілли.

Другого дня рушив далі до Реджії, закликаючи під час своєї подорожі до зброї рабів. Там, зайнявши міцну позицію, Спартак наказав глядiatorам окопати табор глибоким ровом і обгородити палісадом. Коли Красс прибув, він побачив, що окіп неприступний.

Тоді він вирішив примусити Спартака або битися, або вмерти з голоду. Він взявся за колосальну, справді римську справу, про яку, коли б одностайно не розповіли Плутарх, Аппіян і Фльора, то вона здавалась би неймовірною.

Коли Красс прибув і побачив, що сама місцевість йому доводила і навівала те, що потрібно було зробити, а саме: побудувати мур через увес пересип і тим самим дати роботу своїм салдатам у вільний час, а ворогові перешкодити добути провіант. Праця була велика і важка. За короткий час було викопано рова щось завширшки п'ятнадцяти кроків, а вздовж триста стадій, тим ровом з'єднано одну частину моря з другою. На березі цього рову споруджено було міцний височезний мур⁹⁸.

Коли сотисячне римське Крассове військо з невимовним захопленням віддавалося цій титанічній роботі, Спартак у цей час вивчав і вишиковував нові два легіони з одинадцяти тисяч рабів, що збіглися до нього із Бруцці і водночас обмірковував, як йому видертися із цього місця, обманувши труди й заходи Крассові.

— Слухай, Спартаче, — промовив одного дня, дванадцятого від того часу, коли римляни розпочали свою працю, Арторідже, — хіба ти не бачиш, що нас мають заперти, як мишу в пастку?

— А ти думаєш їм пощастить?..

— Я бачу мур... що його будують, певніше закінчили, отож гадаю, що є підстави так думати.

— Ще на Везувії бідний Кльодій Глабр, думав, що я потраплю в пастку.

— Але через 10 день у нас не буде провізії.

— У кого?

— Та в нас!

— Де?

— Тут.

— А хто тобі сказав, мій любий Арторідже, що через десять днів ми будемо тут?

Арторідже замовк і схилив голову, засоромившись, що хотів застерегти найобачнішого із військових майстрів. А він, споглянувши ніжно на юнака і зворушений його зашарінням, сердечно вдарив правицею його по плечі й промовив.

— Ти добре зробив, що попередив мене, Арторідже, відносно нашого провіянту, але не турбуйся. Я вже обміркував, що ми маємо зробити, щоб примусити римлян роззявити рота і кинути свій велетенський мур.

— Проте, доводиться визнати,—талановитий капітан із цього Красса.

— Найталановитіший від усіх тих, що протягом трьох років ішли з нами,—відповів Спартак і, помовчавши хвилинку, додав:

— Щоб там не було, але нас ще не переможено.

— А ні, ти живий, і ми напевне переможемо.

— Я, Арторідже, тільки звичайна людина.

— Ні, ти — ідея, ти — могутність, ти — прапор! У тобі втілений і живе принцип відродження пригноблених, добробут позбавлених спадщини, воля рабів. Ти такий шляхетний і хоробрий, що від тебе виходить світло. Воно чарує надзадиркуватіших із наших товаришів, відбивається на них, на інших душах, усіх запалює і всіх робить відданими тобі. Тебе вони визнають за мудрого й хороброго полководця, дивуються і цінують тебе. Доки ти живий, вони будуть завжди тим, чим ти хочеш, щоб вони були, і як до цього часу вони зробили те, що вони тут, вони й надалі робитимуть неможливе. Доки ти живий, вони проходитимуть тридцять миль на день, переноситимуть невігоди, страждатимуть від го-

лоду, битимуться, як леви. Коли тебе, на наше нещастя, не буде, наш прапор упаде разом з тобою, і за двадцять день кінчилась би війна і була б цілковита руїна... О, хай бережуть тебе боги довго, аж поки ми не переможемо цілковито.

— Ти сподіваєшся на остаточну перемогу? — спитав Спартак, схиливши сумно голову, і на устах йому з'явилась смутна усмішка.

— А чом не зможемо цього досягти?

— Бо на десять мільйонів рабів, що стогнуть під палками в Італії, до нас не збіглося, щоб битися збройно і сто тисяч, бо наша ідея ще не пройшла в маси пригноблених і не запалила їх серця; бо тиранія римська ще не увірвала терпець народів під'яремних; бо Рим ще надто міцний, а ми надто слабкі... Ось через що ми не можемо перемогти й не переможемо. Коли сподіватися на перемогу, треба бути поза межами Італії; тут же мусимо загинути і загинемо.

І замовк на декілька хвилин. Потім, глибоко зідхнувши, додав:

— Принаймні хай буде родюча наша кров, що ми її проливаємо за святу справу, за шляхетні приклади нащадкам!

Коли вони розмовляли, ввійшов центуріон сповістити Спартака, що три тисячі далматинських та іллірійських пращників з римського табору прохають прийняти їх до лав їх братів.

Спартак трохи подумав про це прохання трьох тисяч дезертирів і, певно через недовіру до них, а може й через те, щоб не хвалити перед своїми салдатами такого негарного прикладу цих хоробрих дезертирів, вийшов на браму табору і промовив до них: лишати власні прапори річ негарна й негідна чесного салдата. Протягти руку дезертирові і прийняти до своїх лав утікачів із табору ворожого не тільки явище негативне для шляхетного полководця, але згубливе також своїм прикладом, воно бо наводить на думку його власних салдат, що й їх можуть прийняти, якщо вони зрадять своєму прапорові. І прогнав дезертирів.

Через тиждень після цих подій, увечорі, декуріони й центуріони від Спартакового імени наказали зняти табор у глибокій тиші.

Кіннота тим часом за наказом головного ватажка пішла в сусідні ліси, захопивши з собою сокири, щоб нарубати дерева; на власних конях це дерево у великій кількості звели вночі до табору.

Коли на небі показалися перші зорі, Спартак наказав розкласти вогні в ретраншементі. Падав сильний дощ і сніг не перестаючи цілих два дні. Skorиставшись з негоди, в глибокій темряві, на скаженому вітрі, — глядятори підійшли до того місця канави, де ще не було муру. Він наказав накидати дерева, а на дерево мішків з землею. Отак Спартак вивів свої легіони, наказавши їм іти, не спиняючися, аж до Кавльонії.

Сам він лишився з кіннотою, сховавшись у лісі недалечко від ворожого табору. Опівдні другого дня Спартак ринув на два Крассових легіони, що йшли по провіант. Він жорстоко їх побив, і за півгодини вирізав понад 4 тисячі римлян.

Потім у той час, як римляни, здивовані, що їм загрожує ззаду той, кого вони ввечорі бачили перед собою у пастці поміж морем і муром, — кинулися до зброї, щоб стати на допомозі легіонам, яким тракієць вчинив різанину, він, з своєю кіннотою полетів прямо до Кавльонії.

— О!.. Присягаюся усіми пекельними богами, — заревів Марк Красс, бачучи це. — Ах... що він за один?.. Коли я вважав, що оточив його залізним колом, він втік від мене; коли я його знищив, він збирає нові сили і нападає ще з більшим завзяттям; коли я сповіщаю, що війна кінчається, він її розпалює ще більше ніж у минулому!.. О, боги, невже він зла примара (*larva*)? Чи не упир (*lamia*) він, що з кожним часом стає більше жадний крові?.. А може це ненажерливий вовк, що годується нищенням і різаниною (*versipellis*)?

— Ні, він звичайний великий полководець, — так відповів юнак Катон; його за додержання дисципліни, витривалість у труднощах і невігодах, за хоробрі вчинки, що він їх виявив у цій війні, Красс взяв собі за ад'ютанта.

Весь розлютований, Марк Люціній подивився косо на сміливого юнака, наче б бажаючи нагримати на нього, але потім, заспокоївшись, відповів голосом, ще тремтячим від гніву, але тоном вже звичайним.

— Гадаю, що маєш рацію сміливий юначе.

— Якщо ти називаєш те сміливістю, що я завжди кажу правду, то справді ні Персей, ні Ясон, ні Діямед, ні інша якась людина у світі не була сміливішою від мене, — відповів твердо Катон.

Красс замовчав, мовчали Скрофа, Квінт, Муммій та інші римські ватажки. Усі вони стояли вражені, поринуті в найглибші, тривожні думи. Нарешті Красс перервав мовчанку. Він, як та людина, що сама з собою говорить, промовив.

— Мусимо його наздогнати, але нам не наздогнати його. Він із своїм військом ходить, як олень. А що коли він з 80-тисячним військом нападе на Рим! О боги!.. Яка непевність!.. Яка небезпека! Як цього обминути?.. Що робити?..

Усі мовчали і тільки тоді, коли він став запитувати кожного, вони висловили ті ж думки, що й вищий їх командувач.

Усі були тої думки, що Красс має написати сенатові і зазначити, що війна набирає загрозливіших розмірів, ніж перед тим. Він має вимагати, щоб негайно проти глядіаторів виряджено було, крім Крассового війська, ще військо Гнея Помпея, переможця в еспанській війні, яке верталось до Риму, і військо Люція Люцінія Люкула, що билось проти Мітрідата, а тепер поверталось до Італії. От коли так оточити трьома арміями по сто тисяч кожна, арміями, на чолі яких стояли найславніші полководці, що їх мала у той час республіка, в кілька день і тільки так можна кінчити цю ганебну війну з глядіаторами.

Хоч і дуже боляче було писати про це, проте Красс надіслав гінців до Риму з такими листами.

Потім, знявши табор, рушив усім своїм військом на Спартака.

А Спартак, вирішивши йти горами, із Кавльонії швидко перейшов Сквілляцій (Scytelletium) і попрямував до гір Нікастри і Полікастри.

За п'ять день, тракієць був уже біля Полікастри. Але Кай Канніцій, що не вмів і не хотів перемагати через свою вдачу, — уперту, бунтарську, — збунтував 5 легіонів, вимагаючи бити Красса, а потім йти на Рим. Ні погроз, ні благань Спартакових не хотіли слухатися бунтарі. До них ще приєднався Каст. Вони вийшли з ре-

траншементу глядіаторів і розташувалися табором за вісім-десять миль від нього.

Спартак посилав Граніка й Арторідже умовляти їх, але бунтарі відповідали, що у них дуже гарна позиція, що вони мають там чекати на Красса і будуть з ним битися.

Спартак був дуже засмучений поведінкою цих легіонів, а проте не мав мужности залишити їх в цьому місці на безперечну цілковиту поразку. Він чекав, поки мудрі поради повернуть до його табору бунтарів, і через те втратив той час і ту віддаль, що він їх мав.

На четвертий день римський полководець, що теж поспішав, підійшов до Полікастри, де стояли Канніцієві легіони, і кинувся на них. Почався бій. Билися оці тридцять тисяч Канніцієвого і Кастового війська хоробро, але коли б не допоміг Спартак, їх було б безперечно вирізано в пень.

Коли Спартак прибав, бій набрав великих жахливих розмірів; ні одне, ні друге військо не поступалося і п'яддю землі; тільки ніч роз'єднала бійців. Дванадцять тисяч було забито глядіаторів і десять тисяч римлян.

Тієї ж ночі Спартак, у якого було куди менше війська, ніж у ворога, зняв табор і, переконавши непокірні легіони йти за ним, подався до Бізаньянуму. Красс пішов за ними, але не зважився його атакувати...

Спартак отаборився на високій крутій горі і прикладав зусилля переконати Канніція і Каста додержувати єдності, уникаючи під цей час бою з Крассом, якого вони можуть у слухний час, коли він буде стомлений від ходи, оточити й порубати.

Слова Спартакові наче б заспокоїли Каста й Канніція, адже вони не були його супротивники, навпаки, поважали його, але їм нестерпна була дисципліна, і вони горіли бажанням напасти на ворога.

Три дні пробув Спартак на горі, біля Бізаньянуму, де був його табор, потім одної ночі, коли була сильна хуртовина, перішила злива і гуркотів без перерви грім, при сліпучих блискавках, сковзаючись по кручах, тракієць ще раз при мертвій тиші втік від Красса і швидким маршем подався на К'ярмонт.

Після восьми день Красс наздогнав глядіаторів і зайняв такі позиції, щоб знову оточити Спартака на горі, де він

отаборився. Канніцій і Каст знову відокремилися від тракійця. Свої два легіони вони вивели й розташували в шести милях від того місця, де стояв Спартак.

Красс протягом двох днів оглядав місцевість і ворожі позиції. Потім уночі послав один легіон зайняти узгір'я, вкрите густим лісом і чагарником. Своїм салдатам він наказав стояти там притаївшись і напасти ззаду на Канніція і Каста тоді тільки, коли Скрофа з трьома легіонами ударить на них спереду. Отак вони зможуть за годину порубати дванадцять тисяч раніше, ніж Спартак прийде їм допомогти. Потім ударити на самого Спартака, який після втрат під час бою при Полікастрі, мав війська щось із сімдесят тисяч чоловіка, а коли буде забито цих дванадцять тисяч, то й п'ятдесят вісім. Їх може розбити до ноги дев'яностотисячна армія.

Лівій Мамеркій, командувач легіону, що його послав Красс зайняти узгір'я, з такою обачністю і так уміло провів своїх салдатів, що Канніцій і Каст зовсім цього й не помітили. А щоб блиску зброї від соняшного проміння не побачили вороги й не виявили присутності римлян у цій місцевості, Мамеркій наказав своїм салдатам укрити шоломи і тарчі гіллячками. Вони так і зробили.

Мамеркій тривожно прождав ніч аж до світанку другого дня, коли призначено було напасти на ворога ззаду. Але ж, на жаль, у підгір'ї цього горба побожні жителі сусідніх околиць побудували божничку на честь Юпітера Великого, божничку, залишену в ті часи; тільки Мірдза чинила тут офіру батькові богів.

Мірдза, що молилася на свого брата і повсякчасно змушена була тремтіти за нього, Мірдза, що була побожна з переконання і віддана найвищим богам, використовувла всяку нагоду, щоб принести жертву богам і виблагати у них ласку Спартакові.

Отож того дня, з ножем у правиці і в супроводі своєї вірної Зетуль, Мірдза прийшла до божниці і привела з собою білу козу, щоб заколоти її на жертвовникові виступу богів.

Наблизившись до божнички, Мірдза побачила на узгір'ї на траві римських салдат, їх там знайшли дві жінки, що приносили жертви. Не промовивши ні слова, тихесенько, радісна, що їй спало на думку піти принести жертву і вбачаючи в цьому викритті божу

допомогу, Мірдза швиденько побігла через долинку, де був табор Канніція і Каста, і сповістила їх про за-сідку; потім у супроводі весь час муринки вона побігла сповістити й Спартака.

Була одинадцята година дня, коли Кай Канніцій на-казав зняти намети двох легіонів, що були з ним і про-зогом рушив на військо Мамеркієве.

Мамеркій вишикував своє військо, щоб відбивати не-сподіваний напад і в той же час послав гінця до Красса просити допомоги.

Римський полководець негайно надіслав два легіони, два легіони послав Спартак на допомогу й своїм. Коли бійка точилася вже понад годину і з маленької розгор-нулася у величезний бій, надійшли водночас Спартак і Красс із усіма своїми силами. Почалась різанина, якої не було ще досі ніколи.

Билися з великою хоробрістю, з незвичайною люттю цілісний день і продовжувався той бій, аж до ночі, що поклала край бою.

Римлян було забито понад одинадцять тисяч, глядія-торів дванадцять і триста, — поміж ними, хоробро б'ючись, загинув Канніцій, Каст і Індутюмарій — усі три начальники легіонів.

Минуло чотири години після бою. Спартак зібрав своє військо і рушив через Петелійські гори, йдучи вузьки-ми стежками, проваллям і лісом.

Красс, лишившись господарем на полі бою, наказав спалити трупи своїх і на превелике своє і всього вій-ська здивування, побачив, що серед дванадцяти тисяч і трьохсот глядіяторів, що загинули у К'ярмонтському бою, тільки двох було поранено у плечі, решта — всі у груди й загинули, твердо стоячи на своїх місцях.

Після цього бою, коли Спартак з своїм військом уже втік горами, Красс пожалкував, що написав сенатові на-діслати йому на допомогу Помпея і Люкула. Отже це він знесилив глядіяторів, а славу закінчення війни буде приписано двом іншим полководцям. Тому він рішив кінчати з повстанцями раніше, ніж прибуде до Італії Люкул і Помпей, що був уже з своїм військом у Римі, не вирушить до Луканії.

Лишивши командувати шістдесяттисячним військом

Скрофові, Красс наказав йому переслідувати Спартака без перерви і спочинку. Сам з рештою свого війська щось мало не двадцятьма тисячами, зо всім багажем і обозом, йдучи день і ніч, попрямував на Турі, а звідси на Потенцу. Він навкруги посилав гінців і трибунів набирати салдат, збирати загони, обіцяючи великі нагороди тим, хто запишеться до його війська.

Тим часом Спартак пішов із К'ярмонту до Кастроново, а звідти на Лягонегро, і з Лягонегро знову до К'ярмонту.

Це коло він робив для того, щоб або стомити Крассове військо, гадаючи, що воно його переслідує, і не знаючи, що ззаду тільки Скрофа, або завести його в таке місце, де б можна було, не зважаючи на переважну більшість ворожої сили, без ризику розпочати бій.

Скрофа зводив на ніщо Спартаків відступ, часто мав сутички з його ар'єргардом, одержував часткові перемоги і брав часто бранців із глядіаторських загонів, що їх потім розпинав на деревах вздовж дороги.

Із К'ярмонту, перейшовши через узгір'я, Спартак попрямував до Гераклеї.

Але, коли він, прибувши до річки Саяндреллі (Casuentus), із великими труднощами змагався її перейти, бо були дощі, і річка розлилася, його наздогнала римська кіннота і напала на затильну глядіаторську колону.

Розлютувався Спартак, повернув свої легіони, сказав їм, що в цьому бою вони мусять перемогти або всі загинути, бо ззаду була річка, і з незвичайною мужністю кинувся на ворога.

Лютість і дикий гнів глядіаторів, коли вони кинулися на римлян, були такі, що за дві години вони їх перекинули і примусили тікати. Переслідуючи римлян, глядіатори вчиняли їм жорстку різанину.

Римська поразка була дуже тяжка. Понад десять тисяч їх було забито у цьому Казуентському бою, між тим як глядіаторів загинуло щось вісімсот чоловіка. Острах римлян був такий великий, що вони забігли аж за Акрі—в її хвилях втопилося їх теж чимало—і далі бігли, поки не досягли муру міста Турі.

Скільки і як підбадьорені були глядіатори цією перемогою легше уявити, аніж списати. Похваляючись своєю відвагою, вони послали своїх центуріонів і деканів до

Спартака, закликаючи його вести їх знову проти ворога й запевняючи, що вони його виб'ють до ноги.

Тракієць, проте, не вважав зручним напасти на Красса, що після цієї поразки ще зміцнів, тим більш, що, як повідомляли його самі римляни, полководець зібрав нових три легіони.

Красс, почувши про поразку, що її зазнав Скрофа, негайно прибув із Потенци до Турі із своїми тридцятьома й вісьмома тисячами салдатів—до такої кількості зросло його військо з новими легіонами—і, з'єднавшись з Скрофовим військом, загрожував йому децималями і присягався, що знову вживатиме їх, коли тільки хтось посміє тікати.

Пробувши кілька днів у Турі, щоб реорганізувати легіони, що билися при Казуенті, він кинувся за Спартаком, що, як запевняли його розвідники, став табором біля річки Брадано, недалечко від Сільвія.

Минуло десять днів після Казуентського бою. Під вечір, коли Спартак проходжувався по Квінтанській дорозі свого табору біля Брадано, його повідомили, що три глядіятори, переодягнені і на конях, прибули з Риму передати йому дуже важливого листа.

Він негайно повернувся до свого намету, де й прийняв трьох глядіяторів, які, передаючи йому листа від Валерії Мессали, сказали, що їх послано навмисне з цим листом.

Лице Спартакові зблідло, тремтячи, він взяв папірус, підніс правицею до серця, відіслав трьох глядіяторів, наказавши нагодувати їх.

Розгорнувши папіруса, він прочитав такого листа:

«Непереможному славному Спартакові
Валерія Мессала.

С л а в а і п р и в і т а н н я !

Через те, що лиха доля і супротивні боги не бажають стати на допомогу твоїй шляхетній справі, що ти їй присвятив усі скарби твоєї шляхетної душі, о Спартаче мій любий, через те, що, не зважаючи на твою надлюдську хоробрість, якою ти вже три роки уславлюєш свій прапор, ти не міг перемогти супротивної тобі долі і всемогутности римської, через те, що проти тебе викликано із Азії Люкула, а тепер, коли я пишу тобі цього ли-

ста, Великий Помпей, що повернувся переможцем у війні еспанській, вирішає із усім своїм військом з Риму, просто на Сомній, поступися, Спартаче, поступися і збережи своє життя задля любови моєї палкої, невимовної, безмежної; збережи себе для ласки цьому чудовому дитяткові, нашій Постумії, що сиріткою без тата свого залишиться, якщо ти стоятимеш на своїйому в цій війні, що відтепер стає абсолютно нестерпучою.

Жінка, що кохає Спартака, не може, не мусить і не послала б порадити йому якийсь ганебний вчинок. Складаючи зброю після того, як налякано Рим, після того, як три роки тримано Італію всю в напруженні, після того, як вкрито славою твое ім'я, після таких і стількох блискучих перемог, складаючи зброю, ти поступаєшся не остраху перед ворогом, а поступаєшся долі, фатуму, силі таємничій, непереможній, проти якої не було, немає і не буде сили людської, проти якої не варто битися. Вона вже розбила зусилля найхоробріших людей, що їх знає історія від Кіра до Пірра, від Ксеркса до Ганнібала.

Перше, ніж прибуде на поле бою Помпей склади зброю перед Крассом; щоб не відступити слави перемоги над тобою своєму супротивнику, він погодиться, напевне, на поважні умови.

Відійшовши від справи, що далі стає неможливою, ти повернешся до моєї Тускулянської вілли, де чекає на тебе любов щира, ніжна, палка, віддана, де в палких поцілунках, сердечній ласці, що їх може тільки дати жінка чоловікові на землі, ти в radoщах проживеш життя, невідомий людям, незнайомий з їх домами, як божистий чоловік і батько, у постійному екстазі щастя.

О, Спартаче, Спартаче мій, це бідна жінка, що благає тебе, це бідолаха мати, що закликає тебе, це твоя дочечка, зрозумій Спартаче, твое маленьке дитятко, що разом зі мною припадає до ніг твоїх, стискаючи з болями і зойками душі, збережи своє коштовне життя, найдорожче від усіх скарбів світу. Рука мені тремтить, пишучи ці рядки; ридання душить, а сльози, що ллються з моїх очей на папірус, покажуть тобі...

Ох, Спартаче, май ласку до своєї доньки, май жаль до

мене, адже я тільки слабка, нещасна жінка, що вмире з розпачу, якщо тебе не буде...

Ох, Спартаче, до мене, що тебе так кохає, до мене, що тебе обожує і тебе шанує вище, ніж обожують і шанують боги, Спартаче, май до мене жаль.

Валерія».

Що робилося в серці бідолахи глядіятора, коли він читав цього листа, не можна переказати словами. Він плакав, і сльози, падаючи на папірус, змішувалися з сльозами, що їх проливала Валерія, і сліди їх видно було на листі.

Прочитавши листа, він підніс його до вуст і, ридаючи, шалено, сильно й міцно почав його вкривати поцілунками. Потім руки йому опустилися донизу. Він стояв з очима, повними сліз, і, поринувши у сумні невеселі думи, дивився на руку, що міцно тримала у своїх пальцях папірус.

Кому відомо, де були в цей момент його думи? Кому відомо, які солодкі примари були перед ним? Хто скаже, в які приємні видіння його було піднесено?..

Довго він лишався в такому меланхолійному спогляданні, от поки дорога болісна ідея, що щезла була на хвилинку, не висушила очей. Знову він поцілував листа, згорнув його і поклав собі на груди. Потім, вдягнувши панцер і шолом, підперезавши меч і взявши тарчу, покликав до себе ад'ютанта і наказав йому приготувати коня й заїти кінноти, що мала їхати з ним.

Чверть години опісля він виїхав учвал із табору, поговоривши пред тим з Граніком, на чолі трьохсот вершників.

Незабаром після від'їзду Спартака, повернулася до його намету Мірдза у супроводі Арторідже.

Юнак благав і закликав дівчину сказати йому, чому вона не хоче стати його дружиною. Мірдза, як і раніш, плачучи й зідхаючи, відмовлялась.

— Але я не можу, не можу більше так жити. Повір мені, Мірдзо,—сказав галл,—повір мені, закликаю тебе життям Спартака, що мені дорожчий тисячу разів, ніж власне життя, це моє кохання, ця моя любов понадлюдська, вона така велика, що цілком опанувала усі мої здібності, усі почуття, вона господар моєї душі. Якби

знав, хто мені заваджає, хто забороняє тобі бути моєю, може бути... хто знає?.. Може пощастило б фатальній неминучості переконати мене, може перемогла б мене ця неможливість, коли б я її знав, може зняла б з мене цей тягар невблаганна моя доля. Але я не знаю, яка причина стоїть на заваді моему щастю, знаючи, що ти мене кохаєш, не можу зректися добровільно блаженства всього мого життя, відмовитися й замовчати; це річ неймовірна і неможлива.

Арторідже говорив сердечно, щиро. Голос йому тремтів, лице йому було бліде від хвилювання: це була людина, що говорила те, що думала.

Мірדза теж була схвильована; бідна дівчина, вона відчувала, що біль серце їй розриває

— Арторідже, — промовила вона, плачучи, — Арторідже, благаю тебе богами твоїми, заклинаю тебе любов'ю, що маєш до Спартака, не настоюй більш, не питай мене про цю болісну справу. Коли б ти зрозумів ті болі, що ти мені їх завдаєш, коли б міг ти побачити ті муки, що ти вчиняєш мені, повір, Арторідже, ти не питав би більше.

— Послухай мене, Мірдзо, — промовив галл в пароксизмі кохання і цілком непритомний. — Вислухай мене! При такому стані моєї душі, при такому болісному і одчайдушному становищі, я не можу, присягаюсь тобі, не можу більш жити. Споглядати повсякденно твоє божисте обличчя, милуватися повсякчасно світлом блискучо-ясним твоїх небесних очей, що дивляться на мене й голублять мене закоханим зором, бачити кожну хвилину твою солодку, захоплену усмішку, знати, що можеш мати цей невимовний скарб добротності і краси і зректися його, не знаючи причини, це понад мої сили. І якщо ти не відкриєш мені цієї таємниці, якщо не розповіси свого секрету, — я помру, бо не можу, не можу виносити такі невимовні тортури. Хай в цю хвилю спалить мене Спартак своїми перунами всемогутнього Тарана, коли я не зомлію тут на твоїх очах, де ти уперто настоюєш на своєму мовчанні.

І, так кажучи, Арторідже з лицем повним невимовної муки, вихватив кинджал й підняв його лезом догори, щоб поранити себе.

— О ні!.. благаю тебе іменем великих богів! — пере-

лякана скрикнула Мірдза, благально простягнувши руки до Арторідже. — Не роби цього!

Закривши лице руками, вона далі говорила крізь ридання:

— Хай краще я збезчешу себе... перед тобою, хай краще втрачу твою шану... аби ти не помер... Спинись... Послухай... Арторідже, я не можу бути твоєю, бо негідна тебе, умру від сорому... але ти знатимеш усе, о, мій любий, о мій коханий, мій божистий Арторідже!..

Ридаючи, закривши лице руками, вона говорила:

— Раба!.. під канчуками мого пана... під ударами розпечених залізних прутів, я належала іншим... — і ледве чутно додала:

— Я була... повію!

І знову нещасна дівчина розридалася, голова їй весь час була схилена донизу, а лице вкрите руками.

Коли дівчина говорила оце, лице Арторідже стало грізне, очі йому блищали гнівом, і він, піднісши руку з кинджалом, закривав страшно, люто:

— Хай прокляті будуть безчесні крамарі людьми! Прокляття рабству! Прокляття людській жорстокості!..

Потім, вклавши кинджал у піхви, він упав до ніг Мірдзи, обхопив її руками і почав вкривати палкими поцілунками, промовляючи:

— Не плач, моя рідна!.. Не плач!.. Хіба ти від того менше чиста? Хіба ти, невинна жертва римської жорстокості, стала для мене гіршою? Лиходії могли знущатися з твого тіла, але не пощастило їм заплямувати твою душу.

— Залиши мене на самоті, — промовила дівчина, виваючи руки і вкриваючи ними знову обличчя, — залиши, бо я не можу виносити твого зору.

Промовляючи це, Мірдза далі не могла терпіти, вона втекла в гліб намету і кинулася в обійми Зетуль.

Арторідже трохи постояв шанобливо біля того місця, звідки щезла дівчина, а потім вийшов з намету, легше зідхнувши, бо перешкода, що її вважала Мірдза за непереможну, для нього жаднісінької ваги не мала.

Другого дня, скоро після світання, Маркові Крассові, що стояв табором в Оппіді, на віддалі одного дня від глядіаторського табору, подали дощечку, що її привіз ворожий вершник, як Спартаків посланець.

На дощечці було написано грецькою мовою, і Красс прочитав такі слова:

*«Маркові Ліцінієві Крассові імператорові
Спартакове вітання!*

Мені треба переговорити з тобою; за десять миль від твого табору і за десять від мого по дорозі від Оппиду до Сільва стоїть невеличка вілла, що належить венозійському патрицієві Тітові Госсілієві. Я буду в цьому домі з 300 моїх вершників. Чи не мав би ти охоти завітати сюди з таким самим ескортом?.. Я прийшов сюди, маючи чесний намір, і цілком довіряюся твоїй честі.

С п а р т а к».

Красс зараз же пристав на пропозицію глядіяторову і, покликавши вершника, що привіз цю табличку, сказав йому повернутися до Спартака і від його імені сповістити, що їде на призначене місце; і як Спартак покладається на чесність Крассову, так і Красс довіряється чесності Спартаківій.

Три з половиною години опісля, а саме за дві години до півдня того ж таки дня Красс прибув на віллу Тіта Госсілія на чолі загону кінноти. Його зустріли коло огорожі вілли голова глядіяторської кінноти, Мамілій, що був із Спартаком, центуріон і десять декуріонів загону. Вони з пошаною провели його через портик палацу вілли спочатку до атрія, а потім коридором до маленької пінакотеки.

На порозі її, почувши близькі кроки, показався Спартак. Він жестом звелів своїм воякам вийти і, піднісши до уст правицю, на знак привітання, сказав:

— Вітаю тебе, славний Марку Крассе!

І, відступивши всередину пінакотеки, дав вільний прохід римському ватажкові, що, входячи до залі, ввічливо відповів на привітання:

— Вітаю й тебе, відважний Спартаче!

Обидва полководці стояли один проти одного мовчки, споглядаючи один одного.

Глядіятор був вищий від патриція на цілу голову; його струнка фігура і разом з тим мужня атлетична будова робили гладку і середнього зросту будову Красса ще більш рельєфною.

І тоді, як Спартак вдивлявся і розглядав суворий кістяк і чорняве лице, властиві римлянинові, коротку шию, широкі плечі, геркулесові ноги, трохи скривлені біля колін всередину, Красс милувався величавістю, гнучкістю і бездоганною красою велетенських Спартаківих форм, його шляхетним високим чолом, блиском його очей і щирістю, що нею пашіло від його гарного обличчя.

І що було особливе — це те, що Красс, обурюючись сам на себе, не міг перемогти в собі глибокого захоплення, яке він відчував, побачивши цього чоловіка.

Перший порушив мовчанку Спартак, спитавши приемним голосом Красса:

— Скажи, Крассе, чи не здається тобі ця війна задовгою?

Римлянин вагався хвилинку відповісти, потім сказав:

— Надзвичайно довгою!

— Чи не могли б ми їй покласти край? — спитав знову глядіатор. Жовто-сірі очі Крассові, напівприкриті повіками, заблищали, як блискавка, і він в ту ж мить відповів:

— Але як це могло б статися?

— Склавши угоду миром...

— Миром?.. — спитав здивований Красс.

— А чом би й не так?

— Але... бо... а в який спосіб можна було б скласти мир?

— О, Геркулесе!.. Як складають завжди мир поміж двома народами, що воюють.

— А!.. — голосно промовив Красс, іронічно всміхаючись, — як складають мир з Ганнібалом, Антіохом, Мітрідатом...

— А чом би й не так? — повторив з відтінком іронії твердим голосом тракієць.

— Через те... через те... — промовив з досадою і в той же час з нестямністю римський ватажок, — через те, що ви не нарід.

— Нас кілька народів, а воюємо ми проти римського тиранства.

— Присягаюся Марсом Ультором! — насмішкувато промовив Красс, простягаючи ліву руку до свого золо-

того бандульєра, — а я гадав, що ви натовп зухвалих, мерзенних рабів, що повстали проти своїх легальних панів.

— Це не зовсім так, — відповів спокійно Спартак, — ми не мерзенні; якщо хочете, ми раби вашого несправедливого нерозсудливого самоправства, але не мерзенні. Щодо законного права вашого над нами, не будемо говорити.

— В суті речі, — промовив Красс, — тобі хотілося б укладати мир з Римом, як от Ганнібалові, або Мітрідатові? Які провінції ти вимагаєш собі?.. Скільки хочеш за воєнні витрати?

Іскра гніву блиснула в Спартакових очах. Він відкрив рота, щоб відповісти хто знає як Крассові, але потім підніс ліву руку до уст і закрив їх. Потім, провівши кілька разів правицею по чолю, промовив:

— Я прийшов до тебе, Крассе, не сперечатися, не ляяти тебе і не для того, щоб ти мене ляв.

— Невже ти не вважаєш за образу свій намір принизити велич римського народу розмовами про мир з повстанцями, рабами й глядіторами?! Не треба бути народженим на узбережжі Тібру, щоб зрозуміти всю образу, що є в цій пропозиції. Ти не римлянин, на жаль, а заслуговуєш на це, Спартаче, запевняю тебе, — ти не можеш зважити всю цю образу, що ти мені зробив.

— І твоїй надмірній писі, що її викохано від часів народження латинської нації, неможливо зрозуміти тої образи, яку ти не мені, не моїм товаришам по зброї, але самій природі, самим вищим богам вчиняєш, вважаючи народи світу за виродків і скоріше подібних до худоби, як до людей.

І знову настала глибока мовчанка в пінакотеді.

Чимало подумавши, Красс звів голову і сказав:

— Ти вже знесилений, не можеш довго опиратися і просиш миру, — гаразд, які твої умови?

— У мене 60 тисяч салдатів, і тобі і Римові відомо, що вони хоробрі хлопці... В Італії мільйони рабів стогнуть під ударами ваших палок; вони увесь час постачають, а надалі ще більш постачатимуть мої легіони. Вже три роки точиться ця війна, вона може розтягнутися на десятки літ, повернеться на полум'я, що спалить Рим... Я втомився, але з сил не виснажився.

— Ти забуваєш: йде Помпей на Самніум з легіонами, що перемогли Серторія, а Люкул з військом, яке билося з Мітрідатом, цими днями прибуває до Бріндізі.

— Навіть Люкул! О боги! Яку честь Рим робить глядіяторам! — скрикнув Спартак, але сполотнів... — Щоб перемогти глядіяторів, ви змушені послати проти них усі сили імперії, а вважаєте за образливе скласти з ними мир!

І, трохи помовчавши, додав:

— Якщо я забув Люкула, ти забув те, що коли Красс, Люкул і Помпей з трьомастами тисячами салдатів мене переможуть, то славу цієї перемоги — якщо це є слава розбити до ноги глядіяторів — буде поділено поміж Люкулом, Помпеем і Крассом.

Римлянин прикусив собі губу, бо тракієць якраз зачепив його слабку струнку, і, перемагаючи самого себе, відповів:

— Ну, кажи твої умови! Слухаємо!

— Військо наше буде розпущене. Римський сенат дарує життя всім моїм товаришам по зброї. Усі вони, як ті, що були раніш, так і ті, що не були, розійдуться, як глядіятори, по всіх школах і усіх цирках Італії. Я і ті з моїх товаришів, що були раніше рудіяріями, а також і всі керівники частин до центуріонів включно, мають бути як рудіярії.

— Вважаю за краще розділити славу перемоги з Люкулом і Помпеем, ніж прийняти ці умови.

— А коли погоджуєшся скласти будь-який мир, то які були б твої умови?

— Ти і сто твоїх, кого вибереш, лишаєтесь вільними, решта складають зброю і піддаються цілком. Сенат сам вирішить, що з ними зробити.

— А ці... — почав був говорити Спартак, але Красс перебив його продовжуючи:

— Або, коли стомився, покинь їх; ти матимеш волю, громадянство, посаду квестора в нашому війську; вони без твого мудрого керівництва розпадуться і протягом восьми днів їх цілком буде знищено.

Лице Спартакове запалало. Чоло й брови нахмурились. Він загрозливо ступив крок наперед до Красса, але затримався і відповів тремтячим від гніву голосом:

— Дезертирство?.. Зраду?.. Мені краще вмерти на

полі бою з моїми товаришами, ніж погодитися на ці умови.

Спартак рушив до виходу, кажучи:

— Прощай, Марку Крассе!

Не дійшовши до порога, глядіятор став, повернувся до римського полководця і спитав його:

— Чи побачуся я з тобою в бою?

— Авжеж!

— І битимешся?

— Битимусь.

— Прощай, Крассе!

— Прощай, Спартаче!

Спартак вийшов з вілли і, сказавши своїм сідати на коней, сам стрибнув на свого і вчвал подався до власного табору.

Прибувши туди, він негайно наказав зняти намети, перебрів річку Брандано і пішов до Альтамура (Pettilia), куди прибув і став табором.

На світанку його розвідники привели римського декуріона, бранця, що на чолі загону кінноти їхав до Красса. Їхав він із Бріндізі, як посланець Люкулів — його військо вже прибуло до цього порту фльотою, спеціально призначеною перевозити його — до претора Сіцилії сповістити його про те, що він негайно вирушає з Бріндізі проти глядіяторів.

Втратив тоді Спартак усяку надію на порятунок і вирішив битися й перемогти Красса; бо тільки це тепер розв'язувало його долю.

Отож він рушив із Альтамури і, відступаючи до Брандано, куди прибув увечорі, став табором на віддалі одної милі від лівого берега і вісім від римського табору, що був на правому березі. Красс прибув за кілька годин до Спартака й лаштував своє військо.

Протягом ночі Красс перевіз своє військо на лівий берег річки і наказав стати табором на віддалі двох миль від глядіяторів.

На світанку чотири римських когорти почали копати глибоку канаву перед своїм табором, коли три глядіяторських когорти, що навкруги збирали дрова, побачивши римлян, кинули в'язанки дров, що несли з собою до табору, і сильно їх атакували.

На несподіваний напад і крики своїх товаришів, пови-

скакували із-за насипу спохвату римські салдати того легіону, що його намети були поблизу, і вдарили на ворога.

Глядіятори, що були в таборі, почувши шум, кинулися до палісаду і побачили бійку, що розпочали їх товариші з римлянами. Негайно вони побігли допомагати своїм.

Спартак в цей час скручував папірус, що на ньому він написав листа Валерії, припечатав його воском, а поверх воску приклав медальйона, що йому подарувала Валерія — його він носив на грудях,— і передав одному із трьох глядіяторів, яких Валерія прислала до нього. Усі вони стояли при вході до намету Спартакового, чекаючи на його розпорядження.

— Доручаю тобі, доручаю вам усім цього листа для вашої пані, що ви її так кохаєте... — промовив Спартак.

— Ми й тебе кохаємо, — відповів, перебиваючи його глядіятор, що одержав листа.

— Спасибі вам, любі брати, — сказав тракієць і, продовжуючи свою розмову, додав:

— Дорогами пустелей, крутими стежками, з великою обережністю летить вдень і вночі і передайте листа їй. Якщо випадково котрий з вас загине, хай другий бере листа й поспішає до неї. А тепер ідіть! Хай боги вам товаришують!

Коли три глядіятори виходили з намету Спартакового, пішов і він до виходу. У цю хвилину він почув брязкання зброї тих, що вже билися, і поспішив подивитися, що таке трапилось?

Красс і собі рішив, що настав час останнього бою з ворогом. Коли отак обидва полководці вишикувалися до бою, Спартак, об'їжджаючи фронт своїх легіонів промовляв до салдат:

— Брати! Від сьогоднішнього бою залежить доля усієї війни. Ззаду ми маємо Люкула, що в Бріндізі і йде проти нас. Праворуч нам загрожує Помпей, що вирушив уже на Сомній. Спереду стоїть Красс. Отож сьогодні ми мусимо або вмерти, або перемогти. Ми мусимо або знищити Крассове військо, щоб потім кинутися на Помпея, або бути переможені і всі загинути, як це личить людові хороброму, що стільки вже мав перемог над римлянами. Справа наша свята і справедлива

і не вмере з нами. На шляху перемоги доводиться йти по крові і тільки з саможертвою і жертвами перемагають великі ідеї. Краще хоробро і чесно вмерти, ніж жити ганебно, мерзенно загинувши, ми залишимо наших нащадкам скривавлену нашу кров'ю спадщину помсти і перемоги, прапор волі і рівності. Брати! Ані кроку назад, перемога або смерть... — так він промовляв і коли в цей час підвели до нього коня вороного, що на ньому він їздив більше року — красуня улюбленця Спартакового—вихопив він меча і, встромляючи його в груди йому, закричав:

— Не треба мені сьогодні коня! Коли я подужаю, візьму я собі, якого схочу у ворогів. Коли я поляжу, не треба мені буде коня ні сьогодні, ні завтра—аж до віку.

Побачивши його діло й почувши його слова, зрозуміли глядіатори, що бій має бути рішальний. Вони голосно вигукнули і вимагали дати наказу кинутися на свого ворога.

На Спартаків знак засурмили сурми — гасло атаки.

Як той струмок, що, розбухши від дощу і снігу, шалено виривається з гори, розливається і заливає околиці, все перевертаючи у своєму бігові, так кинулися з безумним запалом і лютою силою глядіатори на римлян, б'ючи їх очайдушно.

Під жахливим тиском здвигнулися Крассові легіони, захиталися і змушені були податися.

Спартак, що був у центрі бою в перших рядах, своїм мечем виказував чудо хоробрости і відваги. Кожним ударом він клав ворога. Побачивши, що ворожі легіони захиталися і стали відступати, він наказав сурмачам одинадцятого легіону, у якому він був, сурмити гасло, умовлене з Мамілієм, що мало вказати цьому моменту кинутися на ворога або праворуч, або ліворуч.

Почувши гасло, Мамілій, який стояв позаду піхоти з своїми вісьмома тисячами кінноти, кинувся учвал до лівого флангу глядіаторів і проїхав його щось на дві стадії. Тут він розгорнув свій фронт і, керувавши їх праворуч, щосили вдарив на римський фланг.

Красс, що був на сторожі за лінією бою і підбадьорював свої легіони, дав наказу Квінтови рушити назустріч

ворожій кавалерії. П'ятнадцять тисяч римської кінноти і собі розвернули фронт з чудовою швидкістю. Коли Мамілій досяг знесиленого флангу Крассового правого крила і гадав вдарити на легіон і його перекинути, побачив пред собою ворожу кавалерію, з якою змушений був розпочати лютий бій.

У той же самий час Муммій повів чотири легіони на правий фланг глядіаторів і сказано напав на нього. Гранік вивів негайно два останніх легіони із резерву і з свого боку вдарив на Муммія.

Але число не могло не мати ваги у цій очайдушній боротьбі п'ятидесяти семи тисяч проти дев'яноста тисяч. Через це, коли римські легіони, що билися спереду глядіаторів, під натиском очайдушною енергією останніх, все відступали й тікали, Красс сам поспішив їм на допомогу з останніми трьома легіонами, що були в резерві. Він подав знак розбитому війську розбігатися світ-за-очі—і за чверть години вони відступили праворуч і ліворуч, а відкритий фронт зайняли нові когорти, що їх вів сам Красс і трибун Маерко. Вони вдарили на Спартак і глядіаторів, які було трохи розстроїлися, переслідуючи втікачів.

Поки в центрі розгорталася ця жахлива, люта бійка, п'ять тисяч римської кінноти охопили правий фланг, а десять тисяч, що вже билися з вісьмома тисячами Мамілієвого війська,—лівий фланг і вдарили на глядіаторську кінноту, яка хоч і виявляла диво хоробрости, проте в короткий час її було перекинуто й розбито.

Муммієві тим часом, не зважаючи на здібності й енергію Гранікові, на надлюдські зусилля глядіаторів, пощастило оточити правий фланг.

Не надія на порятунок, не перемога відтепер запалювала повстанців до бою, але бажання за дорогу ціну віддати життя, бажання помсти, рішучість очайдушних.

А звідси не бій, а криваве вбивство, жахлива різанина.

Добрих три години після того, як глядіаторів було майже цілком оточено, ще точився бій. *

Праве й ліве крила рабів, яких ворог уже відтрусив відступили далеко, тільки центр, де був Спартак, і недалечко від нього Арторідже, бився відважно та опирався ворогові.

Гранік, побачивши це, кинувся в саме пекло бійки і забив трибуна, двох деканів і вісім чи десять салдатів, але, весь поранений, скривавлений, знесилений, проколотий двадцятьма мечами, вмер з невіданою хоробрістю. Македонець Еростен, командував десятого легіону, закритий ранами, загинув теж хоробро.

У центрі вмер молодий красунь Тевльонік, відважно б'ючися на чолі власного легіону.

Цілком розбита кавалерія побачила, як упав її славний ватажок Мамілій, пробитий десятьма стрілами.

Билися ще аж до вечора, бо глядіятори, знесилені, поранені, скривавлені не переставали битися не як найхоробріші вояки, а як поранені звіри.

Спартак не відступив ані на крок; навпаки, він ішов уперед з тисячею, що його оточувала. Вдершися до лінії шостого римського легіону, що хоч і складався з ветеранів, проте, не міг витримати нападу, Спартак кликав Красса, що бився недалечко від того місця, де був тракієць. Трибун Мамеркій, один із кращих вояків Марія і Сулли, кинувся було на Спартака, але цей легко його відкинув. Поміж блиску непереможних ударів загинули від руки тракійцевої два центуріони, вісім чи десять деканів, що, бажаючи показати салдатам, як слід відбивати напад ворогів не змогли дати іншого прикладу, як мужньо стрінути смерть.

Поруч із Спартаком надиво хоробро бився нумідієць Вібсальд, командував одинадцятого легіону. Від руки цих відважних людей загинули тисячі римлян.

Вже темрява густо вкрила бойовище, а римляни, відтепер повні переможці, змушені були ще битися й битися.

Скоро зійшов місяць, своїм блідим промінням освітив цю жахливу картину різанини й крові.

Понад 30 тисяч глядіяторів лежали трупом, з ними полягло 18 тисяч римлян. Бій скінчився. П'ятнадцять чи шіснадцять тисяч глядіяторів загонами, маніпулами знесилені і розбиті у цьому бойовищі, що продовжувалося вісім годин, втікали до сусідніх горбів і найближчих гір.

Тільки в одному місці ще блискали мечі і не вщухала жадова крові. Це було у центрі, де кілька тисяч глядіяторів на чолі із Спартаком билися, не знесилоючися.

— Крассе!.. Де ти?—задихаючися, кричав Спартак.— Ти обіцяв битися зо мною! Крассе, де ти?

Уже дві години минуло, як Спартак наказав з бойовища вивести Мірдзу: її довелося вивести силою.

Він знав, що має померти і не хотів на власні очі бачити смерть своєї сестри, не хотів, щоб і вона була свідком його загибелі.

Ще година минула. Спартак, що йому тарчу порешетили дротками, побачив, як впали коло нього 2 товариші: Вібсальд і Арторідже.

Останній, хоч і вкритий ранами, проте бився, і коли йому стріла потрапила в груди, він, упавши на землю, ніжно кричав до свого друга:

— Спартаче... на Єлісейських ланах... побачимося...

Спартак з блискучими очима один проти семи-восьми сот ворогів, увесь вкритий ранами, поміж сотень трупів, що скупчувалися навколо нього, з грізним криком, швидкими, як блискавка, помахами свого меча рубав, колов, кидав на землю ворога. Кінець-кінцем, дротком ворожим, що його пущено на віддалі 12 кроків, його важко поранено в ліве стегно. Він упав на ліве коліно і бився далі, доказуючи чудес відваги, як той лев, а величчю душі Геркулес, оточений центраврами. Проти 7—8 дротками у пояс, Спартак упав навznak, і горілиць лежачи промовив тільки одно слово:

— Ва... ле... рія!

Зідхнувши востаннє, він в римських серцях, в серцях ворогів лишив мовчазне здивування й захоплення своєю відвагою й геройською смертю.

Так кінчила свої дні ця незвичайна людина, що об'єднувала в собі шляхетність душі, високу інтелігентність, невгамовану хоробрість, незвичайну здібність, глибоку мудрість.

Усе це робило з нього найславетнішого ватажка, а діла його нам передала історія.

Такий кінець був цієї надзвичайної людини.

Через дві години, після того, як римляни пішли до свого табору, і смутна тиша при світлі місяця запанувала на бойовищі, порушувана тільки стоном, хто ще не вмер — поранених та конаючих, що всюди лежали поміж жахливих куп трупів, — тихо і поволі посувалася якась тінь цією рівниною смерті, що вся вкрита була

бездушними трупами. Поволі і тихо тінь посувалася до того місця, де тривав найдовший і пайлютіший бій.

Коли місячне сяйво падало на цю тінь, то вона тоді блищала, бо тінь ця був вояк. Панцер і узброєння блищали раз-у-раз світлом, що його відсвічував місяць.

Певно це був якийсь глядіатор або римлянин, що його якесь побожне почуття змушувало йти у цей час в такій сумній самотності.

Довго йшов вояк, поки не потрапив на те місце, де густіше були трупи, звалені один на одного до купи і де, кінець-кінцем, упав також Спартак. Тут вояк, стрункий, невисокий на зріст, спинився. Схиливши голову над мертвими трупами, він вдивлявся в кождий з них. Розпізнавши труп ватажка глядіаторів, він став перед ним навколішки, підвів не без зусиль його русяву голову, поклав її на труп римського центуріона, що його тракієць проколов своєю рукою і побія тіла якого сам потім упав.

Місячний промінь упав на бліде лице глядіаторове, теж красиве у цій своїй смертній синявості. Маленький салдат плакав гіркими сльозами і сильно стогнав, притулившись свої уста до цього бездушного лиця і цілував його палко, ніжно.

Цей вояк, наші читачі зрозуміли вже спочатку, була Мірдза. Коли глядіаторів цілком було розбито і надалі вмирати було недоцільним, кожний з них думав про власний порятунок і кинувся тікати. Мірдзу взяли ті, кому Спартак доручив її, і тепер вона повернулася на бойовище не з тим, що вона знайде Спартака і Арторідже живими, але певна того, що знайде їх мертвими, із надією, що зможе їх поцілувати востаннє.

— О, Спартаче... братіку мій!.. — промовляла жалісним голосом дівчина, поміж розпачливих зойків, голублячи і цілуючи Спартакове лице.—От яким я тебе бачу!.. Яке страждання!.. О лишенько мені!.. Що зробили з тобою!.. Скільки ран!.. Скільки крові!..

Дівчина замовкла.. Стогін виразніший і ближчий, ніж вона чула раз-у-раз у цій смертній тиші, вразив її слух.

— Невже не побачу любого зору твоїх ясних очей, що ним ти голубив мене?.. Невже не побачу, мій любий брате, твоєї приємної усмішки, опроміненої добрністю і лагідністю твого обличчя? Не почую вже твого голосу,

...Пограбив на те місце, де густіше були дерева...

яким ти ніжно звертався до мене і віддячував мені за мої до тебе турботи!.. О, брате... о братіку мій... ти вже не побачиш, вже не почувеш, тебе вже немає... О, Спартаче, любий мій брате...

І знову вибух болізного, очайдушного плачу увірвав слова на вустах Мірдзиних. Вона знову обхопила холодний труп свого брата.

У ту хвилину жалю до її слуха долетів стогін ще слабший, але довший, ніж вона його чула перший раз.

Дівчина не зрушилась і продовжувала цілувати бездушне лице Спартакове.

Втретє почувся стогін, і на цей раз той, хто стогнав, вимовив слово.

Здригнулася дівчина, прислухалась і почула конаючий голос, що кликав її.

Мірדза зірвалася на рівні ноги. Кров їй у жилах похолола від жаху, лице вкрилося холодним потом.

Не здаючи собі справи з того, що вона говорить і робить, Мірдза спитала:

— О боги! Хто тут?.. Хто кличе мене?

Ніхто не відповідав.

Мірдза лишилась непорушною на своєму місці; серце їй перестало битися, вона мов скам'яніла.

— Мірдзо!.. Ох, моя Мірдзо! — той самий голос конаючого заволав ще виразніше.

— Хто там? — скрикнула дівчина з відтінком радості. — Невже це ти?.. Арторідже?..

Вона побігла через трупи і, перескакуючи через них, скоро наблизилася до того місця, де поліг Арторідже в калюжі власної крові. Лице йому було бліде й холодне, він ледве відкривав повіки, обтяжені сном смерті.

— А... ти живий... мій любий, мій божистий Арторідже? Може зможу врятувати тебе... я зігрію тебе моїм подихом... рани твої перев'яжу... віднесу тебе в безпечне місце...

Конаючий від дотику горячих уст, від жару палких поцілунків прокинувся від своєї дрімоти і, розкривши напівзгаслі очі, промовив тихим голосом:

— Ти... вже прийшла?.. так швидко?.. Це ми вже в раю... моя Мірдзо?.. Але чому так зимно... на Єлісейських полях?

— Ні, — скрикнула дівчина, подвоюючи свої ласки.— Ні, ми не в раю, це я, це я сама, твоя Мірдза... Ти живий... Ти... Я хочу, щоб ти жив, я потребую твого життя... Хіба ти не житимеш, мій коханий Арторідже?..

Галл заплющив цілком очі, наче б боючись, що зникне дивний солодкий привид, але палкі Мірдзині поцілунки повернули йому свідомість, очі йому на хвилинку заблищали життям і, обнявши знесиленими руками шию дівчини, промовив:

— Але... певне, це правда?.. Я ще живий... і мені дозволено... перед тим, як вмерти... невимовне... щастя твоїх поцілунків?..

— Так, цілуй мене... мій Арторідже... але ти не мушиш вмерти... Я твоя... твоя назавжди...

— О, я вмираю щасливий!.. Гесус... почув мої благання...

Голос Арторідже раз-у-раз слабшав, зусилля, що він їх виявив, хвилювання радості цілком вичерпали останні сили його життя.

Галл маячив, заплющив очі... палкі Мірдзині поцілунки зогріли йому уста, на мить блиснуло життя, і він обійняв дівчину.

Голос Арторідже охлявав щодалі помітніше. Напруження, хвилювання знесли його.

— Ох, Мірдзо!.. — скрикнув він, цілуючи дівчину, — я вмираю.

— Не вмирай один... зачекай на мене... Умремо разом і разом підемо на Єлісейські поля.

Вмить вона схопила кинджал і твердою рукою вгородила його в сонну артерію. Кров бухнула. Обнявши міцно юнака коханця, промовила:

— З тобою вмираю, з тобою будемо разом.

— Що ти... зробила? — спитав Арторідже.

— Розділяю твою долю... мій любий...—голос їй теж слабнув, бо удар кинджала попав якраз у сонну артерію. Після недовгого конання вона вмерла, злившись в поцілунку з Арторідже...

Тим часом двоє глядіяторів, обережно ступаючи по-лем, підійшли до того місця, де поліг Спартак і, піднявши обережно його тіло, один за ноги, а другий за голову, загорнули в широкий килим. Вони винесли його з бойовища і, пройшовши понад 2 милі, звернули

з дороги, де на них чекав звичайний віз, запряжений двома волами, щоб їх стеріг селянин.

Поклавши на воза тракійцеве тіло, глядіятори поверх поклали лантухи з пшеницею, щоб сховати таким способом глядіяторове тіло.

Віз рушив у дорогу в супроводі двох глядіяторів.

Ці салдати були близнюки Ацілій та Аквілій; синки дворецького тускулянської Велерійної вілли, Лібедія, що, напевне, повезли тіло свого ватажка на віллу його коханої, щоб урятувати його від ворожої зневаги.

Е П І Л О Г

Минуло два тижні після бою під Брадано, і глядіаторська війна скінчилася. Кілька тисяч повстанців, переслідуваних, з одного боку, від Красса, з другого — від Помпея, без ватажків протягом кількох днів були пере-різані в пень. Щось 6 тисяч взято в полон і розіп'ято на Аппієвій дорозі від Капуї до Риму.

Коли поховали салдат, забитих при Брадано, римляни шукали Спартакове тіло і не знайшли. З того приводу було утворено силу всяких легенд, далеких від правди. Так скінчилася ця війна, що точилася мало не чотири роки. Своєю відвагою глядіатори довели, що вони гідні волі і здатні на великодушні вчинки, а Спартак, виявилося був безперечно один з найкращих і найславніших полководців у світі.

Справа, за яку вони боролися, найсвятіша й найсправедливіша, за яку було пролито тоді і в наступні часи таку силу крові, за яку пролито стільки крові і в наші дні — мала іноді хвилиний, недовгочасний успіх, але ще ніколи не кінчалася остаточною перемогою. Упало римське тиранство, а її місце заступила тисяча тираній інших народів і темна доба середньовіччя. Феодалізм і католицизм замінив ланцюги одурених і пригноблених народів.

Потрохи й поволі йшла робота людського духу; невтомний рух науки покликав до чину діячів французької революції 1793 р., і вона відновила, принаймні в науці, права гідности кожного громадянина і визнала принципово рівність усіх людей на землі.

Закони, встановлюючи й регулюючи взаємини держави й громадян, визначають певну суму прав і обов'язків кожного до інших і до самого себе. Але хіба ці закони досконалі, якщо ми свою увагу спинимо на тих

страшних переворотах, що збурюють громадянство за найпізніших часів, коли ми візьмемо на увагу віддалений невиразний гуркіт неспокійного тисячоголосого ремства, що порушує непевний спокій світу, віщуючи сильніші бурі в майбутньому.

А тепер це оповідання закінчимо, увівши наших читачів туди, де вони знайдуть знову двох осіб з цього оповідання, які, гадаємо, вже здобули собі співчуття і про яке не буде зайвим почути кілька слів.

Два дня після Брандського бою, коли Красс і Помпей, опановані взаємною ненавистю й заздрістю, наближалися до Риму, кожний вважаючи себе за єдиного переможця й вимагаючи консульської посади, — в конкляві на тускуланській віллі прекрасна Валерія сиділа на лавочці, загорнута в сіру столу, в глибокій жалобі.

Мессалина дочка була страшно бліда, і личко її відбивало недавнє велике горе. Очі їй були червоні й набряклі від сліз. Чорне шовкове волосся спадало їй на плечі, а втомлені очі і її обличчя виявляли незабутній смуток, глибоке спустошення разбитого серця.

Вона сиділа, злегка спершилася головою на долоню лівої руки, перед майстерно зробленим мармуровим столиком, на якому стояла бронзова урна художньої грецького майстра роботи. У правій руці вона тримала папірус. Чорні очі свої вона втопила в урну і в своїй німій, глибокій тузі римська красуня живо нагадувала мітичну Ніобу, наче говорила: «Дивіться, чи є на світі страждання, рівне моєму!»

Коло того ж столика стояла, вбрана теж у жалобу, білява, чудова Постумія, найграціозніша і найчарівніша дитина. Немовля своїми рученятами перебирало фігури, листи і рельєфи похоронної урни, зрідка поглядаючи своїми розумними оченятами на свою маму. Дитину почала трохи гнівати ця довга мовчанка.

Валерія раптом затремтіла, подивившись на листа.

Ось цей лист:

«Божистій Валерії Мессали від Спартака.—Привітання й щастя! Кохаючи тебе, моя божиста Валеріє, я розмовляв з Марком Крассом і пропонував скласти перед ним зброю. На все погодився б я для тебе й нашої любої Постумії. Але Сіцилійський претор пропонував мені купити життя й волю ціною зради. Я зважився бути

Мамо!.. Чого ти так плачеш?..

краще невдячним до тебе, жорстоким до моєї доні, але не зрадити моїх братів і не вкрити ганьбою своє ім'я.

Коли ти одержиш цього листа, мене вже на світі не буде: має бути великий остаточний бій, в якому я з відвагою полишу життя. Така воля фатуму.

Перед смертю я хочу, о моя божиста Валеріє, прохати тебе дарувати мені всі страждання, що я завдав тобі! Прости мені й живи, свідома того, що я, вмираючи, славлю твою великодушність, твоє шляхетне, повне любови серце.

Будь міцною й живою! Живи, кохаючи мене, живи для нашої невинної дитинки. Це є заповіт, це є моя просьба.

Сльози стискають мені горло, — я задихаюся. Мене підбадьорує тільки одна думка, що мій дух обійме тебе в кращому світі.

До тебе з останнім поцілунком полине і остання думка, і остання пульсація серця т в о г о С п а р т а к а».

Скінчивши читати листа, Валерія піднесла його до своїх уст і заридала.

— Мамо!.. Чого ти так плачеш?.. — спитала сумна дитина.

— О, моя бідна, дитинко! — скрикнула Валерія жалким голосом, ридаючи й пестячи біляву Постуміну голівку.

— Нічого! Не вважай на це! — заспокоювала вона дівчинку, поглядаючи на неї з невимовною любов'ю.

І вона вкрила чоло дівчинці поцілунками й сльозами.

— Чого ти, мамуню, плачеш? — питалася Постумія з докором. — Коли я плачу, ти називаєш мене нехорошою дівчинкою, а тепер, мамуню, ти—нехороша!..

— О, не кажи мені так, не кажи! — скрикнула бідна жінка, ще сильніше пестячи дівчинку.

— Мамо, мені боляче, коли ти плачеш!

— О, люба моя, яка ти разом з тим жорстока, світла і відтепер єдина моя любов!

І, кажучи це, нещасна знову поцілувала листа і сховала в себе на грудях. Потім вона взяла Постумію на руки і, посадивши її на коліна, намагалася стримати сльози.

— Правду кажеш, моє немовлятко, — я зробилася нехороша... — говорила Валерія, цілуючи і гладячи волос-

сячко дитині. — А ти завжди кохатимеш твою гидку маму?

— Завжди, завжди... ось як... ось як...

Кажучи це, дівчина підняла голову і, припавши до матеріної шиї, почала її цілувати, а потім рученятами гладити урну.

У конкляві знову настала мовчанка.

Раптом Постумія звернулася до своєї матері з такими словами:

— Мамо! А що там в урні?

Очі Валеріїні знову наповнилися слізьми і, побожно знявши очі, вона промовила:

— Бідна дитино!.. у цій урні, моя сирітко, лежить прах твого батька! — додала вона, ледве стримавши ридання. Але зараз же знову вмилася дрібними.

ПРИМІТКИ.

1. Соняшний рік у Римі запровадив Цезар з 1-го січня 45 р. до нашої ери. До того часу рік починався з першого молодика у безрезні місяці. Дні місяця визначалися фазами руху місяця, а саме— молодика, перекрою, повні. Назва їх була календи (Kalendae), нони (Nonae), іди (Idus), що відповідало в більшості місяців датам: 1, 5, 13. Інші дні місяця позначалися в залежності від їх віддалення від наступних календ, нон, або ід виразом «перед» (ante).

2. Консул— вища урядова особа римської держави. Консулят засновано року 509 до нашої ери, коли скинено було царат. Консулятові належала вища державна влада. Консулів обирали двох на один рік, що й звався їхнім найменням. Керували вони по черзі—місяцями. Найвищою ознакою консулів було 12 лікторів-поліцаїв, що носили перед ними пучки прутиків та сокири—символ влади. Вище військове командування належало теж консулам. А як консулів було два, то й легіони римські поділялися на дві консульські армії.

3. Квірити— повноправні громадяни; імення їхні записувалися до трибних списків (див. пр. 60).

4. Римське убрання було просте й одноманітне. Національним верхнім одягом була тога—кусок білої шерстяної матерії. Під тогою носили туніку (tunica)—сорочку без рукавів або з короткими рукавами. Головне убрання— високий капелюх (pileus) для захисту від сонця та негоди— носили рідко та й то переважно робітнича кляса, або при подорожі. Взуттям були сандалії (soleae) або високі черевики (calcei) у патриціїв. Убрання римлянок скидалось на чоловіче; замість тоги була палла (palla)— великий кусок матерії. Заміжні поверх туніки носили столу (stola).

5. Цензор— вищий урядовець. На його обов'язку було, з одного боку, робити переоцінку маєткового стану населення, з другого— стежити за чистотою та суворістю звичаїв (суга погум). Цензори видавали постанови проти неморальности, розкошів, непевних доктрин тощо. Цензорів, як і консулів, було два. їх обирали на 5 років. Вони були ще в більшій пошані, ніж самі консули

6. Плутарх, Життя Суллине, 25.

7. Сестерцій дорівнював щось 9 коп.

8. Наймач— так прозивалися ті особи, що займали місця в цирках та амфітеатрах для інших.

9. Населення римської імперії поділялося на рабів і вільних.

Вільні в свою чергу розпадалися на дві кляси — патриціїв (*patriicii*) — дворян і плебеїв (*plebs*) — народню масу. Ознакою патриціїв була тога, плебеї не мали права носити тоги, а лише туніку, звідси й назва їх тунікати.

10. Трикліній — їдальня — одна з головних кімнат римського дому. Римський дім будувався за певним одноманітним планом. Він складався з вестибюля, через який входили до атріюма (*atrium*) — головної кімнати. Праворуч і ліворуч атріюму були маленькі кімнати (*subicula*), а посередині містився імпульвіум (басейн), що наповнювався дощовою водою через відтулину в стелі (*compluvium*). Через відтулину цю проходило й світло до атріюму, а з атріюму й до інших кімнат, бо римський дім вікон не мав. За атріюмом містився кабінет господаря (*tablinum*). Коридором із атріюму повз табліну входили до перистилу (друга велика кімната після атріюму), що теж був оточений кімнатами — спочивальнями. Далі йшов трикліній, що сполучався коридором з верандою. Підлога переважно була мозаїчна, стіни в домах заможних оздоблено мармуровими інкрустаціями, а незаможних — фресками. Стелі оздоблено було рельєфами та малюнками з дерева, мармуру, бронзи.

11. Центуріон — військовий старшина, що керував загonom у 60 легіонерів (центурій).

12. Трибуни — обранці народу (*tribuni plebs*) і тільки з плебеїв. Трибуни захищали плебеїв від сваволі патриціянських урядовців. Засобом цього захисту був протест, що ним припинялась усяка ухвала влади, навіть рішення сенату. Спочатку трибунів було два, потім 5 і, нарешті, 10. Величезна вага трибунів при імператорах зійшла на нівець.

13. Ліктори — почет вищих урядових осіб у Римі. Вони носили перед представниками влади пучки прутиків та сокири — символ влади. Кількість їх залежала від рангу того або іншого урядовця: консул мав 12 лікторів, претор — 6 тощо.

14. Коміції (*comicia*) — всенародні збори, що їх скликали для голосування. Найбільш урочистими зборами були центуріятські, їх називано *comitiatus maximus*. Скликалися вони на Марсовому полі. За 17 день оголошувалося, коли саме будуть збори і який порядок денний. Питання порядку денного промовці ще до зборів з'ясовували на форумі. Напередодні магістрат разом з авгурами влаштовували авспіції (ворожбу). На збори населення скликалося сигналом із фортеці. За голову зборів був консул, претор або диктатор. Ці збори обирали консулів, преторів, цензорів абсолютною більшістю голосів. Крім коміцій центуріятських, були коміції трибські (*comitia tributa*). Їх скликали переважно на форумі. На цих зборах обирали нижчих урядовців — едилів, квесторів, військових трибунів тощо. Ці ж збори затверджували й різні законопроекти, переважно преторські. У трибських коміціях уперше було запроваджено таємне голосування. Окремі збори плебсу по трибах мали назву *contilia plebis*, а їх постанови — *plebescita*. На цих зборах обирали народніх трибунів, плебейських едилів. Крім того, тут трибуни пропонували опозиційні законопроекти спочатку плебейського, а потім демократичного змісту. Нарешті, ще були коміції куріятські для рішення фамільних справ.

15. Клієнти—плебеї-прибічники того або іншого патриція.

16. Плутарх, Життя Суллине, 5.

17. Хламида—грецьке манто.

18. Глядіятори—(від слова *gladius*—меч) в залежності від зброї поділялися на: 1) самнітів (*samnitis*), що носили довгу тарчу, шолом з заборолом і короткий меч; 2) ретіяріїв (*retiarii*)—бійців з сіткою; на боротьбу вони виходили майже голі; зброєю їм були сітки (*rete*) та тризуб; 3) секуторів—переслідників ретіяріїв; їх зброя—шолом, тарча й меч; 4) мірмільйонів—озброєних за гальським звичаєм шоломом, тарчею і мечем; 5) тракійців—озброєних за тракійським звичаєм круглою тарчею (*parma*) і коротким мечем (*sica*); 6) есседарів—глядіаторів, що билися на колясах; 7) андабатів, що билися верхи на конях в шоломах з заборолом без відтулини для очей, тобто з зав'язаними очима; зброєю їм були кругла тарча і спис.

19. 220.000 сестерцій складали щось до 20.000 крб.

20. Ахерон—мітична річка підземного царства. За віруванням давніх народів кожна людина після смерті попадає на берег Ахерону, через яку перевізник Харон за кілька шагів перевозить його, після чого небіжчик попадає до підземного царства.

21. Квестори—вищі урядові особи. Спочатку вони були слідчими в карних справах, потім їм доручено було охорону державної скарбниці та архіву (законів, сенатських рішень та інших важливих державних документів). Спершу їх було 4, а при Цезарі—40. Іноді квесторам доручалося командування військом, провадження судових справ та управління.

22. Ланіста—антрепренер, що купував глядіаторів, вивчав їх у своїй школі, а потім продавав тим особам, що бажали влаштувати для народу глядіаторський бій у циркові.

23. Проскрипції—прилюдне оголошення про вигнання та конфіскацію майна тих осіб, що вчинили протидержавну провину. Підпасти вдруге під проскрипцію це значило бути поза законом. Часто диктатори, прикладом Сулла, вживали проскрипції при боротьбі зі своїми ворогами.

24. Курія—фамільна громада. У давні часи курії були географічним наділом народу. Поділені на курії патриції збиралися для виборів, голосування та роз'язання питань приватно-правного характеру. Збори ці звалися коміції курятські. Кожна курія мала давати 100 піхотинців і 10 вершників.

25. Про хоробрість і надзвичайну силу Спартакову одностайно свідчать Тіт Лівій, Веллій Патеркол, Валерій Максим, Аппіян Олександрійський, Діоній Кассій, Люцій Фльок, Плутарх і Фронтін.

26. Родопські гори—Балканські. Точнішим місцем народження Спартака вважають Андриянополь.

27. Легіон—основна одиниця римського війська. Легіонів спочатку було 4, а в часи небезпеки кількість їх доходила до 23. Легіон мав від 4200 до 6000 вояків. Поділявся він на 3 загони в залежності від віку вояків: молоді (*hastati*), дорослих (*principes*) і літніх (*trarii*). Легіон мав 10 когорт, когорта 3 маніпули, маніпул—2 центурії. Зброєю були: шкіряний панцер (*lorica*),

поножі (осгеае), чотирикутня тарча (scutum), шолом, короткий меч і металевий довгий спис. До бою когорти вишиковувалися у шахматному порядку. Легіон, когорта й маніпул мали свої прапори — сріблястих орлів. При кожному легіоні було 300 вершників, що складали 10 ескадронів (turma), кожний з них поділявся на 3 декурії. Керівництво легіоном належало 6 військовим трибунам. 24 трибуни для регулярних 4-х легіонів обиралися в трибунських коміціях (народних зборах), а для легіонів поверхкомплектних трибунів призначав полководець, що формував ці легіони. Уся фронтова старшина мала назву центуріїв (сотників). Крім регулярних легіонів, римляни мали ще ірегулярне військо, так звана союзна армія. Утримували її союзники (socii) — народи Італії, що їх підкорив собі Рим. На два консульських легіони припадало 10 тисяч піхоти і 1800 вершників. У консульському військові союзне військо займало фланги (ala). Згодом утворено було ще військо допоміжне (auxilia) за спеціальним фахом. Нарешті, крім легіонів, були ще залоги в Римі та інших містах італійських. До них належала і імперська гвардія (cohors praetoria).

28. Цивічний вінець (сogona civica) із дубового листа давано як нагороду римському салдатові, що врятував життя свого товариша, забивши ворога.

29. Під час війни Риму з альбанцями справа перемоги була розв'язана поединком: з боку римського виступило 3 близнюки — Горації, а з боку альбанців — Куріяції. Двох Гораціїв було забито, а Куріяціїв усіх поранено.

30. Ф о р у м — майдан.

31. Плутарх, Життя Катона Утіценського, 3.

32. Д в а н а д ц я т ь т а б л и ц ь , на яких написано було перші римські закони р. 454 до нашої ери.

33. К в а д р а с , а с , т р і е н с — маленькі монети (шаги).

34. Мерцям у ті часи клали до рота трієнс (шаг), що його небіжчик мав заплатити Харонові за перевіз через річку Ахерон.

35. Плутарх, Життя Суллине.

36. Давні римляни наточуючи вино до амфор, клали на цих останніх печатки з написами імен тих консулів, що тоді посідали консульські посади.

37. Вбивства, насильства, бійки були в ті часи звичайним явищем у Римі й життя громадян мало було гарантоване.

38. Веллій Патеркол, II, 57.

39. Б а з и л і к и — величезні громадські будинки. Спочатку призначення їх було торговельно-фінансове (щось подібно до теперішніх торговельних і фінансових бірж), а потім за планом давніх базилік будувалися храми-базиліки.

40. Плутарх у «Житті Крассовому» дорівнює багатства його 7100 талантам — щось до 125 мільйонів крб.

41. А н д а б а т и (див. прим. 18) — глядіятори, що билися з зав'язаними очима.

42. Г е с у с — головний бог галлів.

43. Ціцерон.

44. Ціцерон.

45. Ціцерон.

46. У давніх римлян кожний запрошений мав право привести

з собою свого приятеля до триклінія, куди його запрошено. Цього приятеля запрошеного звано тінню (*umbrae*).

47. Рудіярій — глядіатор, що йому даровано волю.

48. Салюстій, 20.

49. Сессорійське поле — місце поза Есквілінською брамою, де розпинали рабів за їх провини проти панів.

50. Ті, що вважатимуть за неправдоподібне або перебільшене в оповіданні останньої частини розділу, можуть прочитати такий, а то ще яскравіший історичний факт у Ювенала, Sat. VI, 8, 2, де розказано про кохання і втечу Гіппії, дружини сенатора Вентідіона з глядіатором.

51. Стікс — мітична донька мітичного океану. Вона живе у вигляді річки, що тече під землею й оточує 9 разів підземне царство.

52. Символічна мова, що її вживали глядіатори поміж себе в присутності сторонніх осіб: Сонце — Спартак, комахня — змовники, з ірки — новоприлучені до змови, до весел — будьмо обережні, і т. інш.

53. Фурріна — богиня бурі, гніву, звідси фурія — зла, розлютована жінка.

54. До весел — жени комах — бережіть вихід, а ми ловитимемо рибу — ловити шпигів.

55. Dies nefasti — дні нещасні. Римляни дні місяця поділяли на дні службові й неслужбові, щасливі й нещасливі. У дні нещасливі не судили, не збирали коміції, не починали ніякої важливої справи.

56. Еділи — помічники трибунів. Їх обирали плебеї доглядати за торгівлею, вулицями й за міським урядуванням. Вони, як і трибуни, користувались правом недоторканости особи.

57. Плутарх, Життя Сулліне.

58. Плутарх, Життя Сулліне.

59. Аппіян Олександрійський, Громадянська війна, I, 105.

60. Триба — округа. Кількість їх доходила до 35. Члени трибуни в залежності від маєткового стану поділялися на 5 кляс, а кожна кляса на сотні (*centuriae*).

61. Сенат — вища державна влада в Римі. Вона складалась із вищих римських колишніх урядовців (консулів, преторів, трибунів, еділів тощо). Усі вони переважно належали до патрициїв (*patres*). Із плебсу сенаторами могли бути тільки представники значніших фамільй (*conscripti*). Спочатку сенаторів було 300, але Сулла збільшив їх до 600. Гідність сенаторів була довічна. Позбавляли сенаторської гідности тільки за негідні вчинки. Сенатори поділялися залежно від віку та посад, що вони їх посідали раніш, на ранги. Спочатку сенат мав лише дорадчі функції, але поволі він ставав і вищим керівним органом римської держави в питаннях зовнішньої політики, фінансів, суду. При імператорах до компетенції сенату відійшли законодавчі й судові справи. Засідання сенату завжди носили урочистий вигляд. Скликали сенат представники влади та народні трибуни. Місцем засідання були курії та храми. Тавро сенату помітно на всьому житті давнього Риму. Надпис SPQR (*Senatus Populusque Romanum*) і до цього часу

залишилося на всіх пам'ятках римської держави, навіть більш того — сучасної Італії.

62. Жерці в Римі були урядовцями. Поділялися вони на рани та секції — колегії. На чолі всіх жерців при цараті стояв жрець — цар (*rex sacrorum*), а після скасування царату — *Pontifex Maximus*.

63. Сібілліні книги — збірка пророкувань у грецьких віршах. Їх склали легендарні жінки Сібілли. Тарквіній Гордий зловив таку збірку й доручив переховувати та тлумачити її жерцям. За часів Сулли жерців на цій посаді було 10, звідси назва їх децемвіри.

64. Таємний карцер в Мамертинській в'язниці.

65. Гемонська сходня вели до Тібру. З них скидано скараних.

66. Тарпейська скеля в Римі, з якої скидали винних в порушенні законів держави.

67. Светоній, Життя Цезарева.

68. Юлій Цезар. Комент. про громад. війну, III, 95.

69. Юлій Цезар. Комент. про Гальську війну VIII, 55.

70. Аполон Пегаський, якого побожно шанували в Пегасі, Тесалійському місті.

71. Відомі гори в Тесалії.

72. Люцій Фльор каже тільки про 30 товаришів Спартаківих, Веллій Патеркол і Аппіян Олександрійський про 70, Плутарх про 78.

73. Фесус і Тетуан — найвищі боги Галлії.

74. Вотан-Одін — вище божество Германії, творець всього того, що існує.

75. Валькїрії — мітичні красуні, напівжінки, напівлебеді. Вони направляють хід боїв. Тих вояків, що вмирають на війні, Валькїрії несуть до Вальгали (раю).

76. Вінець за мур (*сogona muralis*). Його видавано як нагороду тому, хто перший сховався на мур оточеного міста. Вінець цей — золотий, оздоблено його було баштами бастиону.

77. Дороги римські поділялися на військові, консульські й преторіанські.

78. Потрібно сказати раз назавжди: війну глядіаторську, що є сюжетом вашого оповідання, римляни і їх історики вважали за війну безславну й ганебну для Риму. Через це історики, якщо й приділяли увагу глядіаторській війні, то як фактові сумному. Проте, й того, що змушені сказати історики, досить, щоб відкрити славою бідолах глядіаторів і зокрема Спартака, якого ми ставимо поміж Марієм і Цезарем. Про нього Люцій Фльор, що поміж істориків особливо визначався своєю зненавистю до глядіаторів і до їх ватажка, змушений сказати, що «Спартак сам бився в перших рядах»: «він упав мужньо, як хоробрий капітан».

79. У римському військові був корпус спеціального призначення з інженерів, артилерії та підкопників (саперів) під орудою *praefecti fabrum*. При облозі міста це спеціальне військо вживало різних машин, як ось катапульти, стінні коси та серпи, балісти, скорпіони, аріети тощо. Крім засобів пробити мур, вживано підкопів й підземних мін, а також насипів (*agger*), що робили

в рівень міського муру. Обложені й собі ъживали контр-мін, контр-башт, запасних стін і т. інш.

80. Сулла, вмираючи, лишив Валерію вагітною донькою. Коли вона народилась після смерті батька, її, за звичаєм римським, назвали Постумія.

81. Евменіди — так звали ерінній, богинь помсти, коли хотіли запобігти їхньої ласки.

82. Таран — бог грому й блискавки у галлів.

83. Кастор і Поллукс (діяскури-близнюки) були патронами гімнастичних вправ. Поллукс допомагав у навчанні кулачній боротьбі, а Кастор допомагав приборкати коней.

84. Гомер. Одісея, VIII, 390—91.

85. У боротьбі титанів проти неба і гігантів проти Юпітера частина богів знайшли притулок в Македонії, Тесалії та Тракії, аж до закінчення війни. Гомер, Іліяда; Гезіод, Теологія; Овідій, Метаморфози.

86. Палюдаментум — мантия, що її носили римські полководці та консули поверх зброї. Вона була з найтоншої тканини білого або червоного кольору.

87. Фрея — дружина Одіна — в релігії германців мати всього існуючого.

88. Господар поштової станції (*mutatio*) останньої кляси був зобов'язаний мати 20 коней, а першої кляси — 40. Див. Юстініян, Код. XII.

89. Терунцій — найменша монета (шаг).

90. Дерев'яна дощечка (*tessera hospitalis*) довжиною біля 20 сантиметрів. На ній писалося ім'я господаря дому, який давав половину цієї дощечки в ознаку гостинності своєму гостеві. Якщо потім ці особи зустрічалися, то дві частини цієї дощечки давали змогу пізнати ім'я одного.

91. Раби, коли ставали пущенцями й громадянами, називалися ім'ям своїх патронів.

92. Під час свят сатурналій надавано рабам волю вільно говорити й лаяти своїх патронів.

93. Вовк Фенрій — в релігії германців був найлютішим генієм людства й одним з мучителів Тартару.

94. У релігії германців Мідгард — змії, якого Одін скинув до моря. Там він надмірно виріс і своїм тілом оточив усю землю.

95. Особливості раю Одіна.

96. Белен — дух сонця, що його шанували галли.

97. Плутарх, Життя Марка Красса.

98. Плутарх, Життя Марка Красса.

З М І С Т

Передмова	3
Розділ I.	
Суллина щедрість	5
Розділ II.	
Спартак на арені	22
Розділ III.	
Таверна Венери з цвинтаря	45
Розділ IV.	
Про те, що робив Спартак, коли здобув волю	65
Розділ V.	
Катілінин трикліній та Валерійн конкляв	85
Розділ VI.	
Погрози, інтриги й небезпеки	104
Розділ VII.	
Як смерть попереджує Демофіла й Метробія	130
Розділ VIII.	
Наслідки Суллиної смерті	149
Розділ IX.	
Як п'янозі примріялося, що він республіку врятував	181
Розділ X.	
Повстання	211
Розділ XI.	
Від Капуї на Везувії	245
Розділ XII.	
Спритність та хитрощі Спартака збільшують його військо з шестисот до десяти тисяч	265
Розділ XIII.	
Від бою під Казіліно до бою під Аквіно	290
Розділ XIV.	
Де серед усяких пристрастей яскраво вирізняється само- любство ліктора Сімпліціана	315

Розділ XV.	
Спартак розбиває до ноги другого претора й перемагає великі спокуси	358
Розділ XVI.	
Лев у ногах молодій дівчини. Посол, що несе кару . . .	383
Розділ XVII.	
Арторідже--блазень	407
Розділ XVIII.	
Консули на війні. Камерінський бій. Смерть Окномао . .	441
Розділ XIX.	
Бій під Маденою. Закодот. Марк Красс на бойовищі . .	469
Розділ XX.	
Від бою під горою Гаргано до похорон Крісса	497
Розділ XXI.	
Спартак у Луканії. Хто яму копає, сам до неї потрапляє .	527
Розділ XXII.	
Баталія. Бранданське побойовище. Ідилія смерті	555
Епілог	585

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПРАВЛІННЯ: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

ПО ВСІХ ФІЛІЯХ ТА КНИГАРНЯХ ДЕРЖВИДАВУ ВИ-
МАГАЙТЕ ТАКУ ДИТЯЧУ ХУДОЖНЮ ПЕРЕКЛАДНУ
ЛІТЕРАТУРУ:

- Авслендер, С.—Дні завзяття. Вид. 2-ге. 101 стор., ц. 70 коп.
Анощенко, А.—Уредні діти. 122 стор., ц. 70 коп.
Біянкі, В.—На великому морському шляху. Вид. 2-ге. 50 стор.,
ц. 25 коп.
Біянкі, В.—Одинець. 84 стор., ц. 60 коп.
Верн, Жюль.—Діти капітана Гранта. 405 стор., ц. 2 крб. 80 к.
Верн, Жюль.—Пливуче місто, 143 стор., ц. 75 коп.
Верн, Жюль.—Пригоди капітана Гатераса. 357 стор., ц. 2 крб.
20 коп.
Верн, Жюль.—П'ятнадцятилітній капітан. 287 стор., ц. 2 крб.
Вомслі, Лео.—Страшний Мамба. 26 стор., ц. 16 коп.
Гербург, А.—Гнатові пригоди. 182 стор., ц. 80 коп.
Гнчаров, І.—Сон Обломова. 47 стор., ц. 35 коп.
Григор'єв, С.—Берко—кантоніст. 186 стор., ц. 1 крб., 20 коп.
Григор'єв, С.—Білий ворог. Вид. 2-ге. 71 стор., ц. 30 коп.
Григор'єв, С.—Флейтщик Фалалей. 151 стор., ц. 60 коп.
Дефо, Д.—Життя й дивні пригоди Робінсона Крузо. Вид. 2-ге.
175 стор., ц. 95 коп.
Діккенс, Ч.—Олівер Твіст. 588 стор., ц. 2 крб. 60 коп.
Діккенс, Ч.—Тяжкі часи. 265 стор., ц. 1 крб. 50 коп.
Доде, А.—Тартарен в Альпах. 258 стор., ц. 85 коп.
Доде, А.—Тартарен із Тараскону. 196 стор., ц. 1 крб.
Додж, М.—Срібні ковзанці. 214 стор., ц. 1 крб. 40 коп.
Дронберг, Е.—Пригоди канадійського трапера. 197 стор.,
ц. 1 крб. 10 коп.
Карінцев, Н.—Під Азійським сонцем. Подорожі Свена Гедіна.
167 стор., ц. 75 коп.
Кервуд, Д.—Казан. 106 стор., ц. 75 коп.
Кервуд, Д.—Північні бродяги. Вид. 2-ге. 95 стор., ц. 50 коп.
Кіплінг, Р.—Відважні моряки. 215 стор., 90 коп.
Кіплінг, Р.—Джунглі. 202 стор., ц. 1 крб. 80 коп.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПРАВЛІННЯ: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31.

- Кожевников, А.—Эван, 188 стор., ц. 60 коп.
Купрін, А.—Білий пудель. 42 стор., ц. 22 коп.
Лондон, Д.—Таємниця малого Кіша. 18 стор., ц. 12 коп.
Мамін-Сібіряк, Д.—Вибрані оповідання. 170 стор., ц. 90 коп.
Мамін-Сібіряк, Д.—Мисливець Омеля. 15 стор., ц. 10 коп.
Мамін-Сібіряк, А.—Приймак. 23 стор., ц. 15 коп.
Неверов, А.—Мишко Додон. Вид. 2-ге. 142 стор., ц. 50 коп.
Петцольд, А.—Суворе життя. Вид. 2-ге, 141 стор., ц. 50 коп.
Свірський, О.—Рудько. 276 стор., ц. 1 крб. 60 коп.
Твен, М.—Пригоди Гека Фінна. Вид. 2-ге, 304 стор., ц. 1 крб. 50 коп.
Твен, М.—Пригоди Тома Соуера. Вид. 3-є. 225 стор., ц. 90 к.
Томжон, С.—Маленькі дикуни. Вид. 2-ге. 117 стор., ц. 65 коп.
Тургенів, І.—Бежін дуг. 34 стор., ц. 15 коп.
Чуковський, М.—Ля-Перузові маандрі. 199 стор., ц. 70 коп.

Поштові Відділи Держвидаву надсилають накладною платою кожну книжку як власною, так і всієї видавництва СРСР. Пересилка й покування на всі замовлення коштом Держвидаву, коли замовлення більше, ніж на 1 крб. і наперед оплачується готівкою.

ЗАМОВЛЕННЯ НАДІСЛАТИ НА ТАКІ АДРЕСИ:

Харків, вул. 1 Трасія, № 17. Поштовий Відділ Д. В. У.

Київ, вул. К. Маркса, № 2. Поштовий Відділ Д. В. У.

Одеса, вул. Ласалія, № 33 (Пасаж). Поштов. Відділ Д. В. У.

Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 49. Поштов. Відділ Д. В. У.

КОМЕРЦІЙНЕ УПРАВЛІННЯ ДВУ

Харків, вул. Карла Лібкнехта, № 31.

Філії та книгарні по всіх округових та значніших містах
України.

ИМПЕРИЯ БИЗАНТ

ИМПЕРИЯ БИЗАНТ

ДЖОВАНЬОЛИ

СПАРТАК

ДЖОВАНЬОЛИ
СПАРТАК

1950